ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1973

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈԼԷՃԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՏՈՐ Դ.

խմբագիր

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1973

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 4

EDITOR

YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1973

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի Դ. հատորը հրատարակութեան կը յանձնենք խառն զգացումներով։ 1973 տարուան ընթացքին մեծ ցաւով իմացանք մահուան բօթը ՀԱՆԴԷՍի երէց բարեկամներէն երկուքին, բազմավաստակ պատմաբան-բանասէրներ՝ Յ. Ճ. Սիրունիի եւ Հրանդ Ք. Արմէնի, որոնք հակառակ իրենց տարիքի լիութեան, տակաւին հաւատարմութեամբ կը շարունակէին սպասարկել հայոց բառ ու բանին, ու վստահօրէն տակաւին այնքան բան ունէին լոյս աշխարհ բերելիք հայ ժողովուրդի անցեալէն։ Սակայն միաժամանակ հրճուանքը կը պատէ մեզ ի տես երիտասարդ այն անուններուն, որոնք պատմաբանասիրութեան ասպարէզէն ներս իրենց առաջին քայլերը կ'առնեն ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի ճամբով։

Անգամ մը եւս այս առիթը կ'օգտագործենք մեր անխառն շնորհակալութիւնները յայտնելու հայրենիքի ու սփիւռքի բոլոր այն մտաւորականներուն, որոնց սիրայօժար աշխատակցութիւնը միայն կարելի կը դարձնէ ՀԱՆԴԷՍի անխափան գոյատեւումը։ Շնորհակալութիւն նաեւ սփիւռքահայ ու հայրենի մամուլին, որուն ընծայած ուշադրութիւնը կը քաջալերէ մեզ առաւել հաստատակամ պահելու մեր ընթացքը։

Հաւատարմութեամբ կը շարունակենք մեր առաքելութիւնը, ու կը պահենք մեր խոստումը։ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը։

ԽՄԲ.

Թոնդրակեցիների շարժումը Թ-ԺԱ. դարերում

ՎԱՐԴԳԷՍ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ

Միջնադարեան հայ աղանդաւորական շարժումների մասին բազմաթիւ գրքեր, ուսումնասիրութիւններ են գրուել: Այդ շարժումները հետազօտողները դրանք դիտել են որպէս սոցիալական շարժումներ, որոնք ուղղուած են եղել տիրող աւատապետական ճնշման դէմ: Միանգամայն հասկանալի է, որ ժամանակի պատմիչները չէին կարող գրել այդ շարժումների գաղափարախօսութեան ու նպատակների մասին, սակայն միաժամանակ չէին կարող չնկատել ժողովրդական այն յուզումներն ու բողոքները, որոնք ուղղւում էին ժամանակի տիրող կարգերի դէմ: Ուստի մեզ հասած աղբիւրների եւ նրանցում պահպանուած հատ ու կենտ տեղեկութիւնների հիման վրայ գրուել են բազմաթիւ գրքեր, ուսումնասիրութիւններ: Թոնդրակեցիների մասին եւս գրուել են բաւականին ուսումնասիրութիւններ, ե՛ւ անցեալում, ե՛ւ սովետական շրջանում, սակայն այդ ուսումնասիրութիւններից եւ ոչ մէկը առանձին գրքով լոյս չի տեսել: Սոցիալական այդ շարժման մասին սկզբնաղբիւրներից կարելի է յիշատակել «Գիրք Թղթոց»ը, Ան. Նարեկացու «Գիր–Խոստովանութիւնը», «Կանոնագիրք Հայոց»ը, Գր. Նարեկացու «Մատեան Ողբերգութեան» համապատասխան գլուխը ուղղուած թոնդրակեցիների եւ մանիքեցիների դէմ, Արիստակէս Լաստիվերտցու «Պատմութեան» մի քանի գլուխները, Ստեփանոս Տարօնեցու (Ասողիկ) «Պատմութիւն Տիեզերական»ը եւ բազմաթիւ այլ գործեր, որոնց մէջ եղած յիշատակութիւնները ասում են, որ այդ շարժումը մեծ ծաւալում է ունեցել եւ իր դեմոկրատական գաղափարներով վարակել ոչ միայն գիւղացիներին, այլեւ մտաւորականութեան շատ ներկայացուցիչների:

ԺԱ. դարի պատմագիր Արիստակէս Լաստիվերտցին գրում է, որ նրանց, այսինքն Թոնդրակեցիների գաղափարների եւ գործերի շարադրանքը վտանգաւոր է «զի ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է լսելեօք» եւ շատերը կարդալով այն կարող են հետեւել նրանց գաղափարներին:

Թոնդրակեցիների գաղափարների ճշմարտութեան ուժն իմանալու համար, անհրաժեշտ է գիտենալ այն ժամանակաշրջանն ու պայմանները, որոնք պարարտ հող ստեղծեցին ու ծնունդ տուին առաջաւոր այդ գաղափարներին:

Պատմութիւնից յայտնի է, որ 885 թուականին Հայաստանում հաստատւում է թագաւորական մի նոր հարստութիւն, որը տեւում է շուրջ հարիւր վաթսուն տարի, եւ որի տիրապետութեան շրջանում Հայաստանն ապրում է տնտեսական զարգացման մի նոր շրջան:

Այդ շրջանը, հայ պատմութեան առանձին հետազօտողներ, համարում են հայկական աւատապետութեան ծաղկման շրջան, իսկ ուրիշները չմերժելով այդ հանգամանքը, միաժամանակ նկատում են Հայաստանի ընկերային–տնտեսական կեանքում մի շարք երեւոյթներ, որոնք աւատապետութեան քայքայումն են ցոյց տալիս: Ժամանակակից աղբիւրների բոլոր վկայութիւնները համանման, ուշագրաւ ակնարկներ են, եւ նշում են որ այդ շրջանում Հայաստանի տնտեսական կեանքը վերակառուցւում էր նոր հիմքերի վրայ: Կարելի է, հետեւապէս, ենթադրել որ Բագրատունիների շրջանի քաղաքների արագ բարգաւաճումը, առեւտրի ու արդիւնաբերութեան զարգացումը, «հարուստ եւ ազդեցիկ հայ առեւտրական ու բուրժուական դասակարգի աստիճանական զարգացումը», ինչպէս ասում է ակադ. Յ. Մանանդեանը, «Հայաստանում եւս հետզհետէ նպաստելու էին տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական նոր յարաբերութիւնների առաջացման, եւ միանգամայն հնարաւոր է, որ այստեղ եւս ֆէոդալիզմը քայքայուէր ներքուստ, եթէ Բագրատունեաց Հայաստանի զարգացման այս ընթացքը չընդհատուէր սելջուկեան արշաւանքների ժամանակ»(1):

Բագրատունիներու տիրապետութեան ժամանակաշրջանը հետաքրքիր է ոչ միայն իր տնտեսաձեւով, այլեւ իր քաղաքական իւրայատկութեամբ: Աւելի քան 160 տարիների ընթացքում, չնայած Բագրատունիների բոլոր ջանքերին, հայ ժողովուրդը չմիաւորուեց մէկ միասնական պետութեան մէջ, այլ մնաց բաժանուած մի շարք անջատ իշխանութիւնների ու էմիրութիւնների միջեւ: Դեռ Բագրատունիներու տիրապետութեան առաջին տասնամեակներում

---

1) Հ. Մանանդեան, Ֆէոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երեւան, 1934, էջ 266:

մենք տեսնում ենք իրենց ունեցուածքով ու քաղաքական դիրքով թագաւորական տան հաւասար այնպիսի նախարարական տներ, ինչպիսիք էին արծրունիները, սիւնիները: Նրանք ոչ միայն մըրցում, այլեւ յաճախ օգտագործելով թագաւորական տան թուլութիւնը, անջատւում էին նրանից եւ կազմում էին ինքնուրոյն թագաւորութիւններ: Անշուշտ, սխալ կը լինէր կարծել, թէ բագրատունիներին իրենց տիրապետութեան որոշ շրջաններում չի յաջողուել սանձել երկրի կեդրոնախոյս ուժերին, ենթարկել նրանց թագաւորական իշխանութեանը: Մեր պատմական աղբիւրներում պահպանուել են բաւարար քանակութեամբ վկայութիւններ, ըստ որոնց բագրատունիները շատ յամառ պայքար են մղել ինչպէս օտար նուաճողների, այդպէս էլ երկրի առանձին նախարարական տների դէմ՝ ուժեղ, կեդրոնաձիգ պետութեան ստեղծման համար:

Չպէտք է անտեսել, որ եղել են այնպիսի շրջաններ, երբ ուժեղացել է բագրատունիների գերիշխանութիւնը, մեծացել արծրունիների կախուածութիւնը բագրատունիներից, Սիւնիքի իշխանները ճանաչել են նրանց գերիշխանութիւնը, Տայքը եւ Վանանդը հընազանդութիւն են յայտնել, իսկ արաբական առանձին էմիրութիւններ, նոյնիսկ հարկ են վճարել Շիրակի բագրատունիներին: Անտարակուսելի է, որ բագրատունեաց թագաւորութեան հենց այդ ժամանակաշրջանում, չնայած ծանր շահագործման եւ արտաքին ու ներքին պատերազմների սպառնալիքներին, հայ ժողովուրդն ապրել է տնտեսական ու մշակութային կեանքի համեմատաբար բարենպաստ ու խաղաղ ժամանակամիջոցներ եւ կարողացել են կարճ ընդմիջումներով շունչ քաշել խաղաղ երկնքի տակ:

Այդ կարճատեւ ժամանակաշրջանները բարերար ազդեցութիւն են ունեցել երկրի տնտեսական ու մշակութային կեանքի զարգացման վրայ:

Մեզ հասած պատմական աղբիւրներից պարզ երեւում է, որ բագրատունիների տիրապետութեան շրջանում ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը մնում էր հողագործութիւնը, բայց այդ բնագաւառում եւս նկատելի են աչքի ընկնող փոփոխութիւններ: Թ.—ԺԱ. դարերում գիւղատնտեսութիւնը բաւականին առաջադիմել էր: Հացահատիկի կողքին արդէն նկատելի է նոր կուլտուրաների՝ բամպակի, բրինձի, կտաւատի, խաղողի եւ տեխնիկական այլ բոյսերի լայն տարածումը: Հանդէս է գալիս նաեւ շերամապահութիւնը, զարգացում է ապրում անասնապահութիւնը, առանձնապէս ոչխարաբուծութիւնը, որը հարուստ հիմք էր ստեղծում բրդի մշակութեան համար:

Գիւղատնտեսութեան հետ զարգացում է ապրում նաեւ արհեստագործութիւնը: Բնորոշը այս շրջանում այն է, որ արհեստը անջատւում է գիւղատնտեսութիւնից եւ դառնում բաւականին պատկառելի թւով մարդկանց համար հիմնական զբաղմունք: Ակադեմիկոս Մառի Անիում կատարած հնագիտական պեղումներն ու ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ արհեստների շատ ճիւղեր հասել էին իրենց կատարելութեան եւ այդ ճիւղերի արտադրանքը դարձել էր ոչ միայն ներքին, այլեւ արտաքին շուկայի սպառման առարկայ:

Հայ եւ օտար պատմիչների վկայութիւնից պարզւում է, որ Հայաստանում առանձնապէս զարգացած է եղել մետաքսագործութիւնը, գորգագործութիւնը, ջուլհակութիւնը, արծաթագործութիւնը, պղնձագործութիւնը: Անիում յայտնաբերուած մի շարք արհեստաւորական թաղամասերը ցոյց են տալիս, որ Թ.—ԺԱ. դարերում հայ արհեստաւորները արդէն ունէին իրենց կազմած համքարութիւնները:

Արաբական աղբիւրների վկայութեամբ Հայաստանում առաւել զարգացում է ապրել մանածագործութիւնը: Դուինը հռչակուած էր իր նուրբ գործուածքներով, միջնադարեան առեւտրի կեդրոն Տրապիզոնում՝ ճանաչում էին գտել հայկական մետաքսեայ նուրբ գործուածքները եւ յատկապէս դիպակը: Մանածագործութեան եւ գորգագործութեան զարգացմանը մեծապէս նպաստում էին նաեւ արդէն լայն չափերով օգտագործուող հայկական բնական ու արհեստական ներկերը, մասնաւորապէս որդան կարմիրը: Այս շրջանում նկատելի առաջընթաց է ապրում հանքագործութիւնը՝ արծաթի եւ պղնձի մշակումը: Արհեստների զարգացումը պայմաններ է ստեղծում ապրանքափոխանակութեան եւ առեւտրական յարաբերութիւնների ծաղկման: Հայաստանի վրայով անցնող միջազգային նշանակութիւն ունեցող ճանապարհի ողջ երկարութեամբ ծաղկում են առեւտրի եւ արտադրութեան խոշոր կեդրոններ՝ Անին, Կարսը, Դուինը, Արծնը եւ մի շարք այլ քաղաքներ: Գտնուելով արեւելքից—արեւմուտք տանող առեւտրական ճանապարհին, Անին դարձաւ միջազգային տարանցիկ—տրանզիտ առեւտրի կեդրոն եւ կարճ ժամանակամիջոցում ճանաչուեց որպէս «Տիեզերահռչակ» քաղաք: Կարինն ու Արծնը նոյնպէս դարձել էին վաճառաշահ կեդրոններ: Արիստակէս Լաստիվերտցին Կարսի մասին գրում է. «Հարըստացեալք բազում ընչեղութեամբ 'ի ծովէ եւ 'ի ցամաքէ ամբարեալ»(2):

---

2) Ա. Լաստիվերտցի, *Պատմութիւն*, Թիֆլիս, 1912, էջ 78, 91:

Հետաքրքրական են նաև այդ քաղաքների բնակչութեան մասին մեզ հասած թուական տուեալները: Թովմաս Արծրունու վկայութեամբ՝ 853 թ. երկրաշարժից Դուինում զոհուել է 70 հազար բնակիչ: Գէորգի Կեդրինի տեղեկութիւններով Արծնը գրաւելու ժամանակ սելճուքները 1049 թ. ոչնչացրել են 140 հազար մարդ: Որոշ տուեալների համաձայն Անիում բնակիչների թիւը այդ տարիներին 100 հազարից պակաս չպէտք է լինէր: Բնակչութեան՝ արհեստաւորների եւ առեւտրականների կեդրոնացումը քաղաքներում պահանջ էր դնում նոր բնակելի տարածութիւնների, արհեստանոցների, առեւտրական շէնքերի եւ այլ կառոյցների: Քաղաքների ստեղծման ու գեղեցկացման գործում մեծ դեր էին կատարում արհեստաւորներն ու առեւտրականները:

Քաղաքներում ապրող հայ ազնուականութեանը, հոգեւորականութեանը, մանր հողատէրերի եւ առեւտրականների նիստուկացը, կենցաղը, սովորութիւնները, նոյնիսկ հանդերձանքը յարմարեցնում էին իրենց ունեցուածքին: Հագնում էին դիպակ, մետաքսէ պատմուճաններ՝ ոսկեթել ասեղնագործերով: Շքեղ են եղել նաեւ տնային կահ-կարասիները, զարդերը, բազմոցները, վարագոյրները: Իշխաններն ու ազնուականները կրել են գեղեցիկ արծաթապատեան սրեր, որոնց մեծ մասը պատրաստում էին տեղական արհեստաւորների ձեռքով:

Թ. դարի վերջին եւ Ժ. դարի ամբողջ ընթացքում երկրի հարստութիւններն ու նիւթական կարողութիւնները կեդրոնանում էին մի կողմից խոշոր կալուածատիրութեան, իսկ միւս կողմից առեւտրական դասի ձեռքում: Հանդէս է գալիս դրամական տնտեսութիւնը, դրամն այս շրջանում դառնում է մի տեսակ աստուած. «եւ յարգի եղեւ արծաթսիրութիւն քան զաստուածսիրութիւն, եւ մամոնայն քան զՔրիստոս...»(3):

Հարստութեան դիզման, շուայտ ու փարթամ կեանքի համար կրկնապատկւում է աշխատաւորութեան շահագործումը: Մեծ ծաւալ է ստանում խաբեբայութիւնը, գողութիւնը, կաշառակերութիւնը, վաշխառութիւնը:

«Իշխանք սորա գողակիցք եղեն գողոց – գրում է Լաստիվերտցին Արծն քաղաքի մասին –, դատաւորք սորա կաշառառուք և վասն կաշառաց գողանային զիրաւունս...»(4):

Հողը եւ երկրի հարստութիւնները վաշխառութեան, գողութեան, կաշառակերութեան եւ այլ ճանապարհներով կեդրոնանում

3) Ա. Լաստիվերտցի, էջ 79:

4) Նոյն տեղը, էջ 79:

են ոչ միայն վաշխառուների, առեւտրական դասի, ազնուականութեան, այլեւ եկեղեցու եւ եկեղեցականների ձեռքում:

Հոգեւորականութիւնը, «հոգու փրկութեան» քօղի տակ մեծ միջոցներ, եւ առաջին հերթին կալուածներ ու շինականներ էր ձեռք բերում իշխաններից ու մեծատուն առեւտրականներից, եւ իր նիստ ու կացով ու կենցաղով ետ չէր մնում իշխող խաւերից: Ժ. դարում մեծ ծաւալ է ստանում վանքաշինութիւնը: Աբաս Բագրատունի օրօք կառուցւում են Կամրջաձորի վանքը՝ Արշարունիքում, Հոռոմոսի գլխավանքը՝ Շիրակում, Խլաձորի վանքը՝ Դերջանում, Հնձոցի, Ցախաձքարի, Տաթեւի, Նարեկի եւ բազմաթիւ այլ վանքեր: Աշոտ Երրորդի ժամանակ կառուցւում են Հաղբատի եւ Սանահինի վանքերը: Վանքերի կառուցմանը զուգընթաց աճում է նաեւ վանականների թիւը, նրանք խմբերով լցւում էին եղբայրանոցները եւ նոր բեռ դառնում աշխատաւորութեան վզին: Վանքի կամ եկեղեցու ունեցած կարողութիւնն ու ազդեցութիւնը այս շրջանում չափւում էր ոչ միայն նրա ունեցուածքով, կալուածների ու շինականների քանակով, այլեւ վանականների թւով: Տաթեւի վանքի միաբանութիւնն բաղկացած է եղել հինգ հարիւր եղբայրներից: Նուիրատուութիւնների, գնումների, առեւտրի ու վաշխառութեան միջոցով եկեղեցին իր ձեռքում էր կեդրոնացնում ոչ միայն հողային մեծ տարածութիւններ, այլեւ խոշոր գումարներ:

Գիւղացիների տեղահանման, վանքերի կողմից նոր հողային տարածութիւնների գնման ու նուիրատուութիւնների վերաբերեալ հարուստ տեղեկութիւններ է հաղորդում Ստեփանոս Օրբէլեանը: Պատմիչները բազմաթիւ տեղեկութիւններ հաղորդում են ոչ միայն նուիրատուութեան, այլեւ վանքերի ու եկեղեցիների կողմից գիւղերի հողային տարածութիւնների, ջրերի ու անտառների գնման մասին: Ստ. Օրբէլեանը իր պատմութեան մէջ փաստաթղթեր է մէջբերում Յակոբ Եպիսկոպոսի կողմից 12·000 դրամով եւ մի պատուական գոհարով «վարարակ ջրի» (ջրանցք)՝ Փիլիպ իշխանից գնման մասին(5): Լիակատար տէրը դառնալով հողային մեծ տարածութիւնների եւ այդ մեծ ջրանցքի, Տաթեւի վանքը մի շարք գիւղեր գցում է տնտեսական հարկադրական կախման մէջ:

Օգտուելով եկեղեցիների եւ վանքերի տնտեսական ու իրաւական հզօրութիւնից՝ դրամ դիզելու, ինչպէս եւ հսկայական հողային տարածութիւններ գրաւելու մարմաջով են բռնւում նաեւ անհատ հոգեւորականներ, եկեղեցու բարձր պաշտօնեաներ: Խոշոր հողատէր ու կալուածատէր է եղել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկո-

---

5) Ստ. Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, Թիֆլիս, 1910, էջ 256:

սը (1019–1059 թթ.)։ Մատթ. Ուռհայեցու վկայութեամբ. «Ունէր կալուածութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղ անուանի եւ մեծանիստ եւ շահաւէտ ընտիր, ընտիր... (6)։ Կալուածքների հետ Պետրոսը կուտակում է նաեւ մեծ քանակութեամբ գանձ «քանզի – ինչպէս վկայում է Լաստիվերտցին –, յոյժ սիրող էր գանձուց Պետրոս»(7)։

Նկարագրելով սելճուկների եւ Թուրքերի կողմից Արծն քաղաքի գրաւումն ու կողոպուտը, Մատթէոս Ուռհայեցին տեղեկութիւններ է հաղորդում քոռ եպիսկոպոս Դաւթակի ունեցուածքի մասին։ Լինելով գաւառատեսուչ, նա անագնիւ, խարդախ ճանապարհներով կուտակել էր հսկայական նիւթական միջոցներ։ Դաւթակը բացառութիւն չէր, հարիւրաւոր դաւթակներ հողերի գրաւման, գիւղացիութեան ծանր շահագործման գնով ձեռք էին բերում մեծ հարստութիւններ։ Երկրի ներսում պատրաստուող եւ հեռաւոր երկրներից ստացուող թանկ ու շքեղ ապրանքներով հեղեղուած շուկան պահանջում էր մեծ միջոցներ։ Գնման ու փոխանակման միջոցները՝ առաջին հերթին դրամը, դարձել էին պաշտամունքի առարկայ, նոր աստուած։

Դրամական տնտեսութիւնը փոխել էր մարդկանց հոգեբանութիւնը, նրանց մտածելակերպը, բարքերը։ Կալուածատէրերի ու հոգեւորականների հետ մէկտեղ չարաշահումների ու շահագործման առատ դուռ էր բացւում նաեւ վաշխառուների ու առեւտրականների համար։

Խեղճ գիւղացուն գցելով իր ճիրանների մէջ, վաշխառուն աստիճանաբար քամում էր նրան, ստիպում վաշխի դիմաց տալ իր անասունները, ունեցուածքը, ողջ կարողութիւնը։

Այսպիսով, Թ. դարից սկսած Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւններում նկատելի են մի շարք արմատական փոփոխութիւններ ու տեղաշարժեր։ Այդ նոր յարաբերութիւնների ոլորտում դասակարգային ու դասային հակամարտութիւնները այն աստիճան են սրւում, որ երկիրը յղի է դառնում սոցիալական բախումներով ու գաղափարական սուր գօտեմարտերով։ Բոլոր դասակարգերի առաջ ծառանում են հարցեր ու պահանջներ, որոնց լուծման ճանապարհը սոցիալական գործօն պայքարի, հնի պաշտպանութեան համար մղուող պայքարի ճանապարհն է։

Թ.–ԺԱ. դարերի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կեանքում սրուել էին յարաբերութիւններն իրար հակառակ, հիմնականում

---

6) Մ. Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 153։

7) Ա. Լաստիվերտցի, էջ 89։

Երկու բանակների միջեւ, աւատատիրութեան բանակ (ազնուականութիւն, կղերականութիւն) եւ դեմոկրատական բանակ (առեւտրականութիւն, արհեստաւորութիւն եւ գիւղացիութիւն)։

Այդ երկու իրարամերժ բանակները միատարր չէին, ներ–դասակարգային սուր բախումների առատ հող էր ստեղծուել բանակներից իւրաքանչիւրի, եւ յատկապէս իշխող բանակի ներսում։ Այդ դասակարգային հակամարտութիւնները իրենց զգալ էին տալիս մերթ քօղարկուած ձեւով, միստիքական շղարշի տակ, մերթ աւատատիրական յարաբերութիւնների ու գաղափարախօսութեան բացարձակ ժխտումով, իսկ երբեմն նաեւ զինուած, բայց տեղական մասշտաբի գիւղացիական ելոյթներով։

Աւելի քան հարիւր յիսուն տարի, Թ.–ԺԱ. դարերի ընթացքում, հայ աւատատիրութեան բանակը ապրում էր ահ ու սարսափի մէջ գիւղացիական այն յուզումներից ու շարժումներից, որոնք աղանդաւորական գաղափարների քօղի տակ մղւում էին յանուն արդարացի սոցիալ–տնտեսական յարաբերութիւնների, գիւղացիութեան ծանր վիճակի բարելաւման, ազատ կեանքի ու ազատ մտքի։

⁂

Միջնադարեան գիւղացիական շարժումների հիմնադիրների եւ ղեկավարների մասին վստահելի, ստոյգ տեղեկութիւններ մեզ չեն հասել։ Աւելի քան երկու հարիւր տարի շարունակուող ու ծաւալուող Թոնդրակեցիների շարժման հիմնադիրն ու գաղափարախօսը, ըստ մեր բոլոր պատմիչների ու աղբիւրների, հանդիսանում է մի ոմն Սմբատ՝ Ծաղկոտն գաւառի Զարեհաւան գիւղից։

890–ական թուականներին, գալով Ապահունեաց գաւառի Թոնդրակ գիւղը, Սմբատ Զարեհաւանցին քարոզում է իր նոր գաղափարները, ուղղուած առաջին հերթին աւատատիրական հասարակարգի բոլոր անարդարութիւնները սրբագործող, շահագործողներին հովանաւորող եկեղեցու եւ կղերականութեան դէմ։

Ի՞նչ գաղափարներ էր քարոզում Սմբատ Զարեհաւանցին։

Այս հարցին պատասխան տալու համար մենք ունենք հիմնականում երեք սկզբնաղբիւր, դրանք են՝ Գրիգոր Նարեկացու «Թուղթ Կճաւայ վանքի միաբաններին», Գրիգոր Մագիստրոսի ծանօթ նամակները եւ Արիստակէս Լաստիվերտցու «Հայոց Պատմութիւն»–ը։ Օժանդակ աղբիւրներ են Ներսէս Շնորհալու «Թուղթ Ընդհանրական», Ստեփանոս Օրբէլեանի «Բան դիմադրական ընդդէմ Հերձուածոցն» աշխատութիւնը, Պօղոս Տարօնեցու դաւանաբանա–

կան գրուածքն ընդդէմ քաղկեդոնականութեան, եւ մի շարք այլ հեղինակների մօտ պահպանուած թռուցիկ տեղեկութիւններն ու ակնարկները:

Սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Սմբատ Զարեհաւանցին եւ իր համախոհները իրենց պայքարի ամենասուր ծայրը ուղղում էին եկեղեցու դէմ, որպէս աւատատիրական կարգերի ամենից ամուր յենարանի: Նրանք քարոզում էին հրաժարուել եկեղեցուն ենթարկուելուց, նրան հարկեր ու տուրքեր վճարելուց:

Այս յեղափոխական քայլը նրանց կողմից, ի հարկէ պէտք է հիմնաւորուէր տեսականօրէն, նրանք պէտք է հաշիւ տային իրենց հետեւորդներին կատարած գործի արդարացիութեան մասին: Եւ որպէս կուռ աշխարհայեացք, կազմաւորւում է Թոնդրակեցիների հակաեկեղեցական ուսմունքը:

Սմբատ Զարեհաւանցին քարոզում է, որ ամէն մարդ լինելով ազատ ու անկաշկանդ, կարող է ազատ կամքով ընտրել իր կեանքի ճանապարհը՝ կամ համաձայն աստուածային օրէնքների, կամ ընդդէմ այդ օրէնքների: Իւրաքանչիւր անհատ ինքն է պատասխանատու իր արարքների համար եւ առանց կողմնակի միջնորդութեան, այսինքն՝ առանց կղերականների օգնութեան, կարող է վաստակել անդրաշխարհային վայելքները ճաշակելու իրաւունքը: Ուստի՝ եկեղեցին աւելորդ է: Ուստի՝ անընդունելի են եկեղեցու խորհուրդները:

Մկրտութիւնը, որով մանուկն ընդունւում է եկեղեցու գիրկը, մի սովորական լուացում է եւ ոչինչ չունի խորհրդաւոր: Աւազանը՝ սովորական ջրաման է եւ ոչինչով չի օգնելու կնքուողին թէ այս, թէ միւս աշխարհում: Այս դրոյթից հետեւում է, որ եկեղեցին մկրտութեան պատուողրով այլեւս իրաւունք չպէտք է ունենայ դիզել հսկայական նիւթական արժէքներ ու դրամ:

Պսակի եւ ամուսնութեան մէջ նոյնպէս եկեղեցին իրաւունք չունի խառնուելու, այդ առիթով արուած ծէսերն ու արարողութիւնները անիմաստ են, հետեւաբար եւ աւելորդ: Ամուսնութեան հիմքում պէտք է ընկած լինի զոյգերի փոխադարձ սէրն ու համաձայնութիւնը: Այստեղից հետեւում է, որ եկեղեցու պաշտօնեաները զրկուելու են իրենց հասոյթների նաեւ միւս կարեւոր աղբիւրներից:

Հաղորդութիւնը եւ ողջ պատարագը դատարկ ու սնոտի արարողութիւններ են եւ ոչ մի օգուտ չեն բերում հաւատացեալներին:

Թոնդրակեցիների ղեկավարներից Կիւրեղը (ըստ Մխիթ. Ապարանեցու՝ Սմբատի անմիջական աշակերտներից մէկը(8)) վերցնելով հաղորդութեան խմորը թրջում էր հաղորդութեան գինու մէջ եւ դէն էր նետում ասելով. «Այդ է խաբէութիւն քրիստոնէից»(9):

Աստծուն ձօնուող նուէրները (երախայրիք), մատաղը, հոգեհանգիստը, հոգեդրամը միայն մէկ իմաստ ունեն, նրանց միջոցով եկեղեցու պաշտօնեաները հնարաւորութիւն են ստանում աւելի փարթամ ու շուայտ կեանք վարելու ի հաշիւ մոլորուած ժողովրդի, ուրեմն՝ պէտք չէ նուէրներ ու զոհաբերութիւններ կատարել: Թոնդրակեցիների ղեկավարներից մէկը ծաղրելով մատաղի սովորութիւնը, մատաղցու անասուններին դիմելով ասում է. «Ա՜յ տառապեալ չորքոտանի, թո՛ղ թէ նա (այն անձը, որի հոգու փրկութեան համար մատաղ էին մորթելու, Վ. Հ.) զիւր ժամանակն մեղս արար եւ մեռաւ, դու զի՞նչ մեղար, որ ընդ նմա մեռանիս»(10):

Նոյնպիսի դատապարտութիւններով նրանք ժխտում էին ձեռնադրութիւնը, ծնրադրութիւնը, եկեղեցում արուող աղօթքը, պահքը, եկեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները:

Այսպիսով Սմբատ Զարեհաւանցին ժխտում էր եկեղեցու անհրաժեշտութիւնը: Սմբատի աշակերտ Կիւրեղը ուղղակի յայտարարում էր. «Աստուած ընդամենայն տեղիս է» եւ նրան պաշտելու համար չպէտք է մտնել եկեղեցի, չպէտք է պաշտել խաչն ու պատկերները, եկեղեցական զգեստներն ու անօթները, որովհետեւ. «մենք աստուածապաշտ ենք եւ ոչ թէ նիւթապաշտ»(11):

Այս բոլորից բխում է Սմբատի եւ նրա մերձաւոր հետեւորդների ուսմունքի ամենայեղափոխական դրոյթներից մէկը՝ պաշտօնական եկեղեցու ամբողջական ժխտումը ու հայ եկեղեցու սահմանադատուած, անկախ ու ուրոյն սկզբունքների վրայ խարսխուած համայնքների ստեղծումը:

Ժխտելով աւատապետութեան հլու սպասաւոր եկեղեցին, որպէս անարդարացի սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնների կրողի եւ ստեղծելով թոնդրակեան գաղափարներն ընդունած ընտանիքների համայնքներ, բնական է, որ Սմբատ Զարեհաւանցու հետեւորդները պէտք է իրականացնէին այդ համայնքներում աւատապետական սոցիալ-տնտեսական իրականութեանը հակադիր դոյ-

---

8) Մխ. Ապարանեցի, *Աղանդաւոր Հայք Թ.-Ժե. դարուց* (տե՛ս Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, էջ 550):

9) Գր. Մագիստրոս, *Թղթեր*, էջ 157:

10) Ա. Լաստիվերտցի, էջ 147:

11) Գր. Մագիստրոս, *Թղթեր*, էջ 157;

քային եւ դասային յարաբերութիւններ։ Գրիգոր Մագիստրոսը ասորաց կաթողիկոսին ուղղուած թղթում պարսաւանքների ու լուտանքների հետ մէկտեղ յայտնում է, որ թոնդրակեցիների մօտ չըկայ «խտրութիւն արանց եւ կանանց հող ընտանեաց»(12)։ Մագիստրոսը միաժամանակ գրում է, որ թոնդրակեցիները անգոսնում են պսան ու ամուսնութիւնը, «եւ զոր սիրով մերձենան յիրհարս կատարեալ սէր համարեն»։ Թոնդրակեցիները ասում են, որ «Աստուած սէր է եւ սիրով միաւորիչն կամի եւ ոչ զպսակ»։ Միջնադարեան մի այլ հեղինակ խօսելով միջնադարեան աղանդաւորների եւ մասնաւորապէս թոնդրակեցիների մասին, յայտնում է, որ նրանք թոյլ էին տալիս կանանց «ելանել ի բեմն»։ Այս վկայութիւններից հետեւում է, որ թոնդրակեցիները կնոջ ու տղամարդու միջեւ ոչ մի տարբերութիւն չէին դնում եւ նրանց կապի միակ հիմքը համարում էին փոխադարձ սէրն ու յարգանքը։ Արդ, եթէ նրանք հաւասարեցնում էին կնոջն ու տղամարդուն իրենց իրաւունքներով, եւ օրէնքի ու Աստծու առաջ նրանց դիտում էին որպէս իրաւահաւասարներ, ապա բնական է ենթադրել, որ իրաւահաւասար էին համարում նրանք իրենց համայնքի բոլոր անդամներին։

Այս ծանօթութիւնից հասկնալի է դառնում, որ Մագիստրոսից բերուած տեղեկութիւնը, հակառակ հեղինակի ցանկութեան (Մագիստրոսի նպատակն է եղել տղամարդկանց եւ կանանց միջեւ տարբերութիւն չդնող թոնդրակեցիներին մեղադրել պոռնկութեան մէջ), գալիս է պարզելու թոնդրակեցիների համայնքի անդամների փոխյարաբերութիւնների եւ իրական վիճակի կնճռոտ հարցը։ Յատկապէս ուշագրաւ է այն փաստը, որ նրանք խտրութիւն չէին դնում ընտանիքների միջեւ։ Հետեւաբար, այս փաստի հիման վրայ կարելի է յանգել միայն մէկ եզրակացութեան, այն է՝ թոնդրակեան համայնքի մէջ մտնող ընտանիքներն ու անհատները իրաւահաւասար էին, ապրում էին տնտեսական սերտ համագործակցութեամբ եւ թերեւս իրականացրել էին տիրող աւատապետական կարգերի դէմ մղած մարտերում դիմացկուն ուժ ստեղծելու նախապայմաններից ամենագլխաւորը՝ արտադրական միջոցների հանրութիւնը։

Ճիշդ է, վերջին եզրակացութեան համար մեզ չեն հասել ուղղակի վկայութիւններ, սակայն եթէ նկատի ունենանք, որ Ստ. Լաստիվերտցին հրաժարւում է թոնդրակեցիների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդելուց, վախնալով, որ նրանց գաղափարները վարակի նման կը տարածուեն ողջ աշխարհում, եթէ վեր-

12) Գր. Մագիստրոս, Թղթեր, էջ 160։

յիշենք այն արիւնահեղ եւ դաժան միջոցները, որոնցմով հայ աւատապետներն ու հայ եկեղեցին գործել են շարժման մասնակիցների դէմ, ապա կը համոզուենք, որ Թոնդրակեցիների մասին Լաստիվերցու եւ միւս մատենագիրների կողմից չհրապարակուած տեղեկութիւններն առաջին հերթին պէտք է հաստատէին նրանց համայնքների համակեցութեան այս արմատական յեղափոխական կողմը:

Այսպիսով Սմբատ Զարեհաւանցին ազատ սիրոյ եւ ազատ ամուսնութեան իր արմատական գաղափարով խախտում էր աւատապետական հասարակութեան ծնունդ՝ աւատապետական ընտանիքի հիմքերը եւ քարոզում սեռերի ու մարդկանց նոր փոխյարաբերութիւններ:

Մարդկանց իրաւունքների հաւասարեցման հետ միասին նա գնում էր ընտանիքների տարբերութիւնների վերացման, կամ որ միեւնոյն է, նրանց հաւասարեցման մի գաղափար, որի իրականացման նախապայմանը մասնաւոր սեփականութեան վերացումն ու համայնական սեփականութեան ստեղծումն էր:

Թոնդրակեցիները սոցիալական դրօշ բարձրացրին Թ.–ԺԱ. դարերում ընդդէմ հայկական աւատապետութեան եւ հայկական եկեղեցու, եւ այդ դրօշի վրայ գրեցին այն սոցիալական պահանջներն ու գաղափարները, որոնք թելադրում էր ինքը՝ հայկական ժամանակակից հասարակութիւնը, սոցիալ–տնտեսական իր սուր, անհաշտելի բախումներով:

Թոնդրակեցիների գաղափարական դրոյթները նախկին հերետիկոսական ուսմունքների համեմատութեամբ որակապէս նոր էին եւ թարմ:

Ինչպէս տեսանք, Սմբատ Զարեհաւանցին իր յեղափոխական գաղափարների քարոզչութիւնը սկսում է Ապահունեաց գաւառի Թոնդրակ(13) աւանում: Կարճ ժամանակում նա գտնում է բազմաթիւ հետեւորդներ եւ գաղափարակիցներ: Այդ գաղափարները տարածուեցին Հայաստանի բազմաթիւ (նոյնիսկ հեռաւոր) գաւառներում ու նահանգներում, ներթափանցեցին հարեւան երկիրները (Աղուանք, Վրաստան):

Արդէն Ժ. դարից մենք ունենք վկայութիւններ, ու անժխտելի փաստեր Այրարատի, Սիւնիքի, Հարքի, Վասպուրականի, Մանանաղի եւ այլ գաւառների, իսկ քաղաքներից՝ յատկապէս Խընուսի Թոնդրակեցիների, նրանց գաղափարների ազդեցութեան տակ

---

13) Թոնդրակ տեղանունը ստուգաբանում են կապելով Կոգովիտի և Ծաղկոտն գավառների միջև գտնվող Թոնդորիկ լեռնանվան հետ, որը հայերէն «թոնդիր» բառի միջոցով բացատրւում է որպէս հրաբխային խառնարան:

ընկուած գիւղացիական ելոյթների մասին: Եւ ահա շարժումը դուրս գալով Թոնդրակի նեղ քարոզչական շրջանակներից, Ժ. դարի սկզբին դառնում է զանգուածային շարժում, որն ընդգրկում է աշխատաւորական լայն խաւերի:

Այս շրջանում շարժման մասնակիցներին այլեւս չի բաւարարում գաղափարների միայն տարածումը կամ, ինչպէս ընդունուած է ասել՝ քարոզը:

Շարժման կողմնակիցներն ու մասնակիցները դիմում են արդէն գործնական քայլերի իրենց գաղափարների իրականացման համար:

Յովհաննէս Դրասխանակերտցին մեծ զայրոյթով է խօսում հայ եկեղեցու դէմ ընկուած գիւղացիական ելոյթների եւ ապստամբութիւնների մասին, դրանք համարելով անհաւատ եւ անաստուած աւազակների ելոյթներ: «Եւ ապա խառն ընդ նոսին եւս աւազակք եւ սրիկայք ելին 'ի մարտս ընդ երկրի մերում. եւ բազում ինչ այն էր՝ որ 'ի նմանէ անցք ընդ աստուածաշէն եկեղեցիս անցանէին, յեղծումն եւ 'ի խոպանումն վարակեալ»(14):

Դրասխանակերտցու պատմութեան յաջորդ հատուածներում արդէն շատ պարզ է տրուած, որ մարտի դուրս եկածները ոչ աւազակներ եւ ոչ էլ սրիկաներ էին, այլ շատ հասարակ մարդիկ՝ տրեխաւոր գիւղացիներ (չարուխաւորներ): Նրանք բացարձակ ապստամբութեան էին դուրս եկել կալուածատէրերի ու եկեղեցիների դէմ եւ յայտարարում էին, թէ բաւական է, որքան մենք քայլեցինք տրեխներով, դուք երիվարներով, ժամանակն է որ դուք հագնէք տրեխներ եւ ձիերը (աւելի ճիշդ կը լինի ասել իրաւունքները) յանձնէք հասարակ մարդկանց՝ աշխատաւորներին: Դրասխանակերտցու վկայութիւնից պարզ երեւում է, որ գիւղացիների այս ելոյթը ոչ թէ աւազակային ինչ-որ պատահական յարձակում էր, այլ շատ լուրջ գիւղացիական ապստամբութիւն, որը կրում է Թոնդրակեցիների ազդեցութիւնը:

Պատմիչը ուղղակի կերպով վկայում է, որ ոտքի ելած «տրեխաւորները» ցանկանում էին խլել բոլոր տէրերի ու իշխանների կալուածները ու իրաւունքները, հաստատել նոր յարաբերութիւններ, ուր իշխելու էին իրենք՝ ընչազուրկ եւ իրաւազուրկ աշխատաւորները:

Հայաստանի իշխող դասակարգերը միասնական բանակ են կազմում ընդդէմ ժողովրդական ապստամբութեան եւ սրով ու հր-

---

14) Յով. Կաթողիկոս Դրասխանակերտեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 256-257:

րով, անասելի դաժանութեամբ ճնշում են Թոնդրակեցիների շարժման առաջին կազմակերպուած ելոյթները:

Երկիրը զրկւում է աշխատաւոր ձեռքից, տնտեսութիւնը ապրում է քայքայում, իշխում է սովը, աղքատութիւնը, հալածանքն ու թշուառութիւնը: Դրութիւնն աւելի է ծանրանում կրկնուող անտարբերութեան եւ համաճարակի պատճառով(15):

Ուշագրաւն այն է, որ պատմիչը չի մոռանում նշել, որ երկրի այսպիսի ծանր ու դառն վիճակին արդիւնք էր ոչ թէ օտար թշնամիների արշաւանքների ու ասպատակութիւնների, այլ հայ հասարակութեան տարբեր շերտերի թշնամական բախումների ու սոցիալական կռիւների:

Յովհ. Դրասխանակերտցու տուեալները կասկած չեն թողնում, որ Ժ. դարի սկզբներին Հայաստանի սրտում՝ Այրարատում, յեղափոխական շարժումը աւատապետութեան դէմ արտայայտւում էր ամենամարտական ձեւով, որպէս բացարձակ զինուած ապստամբութիւն: Բայց Այրարատը մենակ չմնաց. զինուած ելոյթներ ընդդէմ օրաւուր ուռճացող եկեղեցու՝ բռնկւեցին նաեւ Հայաստանի այլ գաւառներում, որոնցից յատկապէս նշանաւորներից են Սիւնիքի աշխատաւորութեան ելոյթները:

Ստեփանոս Օրբէլեանի «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» մեծարժէք աշխատութիւնը, ուր հաւաքուած են Ժ. դարից բազմաթիւ արխիւային փաստաթղթերի ու արձանագրութիւնների պատճէններ, հնարաւորութիւն են տալիս աւելի մանրամասնօրէն քննել գիւղացիական հերոսական այն ապստամբութիւնների ընթացքն ու պատմութիւնը, որոնք ողջ դարի ընթացքում ահ ու սարսափի մէջ էին պահում Սիւնիքի տիրող դասակարգին: Թ. դարի վերջերին եւ Ժ. դարի սկզբներին Սիւնիքում կառուցւում եւ վերակառուցւում են բազմաթիւ վանքեր ու մենաստաններ (Սեւան, Նորավանք, Գաղեվաղ, Տաթեւ եւ այլն): Այդ վանքերը՝ նուիրաբերումների ու գընումների միջոցով տէր են դառնում տասնեակ գիւղերի, ագարակների, ջրանցքերի, ջրաղացների, ձիթհանքերի եւ այլ շարժական ու անշարժ ունեցուածքների: Հոգեւորականութիւնը իր կալուածքների վրայ բնակուող գիւղացիութեանը ծանր շահագործման ենթարկելով, կուտակել էր հսկայական հարստութիւններ եւ ձգտում էր օրըստօրէ էլ աւելի ընդարձակել իր կալուածքները:

Որպէսզի մօտաւոր գաղափար կազմենք, թէ ինչ հսկայական միջոցների տէր էին Սիւնիքի վանքերը, բաւական է ծանօթանալ Երասխի ափին Գիւտ եպիսկոպոսի կողմից կառուցուած վանքի հա-

---

15) Տես՝ նոյնը, էջ 260:

բըստութեանը։ Վանքն ունէր 5 գիւղ, 1000 արջառ, 12.000 ոչխար, 700 ուղտ, 600 ձի, 400 էշ եւ մեծ թուով այգեպաններ ու բանուորներ։ Սիւնիքի վերոյիշեալ վանքը դեռ ամենահարուստներից չէր եւ իր ունեցուածքով շատ ետ էր մնում մեծ թուով այլ վանքերից։

906 թուականին աւարտւում է Տաթեւի վանքի վերաշինութիւնը։ Վանքի նաւակատիքին ներկայ են լինում շատ նշանաւոր իշխաններ ու բարձրաստիճան հոգեւորականներ։

Սիւնեաց գահերէց իշխան Աշոտը վանքին նուիրում է. «ըզՑօղունի գիւղ ի Հարանդ գաւառի եւ զԲնունիք ի Սիւնիս, ի Ծըղուկք գաւառի, շնորհէ եւ զՑուր բերդովն եւ ագարակօքն եւ զգետն Ցուրայ եւ զվանքն...»(16) եւ բազմաթիւ այլ կալուածքներ։ Նման նուիրաբերումներ իրենց հոգու փրկութեան համար կատարում են նաեւ միւս իշխաններն ու մեծահարուստները։ Միանգամայն հասկանալի է, որ գիւղացիութիւնը մեծ դիմադրութիւն է ցոյց տալիս եւ չի ցանկանում դառնալ վանքապատկան։ Եւ սկսում են տասնեակ տարիներ տեւող սուր պայքար վերոյիշեալ ու մի շարք գիւղերի (Շնհէր, Տանձատափ, Տամալէկ) ու Տաթեւի վանքին միջեւ։ Սիւնեաց մետրոպոլիտ եւ Տաթեւի վանահայր տէր Յովհաննէսը «բազում անգամ» փորձում է, բայց չի կարողանում «հալածել զբնակիչսն (Տամալէկայ) եւ սեփականել տեղին»։ Գիւղացիութիւնը կազմակերպում է դիմադրութիւն ընդդէմ եկեղեցու ու աշխարհիկ իշխանութեան միասնական ուժերի։

Սիւնիքի շարժումների մէջ իր յամառութեամբ ու հերոսական դրուագների հարուստ պատմութեամբ առանձնակի տեղ է բռնում Ցուրա բերդի բնակիչների դիմադրութիւնը։

Ինչպէս տեսանք, Տաթեւի վանքի նաւակատիքի հանդէսից, վանքը՝ բազմաթիւ այլ կալուածքների հետ մէկտեղ գահերէց Աշոտ իշխանից նաեւ նուէր է ստացել այս Ցուրա բերդը։ Բայց «հայրենատէր» գիւղացիները հրաժարուեցին իրենց իրաւունքները ոտնահարող հրամանին ենթարկուելուց եւ դուրս չեկան իրենց բնակավայրերից։ Աւելին՝ «ի ժամանակս Սմբատայ՝ որդւոյ Աշոտոյ» նըրանք «բազում ու մեծամեծ վիշտս հասուցանէին սուրբ ուխտին Տաթեւոյ»։ 915 թուականին, մի գիշեր, գիւղացիները կազմակերպըւած ձեւով յարձակւում են Տաթեւի վանքի վրայ, կողոպտում են եկեղեցին, կրօնաւորների բնակարանները, սպանում եւ վիրաւորում են հոգեւորականներից մի քանիսին, իրենց հետ տանում են մեռոնով լի սափորը, խփում ժայռերին եւ թափում սուրբ հեղուկը («վայթեցին ընդ քարն»)։

16) Ստ. Օրբէլեան, էջ 229։

Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որը գիշերը վանքում չլինելով փրկուել էր գիւղացիների դատաստանից, միւս օրը գալով վանք, տեղեկանում է կատարուածի մասին, նզովում է ցուրաբերդցիներին, բայց չի վստահում այլեւս բնակուել վանքում: Հաւաքելով վանքի սրբութիւնները եւ մնացած միաբաններին «ել եւ գնաց յօտար աշխարհ»:

Սիւնեաց իշխան Սմբատը լսելով այս մասին, հաւաքում է իր շուրջը Սիւնիքի իշխաններին եւ կազմակերպուած արշաւանք գործում Ցուրս բերդի բնակիչների դէմ: Աւատատիրական զինուած ուժերը դաշինք կազմած եկեղեցու հետ, տմարդի միջոցներով կոտորում են ցուրաբերդցիների դիմադրութիւնը, ոչնչացնում շատերին՝ «մեծամեծ պատիժների ու պատուհասների» միջոցով հալածելով նրանց իրենց հայրենի բնակավայրերից, կալուածքը յանձնում են «ի սեպհական ժառանգութիւն եկեղեցւոյն»:

Բայց անէծքներն ու նզովքները անկարող էին սանձել բողոքի ու սոցիալական պայքարի այն եռանդը, որ կրում էին իրենց մկաններում Ցուրաբերդի գիւղացիները: Որոշ ժամանակից յետոյ, երբ Տաթեւի վանքը թուլանում է, Ցուրաբերդը նորից վերաշինւում է, վերադառնում են նախկին տէրերը՝ հալածուած ու վտարուած գիւղացիները, եւ շարունակում են իրենց պայքարը ընդդէմ կղերականութեան: Ապստամբներին յաջողւում է նոյնիսկ սպանել Տաթեւի Յակոբ եպիսկոպոսին եւ պաշտպանել իրենց տնտեսական ու սոցիալական իրաւունքները: Յակոբի յաջորդը՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը դիմում է Սիւնեաց Վասակ թագաւորին, ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Սիւնեաց իշխանները դարձեալ զինուած ուժերով յարձակւում են Ցուրաբերդի վրայ: Ինչպիսի դիմադրութիւն են ցոյց տալիս Ցուրայի պաշտպանները եւ ինչ հսկայական կորուստների գնով է յաջողւում իշխաններին ընկճել նրանց դիմադրութիւնը, մենք չգիտենք: Պատմիչը ժլատ կերպով գրում է միայն, որ Վասակը հրամայում է բերդը հիմնայատակ կործանել եւ «բնուին ի բաց ջնջել զտեղի բերդոյն»: Ցուրաբերդցիների այս վերջին անհաւասար կռիւը պէտք է որ տեղի ունեցած լինի 998 թուից մէկ-երկու տարի ետք, ուստի Սիւնիքի գիւղացիների պայքարը ընդդէմ հոգեւորականութեան եւ ողջ ֆէոդալական դասակարգի, որոշ ընդհատումներով, մակընթացութեամբ եւ տեղատուութիւններով տեւել է շուրջ մէկ դար, 906 թուից մինչեւ Ժ. դարի վերջը: Ժ. դարի կէսերից թոնդրակեան շարժման կոնկրետ արտայայտութիւնների ու գիւղացիական ընդվզումների մասին մեզ հասել են մի քանի ակնարկներ ու կողմնակի վկայութիւններ: Այսպէս օրինակ, յայտնի է, որ Սմբատի աշակերտներից Կիւրեղը բազմաթիւ հետեւորդներ է գտել Թու-

լայլ աւանում (այստեղ էլ առաջացել է Թոնդրակեցիների մի հատուածի Թուլայլեցի կոչումը), այնուհետեւ շարժման գաղափարները խոր արմատներ են ձգում Խնուսում (Խնուսի Թոնդրակեցիները բացառիկ յամառութեամբ հաւատարիմ են մնացել իրենց գաղափարներին մինչեւ ԺԹ. դարը) եւ մի շարք այլ գաւառներում։ Բայց այս երկրորդ շրջանի բնորոշ կողմը այն է, որ շարժմանը սկսում են միանալ նաեւ տիրող դասակարգերի ցածրաստիճան հոգեւորականներ, մանր ազնուականութեան որոշ ներկայացուցիչներ, մտաւորականներ եւ այլ խաւեր, որոնք երկփեղկում, պառակտում են շարժումը երկու միմեանց արմատականօրէն տարբեր ուղղութիւնների։

Այս շրջանում Թոնդրակեան աղանդին միանալու մէջ մեղադրւում են եկեղեցու այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են Գրիգոր եւ Անանիա Նարեկացիները, Կճաւայ վանքի (Վասպուրական) միաբաններից մի քանիսը եւ եկեղեցական այլ գործիչներ։

Մանր ազնուականութեան ներկայացուցիչները միանալով շարժմանը, ցանկանում էին ժողովրդական յեղափոխական յուզումները ուղղել իրենց դասային նեղ շահերի օգտին, այն է՝ եկեղեցական հողատիրութեան հաշուին վերականգնել տնտեսական իրենց նախկին հզօրութիւնը եւ իրենց դասի տնտեսական աստիճանական անկման առաջն առնել։ Միանալով շարժմանը, իրենց ուրոյն տնտեսական ու քաղաքական խնդիրներով, շարժման այդ նոր մասնակիցները անշուշտ Թուլացնում էին Թոնդրակեան յեղափոխական Թափը։ Սակայն նրանց շարքերից երբեմն դուրս են գալիս այնպիսի դէմքեր, որոնք իրենց հիմնական գաղափարներով ու գործելակերպով կարողանում են խզել կապերը իրենց միջավայրի հետ եւ հանդէս գալ որպէս ժողովրդական լայն զանգուածների սոցիալական ու տնտեսական ձգտումների իրականացման համար մղուող մարտերի քաջարի մասնակիցներ ու ղեկավարներ։

Ժ. դարի վերջին Հայքում յայտնի էր Յակոբ անունով մի եպիսկոպոս։ Այդ Յակոբն իր ճգնաւորական կենցաղով, խիստ բարքերով եւ առաքինութեամբ «ի զարմանս շարժէր զհեռաւորս եւ զմերձաւորս»։ Նա այնպիսի հեղինակութիւն է ձեռք բերում, որ Լաստիվերտցու արտայայտութեամբ, եթէ նոյնիսկ հրամայէր «զհողս հանել» ոեւէ մէկը չէր ընդդիմանայ նրան, այլ սիրով կը կատարէր նրա հրամանը։ Յակոբը հիանալի քարոզիչ էր եւ իր ճարտար լեզուով «կախարդեց զբազմաց լսելիս»։ Հարքում ձեռք բերելով բազմաթիւ համախոհներ, նա սկսում է իր գործունէութիւնը ընդդէմ պաշտօնական եկեղեցու։ Նախ սկսում է անարժան քահանաներին կարգալոյծ անել եւ նրանց փոխարէն առաջ քաշել իր մարդ-

կանց: Կարգադրում է տարուայ ընթացքում կատարել միայն երեք պատարագ, հիմնաւորելով իր այս կարգադրութիւնը Սմբատ Զարեհաւանցու ուսմունքի զինանոցից հանած այն արմատական դրոյթով, որը խուրաքանչիւր ոք իր կենդանութեան օրօք պէտք է քաւի իր մեղքերը, կամ ընթանայ ուրիշ ճանապարհով, իսկ մահուանից յետոյ նրա հոգու փրկութեան համար արուող պատարագներն ու մատաղներն աւելորդ եւ անիմաստ միջոցառումներ են: Հայոց եկեղեցին երկու անգամ մեծ ժողովներ է գումարում Յակոբին կարգալոյծ անելու եւ պատժելու համար, սակայն Յակոբը չի ներկայանում ժողովին, իսկ «իշխանք գաւառին – յայտնում է պատմիչը –, խոստանային պատերազմի օրինակաւ մեռանել յառաջ՝ քան թէ գնա, ի ձեռս ժողովոյն տալ»(17):

Բայց Յակոբը շուտով դառնում է ստոր մատնութեան զոհ, նրան միացած կրօնաւորներից մէկը՝ Եսու անունով, գնում է այն ժամանակուայ կաթողիկոս Սարգսի մօտ (992–1019 *թթ.*), *մանրամասնօրէն պատմում նրա բոլոր ծրագրերը եւ մատնում նրան: Յակոբին կարգալուծ են անում եւ աղուէսադրոշմ են խարանում ճակատին, եւ նետում բանտ: Հետագայում փախչելով բանտից, Յակոբը գնում է Խլաթ լեռը եւ իր համախոհների հետ զինուած պայքար մղում տիրող կարգերի դէմ: ԺԱ. դարի սկզբին Թոնդրակեան գաղափարները տարածուել ու արմատաւորուել էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Չկար շարժման ղեկավարութեան միասնական կեդրոն, ընդհակառակը, ամէն մի շրջան գործում էր ինքնուրոյն ձեւով, մի տեղ շարժման ղեկավարութիւնը գտնւում էր աւատապետական կարգերը յեղափոխական ճանապարհով վերափոխելու կողմնակիցների ձեռքում, մի այլ տեղ իշխում էին բարեկարգումի ջատագովները:*

Թոնդրակեան գաղափարների տարածման միւս կարեւոր օճախը Եկեղեաց նահանգի Մանանաղի գաւառն էր: Այնտեղ բորբոքուած հրդեհի մասին նորից տեղեկութիւն է հաղորդում Ա. Լաստիվերտցին: Շարժումը սկսում է ազգով աղուան մի աբեղայի աշակերտած՝ Կունծիկ աբեղայի քարոզչութեամբ: Կարճ ժամանակում Կունծիկին յաջողւում է իրեն գաղափարակից դարձնել Հրանուշ անունով մի ազնուականի տիկնոջ, իսկ նրա գործակցութեամբ նաեւ Ախնի եւ Կամարա ազնուական քոյրերին: Շուտով սրանց եղբայր Վրվէռը, որ մինչ այդ «յառաջադէմ էր ի հանդէս բարեպաշտութեան» եւ նոյնիսկ իր կալուածքում կառուցել էր վանք ու հաւաքել «ճգնաւոր եղբայրս», նոյնպէս միանում է աղանդաւորներին: Վե-

---

17) Ա. Լաստիվերտցի, էջ 148:

րոյիշեալ իշխանների կալուածքների ու գիւղերի բոլոր բնակիչները միանում են շարժմանը եւ սկսում են աւերել իրենց սահմաններում գտնուող եկեղեցիներն ու սրբավայրերը, կոտրում են խաչքարերը եւ վռնդում տեղի հոգեւորականներին։ Տեղի եպիսկոպոս Սամուէլն իմանալով այդ մասին, իր շուրջն է հաւաքում հոգեւորականների եւ կողմնակիցների մեծ բանակ եւ արշաւում Վրվէռի իշխանանիստ գիւղը, հրդեհում է այն, աւերում եւ ձերբակալելով աղանդաւորների վեց առաջնորդների, աղուէսադրոշմ է խարանել տալիս նրանց դէմքին ու նզովում։

Թոնդրակեցիների վերջին ելոյթը տեղի է ունենում դարի կէսերին, շարժման բուն կեդրոնում՝ Ապահունեաց գաւառում։

Գրիգոր Մագիստրոսը՝ Միջագետքի կուսակալը, բիւզանդական ու հայկական զօրքերի գլուխ անցած յարձակւում է շուրջ երկու հարիւր տարի հայ աւատապետական բանակը ահ ու սարսափի մէջ պահող Թոնդրակեան շարժման օրրանի եւ ամենաուժեղ կեդրոնի վրայ։

Հրի ու սրի միջոցով 1052 թուականին ճնշւում է Թոնդրակեցիների շարժումը։ Պայքարի ելած հազարաւոր անվեհեր մարտիկներ զոհւում են այդ անհաւասար կռւում։

Թոնդրակեցիների քարոզած գաղափարներից եւ շարժման ընթացքից գալիս ենք այն համոզման, որ յանձինս Թոնդրակեցիների, հայ միջնադարում մենք գործ ունենք ոչ թէ նեղ աղանդաւորների եւ աղանդաւորական շարժման հետ, այլ հայ եկեղեցու եւ աւատապետական կարգերի դէմ ուղղուած աշխատաւորական լայն շերտերի (եւ առաջին հերթին գիւղացիութեան) յեղափոխական շարժման հետ։

Թոնդրակեանները պայքարելով աւատապետական կարգերի եւ եկեղեցու դէմ, կարծում էին, որ կը կարողանան ստեղծել բոլոր աշխատաւորների համար ազատ կեանքի եւ իրենց իսկ կողմից ստեղծուող նիւթական բարիքների հաւասար բաշխման իրաւունքի պայմաններ։

Թոնդրակեցիներին ի հարկէ չյաջողուեց եւ չէր էլ կարող յաջողուել իրականացնել իրենց սոցիալական երազանքը եւ որեւէ յաղթանակի հասնել։ Այդ շարժումը անողոքաբար ճնշուեց տիրող դասակարգի կողմից, որովհետեւ նրա դէմ ծառացան աւատապետների եւ հոգեւորականների կազմակերպուած ուժերը, որովհետեւ գիւղացիութիւնը մենակ էր այդ անհաւասար գօտեմարտում, չունէր դաշնակից եւ ղեկավար ուժ։

THE MOVEMENT OF THE TONDRAKE COMMUNITY FROM THE 9TH CENTURY TO THE 11TH

VARTKES HAMAZASBIAN

(Summary)

During the reign of the Bagratooni rulers, from the 9th century to the 11th, newer interrelations of social classes paralleled the economic progress in Armenia. Besides the nobility and the great traders, individual clergymen and convents received ownership of vast lands and riches on the one hand, and on the other, the rural masses and craftsmen rose in conflict against the nobility and the clergy under the cover of religious movements or in overt uprising. Of these rebellious movements, equipped with religious profession, the one outstanding was that of the Tondrake community, whose founder and ideologist was Sempad of Zarehavan, from the village of Zarehavan in the province of Dzalgotn. Sempad of Zarehavan and his followers waged bitter war against the religious leaders and rejected most of the ecclesiastical rites and religious traditions, such as baptism, marriage, communion, mortuary feast for the poor, requiem ceremony, etc., which, according to the ideology of the Tondrake community, mainly enhanced the material prosperity of the church and its leaders. The people of Tondrake professed the omnipresence of God and rejected materialism. They knew no discrimination between men and women, and allowed the latter to preach. In the 10th century, the ideology of the Tondrake community won great popularity, even in the ranks of the nobility and the clergy. Soon, however, the nobility and the clergy contrived against the Tondrake community a warfare that found its cruellest perpetration in Sunik. After engaging in ideological and armed conflict for two hundred years, the Tondrake community was peremptorely defeated in 1052 at the hands of the armies of the governor of Mesopotamia, Gregory Magistrus.

Խաչակիրներու առաջին արշաւանքները Կիլիկիոյ մէջ եւ Եդեսիոյ լատին կոմսութեան հիմնադրութիւնը

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Առաջին խաչակրութեան ընթացքին, Եդեսիոյ մէջ, Պոլտուինի (Պաղտին) կողմէ լատին իշխանապետութեան մը հիմնադրութիւնը, ու այդ ալ Երուսաղէմի ազատագրութեան համար պատերազմելէ առաջ (1099 Թ.ի Յուլիսի 15), առանձին ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է, նկատի առած անոր ունեցած անմիջական աղերսը հայ ժողովուրդին հետ: Տակաւին՝ Եդեսիոյ մէջ հաստատուած լատին իշխանապետութիւնը միաժամանակ լաւագոյն գրաւականն էր այն իրողութեան, թէ խաչակիր առաջնորդներէն շատերուն գլխաւոր մտասեւեռումը արեւելքի մէջ սեփական իշխանապետութեան մը տիրանալն էր, որ նաեւ կը փաստուէր Պոհեմոնտի՝ Անտիոքի տիրանալէն ետք (1098 Թ.ի Յունիսի 3), դէպի Երուսաղէմ շարունակուող խաչակրական արշաւանքէն հրաժարելովը:

Խաչակիր երկու կրտսեր առաջնորդներու՝ Թանգրատի (Պոհեմոնտի եղբօրորդին) եւ Պոլտուինի (Երուսաղէմի առաջին «Թագաւոր» Կատֆրիի եղբայրը), առաջնորդութեամբ է որ տեղի կ՚ունենայ խաչակիր բանակներու առաջին երկփեղկումը: Կիլիկիան Դռներէն շարժելով դէպի հարաւ, Թանգրատ ուղղակի կը քալէ Տարսոնի վրայ, որուն հայ եւ յոյն բնակիչները անմիջապէս յարաբերութեան մէջ կը մտնեն իրեն հետ, աջակցութեան խոստումով: Սակայն Թանգրատ չի յաջողիր պարտութեան մատնել քաղաքին սելճուք թրքական պահակազօրքը: Երեք օրեր ետք, Պոլտուին Տար-

սոն կը հասնի աւելի մեծ բանակով մը։ Խաչակիր նոր բանակներու ժամանումը տեսնելով, սելճուք Թուրքեր գիշերով կը փախչին քաղաքէն։ Առաւօտուն, Տարսոն իր դռները կը բանայ խաչակիրներուն։ Սակայն շուտով պայքարը կը սրի Թանգրատի եւ Պոլտուինի միջեւ, քաղաքի տիրապետութեան համար։ Պոլտուին, ապաւինած իր մեծաթիւ բանակին, կը յաջողի իր կամքը պարտադրել Թանգրատի, որ ճարահատ՝ կը ստիպուի հեռանալ, շարժիլ դէպի արեւելք, Ատանա։

Թանգրատ հազիւ Տարսոնէն հեռացած, 300 զինուորներ հաշուող նորմանական գունդ մը կը հասնի հոն, սակայն Պոլտուին կ'արգիլէ անոնց մուտքը քաղաք, պատճառ ըլլալով որ անոնք զոհ երթան գիշերով իրենց վրայ յարձակող սելճուք Թրքական բանակի մը, ու բնաջնջուին մինչեւ վերջին մարդը։ Պոլտուինի վերաբերմունքը խաչակիր իր ընկերներուն նկատմամբ, կը խախտէ իր հեղինակութիւնը, սակայն շուտով վրայ կը հասնի քրիստոնեայ նաւատորմ մը, որուն առաջնորդը՝ Կինեմեր, արհեստով ծովահէն մը ու Պոլտուինի հայրենակիցն ու ծանօթը, որ Ֆլանտըրզէն ու Հոլանտայէն արեւելք աճապարած էր խաչակիրներուն օգնելու, հաւատարմութիւն կը խոստանայ Պոլտուինի եւ իր մարդիկը կը դնէ անոր հրամանատարութեան տակ։ Պոլտուին, երեք հարիւր զինուորներ վար կը դնէ որպէս քաղաքին պահակազօրք, Տարսոնի կառավարչութիւնը կը վստահի Կինեմերի, ու ինք կը յառաջանայ Թանգրատի հետքերով։

Ատանա կիսով կը գտնուէր Լամբրոնի Օշինին տիրապետութեան տակ, մինչ քաղաքին մնացեալ մասին վրայ կ'իշխէին սելճուք Թուրքերը։ Թանգրատէն առաջ, խաչակիր գլխաւոր բանակէն անջատուելով հոն հասած էր պուրկինացի ասպետ մը՝ Ուելֆ, որ յաջողած էր քաղաքին գլխաւոր բերդը գրաւել։ Ուելֆ կ'արտօնէ որ Թանգրատ Ատանա մտնէ եւ իր բանակին համար պաշար ապահովէ։ Թանգրատ քաղաքին կառավարչութիւնը կը թողու Ուելֆի, եւ ինք, Օշինի թելադրանքով, կը քալէ Մսիսի վրայ, հայաբնակ այդ քաղաքը ազատելու համար սելճուք Թուրքերու լուծէն։ 1097 Թ.ի Հոկտեմբերի սկիզբին Թանգրատ կը հասնի Մսիս, որուն հայ բնակչութիւնը կը բանայ քաղաքին դռները, մինչ անոր սելճուք Թրքական կայազօրքը կը փախչի։

Պոլտուին, Տարսոնը ձգելէ ետք կ'աճապարէ միանալու խաչակիր գլխաւոր բանակին։ Ճամբան ինք եւս կը հանդիպի Մսիս, ուր թէեւ իր նպատակները խաղաղասիրական էին, բայց եւ այնպէս անխուսափելի կը դառնայ Թանգրատի հետ նոր բախում մը։ Այս վերջինը, մասնաւորաբար հրահրուած իր զինակիցներէն, Տարսոնի

մէջ իր կրած պարտութեան վրէժը լուծելու համար, անակնկալ կերպով կը յարձակի Պոլտուինի վրայ, բայց կրկին կը պարտուի։ Կռիւին կը յաջորդէ հաշտութիւնը։ Երկուստեք կը համաձայնին հեռանալ Կիլիկիայէն։ Պոլտուին կը շտապէ Մարաշ, ուր իր կինը մահուան սնարին մէջ էր, իսկ Թանկրատ, փոքր կայազօր մը ձգելէ ետք Մսիսի մէջ, կը քալէ Ալեքսանդրեակ (Իսկենտերուն)։ Ան լուր կը ղրկէ Կինեմերի, Տարսոն, որ իրեն օգնութեան հասնի։ Կինեմերի աջակցութեամբ Թանկրատ կը գրաւէ Ալեքսանդրեակը, ուր նոյնպէս պահակազօրք մը կը հաստատէ, ու իր հերթին կը շարունակէ ճամբան՝ խաչակիր գլխաւոր բանակներուն միանալու(1)։

Կիլիկիոյ մէջ Թանկրատի ձեռք բերած յաջողութիւնները վառ գոյներով արձանագրած է Ուիլլըմ Տիւրացի․

«Լուրերը, որ Թանկրատ զօրաւոր եւ հսկայ բանակով մը իրեն կ'ենթարկէ ամբողջ երկիրը (Կիլիկիան, Ե. Հ. Փ.), շուտով կը հասնին հայ եւ թուրք սատրապներու, որոնք կը բնակէին լեռներուն մէջ։ Սարսափը կը պատէ զիրենք՝ թէ ան գուցէ կ'արշաւէ նաեւ իրենց վրայ, կը գրաւէ իրենց քաղաքները եւ կը գերեվարէ իրենց ժողովուրդները։ Նախանձախնդիր մրցակցութեամբ մը, անոնք պատուիրակութիւններ կը ղրկեն անոր, որոնք իրենց հետ կը տանին ոսկի եւ արծաթ, ձիեր, ջորիներ եւ մետաքսեղէն։ Նմանօրինակ առատաձեռնութեամբ մը անոնք կը յուսան շեղեցնել այս մեծ առաջնորդին զայրոյթը, շահիլ անոր մտերմութիւնը եւ ապահովել բարեկամութեան դաշնագրեր»(2)։

Կիլիկիոյ մէջ իրենց կազմակերպած արշաւանքներով, խաչակիր անջատուած բանակները, Թանկրատի եւ Պոլտուինի առաջնորդութեամբ, կը յաջողին իրենց իշխանութեան տակ առնել Տարսոնը, Ատանան, Մսիսը եւ Ալեքսանդրեակը, ուր իրենց հաստատած կայազօրքերով կը յաջողին պատնէշ մը հիւսել Փոքր Ասիայէն

---

1) Տարսոնի, Ատանայի, Մսիսի եւ Ալեքսանտրեակի համար խաչակիրներուն մղած պայքարին մասին տես՝ Gesta, in : A. Krey, **The First Crusade**, London 1921, pp. 120-121. William of Tyre, **A History of Deeds Done Beyond the Sea.** Vol. 1, N.Y. 1943. Fulcher of Charters, **A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127**, Knoxville 1969, p. 89. Joseph F. Michaud, **The History of the Crusades,** vol. 1, Redfield 1855, pp. 116-120. René Grousset, **Histoire des Croisades,** Tome I, Paris 1934, pp. 49-54. S. Runciman, **Constantinople to Antioch,** in: K. M. Setton, **A History of the Crusades,** vol. 1. University of Pennsylvania Press, 1958, pp. 300-302. W. B. Stevenson, **The Crusades in the East,** Beirut, 1968, pp. 22-23.

2) William of Tyre, Vol. I, p. 186.

հիւսիսային Սուրիա սելճուք Թրքական հաւանական արշաւանքի մը դէմ, ուր խաչակիրներ, երկար դժուարութիւններէ ետք միայն պիտի յաջողէին գրաւել Անտիոքը:

Մարաշի մէջ Թանգրատ եւ Պոլտուինն կը միանան խաչակիր գլխաւոր բանակին: Հոս կը մեռնի վերջինին կինը՝ Կատհիլտ, որ ընկերակցած էր իր ամուսնոյն: Կատֆրի կը դատապարտէ իր եղբայրը՝ Պոլտուինը, Տարսոնի մէջ Թանգրատի եւ նորմանացի զինուորներուն հանդէպ իր բռնած դիրքին համար, որ զիջումով կ'ընդունի իր յանցանքը(3): Սակայն Պոլտուինն չի դադրիր իր սեփական ծրագիրները մշակելէ, որոնց մէջ իր բաժինը ունէր նաեւ Բագրատ:

Բագրատ(4), ազնուական ծագումով հայ մը, Կ. Պոլսէն փախչելէ ետք, ուր ան բանտարկուած էր կայսեր կողմէ, Նիկիոյ մէջ կը բարեկամանայ Պոլտուինին, ու կը դառնայ անոր մշտական բարեկամը: «Ան կատաղի կռուող էր, սակայն նենգասէր ու հաւատարմութեամբ կասկածելի»: Բագրատ տեւականօրէն կը ստիպէ Պոլտուինը որ միանայ իրեն, Եփրատի շրջանին մէջ նոր հողամասեր գրաւելու, որուն, ի վերջոյ, տեղի կու տայ Պոլտուին, եւ երկու հարիւր հեծեալ ասպետներով ու որոշ թիւով հետեւակներով, կը շարժի հիւսիս(5): Պոլտուինի հետ, որպէս անոր աւագերէցը, խաչակիր բանակներէն կը բաժնուի նաեւ Ֆուլշըր, որ, իբրեւ ականատես, պիտի արձանագրէ յաջորդող դէպքերը(6):

Դէպի հիւսիս շարժող Պոլտուինի փոքր բանակը տեղւոյն հայ բնակչութեան կողմէ կը դիմաւորուի մեծ ուրախութեամբ(7): Այս շրջանին մէջ միայն Սամոսատն էր որ կը գտնուէր սելճուք Թրքական տիրապետութեան տակ, որուն տէրը՝ Պալտուք, առանձին դի-

---

3) Նոյնը, էջ 187:

4) Ո՞վ էր Բագրատ: Հայ ժամանակագիրները չեն յիշատակեր զայն: Ուիլիըմ Տիւրոսցի զայն կը ճանչնայ որպէս Քեսունի Գող Վասիլին եղբայրը (William of Tyre, Vol. I, p. 304): Արդի պատմագրութեան մէջ տարբեր կարծիքներ եւս յայտնուած են իր մասին: Միշոյի համաձայն, ան «իր երիտասարդութեան հիւսիսային Վրաստանի թագաւորն էր: Վտարուած իր իսկ հպատակներուն կողմէ, եւ երկար ժամանակ Կ. Պոլսոյ մէջ բանտարկեալ, ան կը միանայ խաչակիրներուն, իր թագաւորութիւնը վերագրաւելու յոյսով» (J. Michaud, **The History of the Crusades**, Vol. I, p. 120): Այժմ, տիրապետող կարծիքը սակայն կը հետեւի Ուիլիըմ Տիւրոսցիին:

5) William of Tyre, Vol. I, p. 188.

6) Fulcher, p. 89.

7) William of Tyre, Vol. I, p. 188.

մադրութիւն ցոյց չի տար Պոլտուինի, որ երկու հայ փոքր ազնուա–կաններու՝ Ֆերի եւ Նիկուսուսի(8) *օգնութեամբ կը յաջողի գրա–ւել Ռաւենտան եւ Թլպաշիրը: Պոլտուին Ռաւենտան կը յանձնէ Բագրատի, իսկ Թլպաշիրը՝ Ֆերի*(9)։

Թլպաշիրի մէջ Պոլտուին կ'ընդունի Եդեսիոյ Թորոս իշխա–նին ղրկած պատուիրակութիւնը: Թորոս «կոչէր զնա առ ինքն յօգ–նութիւն իւր ընդդէմ Թշնամեաց իւրոց վասն նեղութեանցն, որ ու–նէր ի մօտաւոր ամիրայացն»(10)։

---

8) Վեր. Եղիա Քասունի կ'ենթադրէ թէ Ֆեր հաւանօրէն վրահայ էր, կամ ափխազ, իսկ Նիկողիմոս (Նիկուսուս) թերեւս յոյն (*Գող Վասիլ*, «Ակօս», Պէյրութ, 1949, Ե. Տարի, թիւ 6, էջ 90)։

9) S. Runciman, **Constantinople to Antioch**, in : Setton, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 302. Լորանի համաձայն Ռաւենտան նախապէս կը պատկանէր Բագրատի, իսկ Թլպաշիր՝ Ֆերի: Պոլտուին գրաւելէ ետք այդ երկու ամրոցները, զանոնք կը վերադարձնէր իր նախկին տէրերուն: Նիկողիմոս դրացին էր Ֆերի (J.Laurent, **Les Croisés et L'Arménie**, Հանդէս Ամսօրեայ, 1927, Նո–յեմբեր–Դեկտեմբեր, էջ 892, 894)։

10) Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապտ.,1898, էջ 206: Ս.Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, 1956, էջ 104: Fulcher, p. 90. William of Tyre, Vol. I, p. 190. Անանուն Ասորիի համաձայն, երբ Եդեսիոյ ժողովուրդը կ'իմանայ Ֆրանգներու Անտիոք ժամանումը, կը պահանջէ Թորոսէն որ հրաւիրէ զանոնք, թուրքերու դէմ քաղաքը պաշտպանելու համար: Թորոս նախ համաձայն չի գտնուիր նման առա–ջարկի մը, սակայն տեսնելով որ քաղաքացիները անզօր են Եդեսիան պաշտպանե–լու, եւ անպայման պիտի դիմեն Ֆրանգներուն, «դեսպաններ ղրկեց Կատֆրի դուքսին, Ֆրանգ բանակներուն գլխաւորին եւ հրամանատարին խնդրելով իրմէ զօրք ղրկել երկիրը պաշտպանելու համար: Երբ Ֆրանգները Թէոդորոսի նամակ–ները կարդացին, մեծապէս ուրախացան, եւ ղրկեցին Պոլտուինը, Կատֆրիի եղ–բայրը...» (Անանուն Ասորի, *Առաջին եւ Երկրորդ Խաչակրութիւնները*, Պոսթըն, 1936, էջ 2)։ Միքայէլ Ասորի կը գրէ թէ Թորոս խոստացաւ քաղաքը Կատֆրիի յանձնել (Միքայէլ Ասորի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1871, էջ 403–404)։ Թորոս, որ յունադաւան մըն էր, ու հաւանաբար այդ իսկ պատճառով իր ժողո–վուրդին մեծ համակրանքը չէր վայելեր, Փիլարտոսի կողմէ Եդեսիոյ կառավա–րիչ կարգուած էր, երբ քաղաքը կը գտնուէր անոր տիրապետութեան տակ՝ 1078–1086 թթ.: Փիլարտոսի մահէն ետք քաղաքը ինկած էր սելճուք թուրքերու ձեռ–քը, սակայն 1094 թ.ին, Թորոս վերստին յաջողած էր տիրանալ անոր, պահելով անուանական ենթակայութիւն մը սելճուք սուլթանին, որուն կայազօրը մերժած էր պահել քաղաքին մէջ: Ուիլիըմ Տիւրոսցի տխուր գոյներով կը ներկայացնէ Թորոսը, զոր որպէս յոյն կը ճանչնայ. «... յամենայնդէպս ան անպէտ իշխան մըն էր, անկարող պաշտպանելու իր ենթակաները, կամ պաշտպանելու զանոնք դըժ–

Թորոս՝ Պոլտուինը կը հրաւիրէր որպէս վարձկան ծառայելու իր հրամանատարութեան տակ, ինչ որ յստակ կերպով կը հասկցուի Անանուն Ասորիի վկայութենէն։ Սակայն նման առաջարկ մը անընդունելի կը մնար Պոլտուինի համար(11)։ *Թորոս կը փոխէ իր առաջարկը, քանի որ ինք տարիքը առած մարդ էր, ու զաւակ չունէր։*

> *«Պոլտուին կը հրաւիրուի դուքսին (Թորոսի, Ն. Հ. Ք.) կողմէ երթալու հոն (Եդեսիա, Ն. Հ. Ք.), որպէս հաւասար բարեկամներու, հօր եւ զաւկի պէս, այնքան ժամանակ որ անոնք կ'ապրին։ Ու եթէ Եդեսիոյ դուքսը մեռնի, Պոլտուին անմիջապէս պիտի տիրանայ քաղաքին եւ դուքսին բոլոր հողերուն, մնայուն ժառանգութեամբ մը, այնպէս որ կարծես ան այս վերջինին հայրը եղած ըլլար»*(12)։

Դէպի Եդեսիա իր ճամբան շարունակելէ առաջ, Պոլտուին կ'իմանայ Ֆերէն, թէ Բաղրատ Թուրքերու աջակցութեամբ դաւեր կը սարքէ իրեն դէմ։ Հաւանաբար եղածը միայն Բաղրատի եւ իր եղբօր՝ Գող Վասիլի միջեւ հաստատուած կապ մըն էր, զոր Ֆեր՝ նախանձէ թելադրուած, կ'ուզէ օգտագործել Ռաւէնտայի տիրոջ դէմ։ Պոլտուին ժամանակ չի կորսնցներ սակայն, կը ձերբակալէ Բաղրատը ու կը սպառնայ չարչարել զայն մինչեւ որ Ռաւէնտան իրեն յանձնէ։ Պոլտուինի կողմէ վտարուելէ ետք, Բաղրատ, իր եղբօր՝ Գող Վասիլի օգնութեամբ կը մնայ Թլպաշիրի լեռներուն վրայ(13)։

1098 *Թ.ի Փետրուարի սկիզբին, Պոլտուին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Եդեսիա։ Գերեճիքի մօտ ան հազիւ կը ճողոպրի Սամոսատի տիրոջ՝ Պալտուքի լարած ծուղակէն, միշտ հայերու օգնութեամբ*(14)։

բախտութիւններէ» (William of Tyre, Vol. I, p. 190)։ Մինչ բոլորովին տարբեր է Ուռհայեցիի պատկերացումը, որուն ճշմարտացիութեան չենք կրնար կասկածիլ, «... ի ձեռն հանճարեղ իմաստութեան նորա եւ արուեստաւոր հնարաւորութեան եւ բուռն զօրութեան եղեւ ազատեալ Ուռհա ի հարկատրութենէ եւ ի ծառայութենէ չար եւ դառնացեալ ազգին Տաճկաց» (Ուռհայեցի, էջ 261)։

11) S. Runciman, **From Constantinople to Antioch**, in : Setton, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 303.

12) Fulcher, p. 90.

13) S. Runciman, **From Constantinople to Antioch**, in : Setton, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 303. R. Grousset, **Histoire des Croisades**, Tome I, p. 54.

14) Fulcher, pp. 90–91. S. Runciman, **From Constantinople to Antioch**, in : Setton, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 303.

«Ճանապարհին, կը գրէ Ֆուլշըր, դուք պիտի զարմանայիք տեսնելով Հայերը, որոնք համեստօրէն դուրս կու գային դիմաւորելու մեզ, խաչեր ու դրօշակներ կրելով, կը համբուրէին մեր ոտքերն ու քղանցքները, Աստուծոյ սիրոյն, քանի որ անոնք գիտէին թէ մենք պիտի պաշտպանէինք զիրենք Թուրքերու դէմ, որոնց լուծին տակ անոնք երկար ճնշուած էին»(15)։

1098 *Թ.ի Փետրուարի* 6*ին, Պոլտուին Եդեսիա կը հասնի վաթսուն ձիաւորներով*(16)*, ուր կը դիմաւորուի Թորոսի, անոր կնոջ եւ քաղաքին բնակչութեան կողմէ։ Թորոս կը յարգէ իր խոստումը, ու Պոլտուինը կը հռչակէ իր հաւասարն ու ժառանգորդը*(17)։ *Լատին պատմագիրներու համաձայն, որդեգրութիւնը տեղի կ'ունենայ արեւելեան արարողութեամբ մը։ Պոլտուին կը մերկանայ մինչեւ իր մէջքը, Թորոս լայն շապիկ մը կ'առնէ վրան, զոր կ'անցընէ նաեւ Պոլտուինի գլխէն, ու երկուքը իրենց մերկ կուրծքերը կը շփեն իրարու։ Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Թորոսի կինը*(18)։

Պոլտուինի Եդեսիա ժամանումէն առաջ, Թորոսի մօտ կու գայ նաեւ Կարկառի իշխանը՝ Կոստանդին։ Մէկ քանի օրեր առաջ, Թորոս կը թելադրէ Պոլտուինի որ յարձակի Սամոսատի վրայ։ Հսկայ բանակով մը, որ իր մէջ կը հաշուէր Եդեսիոյ եւ իր գաւառներուն,

---

15) Fulcher, p. 91.

16) Ուռհայեցի, էջ 260։ Սմբատ՝ հարիւր ութսուն ձիաւոր կը գրէ (Սմբատ Սպարապետ, էջ 104)։

17) Fulcher, p. 91.

18) S. Runciman, **From Constantinople to Antioch**, in : Setton, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 303. J. Michaud, **The History of the Crusades**, Vol. I, p. 122. Ուիլիըմ Տիւրոսցիի համաձայն, Պոլտուին երբ Եդեսիա կը հասնի, Թորոս կը մերժէ նախապէս իր տուած խոստումը, ու կ'առաջարկէ Պոլտուինի որ զինակցի իրեն՝ սելճուք թուրքերու դէմ քաղաքի պաշտպանութեան, որուն փոխարէն, Պոլտուին ինք պիտի որոշէ ստանալիք վարձատրութիւնը։ Պոլտուին կը մերժէ այս առաջարկը, որ զինք կը վերածէր հասարակ վարձկան զինուորի մը, եւ կ'որոշէ վերադառնալ։ Բայց ժողովուրդին ճնշումին վրայ, Թորոս կը վերադառնայ իր նախկին խոստումին, ու կ'որդեգրէ Պոլտուինը (William of Tyre, Vol. I, p. 191) ։ Ուռհայեցի կը գրէ, «Եւ արար կուրապաղատն Թորոս բազում սէր եւ տուրս կոմսին եւ հաստատեաց միաբանութիւն ընդ նմա» (Ուռհայեցի, էջ 260։ Նաեւ տես՝ Սմբատ Սպարապետ, էջ 104), բայց երբեք չ'ակնարկեր թէ Թորոս Պոլտուինը որդեգրեց եւ զայն իր ժառանգորդը հռչակեց։

ինչպէս նաեւ հոն ժամանած Ֆրանգ զօրքերը, Պոլտուին կը քալէ Պալտուքի դէմ։ Սակայն արշաւանքը կ'աւարտի ձախողութեամբ։ Պոլտուին եւ Կոստանդին «մազապուրծ» կը փախչին Եդեսիա, իրենց ետին ձգելով հազար մեռեալ(19)։

Սամոսատի ձախող արշաւանքէն ետք, Եդեսիոյ մէջ դաւ մը կը սկսի նիւթուիլ Թորոսի կեանքին դէմ։ Դաւադիրները իրենց ծրագիրը կը յայտնեն նաեւ Պոլտուինի, անոր խոստանալով Եդեսիոյ իշխանութիւնը։ Դաւադիրները ապահովելէ ետք Պոլտուինի համաձայնութիւնը, իրենց կը միացնեն նաեւ Կարկառի Կոստանդինը։ Դաւադիրները, «զամենայն բազմութիւն քաղաքին» կը շարժեն Թորոսի դէմ։ Թորոս, ճարահատ, քաղաքը կը խոստանայ իրենց, պայմանով որ ազատ թողուն զինք եւ իր կինը, երթալու իր աներոջ՝ Մելիտինէի Գաբրիէլին մօտ։ Պոլտուին, Առաքելոց եկեղեցիին մէջ, բոլոր սուրբերուն անունով կ'երդնու խնայել Թորոսի կեանքը։ Սակայն ան չի պահեր իր երդումը, երբ Քառասուն Սուրբերու տօնին Երեքշաբթի օրը ամբոխը կը յարձակի Թորոսին վրայ, ու զայն կը նետէ պարիսպէն վար, բազմութեան մէջ, որ «առհասարակ դիմեալ միաբան ի վերայ նորա եւ չարաչար մահուամբ եւ բազմախոց սուսերօք սպանանէին զնա, ... եւ պարան կապեցին յոտս նորա եւ խայտառականօք քաշէին զնա ընդ քաղաքամէջն, եւ յայժմ աւուր ուրացան զերդումն, զոր եդին, եւ յետ այսորիկ տան զՈւռհա ի ձեռս Պաղտին կոմսին»(20)։

---

19) Ուռհայեցի, էջ 260–261։ Սմբատ Սպարապետ, էջ 105։ Ուիլիըմ Տիւրոսցի կը գրէ թէ Եդեսիոյ ժողովուրդը մեծապէս կը տառապէր Սամոսատի իշխանէն, որ իրենց վրայ ծանր հարկեր դրած էր, զիրենք կ'աշխատցնէր ստրուկներու պէս, եւ իրենց զաւակները պատանդ կը պահէր իր մօտ։ «Այնպէս որ ամբողջ ժողովուրդը արցունքոտ աչքերով ինկան Պոլտուինի ոտքերուն», ու խնդրեցին անկէ որ զիրենք ազատէ Սամոսատի տիրոջ բռնութիւններէն։ Պոլտուին կ'ընդառաջէ ժողովուրդի խնդրանքին, ու կը քալէ Սամոսատի վրայ։ Սակայն Պալտուքի կազմակերպած զօրաւոր պաշտպանութեան դէմ ձախողելով, կը վերադառնայ ձեռնունայն, իր ետին՝ ամրացուած վայրի մը մէջ ձգելով խումբ մը ասպետներ, որոնց կը հրամայէ տեւականօրէն պատերազմական վիճակի մէջ պահել Սամոսատը, որպէսզի ան չկարողանայ կրկնել իր ընթացքը (William of Tyre, Vol. I, p. 192)։ Հետաքրքրական է նշել որ Տիւրոսցի չի խօսիր Պոլտուինի առաջնորդած բանակին կրած ծանր կորուստին մասին, ոչ ալ անոր «մազապուրծ» փախուստին, ինչ որ անկասկած պիտի նսեմացնէր իր հերոսը։ Իսկ Ֆուլչըր, բացարձակ լռութիւն կը պահէ այս բոլորին մասին։

20) Ուռհայեցի, էջ 261–262։ Սմբատ Սպարապետ, էջ 105–106։ Անանուն Ասորի, էջ 2։ Ուռհայեցի, աւելի ետք կու տայ այլ մանրամասնութիւն մը, ըստ

Երուսաղէմի անկումէն շատ առաջ, 1098 Թ․ի Մարտի 10ին, Պոլտուին պաշտօնապէս կը ստանձնէ Եդեսիոյ իշխանութիւնը(21), *արեւելքի մէջ հաստատելով լատին առաջին իշխանապետութիւնը։*

Եդեսիոյ նորահաստատ իշխանապետութեան գոյութիւնը դժուար թէ կարելի ըլլար ապահովել խաչակիր ափ մը ասպետներու զինակցութեամբ։ Պոլտուին անմիջապէս կը ձեռնարկէր նոր միջոցառումներու, որոնք իր դիրքն ու հեղինակութիւնը պիտի զօրացնէին շրջանին մէջ։ Ան իրեն հաւատարիմ հայերը կը հաւաքէ իր շուրջը նախ, որոնց գործակցութեան դատապարտուած էր դիմելու, ապա ձեռք կը դարնէ քաղաքի գանձին, որ դիզուած էր բիւզանդացիներու օրէն, եւ ճոխացուած՝ Թորոսի կողմէ։ Պալտուք, իմանալով որ Պոլտուին դարձած է Եդեսիոյ բացարձակ տէրը, ու վախնալով որ ան նոր յարձակում մը կը կազմակերպէ իրեն դէմ, պատուիրակութիւն մը կը ղրկէ անոր մօտ, ու կ'առաջարկէ Սամոսատի իշխանապետութիւնը ծախել անոր 10·000 ոսկեդրամի։ Պոլտուին կ'ընդունի առաջարկը, ու յաղթական մուտք կը գործէ Սամոսատ։ Ձեռք բերուած այս յաղթանակը առաւել եւս կը զօրացնէ Պոլտուինի դիրքը, որ նաեւ Եդեսիա կը հրաւիրէ Պալտուքն ու անոր պահակագունդը, որպէս վարձկան ծառայելու իրեն մօտ(22)։

Անտիոքի դիմաց բանակ զարկած խաչակիրները երբ կ'իմանան թէ «Պոլտուին Եդեսիան գրաւած է», շատ կ'ուրախանան։ Պոլտուին, իր ձեռք ձգած հարստութենէն նաեւ առատ բաժին կը հանէ

որուն, ամբոխը կը գլխատէ Թորոսը, ու անոր գլուխը ձողի մը ցցած, կը նետէ Ս․ Փրկիչ եկեղեցւոյ առջեւ (Ուռհայեցի, էջ 271)։ Ֆուլչըր, որ ականատես եղած պէտք է ըլլայ այս բոլորին, կը փորձէ պաշտպանել Պոլտուինը, որ չէր յաջողած փրկել Թորոսի կեանքը։ «Մեր հոն գտնուելէն տասնհինգ օրեր ետք, քաղաքացիները ոճրագործութեամբ դաւեցին, սպաննելու համար իրենց իշխանը, քանի որ զայն կ'ատէին, եւ Պոլտուինը բարձրացնելու իշխանութեան՝ կառավարելու երկիրը։ Ասիկա թելադրուած էր եւ գործադրուած։ Պոլտուին եւ իր մարդիկը շատ նեղուեցան, քանի որ չէին յաջողած անոր համար գթութիւն ձեռք բերել» (Fulcher, p. 91)։ Ուիլիըմ Տիւրացի, միշտ հեռու պահելով Պոլտուինը որեւէ մեղադրանքէ, կը գրէ թէ Թորոս երբ կը փորձէր չուանով մը վար իջնել բերդին պատուհանէն, զայն նետահար սպաննեցին (William of Tyre, Vol. I, p. 194)։

21) Ուիլիըմ Տիւրացի, Պոլտուինը կատարեալ ասպետ մը ներկայացնելու իր ճիգին մէջ, մինչեւ իսկ չի դանդաղիր ըսելու թէ Եդեսիոյ ժողովուրդը զինք իշխանութեան բարձրացուց, «հակառակ իր բողոքներուն» (William of Tyre, Vol, I, p. 194)։

22) Անանուն Ասորի, էջ 7։ William of Tyre, Vol. I, p. 194· S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. I, London 1965, p. 208·

խաչակիր միւս առաջնորդներուն, անոնց ղրկելով ոսկի, արծաթ, մետաքսեղէն եւ ընտիր ձիեր։ Առաւել՝ Գոլտուին կը հրամայէ որ Թլպաշէրի եւ անոր շրջապատին ամբողջ եկամուտը՝ ցորեն, գարի, խոզ, գինի եւ 50.000 *ոսկեդրամ, տրամադրուի իր եղբօր, Կոտֆրիի։ Գոլտուինի յաջողութեան լուրը, ինչպէս նաեւ Անտիոքի դիմաց յարուցուած դժուարութիւնները, կը քաջալերեն շատ մը ասպետներ, որ լքեն Անտիոքը եւ միանան Գոլտուինի, որուն նորահաստատ իշխանապետութիւնը սքանչելի ասպարէզ կը խոստանար իրենց նիւթապաշտ ախորժակներուն։ Գոլտուին, իր հարուստ գանձէն նուէրներ կը բաշխէ անոնց, միաժամանակ իր անձնական օրինակով կը քաջալերէ զանոնք որ ամուսնանան ժառանգատէր հայուհիներու հետ*(23)։

Գոլտուին, որ Մարաշի մէջ կորսնցուցած էր իր կինը, որմէ զաւակ ալ չունէր, կ'ամուսնանայ Կոստանդին Ռուբինեանի եղբօր՝ Թորոսի աղջկան, Արտայի հետ։

> *«Յետոյ ան (Գոլտուին, Ե. Հ. Ք.) ամուսնացաւ Թաֆրոզ (Թորոս) անունով հայ ազնուական իշխանի մը աղջկան հետ։ Ան (Թորոս, Ե. Հ. Ք.), իր եղբօրը Կոստանդինի հետ, անառիկ ամրոցներու եւ քաջ մարդերէ բաղկացած մեծ ուժերու տէր էին Տաւրոսի լեռներուն շրջակայքին մէջ։ Իրենց ունեցած հարստութեան եւ անսահման ուժին համար, այս իշխանները որպէս թագաւորներ կը մեծարուէին իրենց ժողովուրդին կողմէ»*(24)։

---

23) Անանուն Ասորի, էջ 2։ William of Tyre, Vol. I, p. 238. S. Runciman, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 208.

24) William of Tyre, Vol. I, pp. 415–416. Պատմագրութեան մէջ անհամաձայնութիւն կը տիրէ Արտայի հօր՝ Թորոսի շուրջ։ Ալիշան զայն կ'ընդունի որպէս Ռուբէն Ա.ի տղան եւ Կոստանդին Ա.ի եղբայրը (տես՝ Սիսուան, էջ 47)։ Հացունի եւ Տոքթ. Տէր Ղազարեան Թորոսը կը ճանչնան որպէս Ռուբէն Ա.ի թոռնիկը եւ Կոստանդին Ա.ի տղան (տես՝ Հ. Վարդան Հացունի, *Հայուհին Պատմութեան Մէջ*, Վենետիկ 1936, էջ 67, 400։ Տոքթ. Յ. Տէր Ղազարեան, *Հայկական Կիլիկիա*, Անթիլիաս 1966, էջ 201)։ Ռունսիման կ'ենթադրէ թէ օտար սկզբնաղբիւրներու մէջ յիշուած Թաֆնուզը կամ Թաֆնոզը, ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Մարաշի կառավարիչ Թաթուլը (տես՝ S. Runciman, **A History of the Crusades**, Vol. I, p. 208)։ Տիւլորիէ, Ուռհայեցիին ֆրանսերէն լեզուի թարգմանողը, Թորոսը կը ճանչնայ որպէս Կոստանդին Ա.ի եղբայրը, յիշելով միաժամանակ որ ինք չէ հանդիպած Կոստանդինի Թորոս անունով մէկ եղբօրը (տես՝ Նոյնը, էջ 209, ծան. 1)։ Մեզի անծանօթ կը մնայ Թորոսի մահուան թուականը։ Ալիշան եւ Հայր Ս. Ագըլեան, իրենց պատրաստած Ռուբինեան տոհմածառերուն մէջ չեն նշեր Թորոսի մահ-

Արտայի հետ կնքած իր ամուսնութեամբ, Պոլտուին ոչ միայն կը տիրանայ 60·000 ոսկեդրամ դրամօժիտի մը, որուն 17·000ը կը գանձէ անմիջապէս, հապա նաեւ անորոշ խոստում կը ստանայ հետագային ժառանգելու իր աներոջ հողերը(25)։

Պոլտուին իր յաջորդ յաղթանակը կ'արձանագրէ Սրուճի դէմ, որ «այն ատեն հարուստ էր և ունէր մեծ բնակչութիւն, որ բաղկացած էր մուսլիմաններէ և քրիստոնեաներէ և ամէն տեսակ նշանաւոր վաճառականներէ։ Հովիտը նոյնպէս հարուստ էր, բազմաբնակիչ եւ գիւղակներով լեցուն»։ Եդեսիան Պոլտուինի կողմէ գրաւուելէն ետք, Սրուճ կ'իյնայ Փրանկ նորահաստատ կոմսութեան եւ Եփրատի եզերքներուն բնակող հայոց յարատեւ յարձակումներուն տակ։ Պալաք, Սրուճի տէրը, «համոզուելով որ Սրուճ չի կրնար գոյութիւնը պահել քրիստոնեայ երկիրներու միջեւ», դեսպանութիւն մը կը ղրկէ Պոլտուինի, յայտնելով անոր որ ինք պատրաստ է Սրուճը յանձնելու իրեն, պայմանով որ Պոլտուին համաձայնի իր առաջարկած պայմաններուն, եւ երդումով հաստատէ իր խոստումը։ Պոլտուին կը համաձայնի ներկայացուած պայմաններուն, ձեռք կը դընէ քաղաքին ու անոր միջնաբերդին, ու հոն կառավարիչ կը նշանակէ Ֆուքնըրը(26)։

Սրուճի գրաւումով, Եդեսիայէն Անտիոք ապահով ճանապարհ մը կը բացուի խաչակիրներուն համար։

Պոլտուին, Եդեսիոյ իշխանական իր աթոռը ամրապնդելէ ետք, իր կապերը չի խզեր խաչակիր գլխաւոր բանակներուն հետ։ Իր առաջին, բայց անուղղակի նպաստը կ'ըլլայ Մուսուլէն Անտիոք՝ Եաղի Սիանի օգնութեան փութացող Քերպողայի հսկայ բանակնե-

---

ուան թուականը (տես՝ Սիսուան, էջ 45, եւ Սմբատ Սպարապետ, կողքի երրորդ էջէն առաջ դրուած տախտակը)։ Իսկ կոմս Գոլենբերկ, իր պատրաստած ռուբինեան տան տախտակին մէջ, որպէս Թորոսի մահուան թուական կը նշէ «1104 թ.էն ետք» (տես՝ Count W. H. Rudt-Gollenberg, **The Rupenids, Hethumids and Lusignans**, Paris, 1963, I. (Rup.))։ Յամենայն դէպս, Ուիլիըմ Տիւրոսցիի վկայութիւնը յստակ կերպով կը բացատրէ թէ Պոլտուին ամուսնացաւ կոստանդինի եղբօր՝ Թորոսի աղջկան հետ, եւ թէ երկու եղբայրները կը բնակէին Տաւրոսի լեռներուն վրայ։ Վկայութիւններ, որոնք ոչ մէկ կերպ առիթ կու տան ենթադրելու թէ Արտա կոստանդինի թոռն էր, եւ կամ՝ Մարաշի Թաթուլին աղջիկը։

25) S. Runciman, **A History of the Crusades**, Vol. I, pp. 208–209. Սիսուան, էջ 47։

26) Անանուն Ասորի, էջ 5։ Ուիլիըմ Տիւրոսցիի համաձայն, Պոլտուին պատերազմով կը գրաւէ Սրուճը, որուն բնակիչները անձնատուր կ'ըլլան, եւ տարեկան տուրք վճարել կը խոստանան անոր (William of Tyre, Vol. I, pp. 194–195)։

րուն ուշադրութիւնը գրաւելը: Քերպողա, դէպի Անտիոք իր ճանապարհին վրայ, երեք շաբաթներ՝ 1099 Թ.ի Մայիսի 4–25, ապարդիւն կերպով պաշարուած կը պահէ Եդեսիան, մինչ անդին, Եաղի Սիան անհամբեր կը սպասէր անոր առաջնորդած բանակներուն: Յուսահատ, եւ իր մարդոց թելադրանքով, Քերպողա կը քաշէ Եդեսիոյ պաշարումը, ու կը քալէ Անտիոքի վրայ: Սակայն ուշ էր արդէն: Մինչեւ իր հասնիլը, խաչակիրները յաջողած էին գրաւել քաղաքը(27):

Աւելի ետք, իր եղբօր՝ Կատֆրիի խնդրանքով, Պալտուին 3000 հաշուող բանակով մը օգնութեան կը փութայ անոր, երբ ան կ'աճապարէր իր հերթին օգնելու Ազէզի կառավարիչին՝ Օմարի, որ ապստամբած էր իր տիրոջ՝ Հալէպի Ռըտուանին դէմ(28): Մահմետական իշխանի մը հասցուած այս օգնութիւնը խորթ չէր թուեր խաչակիր Պալտուինի, որուն համար «հրապարակաւ յայտարարուած անհաւատներ չկային արեւելքի մէջ»(29):

Ազէզի մէջ Պալտուինի յաղթական ներկայութիւնը առաւել եւս կը տարածէ իր համբաւը: Շատեր կը վազեն Եդեսիա, իրենց թշուառութեան վերջ մը տալու յոյսով: Պալտուին առատաձեռնօրէն կը վարձատրէ զանոնք, ու կը վերադարձնէ: Սակայն մեծ կ'ըլլայ նաեւ թիւը անոնց, որոնք կը հաստատուին Եդեսիոյ մէջ: Այնքան, որ Եդեսիոյ բնակիչները կը սկսին ձանձրանալ լատիններու ներկայութենէն, որոնք, մոռնալով իրենց հիւրի հանգամանքը, շուտով կը սկսին տիրապետողի դերը որդեգրել: Պալտուին, իր հերթին, կը սկսի նուազ կարեւորութիւն տալ հայերուն, ու աւելի նուազ դիմել անոնց խորհուրդներուն, որոնք զինք բարձրացուցած էին իշխանութեան: Տիւրոսցի չի փորձեր ծածկել վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը, երբ կը գրէ.

> «Քրիստոնեաները հիմա այնպիսի համրանքով սկսան համախմբուիլ Եդեսիա, որ լատիններու բազմութիւնը քաղաքին մէջ ձանձրացուցիչ դարձաւ քաղաքացիներուն, այս հիւրերը սկսան իրենց հիւրընկալներուն դժուարութիւն յարուցանել, իրենց տիրապետողի կեցուածքին պատճառով: Պալտուին, նոյնպէս, սկսաւ առաւել նուազ չափով կախում ու-

---

27) William of Tyre, Vol. I, pp. 245–246. Անանուն Ասորի, էջ 3: Ուռհայեցի, էջ 263: Սմբատ Սպարապետ, էջ 106: Ուռհայեցիի եւ Սմբատի համաձայն, Քերպողա 40 օր պաշարուած կը պահէ Եդեսիան, ինչ որ ճիշդ չէ:

28) William of Tyre, Vol. I, pp. 301–304.

29) W. Besant and E. Palmer, Jerusalem, The City of Herold and Saladin, London, 1889, p. 235.

նենալ այն ազնուական քաղաքացիներու խորհուրդէն, որոնց շնորհիւ ան շահած էր այդ մեծ քաղաքը»(30)։

Տակաւին՝ քաղաքին շրջակայ հողերը Պոլտուէն կը յանձնէ նորեկներուն, որոնք արեւմուտքի աւատապետական դրութեան հաւատարիմ, կը փորձեն ճորտացնել բնիկ ժողովուրդը(31)։

Քաղաքացիք անտարբեր չեն մնար Պոլտուէնի եւ լատիններուն բռնած վերոյիշեալ կեցուածքին նկատմամբ։ Անոնք վախնալով որ Պոլտուէն ի վերջոյ զիրենք պիտի զրկէ իրենց ունեցած ամբողջ ըստացուածքէն, կը համաձայնին շրջակայ Թուրքերուն հետ, որ արկածի մը զոհ դարձնեն Պոլտուէնը, եւ կամ՝ զայն վռնտեն քաղաքէն։ Սակայն հաւատարիմ բարեկամ մը Պոլտուէնի կ'իմացնէ դաւադրութիւնը, ու այս վերջինը կատաղի հարուածով մը կը զսպէ դաւադիրները։ Ան կը կուրցնէ դաւադիրներուն առաջնորդները, նուազ յանցաւորները կը վռնտէ քաղաքէն ու կը սեփականացնէ անոնց ըստացուածքները, իսկ մնացեալները, որոնց արտօնութիւն կը տրուի քաղաքին մէջ մնալու, իրենց ամբողջ հարստութիւնը կը յանձնեն Պոլտուէնի։ Այսպէս՝ Պոլտուէն կը սեփականացնէ 20·000 կտոր ոսկի, զոր կը բաժնէ իր հաւատարիմներուն, որոնց աջակցութեամբ քաղաքն ու անոր շրջապատը առած էր իր տիրապետութեան տակ։ Մինչեւ իսկ իր աները՝ Թորոս, վախնալով որ Պոլտուէն պիտի պահանջէ խոստացուած դրամօժիտին մնացեալը, գաղտնօրէն կը փախչի լեռները, ուր իր սեփական ամրոցները ունէր(32)։

Պոլտուէնի արձանագրած այս յաջողութիւններուն ի տես, Գալաք եւ Պալտուք կը փորձեն նոր դաւադրութիւն մը սարքել անոր դէմ։ Գալաք, իր տրամադրութեան տակ գտնուող վերջին բերդը կը խոստանայ Պոլտուէնի, սակայն կը խնդրէ որ ան անձամբ գայ ըստանձնելու զայն։ Պոլտուէն կ'ընդունի առաջարկը, սակայն վերջին պահուն, իր ընկերներուն խորհուրդով, կը հրաժարի մուտք գործել բերդէն ներս, եւ միայն տասներկու ասպետներ կը ղրկէ, որոնք անմիջապէս կը գերեվարուին ամրոցին մէջ պահուըտած Գալաքի զինեալ պահակագունդին կողմէ։ Պոլտուէն, զայրացած, սակայն անկարող բերդը գրաւելու, կը վերադառնայ Եդեսիա, քիչ ետք իր զայրոյթը թափելու համար Պալտուքի վրայ։ Այս վերջինը, որ Սամոսատը ծախելու ատեն խոստացած էր իր կինն ու զաւակները, ինչպէս նաեւ իր ամբողջ հարստութիւնը Եդեսիա բերել, թերացած

---

30) William of Tyre, Vol. I, p. 305·

31) S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. I, p. 211·

32) William of Tyre, Vol. I, pp. 305–306·

էր այդ առաջադրանքին մէջ: Եւ երբ օր մը ան կը մօտենայ Պոլտուինի՝ եղած ձգձգումը պատճառաբանելու, կոմսը կը հրամայէ ձերբակալել զայն ու գլխատել(33):

Ֆեր, որ օգնած էր Պոլտուինի՝ Ռաւէնտայէն վտարելու համար Բագրատը, ինք ալ իր հերթին զոհ կ'երթայ Եդեսիոյ կոմսին եւ կը կորսնցնէ իր դիրքը(34:)

Պոլտուին հիմա բացարձակ տէրն էր Եդեսիոյ եւ իր շրջապատին, Սամոսատի, Սրուճի եւ Թլպաշիրի, եւ ֆրանգ գերակայութիւնը այդ տեղերուն մէջ ոչ մէկ մրցակից կրնար ունենալ: Միակ հեղինակութիւնը, որ կ'անհանգստացնէր Պոլտուինը, Քեսունի Գող Վասիլն էր, որ իր եղբօր՝ Բագրատի հետ կը մերժէր անոր իշխանութիւնը, ու կը շարունակէր ինքնակամ կերպով վարել իր գործերը: Աղէպի Օմար իշխանին իր հասցուցած օգնութենէն վերադարձին, Պոլտուին, Գող Վասիլի եւ Բագրատի որդեգրած ընթացքէն դժգոհ, զոր Տիւրոսցի կը բացատրէ աւարառութեամբ եւ իրենց ենթականերուն հանդէպ անոնց կատարած բռնութիւններով, յիսուն ֆրանգ ասպետներ կը ղրկէ անոնց դէմ, որոնք, շրջանի ժողովուրդին հետ «կը մտնեն անոնց ամրոցներէն ներս, հիմնայատակ կը կործանեն զանոնք» գէթ չափով մը կարենալ զսպելու համար երկու եղբայրները(35):

Պոլտուինի թշնամութիւնը Գող Վասիլի դէմ հաւանաբար արդիւնք էր նաեւ այն իրողութեան որ հայ իշխանապետը աւելի կը համակրէր Պոհեմոնտի, քան իրեն՝ Պոլտուինի(36): Անհիմնական չէր այս դիրքորոշումը, եթէ մտաբերենք թէ Պոլտուին ինչպէս վարձատրած էր Բագրատի աջակցութիւնը: Ճիշդ էր որ հայ իշխանները դարձած էին դէպի Պոհեմոնտը, որուն բացայայտ մէկ վկայու-

---

33) Նոյնը, էջ 306–308:

34) J. Laurent, **Les Croisés et l'Arménie**, Հանդէս Ամսօրեայ, 1927, էջ 897:

35) William of Tyre, Vol. I, pp. 304–305· Տիւրոսցիին նկարագրութիւնը հայ իշխաններուն հանդէպ հասկնալի ըլլալով մէկտեղ, դժուար թէ կարելի ըլլայ հաւատալ թէ Պոլտուին՝ իր ղրկած յիսուն զինեալ ասպետներով կը յաջողէր զբաղել զանոնք ու հիմնայատակ կործանէր անոնց ամրոցները: Յաջորդ տասնըհինգ տարիներու ընթացքին Գող Վասիլի խաղացած կարեւոր դերը շրջանի քաղաքական, զինուորական ու դիւանագիտական մարզերուն մէջ, ապահով կերպով կը վկայեն թէ հայ իշխանապետը անհամեմատ աւելի մեծ ոյժ մը կը ներկայացնէր, քան այն՝ զոր Տիւրոսցի կը փորձէ պատկերացնել:

36) Եղիա Քասունի, *Անթէպի եւ Շրջանակին Պատմութիւնը*, (տես՝ Գ. Ս. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Ա. հտր., Լոս Անճելըս, 1953), էջ 222:

թիւնը կը գտնենք Տիւրոսցիի մօտ։ Պոլտուին, Եդեսիան գրաւելէն ետք, որպէս նուէր, տաղաւար մը կը ղրկէ իր եղբօր՝ Կոտֆրիի։ Սակայն ճանապարհին, Բաղրատ կը կողոպտէ տաղաւարը, ու զայն կը յանձնէ Պոհեմոնտի։ Կոտֆրիի բուռն պահանջքին վրայ, եւ խաչակիր այլ առաջնորդներու միջնորդութեամբ միայն՝ Պոհեմոնտ կը վերադարձնէ տաղաւարը, ու կրկին խաղաղութիւն կը տիրէ առաջնորդներուն միջեւ(37)։

Եդեսիոյ անմիջական շրջապատին մէջ միայն Պերն (Պերեճիք) էր որ կը մնար Վասակ Պահլաւունիի որդիներուն՝ Ապլղարիպի եւ Լիկոսի ձեռքին մէջ, զոր անոնք գրաւած էին սելճուք Թուրքերէն(38)։ Պոլտուին արտօնած էր Ապլղարիպին պահել Պերեճիքը, որուն զայն կառավարիչ ճանչցած էր(39)։ Պոլտուինի այս կեցուածքը սակայն պէտք չէ բացատրել անով որ ան առանձին համակրանք ունէր Ապլղարիպի հանդէպ։ Գող Վասիլի, ու հաւանաբար Կոստանդին Ռուբինեանի ներկայութիւնն էր որ զգուշացուցած էր Պոլտուինը, Ապլղարիպը իր հողերէն հեռացնելու մասին մտածելէ(40)։

1099 թ.ին, Պոլտուին, Պոհեմոնտի հրաւէրով ու անոր ընկերակցութեամբ, Երուսաղէմ կը հասնի Դեկտեմբերի 21ին, ուխտագնացի իր պարտականութիւնը կատարելու համար։ Ծնունդը հոն անցընելէ ետք, երկուքն ալ կը վերադառնան իրենց քաղաքները(41)։

1100 թ.ի ամրան, Մելիտինէի հայազգի, բայց յունադաւան կառավարիչը՝ Գաբրիէլ, որ այդ պաշտօնին նշանակուած էր Փիլարտոսի կողմէ, կը դիմէ Պոհեմոնտի, խնդրելով անոր պաշտպանութիւնը Սեբաստիոյ Տանիշմենտ էմիրին, Մելիք Ղազի Կիւմիւշթիքէնի դէմ, որ հսկայ բանակով մը կը քալէր Մելիտինէի վրայ։ Պոհեմոնտ անմիջապէս կ'ընդառաջէ խնդրանքին, եւ 300 ասպետներ ու հետեւակ զինուորներու խումբէ մը բաղկացած բանակի մը գլուխը անցած, որուն մէջ նաեւ հայեր կային, կը փութայ Մելիտինէ։ Իրեն կ'ընկերակցին իր զարմիկը՝ Ռիչարտ Սոլերնոցի, եւ Անտիոքի ու Մարաշի հայ եպիսկոպոսները՝ Կիպրիանոս ու Գրիգորիս։ Սակայն Պոհեմոնտ զոհ կ'երթայ իր ինքնավստահութեան և անփութութեան։ Ուռհայեցիի համաձայն, ան «անմտութեամբ եւ ամենայն

---

37) William of Tyre, Vol. I, pp. 238–239, 305.

38) Ուռհայեցի, էջ 337։ Վարդան Վրդ., էջ 117–118։ Անանուն Ասորի, էջ 3։

39) S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. I, p. 211.

40) Սիսուան, էջ 48։

41) Herold S. Fink, The Foundation of the Latin States, 1099–1118, in : Setton, A History of the Crusades, Vol. I, pp. 374–375.

(ան)պատրաստութեամբ» կ'առաջնորդէ իր բանակը, որ Մելիտինէն Աքսուր հովիտէն բաժնող բլուրներուն վրայ կ'իյնայ Կիւմիւշթիքէնի ծուղակը: Օգոստոսի 15ին, «եղեւ կոտորումն ամենայն զօրացն Փռանգաց եւ Հայոց»: Տանիշմենտ զօրքերը կը սպաննեն նաեւ երկու հայ եպիսկոպոսները, ու գերի կը վերցնեն Պոհեմոնտն ու Ռիչարտը: Պոհեմոնտ անմիջապէս լուր կը ղրկէ Պոլտուինի որ աճապարէ իրեն օգնութեան: Ան իր մազէն փունջիկ մըն ալ կը ղրկէ Եդեսիոյ կոմսին, որպէսզի ան հեռու մնայ կասկածներէ: Պոլտուին, թէեւ փոքրաթիւ բանակով մը կ'աճապարէ Մելիտինէ, սակայն իր ճարպիկ ռազմավարութիւնը՝ յառաջացող մեծ բանակի մը արձագանգը կը տարածէ ամէն կողմ, ինչ որ կը ստիպէ Կիւմիւշթիքէնը որ քակէ Մելիտինէի պաշարումը եւ քաշուի Նիկսար (Նէոկեսարիա), իր հետ տանելով ձերբակալուած Պոհեմոնտն ու Ռիչարտը: Պոլտուին, ապարդիւն կերպով երեք օրեր հետապնդելէ ետք տանիշմենտ զօրքը, կը վերադառնայ Մելիտինէ, ուր, Գաբրիէլ, արքայական ընդունելութիւն մը կը սարքէ ի պատիւ Եդեսիոյ կոմսին, ու կը մտնէ անոր վասալութեանը մէջ: Պոլտուին, փոքր պահակագունդ մը ձգելէ ետք Մելիտինէ, կը վերադառնայ Եդեսիա(42):

Պոլտուինի բախտը սակայն պիտի ժպտէր նաեւ այլ կերպ: 1100 Թ.ի Յուլիսի 18ին, Կոտֆրի, Պոլտուինի եղբայրն ու Երուսաղէմի խաչակիր առաջին «Թագաւորը» (Կոտֆրի կը մերժէր «Թագաւոր» տիտղոսը, որուն փոխարէն կը կրէ «Նուիրուած Պաշտպանը Սբ. Գերեզմանին» կոչումը), կը մեռնի Եաֆայի մէջ(43): Խուսափե-

---

42) William of Tyre, Vol. I, pp. 411–412· Fulcher, pp. 134–136· Bar Hebraeus, The Chronography, Vol. I, London, 1932, pp. 236–237· Ibn Al-Athir, in : F. Gabrieli, **Arab Historians of the Crusades**, London, 1969, p. 13· Ibn Al-Qalanisi, **The Damascus Chronicle of the Crusades**, London, 1932, pp. 49–50· Ուռհայեցի, էջ 272–273: Սմբատ Սպարապետ, էջ 114–115: Անանուն Ասորի, էջ 4: Միքայէլ Ասորի, էջ 406: Միայն լատին պատմագիրներն են որ կը խօսին Գաբրիէլի՝ Պոլտուինի վասալութեան մէջ մտած ըլլալուն մասին: Իսկ ասորի պատմագիրներու՝ Միքայէլ Ասորիի (բնագրի փրանսերէն թարգմանութիւնը) եւ Պար Հեպրեոսի համաձայն, Գաբրիէլ դաւադրաբար Սեբաստիոյ էմիրին ձեռքը ձգած է Պոհեմոնտը: Վերոյիշեալ երկու պատմագիրներուն հակահայ այս դիրքորոշումին համար տես՝ Եղիա Ս. Քասունի, *Գող Վասիլ*, «Ակօս», 1948, թիւ 6, էջ 93: Ֆուլշըրի համաձայն Պոհեմոնտի բանակին սակաւաթիւ ըլլալը պատճառ կ'ըլլայ խաչակիր զինուորներուն խուճապի մատնուելով փախչելուն, որոնցմէ շատեր կը սպաննուին, իսկ Պոհեմոնտ գերի կ'իյնայ (Fulcher, p. 135):

43) 1100 թ.ի Յունիսի 18-ին, երբ Կոտֆրի Կալիլիա կը վերադառնայ Կո-

լու համար նոր հակամարտութիւններէ, Կոտֆրիի մահը նախ կը պահուի գաղտնի, երբ իր հաւատարիմները, առաջնորդութեամբ Երուսաղէմի նախկին պատրիարքին՝ Արնուլֆի եւ Ուորների Կրէյի, դեսպանութիւն մը կը ղրկեն Եդեսիա, Պոլտուինի, որ գայ եւ ստանձնէ Երուսաղէմի թագաւորութիւնը։ Պոլտուին նոր վերադարձած էր Մելիտինէէն։ «Քիչ մը տխուր իր եղբօր մահուան համար, բայց ուրախ ձեռք ձգած ժառանգութեամբ», 1100 թ.ի Հոկտեմբերի 2ին, Եդեսիոյ իշխանապետութիւնը կը յանձնէ իր զարմիկին, Պոլտուին Պուրկի, «որ էր յառաջագոյն ճորտ» Պոհեմոնտի, ու հաւանաբար անոր բացակայութեան փոխարինաբար կը կառավարէր Անտիոքը, եւ ինք, կրկին անգամ կողոպտելով Եդեսիան, ուրկէ կը վերցնէ ահագին ոսկի եւ արծաթ, իր ընտանիքով, 200 ձիաւոր ասպետներով եւ 700 հետեւակներով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Երուսաղէմ։ Ան Բեթլեհեմի մէջ կը թագադրուի նոյն թուականի Դեկտեմբերի 25ին(44)։

Եդեսիան յանձնուած էր ուրիշ լատինի մը։ Ժառանգական

լանի դէմ կազմակերպած իր արշաւանքէն, կ'իմանայ թէ վենետիկեան նաւատորմ մը հասած է Եաֆա, ուր կը փութայ զայն դիմաւորելու, որուն աջակցութեան այնքան կարիք ունէր։ Ճանապարհին, ան կ'ընդունի Կեսարիոյ էմիրին հիւրասիրութիւնը։ Կոտֆրի, ապա կը շարունակէ ճամբան դէպի Եաֆա, ուր հազիւ հասած, ժանտատենդը կը հարուածէ զայն։ Տասը օրեր ետք ան կը մեռնի։ Սակայն շուտով շշուկներ կը տարածայնուին, որ իր արձագանգը կը գտնէ նաեւ պատմագրութեան մէջ, թէ Կեսարիոյ էմիրը թունաւորած է Կոտֆրին (Ուռհայեցի, էջ 271)։ Իպն Գալանիսիի համաձայն Կոտֆրի նետահար սպաննուած էր Աքքայի դէմ կազմակերպած յարձակումի ընթացքին (Ibn Qalanisi, p. 51), նաեւ տես՝ Ibn Al-Athir, in : F. Gabrieli, **Arab Historians of the Crusades**, p. 13:

44) William of Tyre, Vol. I, p. 422· Fulcher, pp. 136-137, 148, Ուռհայեցի, էջ 274: Սմբատ Սպարապետ, էջ 115: Անանուն Ասորի, էջ 5: S. Runciman, **A. History of the Crusades**, Vol. I, p. 326· Երուսաղէմի մէջ Պոլտուին աւելի ընդարձակ ասպարէզ կը գտնէ իր փառամոլութիւնները յագեցնելու, ուր ան կ'իշխէ մինչեւ 1118 թ.ը։ Պոլտուինի վարած ռազմական ու քաղաքական լայնածիր գործունէութեանց առընթեր, հոս, մեզ կը հետաքրքրէ իր կնոջ՝ Արտայի ճակատագիրը։ Պոլտուին, որուն «Ադամի ժառանգորդ»ն ու յաճախ իր կիրքին գերին եղած ըլլալու իրողութիւնը չ'ուրանար Տիւրոսցի, Երուսաղէմի մէջ կը լքէ իր կինը, ու կը պարտադրէ զայն որ մտնէ Անարատ Կոյսի կուսանոցը։ Պոլտուինի այս արարքը կը բացատրուի անով որ Արտայի հայրը, Թորոս, մերժած էր վճարել դրամօժիտին մնացեալը, երբ, մանաւանդ Երուսաղէմի մէջ, Պոլտուին այնքան պէտք ունէր դրամի։ Սակայն լատին պատմագիրները չեն մոռնար առաջ քշելու այլ պատրուակ մը, ըստ որուն, Արտա անբարոյական կեանք մը սկսած էր վարել,

իրաւունքով, Կիլիկիոյ դրացի լատին այս կոմսութիւնը պիտի գոյատեւէր յաջորդ տասնամեակներուն, որուն վարած քաղաքական եւ զինուորական գործունէութիւնը սերտօրէն առնչուած պիտի մնայ Հայկական Կիլիկիոյ պատմութեան հետ:

ու թէ մինչեւ իսկ Անտիոքէն Երուսաղէմ, ծովու վրայով ճանապարհորդած ժամանակ (Պոլտուին, իր բանակով քալած էր ցամաքէն), ան ինքզինք յանձնած էր թուրք ծովահէններուն: Արտա կը յաջողի արտօնութիւն առնել Պոլտուինէն եւ անցնիլ Կ. Պոլիս, ուր, միշտ ըստ լատին պատմիչներուն, ան առաւել եւս կը մխրճուի անբարոյական ընթացքին մէջ: 1113 թ. ին, Պոլտուին կ'ամուսնանայ Սիկիլիոյ այրիացած կոմսուհիին, Ատըլէյտի հետ, որ իր իշխանական դիրքով եւ հարուստ դրամօժիտով, ամենէն հեղինակաւոր կինը կը նկատուէր Եւրոպայի: Ատըլէյտ պայման դրած էր որ Պոլտուինէ զաւակ չունենալու պարագային, իր տղան՝ Սիկիլիոյ կոմս Ռոճըրզը, պիտի ժառանգէ Երուսաղէմի գահը: Պոլտուին, Ատըլէյտի հարուստ դրամօժիտին հետ միատեղ կը յուսար ձեռք բերել նորմաններու բարոյական աջակցութիւնն ու անոնց ծովուժը: Ինչպէս իր նախորդ ամուսնութիւններբը, այս մէկն ալ Պոլտուինը չի բախտաւորեր զաւակով մը: Իսկ մէկ քանի տարիներ ետք, կը սպառէր նաեւ Ատըլէյտի դրամօժիտը: 1117 թ. ին, երբ Պոլտուին մահացու հիւանդութեամբ մը կ'իյնայ անկողին, պատրիարք Արնուլֆ, որ կրկին բարձրացած էր եկեղեցական այդ աթոռին, եւ այլ բարեկամներ, գրեթէ կը պարտադրեն թագաւորը որ թողու Ատըլէյտը, ու տուն կանչէ Արտան, որմէ պաշտօնապէս երբեք չէր ամուսնալուծուած: Պոլտուին երբ կ'ապաքինի, վերջնականօրէն կը խզէ ամուսնական իր կապերը Ատըլէյտի հետ, որ ստիպուած կը վերադառնայ Սիկիլիա: Իսկ Արտա, հակառակ իրեն տրուած հրաւէրին, չի վերադառնար Երուսաղէմ (տես՝ William of Tyre, Vol. I, pp. 461–462, 513–514· Fulcher, p. 209· S. Runciman, **A History of the Crusades**, Vol. II, pp. 102–105):

Արտան կրկին Երուսաղէմ հրաւիրելու փաստը ինքնին կը բացատրէ թէ հայ իշխանուհիին վարքին մասին հիւսուած պատմութիւնները յերիւրուած էին Պոլտուինի գիտակցութեամբ եւ քաջալերանքով, զայն հեռացնելու համար պալատէն: Ցոփ նկարագրի տէր, Պոլտուին գիտէր իր գայթակղութիւնները քօղարկել, ու միայն իրեն շատ մօտիկ մարդիկ տեղեակ էին անոր անձնական կեանքի գաղտնիքներուն (Besant and Palmer, **Jerusalem**, p. 235): Արտա զոհն էր իր ընչաքաղց եւ հեշտասէր ամուսնոյն: Այլապէս, դժուար է երեւակայել թէ այնքան անբարոյ կին մը, այն ալ օտար, հրաւիրուէր Երուսաղէմ, վերստին գրաւելու համար գահը:

THE FIRST CRUSADING CAMPAIGNS IN CILICIA AND THE FOUNDING OF THE LATIN EARLDOM IN EDESSA

YERVANT H. KASSOUNY

(Summary)

Tancred and Baldwin, seperating from the main armies of the First Crusades at the Cilician Gates, march southwards. In separate battles, the first succeeds in occupying Adana, Msis, and Alexandriak; while the other takes Tarsus. Then, they hasten together to Marash, where the main crusading armies were stationed. Following the advice of Bagrat (the brother of the Armenian prince Basil the Thief of Kessoun), who accompanied him in Constantinople, Baldwin marches northward at the head of a regiment to try his luck. After occupying Ravenda and Telbashir with the military help of Armenians, Baldwin is asked to help Toros the Armenian prince of Edessa, in protecting the city against the Turks. Baldwin however, refuses to serve as a hireling. Thereupon, Toros, already advaced in age and heirless, decides to adopt him and appoint him successor to the rule after his demise. But soon Baldwin takes part in a plot against Toros and allows the rebels to kill him. On march 10, 1098, the first Latin rule is established in Edessa. Baldwin, whose wife died in Marash, marries Arda, daughter of Toros, the brother of the Roupinian prince Constantine of Cilicia. Considerably emboldened by Baldwin's successes in Edessa, a good number of Crusaders encamped around Antioch come to Edessa to join him. Confiding in the Latins found in Edessa, Baldwin disregards the native Armenians, who, suspicious of his dark designs of wresting their possessions, plot against him. But the furtive scheme is disclosed, and Baldwin plucks out the eyes of the ringleaders, banishes the lesser culprits, and confiscates their property. In 1100, Baldwin's brother Godfrey, ruler of Jerusalem, dies. Baldwin is invited to Jerusalem to succeed his brother as King of Jerusalem. He then appoints another Latin to rule over Edessa, goes promptly to Jerusalem, and is crowned there on the 25th of December, the same year.

Համաշխարհային Բ. Պատերազմին Հայկական Բարձրաւանդակը գրաւելու չգործադրուած ծրագիր մը

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Նացի բռնապետը՝ Ատոլֆ Հիթլեր, 1941 թ.ի 22 Յունիսի վաղ առաւօտուն, հակառակ 1939 թ.ի գերմանօ–սովետ ոչ–յարձակումի դաշնագրին, գործադրութեան կը դնէր «Պարպարոսա» ծրագիրը: Արդարեւ, այդ օր գերմանական ուժերը Սովետ. Միութեան դէմ իրենց ներխուժումը կը սկսէին: Բնական է որ այս նախայարձակումը իր ամենայետին մանրամասնութեան մէջ կը ծրագրուէր նոյնիսկ այն օրերուն, երբ 1940 թ.ի Նոյեմբերին՝ Ռիպընթրոփ–Մոլոթով խօսակցութիւնները տեղի կ'ունենային Պերլինի մէջ: Այդ խօսակցութեանց ընթացքին արծարծուած էին Պալքաններու, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի առնչութեամբ հարցեր: Սովետ. Միութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով նկատած էր թէ Հիթլեր խնամքով կը պաշտպանէր Թուրքիոյ շահերը, «Թուրքիան նկատելով բացայայտօրէն իր ներկայ դաշնակիցը, կամ՝ ամէն պարագայի, ապագայ դաշնակիցը»(1)*: Հուսկ՝ սովետական կառավարութիւնը եզրակացուցած էր թէ Թուրքիա «սերտօրէն կապուած է հիթլերական Գերմանիոյ, կամ՝ մտադրութիւն ունի անոր կապուելու»*(2)*:*

«Պարպարոսա» ծրագիրը իրագործելու ճամբուն վրայ Նացի

---

1) Սովետական Տեղեկատուութեան գրասենեակ, *Պատմութեան Ջեղծարարները*, հրատարակութիւն «*Թրուտ*» թերթի, Պէյրութ, 1948, էջ 69:

2) Նոյնը:

Գերմանիան օգտագործած էր Թուրքիոյ ունեցած վախը սովետներուն հանդէպ, քանի որ Սովետական Միութիւնը նեղուցներու դաշնագրին վերանայումը կ'ուզէր, եւ 1914 *թ.ի միջազգային սահմաններուն վերադառնալու յաւակնութիւնը կրնար ունենալ։ Գերմանիա յաջողած էր Սովետական Միութեան վրայ իր ներխուժումէն չորս օրեր առաջ՝* 1941 *թ.ի* 18 *Յունիսին, Թուրք և գերման բարեկամութեան եւ ոչ–նախայարձակումի դաշնագիրը ստորագրել։ Այս դաշնագիրը խախտում մըն էր* 1929 *թ.ի Դեկտեմբերի* 17*–ին Անգարայի մէջ ստորագրուած սովետ եւ թրքական համաձայնագրի Բ. յօդուածին։ Ըստ այս յօդուածին՝ կողմերը պարտաւոր էին իրար տեղեակ պահել այլ պետութիւններու հետ քաղաքական դաշնագիր մը կնքելու պարագային, եւ առանց միւս կողմի համաձայնութեան՝ այդպիսի պայմանագիր մը չստորագրել*(3)*։ Բայց միայն* 1941 *թ.ի Յունիսի* 25*–ին էր որ թրքական կառավարութիւնը Մոսկուայի իր դեսպանին միջոցով սովետական կառավարութեան կը տեղեկացնէր թէ Թուրքիա որոշած է իր չէզոքութիւնը պահել գերման եւ սովետ պատերազմին մէջ*(4)*։ Այսուհանդերձ՝ Թուրքիան կառավարող շրջանակները շատ գոհ էին Սովետական Միութեան դէմ Գերմանիոյ շղթայազերծած պատերազմէն եւ կը յուսային հողամասեր կորզել Սովետական Միութենէն, անոր պարտութեան պարագային։*

Թուրքիա՝ առ այդ իր ձեւական չէզոքութիւնը օգտագործեց ի վնաս Սովետ. Միութեան եւ ի շահ Առանցքի երկիրներուն։ 1941 *թ.ի Յուլիսի* 9*–ին, Թուրքիան խախտելով Մոնթրոյի դաշնագիրը, կը թոյլատրէր գերմանական «Զեեֆալկէ» ռազմանաւին նեղուցներէն անցնելով Սեւ Ծով մտնել, իսկ Օգոստոսին՝ նոյն ձեւով կ'արտօնուէր ֆաշիստական Իտալիոյ «Տարվիզիօ» ռազմանաւին Սեւ Ծով մուտքը*(5)*։*

Մինչ Սովետական Միութիւնը գերմանական ներխուժման կ'ենթարկուէր, անդին, Թուրք մամուլը հակա–սովետական արտայայտութիւններով կ'ողողուէր եւ Թուրանական զսպուած զգացումները հրապարակային իրենց լայն արտայայտութիւնները կը գտնէին։ Այսպէս՝ փան–թուրքական «Պոզքուրթ» ամսագիրը, իր Յուլիս, 1941 *թ.ի համարին մէջ «Թուրքիզմը Կը Սպասէ» խորագրեալ*

---

3) Ռ. Սահակեան, *Սովետա–թուրքական Յարաբերութիւններու Պատմութեան Հակագիտական Լուսաբանումը Ժամանակակից Թուրք Պատմագրութեան մէջ*, Երեւան, 1964, էջ 89։

4) Նոյնը, էջ 90–91։

5) Նոյնը, էջ 91։

յօդուածին առնթեր կը հրատարակէր «Մեծ Թուրքիայի քարտէսը», որուն սահմաններուն մէջ մտցուած էին նաեւ Անդրկովկասի (ուրեմն Հայկական ՍՍՀ-ի) ու Միջին Ասիայի սովետական հանրապետութիւնները(6):

Սովետական Միութեան հանդէպ Թուրքիոյ ցուցաբերած այս դիրքը՝ Թուրքիոյ հետ 1939 թ.ի դաշինքով կապուած եւ անոր բարեկամ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ իսկ լաւ ընդունելութիւն չէր գտներ:

Սովետական Միութեան վրայ Գերմանիոյ յարձակած օրն իսկ, Անգլիոյ վարչապետ Ուինսթըն Չըրչիլ, Հասարակաց Տան մէջ ճառ մը կը խօսէր, որուն ընթացքին ի միջի այլոց կ՚ըսէր· «Յետոյ միտքս կ՚երթայ դէպի ետ, դէպի այն տարիները եւ օրերը, երբ ռուսական բանակները մեր դաշնակիցներն էին հասարակաց նոյն մահացու թշնամիին դէմ, եւ անոնք կռուած էին նոյնքան քաջութեամբ եւ օգնած դաշնակիցներուն յաղթանակ տանելուն, բայց աւաղ, անոնք, ոչ մեր սխալով, բոլորովին զրկուեցան իրենց բաժինէն»(7):

Այս տողերը խորապէս կը մտահոգէին Թուրքերը, քանի որ անոնք այդ տողերուն մէջէն կը տեսնէին իրենց երկրին հողային ամբողջականութեան սպառնալիք մը: Արդարեւ գաղտնիք չէր այլեւս որ 1915 թ.ի Մարտին, Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքած էին ի վնաս Օսմանեան Կայսրութեան: Ապա, հետագայ յուշագրերով վերահաստատած էին իրենց ծրագիրը: 1916 թ.ի Ապրիլի 26-էն սկսեալ, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Սազանոֆ, Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Ժորժ Փիքօ եւ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարար Սըր Էտուըրտ Կրէյ յուշագիրներ փոխանակած էին, ըստ որոնց, պատերազմէն ետք, Օսմանեան Կայսրութեան հայկական նահանգները (Էրզրում, Պիթլիս, Վան, եւայլն) Ռուսիոյ պիտի կցուէին: Բայց ցարական կայսրութեան տապալումը, ու Փետրուարեան ու Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւններէն ետք ստեղծուած իրերու նոր կացութիւնը պատճառ եղած էր որ այս գաղտնի համաձայնագիրը չյարգուի:

Մեծն Բրիտանիոյ Ֆորէյն Օֆիսը թրքական մտահոգութիւնները բոլորովին անհիմն գտնելով հանդերձ, ամբողջովին ալ անտրամաբանական չէր գտներ զայն: Անգարայի բրիտանական դեսպան Սըր Քնաչպուլ Հիւկըսըն, 1941 թ.ի Յունիսի 27-ին Լոնտոն կը հե-

---

6) Նոյնը, էջ 102:

7) Translations of crown-copyright records in the public record Office appear by permission of the Controller of H. M. Stationery Office, London. F. O. 371/30092.

ռագրէր որ «Թրքական կառավարութիւնը կը տրամաբանէ թէ այն ակնարկութիւնը որ Ռուսիա ոչինչ ստացաւ վերջին պատերազմին, կը նշանակէ որ այս պատերազմէն ետք բան մը պիտի ստանայ», եւ Լոնտոնի կը տեղեկացնէր թէ Թուրք կառավարութիւնը հեղինակաւոր հերքում մը կը սպասէր(8):

Թուրք կառավարութիւնը իր նեղուած ըլլալը կը յայտնէր նախ ամբողջովին անտեսելով բրիտանական դեսպանին թելադրանքները, իր արտաքին գործոց նախարարին բերնով տրուած ճառէն դուրս ձգելով զանոնք: Այդ թելադրանքները կը վերաբերէին ԺԹ. դարու անգլօ–Թուրք յարաբերութիւններուն եւ Մեծն Բրիտանիոյ այդ դարու ընթացքին տուած նեցուկին: Բրիտանական դեսպանը կ'որոշէր ոչինչ ընել, բացի «լաւ չնորհքով ընդունիլ այս անհամ ճառը», բայց կը թելադրէր Ֆորէյն Օֆիսին, որ Լոնտոնի Թուրք դեսպանին յայտնէր թէ անգլիացիք չէին սիրած այդ ճառը(9):

Հաղորդակցութեանց պատճառած ուշացումներուն հետեւանքով, 1941 թ.ի Յունիսի 30–ին էր միայն որ Ֆորէյն Օֆիսը հեռագրով՝ Անգարայի իր դեսպանին միջոցով Թրքական կառավարութեան կը յանձնէր հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«ա. Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը ոչ մէկ նպատակ ունի Գերմանիոյ հետ պատերազմի մէջ եղող այլ երկրի մը հետ համաձայնութեան գալու, որ Թրքական հիմնական շահերու դէմ պիտի ըլլար:

բ. Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը շատ խղճմտօրէն պիտի յարգէ ապագային՝ ինչպէս անցեալին Թրքական Հանրապետութեան հողային ամբողջականութիւնը:

գ. Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը փոխադարձ օժանդակութեան 1939 թ.ի Հոկտեմբերի դաշինքը կը նկատէ հիմը Թըրքական Հանրապետութեան հետ իր յարաբերութիւններուն»(10):

Թուրքերը մօտէն կը հետեւէին կացութեան: Անոնք անվերապահօրէն խանդավառ էին Սովետական Միութեան վրայ Գերմանիոյ նախաձեռնած ներխուժումով: Սակայն Սուրիոյ մէջ, դաշնակից բանակները որոշ յաջողութիւն մը արձանագրած էին Վիշիի զօրքերուն դէմ, բայց Թուրքերու վրայ ազդելու համար օգտագործելի որպէս ազդու միջոց, անհրաժեշտ էր որ դաշնակից ուժերը Սուրիոյ մէջ արագ յաղթանակ մը արձանագրէին: Այն օրը, երբ Մեծն Բըրիտանիան դիւանագիտական պատշաճ բառերով կ'երաշխաւորէր

8) Նոյնը:

9) F. O. 371/30127.

10) F. O. 371/30092.

Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը, եւ կը ջանար փարատել Չըրչիլի ճառին հետեւանքով ստեղծուած Թրքական վախերը, Ֆորէյն Օֆիսի նոյն օրուան ատենագրութիւնները բացայայտօրէն հակաթրքական բնոյթ կը կրեն։

1941 Թ.ի Յունիսի 30-ին Ֆորէյն Օֆիսի ատենագրութիւնները, արձանագրուած Պր. Պէնթինէյի կողմէ, որոնք կը խօսին վերոյիշեալ հարցերու մասին, կը մնան խիստ հետաքրքրական։

«Պատերազմին սկիզբէն ի վեր, կ'ըսէ արձանագրութիւնը, Թուրքերը իրենց պարտաւորութիւնները մեզի հանդէպ կորած են եւ իրենց՝ մեզի հետ կնքած դաշնագրին ոգիին հակառակ աշխատած են այնպիսի աստիճանի մը, որ մէկը չի կրնար գանած չզգալ իրենցմէ։ Բայց եւ այնպէս կ'ենթադրեմ որ պէտք է շարունակենք անհաւասար գործը փորձել, արգիլելու որ (Թուրքերը) Թշնամիին գործօն դաշնակիցը չդառնան։ Բայց կը կասկածիմ որ ասիկա պիտի յաջողի երբ գերմանական ուժերը Կովկաս հասնին, ինչպէս նաեւ՝ Թրակիոյ սահմաններուն վրայ, որքան ալ որ ապրանք եւ դրամ թափենք Թուրքիոյ մէջ։ ... Կը յուսամ որ Սուրիոյ մէջ Ֆրանսական (Վիշի) զօրքերը կը յանձնուին, նախ քան որ սվաստիքան ծածանի հոն, ուր Նոյի տապանը հանգչեցաւ»(11)։

Այլ նօթագրութիւն մը կ'աւելցնէ որ առանց Թրքական ընդդիմութեան հանդիպելու, Թուրքիան որպէս խարխիս պիտի ծառայէ գերմանացիներուն, հարուածելու համար Սուրիան եւ Իրաքը(12)։

Թուրք կառավարութիւնը երբ մէկ կողմէ կ'ուզէր Մեծն Բրիտանիայէն իր հողային ամբողջականութեան վերոյիշեալ երաշխաւորութիւնը ստանալ, միւս կողմէ՝ ամէն կերպ սերտակցութիւն ցոյց կու տար Նացի Գերմանիոյ։ 1941 Թ.ի Յուլիսի 19-ին, Գերմանիոյ մօտ Թուրքիոյ դեսպանը Պերլինի մէջ կը տեսակցէր Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Ֆոն Ռիպընթրոփի հետ։ Թուրքիոյ բրիտանական դեսպանը Թուրք արտաքին գործոց նախարարը հարցապնդելով այս մասին՝ Լոնտոն կը տեղեկագրէր թէ Ֆոն Ռիպընթրոփ Թուրք դեսպանին յայտնած էր թէ Գերմանիա գործնականին մէջ յաղթած էր Ռուսիոյ, եւ այժմ իր ամբողջ ուշադրութիւնը պիտի դարձնէր Մեծն Բրիտանիոյ վրայ։ Անկէ ետք, աւելցուցած էր Ռիպընթրոփ, Թուրքիան ճշդելու էր իր դիրքը եւ անուղղակիօրէն ակնարկած էր որ Թուրքիան կրնար Թուրքերէ բնակուած ռուսական հողամասեր ստանալ(13)։

---

11) Նոյնը։

12) Նոյնը։

13) F. O. 371/30127.

Յետ պատերազմեան շրջանին հրատարակուած գաղտնի փաստաթուղթերը կը վկայեն թէ Սովետական Միութեան վրայ Գերմանիոյ կատարած յարձակումէն ետք, Թրքական կառավարութիւնը քննարկած էր Սովետ. Միութենէն հողամասեր խլացնելու հարցը:

Նացի Գերմանիոյ Պերլինի դեսպան Ֆոն Փափէն, 5 Օգոստոսի, 1941 թ.ին Պերլին ուղարկած իր մէկ հաղորդագրութեան մէջ կ՚ըսէր. «Ռուսիոյ մէջ Գերմանիոյ արձանագրած յաջողութեանց ի տես, Թրքական կառավարական շրջանակները տակաւ աճող հետաքրքրութիւն ցոյց կու տան Թրքօ-սովետ սահմանէն անդին իրենց հայրենակիցներուն ճակատագրին հանդէպ, ի մասնաւորի Ազրպէյճանի Թուրքերուն: Այս շրջանակները կը ջանան վերյիշել 1918 Թուականի դէպքերը, իրենց փափաքը վերոյիշեալ շրջանը կցելու, մանաւանդ Պաքուի քարիւղի հարուստ դաշտերը: Այս նպատակով մասնագէտներու յանձնախումբ մը կազմուած է, որ կը համախմբէ մասնագէտներ, որոնք Ապտիւլ Համիտի ժամանակ այս տեսակ գործերու մէջ եղած են: Այս յանձնախումբը պիտի հաւաքէ կապակից ամէն նիւթ եւ պիտի ապահովէ թիկունքը Թուրքիոյ մէջ գտնուող ամէն դասակարգի նոր Էմիկրէ-ներէն եւ ներգաղթողներէն, ի մասնաւորի՝ Իրանի Ազրպէյճան նահանգէն, նոր Թուրքիայի եւ Արեւելքը եզերող Թրքաբնակ շրջաններէն մինչեւ Կասպից ծով»(14):

Այդ օրերուն անգլիական «Քոլիըրզ» շաբաթաթերթի յօդուածագիր Ֆրենք Ճըրվիս արժանահաւատ տեղեկագիրներէն քաղած կը գրէր. «Ֆրանց Ֆոն Փափէն Թուրքիոյ խոստացած է Հայաստանն ու Ազրպէյճանի սահմանամերձ շրջանները՝ եթէ Թուրքիա չէզոք եւ ոչ-պատերազմիկ մնայ»(15):

Բացորոշ է որ Թուրքիա կը ծրագրէր արեան նոր բաղնիք մը կազմակերպել Արաքսի միւս ափին եւ իրականացնել փան-թուրանական իր երազները, եթէ Սովետական Միութիւնը իյնար ապահով պարտութեան ճամբուն վրայ: Յետ պատերազմեան շրջանին Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան գաղտնի փաստաթուղթերէն քաղելով, «Փրաւտա», 1947 թ.ի Մարտ 27-ի թիւով կը գրէր թէ Սովետական Միութեան վրայ Թուրքիոյ յարձակումը նշանակուած էր 1942-ի Նոյեմբերին, երբ Պերլին յայտարարէր Ստալինկրատի անկումը: Յարձակումին նպատակը պիտի ըլլար Պաքուն գրաւել(16):

---

14) Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets**, London, 1957, p. 172.

15) «Զարթօնք» Օրաթերթ, Պէյրութ, 2 Դեկտեմբերի 1967, էջ 3:

16) «Փրաւտա» Օրաթերթ, Մոսկուա, 27 Մարտի, 1947:

Այսուհանդերձ հակասական լուրեր կը հասնէին Թուրքիային: Մինչ Թուրքեր բացայայտօրէն ուրախ էին Սովետ. Միութեան վրայ կատարուած ներխուժումէն եւ կը մտածէին պատեհ առիթէն օգտուիլ Կովկասի մէջ հողամասեր նուաճելու իրենց գերմանացի բարեկամներուն հետ միասին(17), անդին՝ այնպէս կը ձեւանային թէ գոհ չէին գերման յաղթանակներէն: Թուրքեր անգլիացիներու կ'ըսէին թէ, եթէ Կովկասը գերմաններուն իյնար, Թուրքիան պիտի պաշարուէր եւ իր կարգը պիտի գար գերման գրաւման ենթարկուելու: 1941 թ.ի Յուլիսի 22-ին եւ 23-ին Լոնտոնի մէջ կը քննուէր «Թուրքիոյ վրայ գերմանական յարձակումին սպառնալիքը»(18): Լոնտոնի մէջ անկարելի չէին նկատեր որ Թուրքիան գերման զօրքերուն անցք տար Պաքուի նաւթահորերը գրաւելու համար, կամովին, կամ՝ պարտադրաբար:

Ֆորէյն Օֆիսի վաւերաթուղթերուն մէջ կը նշուի թէ 1941 թ.ի Յուլիսի 15-ին սովետներու կողմէ պարտութեան մատնուած գերմանական 52-րդ զօրագունդէն գրաւուած վաւերաթուղթերուն մէջ կային գաղտնի քարտէսներ՝ Եւրոպական Թուրքիոյ մասին, նեղուցներուն եւ զինուորական կեդրոնավայրերու մանրամասն ծրագիրներ, եւ ծովի ճամբով զօրքերու ցամաքահանման մանրամասնութիւնները(19): Միւս կողմէ՝ 1941 թ.ի Օգոստոսի 18-ին հոլանտացի նախարար Վիսսէր կը յայտնէր թէ գերմանացիք ծրագրած էին Թուրքիոյ ճամբաներու վրայ փոխադրութեան ծրագիր մը, իբրեւ թէ դէպի Պարսկաստան ապրանք փոխադրելու, բայց իրականու-

---

17) 1941 թ.ի Յունիսի 28-ին, Անատոլական Գործակալութիւնը կ'արտատպէր *Աժանս Ֆրանսեզ Ինտերնատոնի* մէկ հաղորդագրութիւնը, տրուած Լոնտոնէն, ուր կը տեղեկագրուէր Անգլիոյ պետական նախարարին տեսակցութիւնը 26 Յունիսին թրքական եւ սովետ. դեսպաններուն հետ: Ֆրանսական հաղորդագրութիւնը կը նշէր որ Թուրքիան Անգլիոյ հետ ամենէն բարեկամական կապերը պահելով հանդերձ, Սովետ. Միութեան հանդէպ շատ պաղ վերաբերմունք մը ցոյց կու տար: Կ'ակնկալուէր որ Ֆոն Փափէնի միջոցաւ Գերմանիան ջանար գերմանական զօրքերու անցքը Թուրքիոյ ընդմէջէն ապահովել, թուրքերուն խոստանալով Սովետական Վրաստանը եւ Կովկասի իսլամներէն բնակուած հողամասերը: Թէեւ այս հաղորդագրութիւնը հետագային՝ 13 Յուլիսի, 1941-ին, Ա. Ֆ. Ի.-ի կողմէ ետ քաշուեցաւ, այն բացատրութեամբ թէ իրենց հաղորդագրութիւնը պետական նախարարի մամլոյ ասուլիսին վրայ հիմնուած չէր, բայց անիկա կը մատնէր այդ շրջանին թուրք եւ գերման սերտ գործակցութիւնը, ինչպէս նաեւ թուրքերուն ուրիշներուն հողերուն տիրանալու ախորժակները:

18) F. O. 371/30092.

19) F. O. 371/30127.

թեան մէջ նախապատրաստութիւն տեսնելու այն օրուան համար, երբ իրենք կը յուսային Կովկասը գրաւել։ Այսուհանդերձ Ֆորէյն Օֆիսը 22 Օգոստոսին նման ծրագրէ մը անտեղեակ ըլլալը կ'արձանագրէր, այս տեղեկագրին կից արձանագրութեան մէջ։ 1941 թ.ի Սեպտեմբերին, ոմանք այն տեսակէտը ունէին թէ Գերմանիոյ բռնապետը՝ Հիթլեր, կը ծրագրէր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներէն Արդուինի շրջանը գրաւել, տիրանալու համար Սեւ ծովու եւ Արարատի միջեւ այն շրջանին, որուն ի վերջոյ կը փափաքէր տիրանալ(20)։

Գերմանացիներու վերագրուող նման ծրագիրներու գործադրութեան կարելիութիւնը աննշմար չէր անցներ անգլիացիներու կողմէ, ինչպէս կը փաստէ ներկայ ուսումնասիրութեան վերջաւորութեան տրուած տեղեկագիրը, որ պատրաստուած էր Միջին Արեւելքի բրիտանական ուժերու կեդրոնատեղիին մէջ։ Հոն նկատի առնուած էին Գերմանիոյ՝ Կովկասի վրայ յարձակման, եւ կամ, Թուրքիոյ՝ գերման զօրքերու անցքը արտօնելու հաւանականութիւնները։

Սովետական Միութիւնը օրհասական շրջանի մը մէջ էր գերմանական նախայարձակումին յաջորդող առաջին ամիսներուն։ Գերմանական բանակը մեծ յաջողութիւններ կ'արձանագրէր։ Ատոլֆ Հիթլեր 1941 *թ.ի Օգոստոսի* 21*-ին կը հրամանագրէր նախ Խրիմի, ապա՝ ճարտարարուեստական եւ ածուխի հանքերով հարուստ Տոնեցի դաշտի գրաւումը եւ Կովկասի շրջանէն Ռուսիոյ եկող քարիւղի հայթայթումին կասեցումը։ Այս վերջին նպատակը իրագործելու համար գերման Ֆելտ Մարշալ Ռունտստեթ Սեւ Ծովի ափերը պիտի գրաւէր, Ռոստովը եւ Մայքոփի քարիւղի դաշտերը առնելով, ու ապա՝ պիտի յառաջանար դէպի Ստալինկրատ, այսպիսով՝ Կովկասի հետ Մոսկուայի կապերը կտրելու*(21)։

Տակաւ զարգացող սովետ եւ անգլիական փոխյարաբերութիւններու այս շրջանին եւ Քիեւի՝ նացի գերմաններէն գրաւման նախօրեակին, Սովետ Միութեան վարչապետ Ստալին, Անգլիոյ վարչապետ Չըրչիլի անձնական պատգամ մը կը ղրկէր, որուն մէջ երկրորդ ճակատի մը ստեղծման մասին կը գրէր։ Ստալին կը թելադրէր որ կարելի է 25–30 *զօրաբաժիններ իջեցնել Արխանկէլ եւ*

---

20) **Edward Stevenson Murray, On the Turks' Russian Frontier, «National Geographic Magazine», Vol. LXXX, September 1941, p. 367.**

21) **William L. Shirer, The Rise and Fall of the Third Reich, New York, 1960, p. 857.**

կամ՝ Իրանի ընդմէջէն զանոնք փոխադրել դէպի Սովետ. Միութեան հարաւային շրջանները(22) ։

Յետ–պատերազմեան շրջանին Սովետ. Միութիւնը կը հաւաստիացնէր թէ «հակառակ գաղափարաբանական եւ զանազան դաշնակից պետութիւններուն տնտեսական սիստեմի տարբերութիւններուն, անգլօ–սովետօ–ամերիկեան համախմբումը դարձաւ զօրաւոր դաշնակցութիւն մը այն ժողովուրդներուն միջեւ, որոնք հիթլերականութեան դէմ ազատագրական պայքարին մէջ, իրենց ջանքերը միացուցած էին»(23) ։ Ուստի անգլիական վաւերաթուղթերուն մէջ յստակօրէն պարզուած սովետ օժանդակութեան խնդրանքը վերի տարբերութեան տրամադրութեամբ կարելի է բացատրել։ Սովետ. Միութիւնը վերի տարբերութեան կողքին նաեւ կ'աւելցնէր. «Ինքնին հասկնալի է թէ, այդ ժամանակին ալ, պատերազմի ընթացքին, դաշնակիցներուն միջեւ որոշ հարցերու շուրջ հայեցակէտի տարակարծութիւններ գոյութիւն ունէին»(24) ։ Այդ տարակարծութիւնները նոյնիսկ հիմնական հարցերու շուրջ ալ կ'ըլլային ։

Չըրչիլ կը պատասխանէր թէ «հարաւի մէջ մեծ մրցանակը Թուրքիան է ։ Եթէ կարելի ըլլայ Թուրքիան (ի նպաստ դաշնակիցներուն) շահիլ, ուրիշ զօրաւոր բանակ մը տրամադրելի պիտի ըլլայ ։ Թուրքիան կ'ուզէ մեզի հետ գալ, բայց կը վախնայ, եւ ոչ առանց պատճառի ։ Թերեւս բրիտանական նկատառելի զօրքերու խոստումը, եւ թեքնիք ապրանքներու հայթայթումը, որոնց մէջ Թուրքերը թերի են, վճռական ազդեցութիւն բանեցնէ անոնց վրայ ։ Զենքի հետ պիտի սերտենք օգտակար օգնութեան որեւէ այլ ձեւ, հիմնական նպատակ ունենալով առաւելագոյն ուժը բերելու հասարակաց թշնամիին դէմ»(25) ։

Այլ խօսքով՝ Չըրչիլ կը մերժէր Կովկասի շրջանին մէջ Սովետ. Միութեան կողքին ասպարէզ գալ եւ կը թելադրէր Թուրքիան սիրաշահիլ, այն Թուրքիան, որ Սովետ. Միութեան այդ շրջանները յափշտակելու ծրագիրներ կ'որոճար ։

Թուրքիան, որ Չըրչիլի միջոցով կրցած էր արդէն 1941 թ.ի Օգոստոսի 10–ին թէ Մեծն Բրիտանիայէն եւ թէ Սովետ. Միութենէն նմանօրինակ երաշխաւորութիւններ ստանալ իր հողային ամբողջականութեան համար, չէր դադրեր գերմանացիներուն համակրել ։ Արդարեւ, Թրքական պաշտօնական «Ուլուս» թերթը, 1941 թ.ի

22) F. O. 371/29490.

23) Պատմութեան Ջեղծարարները, Աշ. աշխ., էջ 67 ։

24) Նոյնը, էջ 67–68 ։

25) F. O. 371/29490.

5 Հոկտեմբերի իր թիւին մէջ, առանց իր ուրախութիւնը պահելու կը գրէր թէ «գերմանացիները բացարձակապէս ճիշտ վարուեցան յարձակում գործելով սովետներուն վրայ»(26)։

Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսի գաղտնի ատենագրութիւններուն համաձայն, 1941 թ․ի Սեպտեմբերի 19–ին, Քիեւի անկման օրը, սովետ դեսպան Մէյսքի՝ բրիտանական արտաքին գործոց նախարար Անթոնի Իտընի հետ կը տեսակցէր, Չըրչիլի՝ Ստալինի տուած պատասխանին առնչութեամբ։ Դեսպանը նախ իր յուսախաբութիւնը կը յայտնէր պատասխանին՝ եւ հարաւային ճակատ մը բանալու թելադրանքին յստակ պատասխան մը չտրուելու մասին։ Դեսպանը կը յայտնէր թէ անգլիացիք 600,000 զինուորներ ունէին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, որոնցմէ չէի՞ն կրնար մեծ ուժ մը ղրկել Ռուսիա, որ Տոնեցի դաշտը կորսնցնելու վտանգին մէջ էր։ Մէյսքի՝ դաշնակիցներուն զինուորական ամենէն հրամայական հարցը կը նկատէր այս մէկը։ Սովետ․ Միութիւնը իր պահեստի ուժերը ռազմադաշտ իջեցնելէ առաջ կ'ուզէր գիտնալ թէ Մեծն Բրիտանիան, մինչեւ Նոյեմբերի վերջը օժանդակութիւն պիտի ղրկէ՞ր Կովկաս եւ Տոնեցի դաշտը, որպէսզի իր ծրագիրները ըստ այնմ մշակէր(27)։

Անթոնի Իտըն, դեսպան Մէյսքիի կը բացատրէր որ խնդիրը այդքան ալ պարզ չէր, թէ իրենք կը ջանային պարսկական ճամբան բանալ, Սովետ․ Միութեան նիւթեր հայթայթելու համար։ Իսկ եթէ զօրքեր ղրկէին յանկացուած շրջանները, զօրքերը կրնային հասնիլ ի վնաս նիւթերուն, որոնք կենսական էին Սովետ․ Միութեան համար։ Դեսպան Մէյսքի կրկին կը պնդէր որ ռազմական ուժ ղրկելն էր կարեւորը, քանի որ եթէ գերմանացիները հասնէին Տոնեցի դաշտը, անոնց Կովկաս մուտքը պիտի դիւրանար։ Իսկ եթէ Կովկասը կորսնցնէին, դժուար հաւանական էր որ Թուրքիա իր (ներկայ) դիրքը պահէր։ Լաւագոյն կերպը Թուրքիան դաշնակիցներուն կողմը պահելու այն էր, որ անգլիացիք օժանդակէին Սովետ․ Միութեան, Կովկասը կարենալ պահելու։ Իտըն կը խոստանայ հարցը վարչապետ Չըրչիլի փոխանցել։ Այսուհանդերձ՝ Իտըն տեսակցութեան ատենագրութեան մէջ կ'աւելցնէ որ դեսպանը կը չափազանցէր այնպիսի կարեւոր ուժի մը Միջին Արեւելքէն Կովկաս դիւրաւ փոխադրութիւնը եւ հոն կարենալ մնալը, նոյնիսկ եթէ այսպիսի ուժ մը դիւրաւ տրամադրելի ըլլար(28)։

---

26) «Ուլուս», 5 Հոկտեմբերի, 1941, Յիշուած Ռ․ Սահակեանի Յշ․ աշխ․ մէջ, էջ 91։

27) F. O. 371/29490․

28) Նոյնը։

Մոսկուայի մէջ սովետ եւ անգլիական խօսակցութիւնները կը շարունակուէին: Սովետներ Մոսկուայի բրիտանական դեսպանին կը յայտնէին թէ, Կովկասի եւ Անդրկովկասի մէջ իրենց պահեստները բաւարար չէին իրենց ժողովուրդին՝ ինչպէս նաեւ անգլիական որեւէ զօրքի, եթէ ան ղրկուէր մինչեւ յառաջիկայ հունձքը(29):

1941 Թ.ի Սեպտ.ի 25-ին Սըր Քնեչպուլ Հիւկըսըն Անգարայէն Լոնտոն՝ Ֆորէյն Օֆիսին կը տեղեկագրէր թէ Անգարայի մէջ զըրոյցներ կը շրջին թէ անգլիացիք կը ծրագրեն ամէն կարելի օժանդակութիւն ընծայել սովետներուն եւ զօրք ղրկել դէպի Կովկաս: Դեսպանը կը գրէր թէ ինք լրագրողներուն յայտնած է թէ դեսպանատունը որեւէ տեղեկութիւն չունի այդ մասին: Դեսպանը ինք կը կասկածէր որ այս զրոյցները Առանցքի պետութեանց կողմէ կը քաջալերուին, քանի ծովակալ Քելլի՝ Թրքական որոշ շրջանակներէ քաղելով տեղեկագրած էր թէ Թշնամին կ'ուզէ անգլիացիները տեսնել Կովկասի մէջ զինուորական գործողութիւններու մէջ մխրճըւած(30): Ֆորէյն Օֆիս 27 Սեպտեմբերին կը թելադրէ շարունակել նոյն պատասխանը տալ, թէ՝ տեղեկութիւն չունինք(31): Ապա՝ Ֆորէյն Օֆիսի ատենագրութեանց մէջ կը նշուի որ նման քայլ մը կրնայ հետեւիլ բրիտանական եւ սովետ զօրքերու կողմէ Պարսկաստանի գրաւումին, եւ ակնյայտ էր կովկասեան քարիւղի հորերուն կարեւորութիւնը: Իրերու ընթացքը այդպիսին էր որ բնական պիտի ըլլար ենթադրել այդ շրջանին պաշտպանութեան մէջ սովետներուն օգնելը: Իսկ Թուրքերը, որոնք կը հաւատան թէ Թշնամին կ'ուզէ անգլիացիները տեսնել Կովկասի զինուորական գործողութեանց մէջ, շատ հաւանական է որ այս գաղափարը արտայայտեն, քանի որ կը խորհին թէ եթէ անգլիացիք Կովկասի մէջ զինուորապէս օժանդակեն սովետներուն, ասիկա կրնայ Գերմանիան Թուրքիա քաշել: Ապա կ'եզրակացնէ թէ «իրողութեան մէջ ասիկա միայն գերմանացիներուն կրնայ օգնել, քանի որ այսպէս ընելով մենք զմեզ շատ մեծ չափով կը տկարացնենք Միջին Արեւելեան ճակատի այլ շրջաններուն մէջ, ուր Թշնամին պիտի կարողանայ հարուածել»(32):

Մոսկուայի բրիտանական դեսպանը՝ Սըր Սթաֆորտ Քրիփս, իր 1210 համարակիր, 28 Սեպտեմբերի 1941 թուակիր գաղտնի հեռագրով Ֆորէյն Օֆիսին կը տեղեկացնէր որ «որեւէ թելադրանք

29) Նոյնը:

30) Նոյնը:

31) Նոյնը:

32) Նոյնը:

Կովկասի մէջ, նոյնիսկ անուղղակի, Թրքական միջամտութեան մը համար, շատ վտանգաւոր է», քանի որ Թուրքերը կովկասեան հակա–սովետ տարրերէ բաղկացած զօրք ունին, եւ կրնան Կովկասէն մաս մը գրաւել եւ կամ՝ գերմաններուն գործիք ծառայել Կովկասի մէջ, սովետներուն համակիր տարրերը ճզմելու մէջ(33)։ Ֆորէյն Օֆիսը այս հեռագրին կցած իր ատենագրութեան մէջ կ'ըսէ որ ոչ մէկ ատեն թելադրանք եղած էր Կովկասի մէջ Թրքական զօրքեր ղրկել, այլ չօշափել Թրքական կառավարութեան միտքը, տեսնելու համար թէ պիտի կրնայի՞ն վարուիլ գերմաններու վարձկան հակա–սովետ կովկասեան ցեղախումբերու ղեկավարներուն հետ, զանոնք զսպելու համար(34)։

1941 Թ.ի Սեպտ. 29–ին սովետ դեսպան Մէյսքի եւ Անթընի Իտըն անգամ մը եւս կը խօսակցէին։ Մէյսքի կ'ըսէր թէ ուրախ էր լսելով որ Զօրավար Սըր Արչիպալտ Վէյվըլը Թիֆլիս պիտի այցելէր։ Ապա կը յայտնէր թէ ինք կը յուսար որ յարմար ատենին բրիտանական զօրքերը իրենց տեղը պիտի գրաւէին սովետ զօրքերու կողքին(35)։

Գահիրէի Միջին Արեւելքի բրիտանական ուժերու կեդրոնատեղիին կից Միջ–Ասիական Պիւրոն եւս այն կարծիքն ունէր թէ պէտք էր Պաքուի քարիւղի դաշտերը «դաշնակից պաշտպան ձեռքերու մէջ ունենալ, եւ չթոյլատրել որ գերմանացիները տիրանային այդ շրջանին»(36)։ Հետաքրքրական է դիտել տալ թէ Սովետ. Միութեան Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան Մէյսքի 18 Սեպտեմբերի օժանդակութեան խնդրանքէն առաջ, Գահիրէի Միջին Արեւելքի բրիտանական ուժերու կեդրոնատեղիին մէջ՝ 14 Սեպտեմբերի, 1941–ին իր վերջնական ձեւին մէջ գրուած էր կովկասեան ճակատը շահագրգռող սերտողութիւն մը, հաւանաբար Ցուլիս–Օգոստոս ամիսներու գաղտնի տեղեկութիւններու հիման վրայ։

«Ցոյժ գաղտնի» մակագրուած, «Գերմանիա եւ Կովկասը» խորագրեալ թիւ 6213 համարակիր եւ 14 Սեպտեմբերի, 1941 թըւակիր տեղեկագիրը, ստորագրուած՝ Լէյտենանտ–Գոլոնել (Գնդապետի տեղակալ) Ատրիան Սիմընի կողմէ, որ Գահիրէի Միջ–Ասիական Պիւրոյէն էր, կը թելադրէր Հայկական Բարձրաւանդակը գրաւել, գերմանացիներէն առաջ։

33) F. O. 371/29491.

34) Նոյնը։

35) Նոյնը։

36) F. O. 371/29492. 6213.

Տեղեկագիրը, ի միջի այլոց, հետեւեալ գլխաւոր միտքերը կը յայտնէր(37):

ա. Սովետ. Միութեան վրայ գերմանական յարձակումին գլխաւոր նպատակն է Կովկասի տիրապետութիւնը, ուր Պաքուի քարիւղի դաշտերն են որ Սովետ. Միութեան քարիւղին 70 առ հարիւրը կը հայթայթեն:

բ. Սովետներուն հետանալուն, կովկասեան հանրապետութիւններուն ինքնավարութիւն տալու գերմանական փորձականը կրնայ պատճառ ըլլալ որ Անդրկովկասը նախայարձակին դիւրին որս մը ըլլայ:

գ. Հայկական Բարձրաւանդակը Թշնամի ձեռքերու մէջ ըլլալուն, անգամ մը որ Թշնամին Կարսը անցնի, Պաքուի ճամբան բաց է, ըլլայ Արաքսի, կամ Կուրի հովիտով:

Եթէ գերմանացիները յաջողին հայերու համակրութիւնը սովետներէն շեղեցնել՝ ինքնավարութեան եւ իրենց ազգային ձգտումներու իրականացման խոստումներով, ոչ մէկ կասկած կայ որ հայերը կրնան մեծ ծառայութիւններ մատուցանել(38):

Այլ խօսքով, Հայկական Բարձրաւանդակին դրաւումը առաջ-

---

37) Նոյնը:

38) Լոնտոնի «Թայմզ» ազդեցիկ թերթը Սովետ. Միութեան վրայ Գերմանիոյ ներխուժումէն երկու օրեր ետք, 24 Յունիսի, 1941–ին կը գրէր թէ գերմանացիք ամէն միջոց պիտի գործածէին սովետական վարչաձեւը ներքնապէս ականահարելու՝ ներմակ ռուսերը եւ ոչ–ռուս ազգայնականները օգտագործելով, ինչպէս հայերը, որոնք պատերազմին սկիզբէն ի վեր փրօ–գերման հակումներ ցոյց կու տան: «Թայմզ»ի 19 Յուլիսի, 1941 թիւին մէջ Ժիրայր Միսաքեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ ղեկավարուած «Հայկական պատուիրակութեան» անունով կը ժխտէր «Թայմզ»ի 24 Յունիսի 1941 թ.ի տեսակէտը, ինչպէս նաեւ ամերիկեան թերթի մը լուրը՝ թէ նացիները Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ընտրած էին որպէս հինգերորդ զօրասիւն գործածելու, անոնց խոստանալով «ազատ Հայաստան մը»։ Միսաքեան կը յայտնէր թէ գերմանացիք հակա–հայ եղած էին եւ թէ հայեր դաշնակիցներու յաղթանակին կը յուսային:

1941 թ.ի Յունիսի 30–ին Իսթանպուլէն անգլիական դեսպանատունը Ֆորէյն Օֆիսին կը տեղեկացնէր թէ Պերլինի մէջ Ուքրանիոյ, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի համար աքսորական կառավարութիւններ կը պատրաստէին: Իսկ Գահիրէէն անգլիական դեսպանատունը 2 Յուլիսին կը հաղորդէր թէ Կովկասի մէջ՝ ըստ լեհական ներկայացուցչութեան նոր ժամանած քարտուղարին, գերմանացիներէ ներշնչուած ապստամբութիւն մը Ռուսիոյ դէմ հաւանական էր: Այս զոյգ տեղեկագիրները Լոնտոն կը հասնէին 12 եւ 14 Յուլիսի, 1941–ին: 29 Յուլիսի, 1941–ին Լոնտոնի «Տէյլի Թելեկրաֆ» թերթը կը գրէր թէ հիւսիսային Իրանի մէջ գործող գերմանացի

նակարդ կարեւորութիւն ունի, քանի կ'իշխէ Հարաւէն՝ Պաթումէն Պաքու յառաջացման գիծին։

Իբր եզրակացութիւն, անգլիացի աստիճանաւոր զինուորականը կը գրէ թէ, Հայկական Բարձրաւանդակը (Էրզրում, Կարս, Լենինական, Շուշա, Ջուլֆա–Էրզրում) կը կազմէ ռազմագիտական առաջնակարգ կարեւորութիւն ներկայացնող շրջան մը, եւ բանալին է Անդրկովկասին, եթէ ապահով դաշնակիցի մը ձեռքերուն մէջ մնայ։ Քանի որ՝

ա. Հայկական Բարձրաւանդակը կը փակէ դէպի Կովկաս հարաւային ճամբան՝ Տրապիզոնէն եւ Էրզրումէն,

բ. Կ'իշխէ Կուրի հովիտին վրայ եւ Պաթումէն Պաքու յառաջացման արեւելեան գիծին,

գ. Կը կազմէ մնայուն սպառնալիք մը Թշնամիին Անդրկովկասի հաղորդակցութեան գիծերուն եւ կամ՝ որեւէ շարժումի՝ Անդըրկովկասէն դէպի Հարաւ։

գործակալներ Սովետական Կովկասի հայերուն մէջ «ազգային յեղափոխական շարժում»ի մը սկսած էին։ 24 Յուլիսի, 1941–ին *«Քրիսչըն Սայընս Մոնիթոր»* թերթը Անգարայէն կը տեղեկագրէր նոյն լուրը, աւելցնելով թէ «այս պիտի գրգռէր թուրքերը, որպէսզի դէպի հիւսիս յառաջանային ի վնաս Մոսկուայի»։ Թերթը կ'աւելցնէր թէ նացիները հայերուն խոստացած էին Մեծ Հայաստան մը, որ թուրքերու ձեռքին մէջ եղած կարգ մը հողեր պիտի պարփակէր։ Այսուհանդերձ *«Տէյլի Թելեկրաֆ»* իր 7 Օգոստոսի, 1941–ի թիւին մէջ կը գրէր թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Հիթլերի դէմ կռիւին մէջ վճռակամ էր։ Ժ. Միսաքեան, 2 Օգոստոսի, 1941 թուակիր նամակով մը, յանուն «Հայկական պատուիրակութեան»՝ բրիտանական արտաքին գործոց նախարար Անթոնի Իտընի կը վստահեցնէր թէ հայերը հաւատարիմ էին դաշնակիցներուն դատին եւ տեսակցութիւն կը խնդրէին։ Այս նամակէն բաւական ուշ, 19 Սեպտեմբերին, Ֆորէյն Օֆիսը, Իտընի անունով, կը պատասխանէր «Հայկական պատուիրակութեան», թէ «Պր. Իտըն գոհունակութեամբ արձանագրած էր այդ նամակին մէջ դրուած ապահովութիւնները դաշնակիցներու դատին նկատմամբ հայոց հաւատարմութեան մասին» եւ թէ կարիքը չէր տեսներ տեսակցութեան մը (F. O. 371/27056)։ Այս հակասական լուրերէն եւ տրուած ապահովութիւններէն ետք՝ 22 Սեպտեմբերի, 1941–ին Անգարայի բրիտանական դեսպան Սըր Քնաչպուլ Հիւկըսընէ՝ Ֆորէյն Օֆիս եկած հեռագիր մը կը հաստատէր թէ Կովկասի մէջ շատ մը ցեղեր եւ ցեղախումբեր գերմանացիներուն վարձկան են եւ թէ անոնց պարագլուխները Թուրքիոյ մէջ էին։ Ֆորէյն Օֆիսի 24 Սեպտեմբերի տեղեկագրութիւնները կ'եզրակացնէին թէ «անկասկած դաշնակ ղեկավարները ասոնց մէջ են» (F. O. 371/29490)։ Ապա՝ սովետները չնեղացնելու համար անգլիացիք կ'որոշեն ամէն կապ խզել հակա–սովետ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ (F. O. 371/34964)։

Միւս կողմէ, եթէ Հայկական Բարձրաւանդակը թշնամի ձեռքերու մէջ ըլլայ, Պաքուի դուռը լայնօրէն բաց պիտի ըլլայ։

Իբր յանձնարարութիւն, բարձրաստիճան սպան կը դրէր·

ա. Եթէ Գերմանիան Կովկասի վրայ յարձակի կամ Թուրքիան գերմանական զօրքերու անցքը արտօնէ, դաշնակիցներ պարտին գրաւել Հայկական Բարձրաւանդակի արեւմտեան մասը, այսինքն՝ Կարս, Էրզրում եւ Պայազիտի շրջանը։

բ. Խօսակցութիւններու պէտք է սկսիլ ռուսերուն հետ, և երբ կարճ ժամանակամիջոցով լուր տրուի, պատրաստութիւններ տեսնել։

գ. Քաղաքականութեան պատճառով ներկայիս ուղղակի առաջարկ կարելի չէ ընել Թուրքիոյ քիւրտերուն, բայց եւ այնպէս իրենց կարեւորութիւնը պէտք է մնայուն կերպով միտք պահել եւ իրենց հետ կապ պահել անմիջապէս որ պարագաները թոյլատրեն։

Բարձրաստիճան սպան որ Միջին Արեւելքի բրիտանական ուժերու կեդրոնատեղիին մէջ էր, իբր վերջին կէտ մը կը յայտնէր թէ կ'անդրադառնար որ Հայկական Բարձրաւանդակի գրաւումը Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութեան քաղաքականութեան գլխաւոր հարցերուն կապակից էր եւ առ այդ՝ լուրջ նկատառում ցոյց տրուելու էր իր ծրագրին։ Այս եզրակացութեան ներքեւ ստորագրած է Գահիրէի Միջ-Ասիական Պիւրոյի բարձրաստիճան սպայ Ատրիան Սիմսընը։ Տեղեկագիրը Լոնտոն՝ Ֆորէյն Օֆիսի մէջ ստացուած է միայն 28 Հոկտեմբերի, 1941-ին։ Ապա՝ երկու առիթներով, 6 եւ 28 Նոյեմբերի, 1941-ին, Ֆորէյն Օֆիսի բարձրաստիճան անձնաւորութիւնները հոն արձանագրած են իրենց նկատողութիւնները։ Առաջին՝ թէ սոյն տեղեկագիրը այլեւս ժամանակավրէպ դարձած է եւ երկրորդ՝ Հայկական Բարձրաւանդակը գրաւելու յանձնառութիւնը անգործնական է, եւ միշտ ալ այդպէս եղած է(39)։

Միջին Արեւելքի բրիտանական ուժերու կեդրոնատեղիէն եկած այս առաջարկը Լոնտոնի մէջ ընդունելութիւն չգտաւ ոչ միայն վերոյիշեալ երկու պատճառներով, ոչ միայն Չըրչիլի փրօ-Թուրք համոզումներուն իբր հետեւանք, այլ նաեւ անոր համար որ Մեծն Բրիտանիա երաշխաւորած էր Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը եւ միւս կողմէ՝ Միջին Արեւելքի մէջ իր այլ շահերը չվտանգելու համար, չէր ուզեր Սովետ. Միութեան օգնել։ Թերեւս նաեւ անոր համար որ Թուրքիոյ վրայով Պաքուի քարիւղի դաշտերուն հասնելու գերմանական ծրագիր մը իրականացման չէր հաւատար։

---

39) F. O. 371/29492- 6213.

Ծրագրին դրուելուն եւ Լոնտոն հասնելու միջոցին զինուորական կացութիւնն ալ փոխուած էր(40)։

1941 *թ.ի Հոկտեմբերի* 2–*ին, գերմանացիները իրենց մեծ յարձակողականին սկսած էին Մոսկուայի շուրջ կուտակուած սովետական զօրքերուն դէմ։ Հոկտեմբերի* 20–*ին, գերմանական զօրքերը Մոսկուայէն* 40 *մղոն հեռու էին։ Բայց կացութիւնը շուտով յեղաշրջուեցաւ։ Ռուսական աշնանային անձրեւները եւ* ռասքութիցան՝ *ցեխերու շրջանը սկսած էր, եւ գերմանացիք վատ կացութեան մատնուած։ Թէեւ Նոյեմբերի* 21–*ին հարաւի ճակատին վրայ Ռոստով ինկած էր Զօր. Քլէյսթի գերման ուժերուն, եւ Կէօպէլզ յայտարարած էր թէ «Կովկասի դուռը» բացուած էր, սովետական ուժերը յաջողած էին Ռոստովը վերագրաւել հինգ օրեր ետք։ Գերման հրամանատար Զօր. Հայնց Կիւտերեան հետագային կը գրէր. «Մեր դժբախտութիւնները սկսան Ռոստովէն, այդ պատին վրայի գրութիւնն էր»*(41)։ *Նոյեմբերի* 28–*ին, Ֆորէյն Օֆիսի վերջին աննպաստ արձանագրութիւնը կը դրուէր Միջ–Ասիական Պիւրոյի ծրագրին տակ։*

Կովկասեան վտանգը առժամաբար հեռացած էր։ Այսուհանդերձ Կովկասի համար բուն մարտերը տեղի պիտի ունենային 1942 *թ.ի Յուլիսի* 25–*էն մինչեւ* 1943 *թ.ի Հոկտեմբերը։*

---

40) 8 Հոկտեմբերի, 1941–ին, Գահիրէի *«Ալ Ահրամ»* կարեւոր օրաթերթը, Լոնտոնի *«Տէյլի Մէյլ»* օրաթերթէն առնելով կը գրէր թէ Հիթլերի դէպի Խարքով, Ռոստով եւ Խրիմ նոր յարձակողականին առաջին նպատակն էր Քաւկասը, եւ երկրորդը այն ազդեցութիւնը, զոր կը յուսար ձեռք բերել Թուրքիոյ վրայ, եթէ նացի զօրքերը այդ պահուն գտնուէին Թուրքիոյ երկու սահմանագլուխներուն (Թըրքական Թրակիոյ եւ Անդրկովկասի) վրայ։ Հայկական Բարձրաւանդակը գրաւելու առաջադրող ծրագրին Լոնտոն հասած օրը, 28 Հոկտեմբերի, 1941–ին, նման կացութիւն մը չէր ստեղծուած։

41) William L. Shirer, op. cit., pp. 860–861.

AN UNREALIZED PLAN OF OCCUPATION OF THE ARMENIAN PLATEAU DURING WORLD WAR II

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

On June 22, 1941, Germany implemented the « Operation Barbarossa », attacking the Soviet Union. Four days before, Germany and Turkey had signed up a non-agression and friendship pact which invalidated the Turco-Soviet agreement of December 17, 1929. Although Turkey had promised to keep her neutrality in the Russo-German war, she virtually sided with Germany. The Turkish press kindled with pan-Turanian sentiments, meanwhile expressing hope that Turkey would have territorial gains at the expense of the Soviet Union. Exploiting the Turkish expectations, Germany promised Turkey Soviet lands if she joined the Axis. On the eve of the fall of Kiev at the hands of German forces, the Soviet Union requested that England send military aid to Caucasus via Persia, before the Donetz basin was lost to the Germans, for, once Caucasus fell, as a result, the Turks would no more keep their neutrality, While London turned down the Soviet plea, on the one hand, the Mid-Asiatic Bureau of the General Headquarters of the British Middle East Forces, in Cairo, on the other hand, prepared a «Top Secret» military plan, suggesting the immediate occupation of the Armenian Plateau (Kars-Erzerum-Bayazid) by Allied forces, should Germany attack Caucacus or Turkey allow the Germans free passage to Caucasus. The plan bore the signature of Lt. Col. Adrian Simpson, G.S., and it was prepared on September 14, 1941. But when it reached London on October 28th of the same year, the plan was considered an anachronism by the Foreign Office.

Պատասխանատուները հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան նուիրուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները, հրատարակուած յուշագրութիւններն ու առկայ փաստերը ցոյց կու տան, թէ հայոց պարտադրուած տարագրութիւնները կատարուեցան ըստ որոշ ծրագրի, որ յղացուեցաւ ո՛չ թէ Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան՝ այլ այդ կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինին կողմէ, եւ մշակուեցաւ Մասնաւոր Կազմակերպութեան ժողովներուն ընթացքին, երբ Հայկական Տասնհինգը դարձնելու համար առաւելագոյն չափով ամբողջական՝ ժողովականները դիմեցին տեղահանութեան, կողոպուտի, չարչարանքի եւ սպանդի հին ու նոր բոլոր միջոցառումներուն, օրինակ առին անոնցմէ, զարգացուցին եւ ամբողջացուցին զանոնք եւ վերածեցին գործունէութեան ծրագիրի: Առ այդ մշակեցին ժամանակագրական տախտակ, գործելակերպի ուղղութիւն եւ ձեւ, որոշ ընթացք եւ կազմակերպութիւն: Հայկական Տասնհինգը դնելէ ետք որոշ ձեւի մը մէջ՝ անիկա յանձնուեցաւ կառավարութեան, որ վաւերացնելէ ետք ծրագիրը՝ անոր իրագործումին համար յատկացուց որոշ գումար՝ զինուորական գաղտնի եւ յայտնի աղբիւրներէն, որմէ ետք՝ ծրագիրին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ քաղաքային իշխանութիւններուն. որպէս ներքին գործերու նախարար՝ Թալէաթ ձեռք զարկաւ գործին. բայց որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս կային նաեւ հայ բանակայիններ՝ այդ վերջիններուն բնաջնջումի գործը յանձնուեցաւ զինուորական նախարարու-

թեան, որ, սակայն, բաւարարուած չմնաց բնաջնջումովը իրեն ենթակայ հայ զինուորներուն, այլ ձեռք երկարեց նաեւ քաղաքային իշխանութիւններուն եւ անոնց տրամադրեց փոխադրական միջոցներ, ռազմանիւթ, նիւթական օժանդակութիւն եւ կէս–զինուորական միաւորներ։

Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինը պետական եւ զինուորական մարմիններէն վեր՝ պետութեան մէջ պետութիւն մը ըլլալու հանգամանքն ունէր․ ունէր նաեւ իր ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը, ղեկավարութիւնը, կէս–զինուորական ուժը, անկախ բանակային նկարագիրը եւ հեռագրական դաղտնի բանալիներ։ 1908 Թուականի սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ անիկա ծառայեց Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնը տարածելու, իսկ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, երբ սահմանադրականօրէն կարելի դարձաւ ստեղծումը կուսակցութիւններուն կամ անոնց դուրս գալը ապօրինի կացութենէն՝ անիկա, այդ Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը, իջաւ հրապարակ բռնի կերպով պայքարելու համար անոնց դէմ եւ ապահովելու անխափան յառաջընթացը Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան։ Այդ կազմակերպութեան զոհերը դարձան քաղաքական եւ կուսակցական հակառակորդները Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան․ ահա թէ ինչպէս կարճ շրջանի մը մէջ լռութիւնը պարտադրուեցաւ Վոսփորի ափերուն վրայ եւ հաստատուեցաւ միահեծան իշխանութիւնը երիտասարդ–Թրքութեան։ Հեղ մը որ եղաւ այնպէս՝ Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութիւնը ձեռնարկեց Օսմանեան Կայսրութիւնը Թրքացնելու ուրդ. պարտականութեան, պարտականութիւն մը, որ արիւնոտ էր եւ ոճրամէտ, որովհետեւ անիկա կը հիմնաւորուէր սպանդով եւ ջարդով եւ յառաջ կրնար մղուիլ միմիայն ոչնչացումովը ոչ–Թուրք տարրերուն։

Տեղի ունեցած բոլոր տեղահանութիւններն ալ ունէին համն ու բոյրը արիւնին։ Զանցառելի է թիւը անոնց, որոնք չաւարտեցան ընդհանրական ջարդով, սպանդով եւ արիւնով։ Մերթ տեղահանութիւններն ու ջարդերը սկսան միասին, իսկ պատահեցան վայրեր, ուր տեղի ունեցան մի՛միայն ջարդեր։ Տեղահանութիւններուն յաջորդող եւ այլապէս եղող ջարդերը դրին խտիր ո՛չ սեռի եւ ո՛չ ալ տարիքի․ ու եթէ սկզբնական շրջանին բացառուեցան մանկամարդ կինները, գիտակցութեան չհասած փոքրերը եւ Թուրքի կամ քիւրտի հետ ամուսնացած հայուհիները՝ շա՛տ շուտով, սակայն, վերջ տրուեցաւ այդ բացառումին եւ անոնք ալ ենթարկուեցան ճակատագիրին իրենց հարազատներուն։ Պահ մը թուեցաւ, թէ պիտի խնայուէր

աւետարանական եւ կաթողիկէ հայերուն, եւ առ այդ կատարուեցան յայտարարութիւններ ալ ամերիկեան, աւստրիական, գերման եւ պապական իշխանութիւններուն, բայց այդ իշխանութիւններուն հասած տեղեկագիրները ցոյց տուին, թէ կը ստէր Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութիւնը, եւ թէ հակառա՛կ կատարուած խոստումներուն՝ կը շարունակուէին տեղահանութիւնները եւ անոնց կրնկակոխ հետեւող ջարդերը: Եւ, ոեւէ մէկէն առաջ եւ աւելի, իրենք, Թուրք ղեկավարնե՛րը, գիտէին անհեթեթութիւնը իրենց խոստումներուն եւ յայտարարութիւններուն: Այսօր ո՛չ մէկ համոզիչ տուեալ կայ հաւատ ընծայելու համար երիտասարդ-Թուրք ղեկավարներու յետմահու հրատարակած «յուշեր»ուն(1) անկեղծութեան եւ մարդասիրական զգացումներուն, որովհետեւ անոնց բոլո՛րն ալ պա՛րզօրէն կը կեղծեն: Քսանական թուականներէն ետք լոյսին եկած Թրքական հրատարակութիւններուն մէջ ո՛չ իսկ մէկ տող կայ որ տայ ճշմարտութիւնը, որ ընդունի «տեղահանութիւն» տարազին երիտասարդ-Թուրք (իմա՛ Թուրք) բացատրութիւնը. ահա թէ ինչո՛ւ համար տակաւին չգտնուեցաւ մէկը(2), որ կարենար մերժել եւ ուրանալ նկարագիրը Հայկական Տասնհինգին եւ գտնէր մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց մը կատարուածներուն համար:

Բայց Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան անկումով իրենց աւարտին չհասան տեղահանութիւններն ու ջարդերը. եթէ մինչեւ 1918 թ. Մասնաւոր Կազմակերպութիւնն ու անոր ջարդարարներուն հետեւող Թուրք եւ քիւրտ ամբոխն էին տե-

---

1) Որքան որ ծանօթ է մեզի՝ մինչեւ հիմա մամուլի մէջ կամ այլապէս լոյս տեսան յուշերը Թալէաթի, Ճեմալի, Քիազիմ Քարապեքիրի, Ջիա փաշայի, Իսմէթ Ինէօնիւյի, Ֆերիտ Էրտօղանի, Քըլըճ Ալիի, Ալի Ֆուատ Ջեպեսոյի, Ճեմալիւտտին Էֆէնտիի, Քիազիմ Նամի Տուրուլի, Ալի Քեմալի, Րըզա Նուրի, Խալիլ Մենթէշէի եւ Տիգրանակերտի ջարդարար բժիշկ Ռեշիտի. իսկ Էնվերի յուշերը, կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ օրագիրը, տակաւին կը մնայ անտիպ: Անշուշտ, պէ՛տք է որ ասոնցմէ դուրս գտնուին նաեւ յուշերը ա՛յլ երիտասարդ-թուրքերու ալ, որոնց մասին ընդհանրապէս կը պակսին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ:

2) Հակառակ այս ճշմարտութեան՝ Ահմէտ Րըզա եղաւ այն միա՛կ թուրքը, որ Թալէաթի կառավարութեան անկումէն եւ երիտասարդ-թուրք ղեկավարներու փախուստէն ետք ծերակոյտի հերթական նիստերէն մէկուն ընթացքին յայտարարեց թիւը սպաննուած հայերուն եւ արաբներուն, ու դատապարտեց երիտասարդ-թուրք իշխանութիւնները իրենց կատարած արարքներուն համար (տես՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը*, Պէյրութ, 1968, էջ 105-106):

ղահանութիւնները կատարողները, այդ Թուականէն ետք, երբ Հրապարակ իջան ազգայնական-Թուրքերը՝ այդ արարքները կատարողները եղան ազգայնական-Թուրք բանակները՝ գործողութեան կեդրոն ունենալով Անգարան: Այսօր ամէ՛ն տուեալ կայ պնդելու, Թէ ազգայնական-Թուրքերը շարունակեցին այն ինչ որ սկսած էին երիտասարդ-Թուրքերը՝ ճիշդ նո՛յն ձեւով, նո՛յն եռանդով, եւ նո՛յն ալ ատելութեամբ, միայն մէկ տարբերութեամբ, որ, երբ երիտասարդ-Թուրքերը «կը տեղահանէին»՝ ազգայնական-Թուրքերը կը ջարդէին: Աւելին, եթէ այսօր բաւականաչափ հիմնաւորուած կը մնան երիտասարդ-Թուրք իշխանութիւններուն կողմէ հայերուն վրայ ի գործ դրուած տեղահանութիւններն ու ջարդերը՝ այդ մէկն անո՛ր համար է, որ անոնք, այդ վերջինները, ունեցան իրենց օտար ականատեսները, յաճախ պաշտօնական ալ, ի՞նչ փոյթ Թէ մերթ ընդ մերթ Պոլսոյ իշխանութիւնները փորձեցին լռեցնել զանոնք եւ փճացնել անոնց վկայութիւններուն հետ զիրենք նաեւ: Բայց նոյնը չեղաւ ազգայնական-Թուրքերու կատարածներուն համար: Հրապարակի վրայ կար պարտուած Օսմանեան Կայսրութիւն մը, որուն, սակայն, խնայուեցաւ իսկական քաշը պարտութեան: Ու երբ յաղթականները մտան Պոլիս՝ զայն գտան արդէն իսկ դատարկուած երիտասարդ-Թուրքերէ, որոնք սիրտի եւ միտքի ամենայն հանդարտութեամբ անցեր էին կայսրութեան արեւելեան շրջանները, ուր պահեցին ու պահպանեցին իրենց զինական ուժը, նոյնիսկ երբեմն ռազմական, նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեամբը յաղթականներուն, եւ յառաջացուցին ազգայնական-Թուրք շարժումը: Կը բաւէ միայն ըսել, Թէ արեւելքէն եւ արեւմուտքէն իրենց ընձեռուած բարիքէն յղփացած՝ նախկին երիտասարդ-Թուրքերը կանգնեցան ոտքի, յաճախ ուղղութեամբը Պերլինէն եւ Մոսկուայէն հասնող Թալէաթեան եւ Էնվերեան հրահանգներուն, զինուորական եւ կուսակցական ղեկավարներուն եւ առատ, անհաշուելի ըլլալու չափ առատ ոսկիներուն: Եւ նոյն հետայն սկսաւ ազգայնական-Թուրք շարժումը իր նիզակներուն սրութիւնը փորձել մահի եւ արիւնի ճապաղիքներէն նոր վերյառնող փոքրիկ Հայաստանին վրայ: Եւ պատահեցաւ այն՝ ինչ որ նորութիւն մը չէ՛ր բնաւ, այլ լո՛կ մէկ շարունակութիւնը 1915–1918 Թուականներու ընթացքին տեղի ունեցածներուն:

Բայց ո՛չ, այս անգամ չկա՛ր տեղահանութիւնը. ազգայնական-Թուրքը երբեք չգործածե՛ց այդ բառը. ընդհակառակը, իր եղաւ իսկապէս Թրքական իմաստն անոր, եւ ջարդե՛ց ի՛նչ որ գտաւ, ո՛ւր որ գտաւ, զո՛վ որ գտաւ:

Այս բոլորը, դժբախտաբար, անծանօթ մնացին արեւմուտքին, որ այլապէս ալ յոգնա՛ծ էր արդէն պատերազմէն եւ անոր ստեղծած

արհաւիրքներէն եւ ինկած վրան կողոպուտի, իրաւունքներու իւրացումին եւ մասամբ նորին: Եւ յետպատերազմեան շրջանի սակարկութիւններուն եւ խաժամուժին մէջ՝ ազգայնական–Թուրքերու կողմէ կատարուող ջարդերը չունեցա՛ն իրենց լեփսիուսները, մորկընթոնները եւ մնացեալները. ընդհակառակը, այդ ջարդերը մնացին մեկուսի կատարուող արարք, աչքէ հեռու եւ անլսելի: Եւ հայուն մահուան աղաղակները խեղդուեցան Թրքական Թնդանօթներու եւ ռումբերու յարուցած աղմուկին մէջ:

Այսպէ՛ս էր որ 1918–1923 երկարող ժամանակաշրջանը եղաւ լո՛կ մէկ շարունակութիւնը զինք նախորդողին եւ փառապսակեց զայն(3):

Շա՛տ է գրուած Հայկական Տանհինգի ընթացքին կատարուածներու պատասխանատուութեան մասին: Տեղահանութիւններու եւ անոնց յաջորդող սպանդներու համար Ճեմալ փաշա պատասխանատու կը նկատէ ռուսերը, եւ կը ներկայացնէ հայերը «ստոր», «աննկարագիր», «ոճրագործ», «աւազակ», «ըմբոստ» եւ «վայրագ» վերագիրներով, իսկ Թուրքերը՝ «բարի», «խաղաղասէր», «այլասէր», «արդարամիտ» եւ տակաւին այլ շքեղ եւ գեղեցիկ ածականներով: Յստակ է, որ ան ի յառաջագունէ որոշած է հարուածել հայութիւնը, եւ առ այդ՝ կրակ ու բոց կը ժայթքէ ամէն անգամ որ կը յիշէ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթոն կամ Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման՝ Անտրէ Մանտըլշթամը: Արդարեւ, ըստ իր յուշերուն՝ Թուրքը պատասխանատու չէ իր կատարածներուն համար. ընդհակառակը, իսկական զոհը Թուրքն է, որ ջարդուելով հայերուն կողմէ՝ կորսնցուց մէկուկէս միլիոնէ աւելի մարդ:

Ընթերցողները, ականատեսները, դեսպանական հիւպատոսները, օտար վկաները եւ ամբողջ հայ ժողովուրդը անհասկացող միամիտի տեղ դնելու այս մտայնութիւնը կը գլէ ու կ'անցնի ամէ՛ն սահման՝ երբ անիկա իր յուշերու գիրքէն ներս կը զետեղէ ռուս գեր–գնդապետ ոմն Դուերտոխլեպոֆի մըն ալ 27 Փետրուարի, 1918, եւ 16 Ապրիլի, 1918 թուակիր երկու զեկոյցները:

---

3) Բայց ամբողջական ընելու համար հայերուն ջարդը, Անգարա՝ Ազրպէյճանի հետ ստորագրեց 15 Ապրիլի 1336/1920 թուակիր զինուորական գաղտնի համաձայնագիր մը, որուն կցուած յաւելուածի մը համաձայն Ազրպէյճան յանձնառու կ'ըլլար իր սահմաններէն ներս արտօնել գոյութիւնը եւ գործունէութիւնը Մասնաւոր Կազմակերպութեան, եւ աջակցիլ անոր իր բոլոր միջոցներով: Համաձայնագիրին, յաւելուածին եւ անոնց ընկերացող զանազան թուղթերուն համար տես՝ Great Britain, Foreign Office, 371/4951/9278:

Կ՚անդրադառնանք, թէ ո՞վ է այս ռուսը․ մեզի կը թուի, թէ Բիեռ Լոթիի կամ ծովակալ Ջեսթըրի նկարագիրէն տիպար մըն է, որ, շա՛տ հաւանաբար, որպէս պատերազմական գերի իյնալով Թըրքական բանակին ձեռքը՝ իր ազատութիւնը գտաւ այս երկու վաւերագիրները ստորագրելով։ Դեր-ընդապետը տեղեակ չէ թէ ի՞նչ բաներ պատահեցան 1915–1917 թուականի մինչեւ վերջը․ չի գիտեր նաեւ, թէ Թուրքն ինչո՛ւ համար էր որ կը ջարդէր հայը։ Անոր ստորագրած երկու զեկոյցները այսօր կը վերբերեն կեղծ ըլլալու բոլո՛ր շնորհները, բայց Ճեմալ եւ անոր հետ Թալէաթ լործնաշուրթն փառաբանելէ ետք անոնց հեղինակը՝ իրենց յուշերուն մէջ կը գետեղեն զանոնք(4)։

Իր յուշերով Թալէաթ կը ներկայացնէ բոլո՛րովին այլ պատկեր։ Ըստ անոր՝ ըմբոստ էին հայերը․ երբ անոնցմէ պահանջուեցաւ յանձնել իրենց զէնքերն ու զինամթերքը, զինուորական փախստականներն ու ըմբոստութեան զեկավարները՝ ընդդիմացան անոնք։ Հայերը գտնուեցան օրինազանց եւ պետական հրահանգներուն չանսացին։ Երբ անոնց ըսուեցաւ, թէ պէտք էր որ լքէին իրենց տունն ու տեղը՝ չենթարկուեցան ըսուածին։ Ամէն կողմ կազմակերպուեցան հայերը, ամէն կողմ ըմբոստութեան դրօշ պարզեցին եւ վտանգեցին զինուորական երթուղիները։ Օսմանեան փառապանծ բանակը հարուածեցին թիկունքէն, եւ Օսմանեան Կայսրութեան թշնամիներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտան։ Եւ այս բոլորէն ետք՝ պա՛րզ էր որ տեղահանուէին անոնք։ Եւ՝ տեղահանուեցա՛ն հայերը․ բայց տեղահանութիւնը կատարուեցաւ շա՛տ կանոնաւոր կերպով, ըստ կեդրոնական կառավարութեան հրահանգներուն. եւ եթէ աքսորի ճամբաներուն վրայ տեղի ունեցան անկարգութիւններ՝ անոնց պատասխանատուութիւնը չէր երթար կեդրոնական իշխանութիւններուն՝ այլ տեղահանութեան պաշտօնեաներուն, որոնցմէ «շատեր» ենթարկուեցան խստագոյն պատիժներու։ Ըստ Թալէաթի՝ հայերու տեղահանութիւնը զինուորական անհրաժեշտութիւն մըն էր լոկ, եւ ինչ որ կատարուեցաւ՝ եղաւ պա՛րզօրէն զինուորական նկատումներով՝ հակառա՛կ որ ինք սկիզբը դէմ էր տեղահանութեան. ու եթէ հայերը մնային հանդարտ եւ չվտանգէին բանակին շարժումները՝ պիտի չըլլային տեղահանութիւնները(5)։

Թալէաթին հետ նոյն կարծիքէն է նաեւ գերման դեսպան Վանկենհայմ, որուն համար հիմնականը կը մնար գերման յաղթա-

---

4) Djemal Pasha, *Memoires of a Turkish Statesman, 1913-1919,* London, 1922, pp. 240 ff.

5) *Talat Pasanin Hatiralari,* Istanbul, 1958, s. 62-74.

նակներուն Թուրքին բերելիք զինուորական օժանդակութիւնը. այդքա՛ն ատեն որ Թուրքն այդ ընելու պատրաստ էր՝ ինքն ալ պատրաստ էր ընդունելու Հայերու տեղահանութեան եւ կոտորակումին համար Թուրքին յառաջ քաշելիք պատճառաբանութիւնները։ Ի՞նչ փոյթ թէ գերման հիւպատոսները պնդէին հակառակը եւ ցոյց տային յետնագոյն նպատակ մը Հայերու տեղահանութեան մէջ։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար գերման իշխանութիւնները պէտք էր որ ձեռնպահ մնային եւ չմիջամտէին իրենց Թուրք դաշնակիցին «ներքին հարցերուն» եւ մամուլով տանէին քարոզչական այնպիսի՛ ընթացք մը, որ չխանգարուէր Թուրք-գերման զինուորական բարեկամութիւնը(6)։

Աւստրօ—Հունգարական Կայսրութի՞ւնը՝ բայց անիկա կը հետեւէր գերման իշխանութիւններուն։

Տիգրանակերտի կուսակալ Տոքթոր Րեշիտ, սակայն, յառաջ կը մղէ Թալէաթէն, Էնվերէն, Ճեմալէն եւ մնացեալ երիտասարդթուրքերէն բոլո՛րովին այլ տեսակէտ։ Ըստ անոր՝ հայութիւնը վտանգ մըն էր Թրքութեան ապագային համար։ Կային երկու կարելիութիւններ, — կա՛մ Թուրքը պիտի ջարդէր հայը եւ տեւէր, եւ կա՛մ ալ՝ հայը ջարդէր Թուրքը եւ հաստատէր անկախ ինքնիշխանութիւն։ Վտանգը այդքան մեծ էր որ տատամսում չէր ենթադրեր։ Պէտք էր արագ շարժիլ եւ որոշել։ Եւ Րեշիտ շարժեցաւ։ Թուրքն ունէր ամէ՛ն միջոց քանդելու հայութիւնը, որովհետեւ ունէր բանակ, ունէր զինական ուժ եւ կազմակերպութիւն։ Րեշիտի համար հարցը անհատականէն, պետականէն, կամ նո՛յնիսկ գաղափարականէն վեր՝ ազգային գոյութեան խնդիր մըն էր լոկ. իսկ այդ խնդիրը կը լուծուէր ի նպաստ Թուրքին՝ միա՛յն ջարդովը, ամբողջական չքացումովը հայութեան։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար Տիգրանակերտի կուսակալութեան սահմաններէն ներս տեղի ունեցող տեղահանութիւնները անմիջապէս վերածուեցան ջարդի եւ հայերէն շա՛տ քիչեր կարողացան հասնիլ ապահով ափեր(7)։

Բայց այսպէս չի մտածեր Պեհաէտտին Շաքիր, կատաղի Թուրանական մը, որ շա՛տ աւելի մօտիկը կը կենայ Էնվերին՝ քան ուրիշ ոեւէ մէկը։ Ըստ անոր՝ հայերուն բնաջնջումը միա՛կ գրաւականն էր Մեծ Թուրանիայի մը կերտումին եւ առ այդ՝ ինչ որ կը կենար Թրքութեան դէպի արեւելք մղումի ճանապարհին վրայ՝ անհրաժեշտօրէն պէտք էր որ չքանար։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար հայու-

---

6) Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Potsdam, 1919, s. 79 եւ 96-97, եւ Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton, New Jersey, 1968, pp. 221-222.

7) «*Արեւ*» (օրաթերթ, Գահիրէ), 27 Յուլիս, 1965, էջ 2-3։

թիւնը ի յառաջագունէ դատապարտուած էր ոչնչացումի։ Անիկա պարզ հաշուարկում մըն էր լոկ. Թուրքը դուրս էր դրուած Եւրոպայէն, եւ շատ հաւանաբար դուրս դրուէր Պալքաններէն ալ. ուրեմն անոր կը մնար ապաւինիլ դէպի արեւելք։ Իսկ հոն առաջնորդող ճամբուն վրայ կը կենային հայերը։ Եթէ Թուրքերը պիտի հիմնէին զո՛ւտ ասիական կայսրութիւն մը, որ բաղկացած ըլլար միմիայն Թրքական տարրերէն, հայերը եւ անոնց նման ոչ-Թրքական տարրերը պէտք էր որ բնաջնջուէին։ Հոս զգացումն ու խիղճը գործ չունէին։ Ա՛յդքան(8)։

Մնացեալ երիտասարդ-Թուրք ղեկավարներուն համար հայութեան բնաջնջումը իրագործումն էր «ազգային նպատակներուն»։ Աքչուրա օղլու Մեհմետը, Զիա Կէօքալփը, Ահմետ Էմին Եալմանը, Նազըմը եւ ուրիշներ որպէս Թուրանականներ՝ հայութեան բնաջնջումը կը պատճառաբանէին «գաղափարական» տեսակէտներով, որոնց առաջին հիմնական քայլն էր Թրքացումը Օսմանեան Կայսրութեան։ Այս մարդերուն համար Օկիւստ Քոնթեան դրապաշտութենէն դէպի Թրքութիւն եւ Թուրանականութիւն քայլ մըն էր լոկ, զոր առնելը կը մնար անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն։

Գաղափարաբանական, ընկերային եւ քաղաքական այս մըթնոլորտին մէջ անհրաժեշտ կը դառնայ, սակայն, լոյսին բերել խոհական պատկանելիութիւնը այս երիտասարդ-Թուրքերուն։ Տակաւին չգտնուեցաւ ոեւէ մէկ ուսումնասիրող, որ ձեռք առնէր ա՛յս հարցը եւ, առնուազն, աշխատէր գտնել հեռաւոր կամ մօտաւոր մէկ կապը անոնց եւ ազատ-որմնադրութեան միջեւ։ Բիէռ Էբեսը կը մընայ առանձի՛նը այս ուղղութեամբ, բայց անոր ալ կը պակսի գիտական վերլուծումը(9)։

---

8) Խատիսեան, *նշ. աշխ.*, էջ 77։

9) Տես՝ Pierre Hépéss, *Le Dernier Bal du «Grand Soir» ou la «République Universelle» de l'an un à deux mille,* Beyrouth, n. d. Ազատ—Որմնադրութեան եւ երիտասարդ-թրքութեան կապերուն մասին կը խօսին նաեւ Քիազիմ Քարապեքիր, Մուսթաֆա Թուրան եւ Էրնեսթ Էտմընտսըն Րամզըր, տես՝ Kiazim Karabekir, *Çihan Harbine Neden Girdik, Nasil Girdik, Nasil Idare Ettik,* kitab 2, Istanbul, 1937, s. 94-107, Mustafa Turan, *Taskislada 31 Mart Faciasi,* Istanbul, 1963, s. 5-44, եւ Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks : Prelude to the Revolution of 1908,* Beirut, 1965, pp. 94-139։ Հետազային Պոլսոյ մեծագոյն օթեակի 1919 թ.ի որոշմնագիրը պարզօրէն պիտի ըսէր, թէ «պատկառազդու ժողովը այն համոզումին յանգած է, որ վերջին պատերազմի ընթացքին հայրենակիցները իրենց բոյներէն հեռացնել բռնադատելու, սպաննել տալու, անոնց ինչքերը բռնի խլելու նման յանցանքներ գործած են Մեհմետ Թալէաթ, Միտհատ Շիւքրի, Մուսթաֆա Րահմի,

Այսօր աւելի՛ քան յստակ է առնչութիւնը երիտասարդ—Թըր-քութեան, ազգայնական—Թրքութեան եւ ազատ—որմնադրութեան. յստակ է անոնց կազմակերպչական դրութիւններուն յարանմանութիւնն ալ: Յստակ է նոյնպէս հանգիտութիւնը անոնց գործելակերպին: Բայց հակառակ այս բոլորին՝ տակաւին մո՛ւթ կը մնան կարգ մը հարցեր, զորոնք պէտք է որ լոյսին բերէ հայ պատմագրութիւնը: Գիտենք թէ դժուար կատարելի աշխատանք մըն է այս մէկը եւ կ'ենթադրէ ահագին զոհողութիւն. բայց կ'արժէ որ փորձուի անիկա մեր պատմութեա՛ն իսկ սիրոյն:

Այս բոլորէն ետք կը մնայ մեծագոյնը հարցերուն – ո՞վ է պատասխանատուն Հայկական Տասնհինգին:

Փաստերը կեղծելով չէ՛ որ երեւան կրնայ ելլել ճշմարտութիւնը: Թուրք պատմագրութիւնը, պետութիւնը, քաղաքական շըր-ջանակները, մտաւորականութիւնը, մամուլը եւ մնացեալ բոլո՛ր Թուրք հաստատութիւնները տակաւին չկարողացա՛ն խիզախ եւ արդարակորով մարդու մը նման ընդունի՛լ պատասխանատուութիւնը, որ կ'իյնայ իրենց ճիտին վրայ(10):

Եթէ հաւատ ընծայենք Թալէաթի, Ճեմալի եւ կարգ մը Թուրք

Հիւսէին Ճահիտ (Եալչըն), Ահմետ Նեսիմի, Թեվֆիք, Ալի Միւնիֆ, Ազմի Պետ-րի, Պեհաէտտին Շաքիր, Վեհիպի Ահմետ, Ճեմալ Եօմէր Ապտիւլքատիր, Սատուր Սամի, Աթըֆ, Հասան Ճեմիլ եղբայրները, ու զանոնք վտարելու որոշում տուած են» (տես՝ «*Ազդակ*» (օրաթերթ. Պէյրութ), 21 Դեկտեմբեր 1967, էջ 2):

10) Ընդհակառակը, վերջերս թուրք պատմագրութիւնը նոր թափով մըն է որ հրապարակ իջած՝ կը փորձէ փաստել, թէ չկայ հայկական հարց, թէ չկայ Հայկական Տասնհինգ, թէ ինչ որ կը գտնուի այդ վերադիրներուն ներքեւ սուտ է եւ կեղծիք, եւ թէ թուրքը չէր որ ջարդեց ու քանդեց հայը՝ այլ հայը՝ թուրքը: Վերջին քառորդ դարու ընթացքին սուտի եւ կեղծիքի վրայ հիմնուած այս պատմագրութեան գանձը նոխացնելու եկան գործերը Էրչըքանի, Ուրասի, Արըբընարի, Քոչաշի, Քըրզըօղլուի, Էրօղլուի, Պասկիւնի, Տէլիօրմանի, Եամանի եւ Սարալի (տես՝ Atif Ercikan, *Tarihte Türk-Ermeni Munasebetleri,* Ankara, 1949, Esad Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950, Erdogan Aripinar, *Ermeni Meselesi,* Istanbul. 1965, Sadi Koças, *Tarih Boyunça Ermeniler ve Türk-Ermeni Iliskeleri,* Ankara, 1967, Fahreddin Kirzioglu, *Kars Ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi,* Ankara, 1970, Hulki S. Saral, *Ermeni Meselesi,* Ankara, 1970, Necla Basgün, *Abdülhamidin Cülüsundan Zamanimiza Kadar Türk-Ermeni Münesabetleri,* Istanbul, 1973, Altan Deliorman, *Türklere Karsi Ermeni Komiteçileri,* Istanbul, 1973, Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye,* Istanbul, 1973, եւ Veysel Eroglu, *Ermeni Mezalimi,* Istanbul, 1973 հատորները: Պատմագրական այս գործերէն դուրս կան նաեւ մամուլի արտայայտութիւններ ալ, որոնց մէկտեղումը անհրաժեշտութիւն մըն է Հայկական Տասնհինգի լուսաբանումին համար:

պատմագիրներու հաւաստիքներուն՝ Հայկական Տասնհինգին հետ աղերս ունեցող վաւերագիրները, բոլո՛րն ալ կը պահուին Թուրք հանրապետութեան արխիւներուն մէջ: Բայց ի՛նչ որ կայ՝ հազի՜ւ թէ ըլլայ հեռաւոր մէկ ազգականը Հայկական Տասնհինգին հետ առընչուող փաստաթուղթերուն: Այժմ իրենք՝ Թուրք պատմագիրնե՛րն են որ լոյսին կը բերեն ընաջնջումի պատմութիւնները այդ փաստաթուղթերու մեծամասնութեան(11)· իսկ Թրքական հանրապետական իշխանութիւնները ո՛չ միայն ամրափակ կը պահեն(12) ա՛յն ինչ որ փոխանցուած է իրենց որպէս վաւերագիր՝ այլ նաեւ կը խեղաթիւրեն եղածն ալ(13) եւ, նուազագոյն պարագային, կը ջանան ջնջել հե՛տքն իսկ «փոքրամասնութիւններուն»· իսկ հայութիւնը «փոքրամասնութի՛ւն» էր իր բնաշխարհին մէջ(14):

Ո՛չ Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը առանձինն եւ ո՛չ ալ Երիտասարդ–Թուրք անհատներ կարող էին ի գործ դնել այսպիսի լայնատարած, այսպիսի ահաւոր, այսպիսի ճիգի եւ ուժի լարում պահանջող գործ մը, որ Հայկական Տասնհինգն էր: Երկու միլիոնէ աւելի մարդ սպաննելու համար(15) անհրաժեշտութիւն էր համագործակցութիւնը պետական իշխանութիւններուն, բանակին եւ ժողովուրդին՝ առանց որուն հազի՜ւ թէ կարելի ըլլար մասնակի ջարդեր սարքել հոս ու հոն եւ՝ բաւարարուիլ անոնցմով: Մինչդեռ ի-

---

11) Sevket Sureyya Aydemir, *Makedonia'dan Ortaasya'ya Enver Pasa*, Çilt III, 1914-1922, Istanbul, 1972, s. 493-494

12) Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent*, Ithaca, London, 1970, p. VII.

13) Kiazim Karabekir, *Istiklal Harbimiz*, Istanbul, 1969, s. 44.

14) Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայութեան մօտաւոր մէկ հաշուարկումին համար տես՝ Զաւէն Մսըրլեան, *Նորագոյն Սփիւռքը*, 1921–1973 *թթ.*, «*Շիրակ*», ԺԶ. Տարի, թիւ 9–10, Սեպտ.–Հոկտ., 1973, Պէյրութ, էջ 27–34: Ըստ 1880 թ.ի թուրք պետական յայտարարութեան, ութսունական թուականներուն Հալէպի, Ատանայի, Տրապիզոնի, Կարինի, Վանի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի եւ Սեբաստիոյ նահանգներուն մէջ կ'ապրէին միայն 726,750 հայեր (տես՝ Marcel Léart, *La Question Arménienne à la Lumière des Documents*, Paris, 1913, p. 10): Մինչ ըստ Վէյսէլ Էրօղլուի՝ 1914-ին Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան թիւն էր 1,294,851, որուն 1,161,169 հոգին՝ առաքելական, 67,838-ն՝ հայ աւետարանական եւ 65,844-ը՝ հայ կաթողիկէ էին (տես՝ Veysel Eroglu, *Ermeni Mezalimi*, Istanbul, 1973, s. 24):

15) Հայկական Տասնհինգի ընթացքին հայերու ունեցած թուական կորուստին մէկ մօտաւոր հաշուարկումին համար տես՝ Sarkis J. Karayan, M. D., *An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide af the Armenians, 1915-1918*. «The Armenian Review», vol. 25, No. 4 (100), Winter, 1972, pp. 3-44.

րականութիւնը կու գայ վկայելու, թէ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր կարելիութիւնները, առաւել՝ քրտական եւ թրքական ամբոխները, հազի՛ւ թէ կարողացան եւ իրագործեցին Հայկական Տասնհինգը: Ահա թէ ինչո՛ւ համար պատասխանատու են բոլո՛րն ալ, առա՛նց բացառութեան: Եւ անոնց հետ նա՛եւ գերմանները:

Բայց Նիւրեմպերկ մը չունեցան երիտասարդ-թուրքերը: Յաղթական համաձայնականներէն ոչ մէկը մտածեց այնպիսի ձեւով մը պատուհասել մարդկութեան առաջին ցեղասպանները, որ ա՛լ ուրիշներ չխորհէին իրենց «գաղափարական» եւ «ազգային» ծրագիրներուն համար քանդել եւ բնաջնջել պատմականօրէն գոյութիւն ունեցող ժողովուրդ մը:

Ճի՛շդ է, որ արեւելեան ազգերու պատմութեան համար նորութիւններ չէին ջարդերը: Պատմութիւնը ունի մէկէ աւելի փաստեր այս ուղղութեամբ: Ճիշդ է նաեւ, որ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս ջարդերը դարձեր էին առօրեայ իրականութիւն: Մարդկութիւնը, արեւելքի մէջ թէ արեւմուտքի, տակաւին չէր հասած գիտակցութեան այն աստիճանին, որ ըմբռնէր «արդարութիւն» տարազին ներքին իմաստը: Ուշ, շա՛տ ուշ էր որ մարդեր պիտի անդրադառնային թէ որքա՛ն որ անհատ մարդեր ենթակայ կրնային ըլլալ արդարադատութեան՝ նոյնքան նաեւ քաղաքական մարդերն ու անոնց առաջնորդած ժողովուրդները: Նափոլէոնի եւ անոր յաջորդող գրեթէ բոլո՛ր զինուորական եւ արքայական առաջնորդներու արարքները մնացին անպատիժ՝ առաւելագոյն պարագային անոնց արժելով հանգիստ ու խաղաղ աքսոր մը լոկ:

Եւ, ճի՛շդ նոյն ձեւով, Հայկական Տասնհինգի երիտասարդթուրք ոճրագործներն ալ մնացին անպատիժ՝ առաւելագոյն պարագային արժանանալով ժամանակաւոր եւ հանգիստ աքսորի:

Միւս կողմէ, անգլիական ժամանակաւոր ճնշումի մը ներքեւ իր խեղկատակութիւնը խաղցաւ «Թրքական արդարամտութիւնը»: Պոլսոյ մէջ հաստատուած պատերազմական դատարանները շա՛տ ճարպիկ կերպով դատեցին եւ մահուան դատապարտեցին միայն անո՛նք, որոնք դուրս կը գտնուէին Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն: Մնացեալներուն գրեթէ բոլորի՛ն համար ալ գտնուեցան մեղմացուցիչ դէպք յանցանացներ եւ ազատ արձակուեցան: Մահապատիժի միայն երկու գործադրութիւններ եղան, որոնց «զոհերը» նկատուեցան ազգային նահատակ ու վերածուեցան հերոսի:

Անգլիական եւ ֆրանսական գրաւումի բանակները, միւս կողմէ, չուշացան բնաւ Թրքական արդարամտութեան որդեգրած ուղիէն ոչ-տարբեր ընթացք մը առնելու: Քաղաքականօրէն փափուկ հարց

էր պատուհասել Թուրք ու մահմեդական ոճրագործ մը, որովհետեւ որպէս մահմեդական երկիրներու վրայ տարածուած կայսրութիւններ՝ կարելի չէր դպչիլ իրենց ենթակայ մահմեդականներու կրօնական զգացումներուն։ Տակաւին անհրաժեշտ էր հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան պատասխանատուները ձեռքի տակ ունենալ հետագայ սակարկութիւններու համար։ Աւելին՝ պէտք էր ապահովել պահել զանոնք եւ պաշտպանել հայերու վրէժխնդրութենէն։

Մալթա եւ այլուր աքսորուած երիտասարդ–Թուրք ղեկավարները ունեցան լաւագո՛յնը ապրելակերպին եւ ազատութեան։ Երէկի ոճրագործներն հասեր էին վարկի ու պատիւի, եւ բարձրացած՝ անոնց գինը։ Թուրքը գիտցաւ սո՛ւղ ծախել ինքզինքը։ Օրինակի համար՝ անգլիացի Զօրավար Թաունսենտի մը գերեվարութենէ ազատումին համար անգլիական իշխանութիւնները ազատ արձակեցին առաջին կարգի երիտասարդ–Թուրք չո՛րս ղեկավարներ։ Եւ ապա՝ երբ ստորագրուեցաւ պատերազմական գերիներու փոխանակութեան Թուրք–անգլիական համաձայնագիրը՝ արդէն իսկ փոխուեցաւ նկարագիրը երիտասարդ–Թուրք ոճրագործներուն, եւ գրեթէ մէ՛կ հարուածով, երէկի ոճրագործները յայտարարուեցան պատերազմական գերի, այսինքն մարդ մը, որ զէնքը ձեռքին իջած էր ռազմաճակատ, պաշտպանելու համար հայրենիք ու պատիւ եւ, սակայն, դէպքերու դժբախտ դասաւորումով մը ինկած էր ձեռքը թշնամիին։ Որպէս այդպիսին, ուրեմն, Մալթա եւ այլուր աքսորուածները ունէին ո՛չ մէկ աղերս այն ոճիրին հետ, զոր կատարեր էին իրենք ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջնջելով։

Այսպէ՛ս էր որ Լոզանի ստորագրութեան շրջանին պարպուեր էր Մալթան իր երիտասարդ–Թուրք բնակիչներէն, որոնք, բոլորն ալ, առանց բացառութեան, փոխանակութեան կամ թոյլատրուած փախուստի միջոցով, ազատագրուեցան եւ հասան Անգարա, ուր եւ անցան պատասխանատու պաշտօններու։

Այսօր որոնել ինչո՛ւն այս բոլորին՝ մեզ պիտի տանէր մանրամասն մէկ վերլուծումին արեւմտեան դիւանագիտութեան։ Մեզի համար հիմնական կը մնայ մէ՛կ ճշմարտութիւն – յաղթական համաձայնականները գիտա՛կցօրէն խաթարեցին դիմագիծը արդարութեան եւ զոհերու տիղմին նետեցին զայն, ոտնակոխելով մարդկային ամէն արժանապատուութիւն։ Փաստերու առատութեան պէտք չկայ հիմնաւորելու համար այս բոլորը· կը բաւէ միայն ըսել, թէ Լոզանով վերջ գտան բոլո՛ր սկզբունքները, բոլո՛ր մարդկայնական խոստումները, բոլո՛ր գեղեցիկ խօսքերը, եւ երէկի ոճրագործները սրբուեցան, մաքրուեցան եւ վերածուեցան բարոյական շքեղ կառոյցով հայրենասէրներու։

Բայց Սեւրը արդէ՛ն իսկ ցոյց էր տուած այն ուղին, որուն ճամբորդները պիտի ըլլային համաձայնականները։ Արդարութիւնը ո՛չ թէ վիրաւորուած էր Սեւրով՝ այլ ոտնակոխուած, տրորուած եւ ցեխակալած, իսկ Լօզանով՝ պա՛րզօրէն խորտակուած։

Այս էր հիմնական պատճառը «Հայկական Նիւրեմպերկ»ի մը գոյանումին. եւ այն ի՛նչ որ չկատարեցին յաղթականները՝ չափով մը կատարեց հայուն վրիժառու բազուկը։ Եւ ինկա՛ն Թալէաթը, Սայիտ Հալիմը, Տօքթոր Նազըմը, Պեհաէտտին Շաքիրը, Ճիվանշիրը, եւ ուրիշներ։ Անոնց հետ ինկաւ նաեւ Էնվերը, չա՛տ հաւանաբար հայ համայնավարի մը գնդակով, Թիւրքմենիստանի մէջ։ Բայց...

Բայց հո՛ս ալ կեցաւ հարուածը։ Հայկական Նիւրեմպերկը չկարողացաւ երթալ մինչեւ ծայրը. չկարողացա՛ւ պարզօրէն՝ որովհետեւ անմիջապէս սկսան անհասկացողութիւնները. եւ կասեցաւ հարուածը ճի՛շդ այն ատեն՝ երբ սկսած էր արմատական հունի մէջ մտնել, ու սարսափի մատնել արդարութենէն փախածներն ու արդարութիւնը ոտնակոխողները։

Ո՞վ էր պատասխանատուն այս կացութեան համար. ինչո՞ւ կեցաւ թռիչքը հայու հոգիին. ո՞վ արգիլեց զայն. ի՞նչ բաներ պատճառ եղան, որ պատժելէ առաջ չարիքը՝ հայ մարդեր ապրին սարսափը ձախողութեան։ Հարցեր են ասոնք, որոնց պատասխանը չտրըւեցաւ բնաւ, եւ աշխարհի ամբողջ տարածքին վրայ տարտղնած հայեր ակնկառոյց սպասեցին յաջորդ հարուածին, որ չեկա՛ւ երբեք։

Այս հարցումներուն մէկ մասին պատասխանը կը գտնուի Շահան Նաթալիի մօտ։ Բայց Նաթալին տուա՞ւ այդ պատասխանը իր ամբողջութեանը մէջ։ Մնացեալին պատասխանները կը մնան տեղ մը թաղուած, եւ անշուշտ որ կան հայ մարդեր եւ կազմակերպութիւններ, որոնք գիտեն թէ ո՞ւր են անոնք, եւ ի՞նչ։ Բայց անոնք ալ կը պահեն զանոնք մեծ գաղտնիքի մը նման։ Ինչո՞ւ, կ՚անգիտանա՛նք։

Մէկ բան յստակ է սակայն, թէ այն ինչ որ յաղթական համաձայնականները ըրած պիտի ըլլային՝ չըրի՛ն։ Իսկ Հայկական Տասնհինգէն հազիւ թէ ճողոպրած հայեր երբ սկսան ընել զայն՝ կեցա՛ն։

Արգիլուեցան, եւ անո՞ր համար կեցան։ Հա՛րց մըն է հիմա։

Եւ, սակայն, երկու միլիոնէ աւելի հայերու անմեղ արիւնը մնաց անվճար։

PERPETRATORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE

LEVON VARTAN

(Summary)

The Turkish perpetration of the Armenian genocide was conceived by the Central Committee of the Young Turks' Party, in the meetings of a special organization. The Central Committee of the Party, by virtue of its being a state within the state and above the governmental and military powers, had all the means to put into effect the extirpation of Armenians. After World War I, the nationalist Turks, under the guidance of Mustafa Kemal, continued the work started by the Young Turks in their genocidal policy. The perpetrators of the Armenian genocide, instead of facing justice, attempted, through their memoirs, to pervert history, hoping to emerge innocent of their criminality. Such were the memoirs of Jemal Pasha, of Talat, of Dr. Rashed, and of many others. After World War I, the victorious powers craftily avoided the setting of a Nuremberg, thus allowing the Turkish perpetrators of the Armenian genocide to enjoy their protection. These powers considered their political and economic interests a priority, and therefore committed to oblivion the just demands of their «small ally», the Armenians. In view of this indifference, the Armenians attempted to set up a Nuremberg in their own way. They killed some of the chief perpetrators — Talat, Said Halim, Dr. Nazem, Bahaeddin Shaker, Jevanshir, and others. But justice was not brought to consummation, and the blood of more than two million slaughtered Armenians remained without compensation.

Օշին թագաւորին օծման արծաթներու դրամագիւտ մը

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Քանի մը տարի առաջ երբ Բարիզ կը գտնուէի, այցելեցի աշխարհածանօթ հայ դրամագէտ եւ դրամավաճառ Տիկին Ն. Գափամաճեանին, որ ինծի ցոյց տուաւ Օշինի օծման դրամներու գանձ մը: Տիկին Գափամաճեանի ազնուօրէն ամբողջ դրամագիւտը ինծի յանձնեց ուսումնասիրութեան համար: Դրամագիւտին ուր եւ երբ գտնուիլը կը մնայ անծանօթ, բայց ան կը բաղկանար 129 *կտորներէ, որուն, սակայն,* 12 *հատը ծախուած ըլլալով, այս յօդուածը նուիրուած է մնացեալ* 117 *կտորներուն:*

Օծման դրամներու գոյութիւնը ռուբինեան հասարակ դրամներու շարքին մէջ շատ հետաքրքրական է եւ երբեմն կը ներկայացնէ առեղծուած մը, որ ցարդ կարելի չէ եղած լուծել գոհացուցիչ կերպով:

Հասկնալի է որ երբ իշխան Լեւոն Բ. (1186–1198 *թթ.*) *թագաւոր օծուեցաւ* 1198 *թ.ին եւ հիմնեց հայկական նոր հարստութիւն մը, ան օծման դրամներ հատանեց, յաւերժացնելու համար պատմական այդ դէպքը եւ նոյն ատեն՝ յայտարարելու համար իր ժողովուրդին եւ թէ աշխարհին որ ինք թագաւոր օծուած է: Օծման դրամին ակողմին*(1) (obverse) *վրայ կը տեսնուի Լեւոնը, որ*

---

1) Հայերէն լեզուի մէջ դրամի obverse եւ reverse բառերը կը պակսին եւ այդ իսկ պատճառով միշտ Ա. կողմը եւ Բ. կողմը, այսինքն՝ առաջին կողմը, երկրորդ կողմը նկարագրական բառերը գործածուած են: Ընթերցողը կը ներէ երբ մենք երկու բառերը միացնելով կը ստեղծենք ակողմ (obverse) եւ բեկողմ (reverse)

ծունկի եկած է Քրիստոսի առջեւ, իսկ երկինքէն աղաւնի մը վար կ'իջնէ, եւ կամ՝ լոյսի ճառագայթներ վար կը ցոլան օրհնելով այդ դէպքը: Կան նաեւ ուրիշ օծման դրամներ, որոնց վրայ կը տեսնուի աջ մը, որ կը պսակէ թագաւորը: Դրամին ընկոզմին (reverse) վրայ կը տեսնուին երկու առիւծներ՝ կռնակ կռնակի, որոնք իրարու կը նային, և որոնց մէջտեղ կանգնած է երկաթեւ երկար խաչ մը:

Ընդունուած է որ Լեւոն այս դրամները հատանեց իր թագաւորութեան առաջին տարին: Անոնք սակաւաթիւ են(2) եւ հեղինակին գիրքին մէջ յիշատակուած 4000–է աւելի արծաթներուն միայն 120–ը օծման դրամներ են(3): Այս համեմատութիւնը կը չեշտէ այն կարծիքը թէ Լեւոնի օծման դրամները հատանուած են անոր թագաւորութեան առաջին տարուան միջոցին միայն:

Լեւոն Ա.ի յաջորդող թագաւորներէն ոչ Հեթում Ա. եւ ոչ ալ անոր զաւակը՝ Լեւոն Բ. օծման դրամներ հատանեցին:

Երբ Լեւոն Բ. մեռաւ 1289 թ.ին, անոր յաջորդեց իր որդին՝ Հեթում Բ.ը, որ թէեւ կարող անձ մըն էր, բայց նախընտրեց կրօնական կեանքը, եւ 1293 թ.ին գահը յանձնեց իր եղբօր՝ Թորոսին: Թորոս իշխեց իբր փոխանորդ թագաւորին եւ ո՛չ թէ իբր թագաւոր եւ այդ պատճառով ալ դրամ չհատանեց:

1296 թ.ին, Հեթում Բ. եւ Թորոս Գ. Պոլիս գացին ներկայ ըլլալու համար իրենց քրոջ եւ Բիւզանդիոնի կայսեր որդւոյն պսակադրութեան: Անոնց բացակայութեան՝ յաջորդ եղբայրը՝ Սմբատ, ինքզինքը թագաւոր հռչակեց եւ չենք գիտեր ինչ միջոցներով յաջողեցաւ թէ՛ կաթողիկոսին եւ թէ՛ թաթար մեծ խան՝ իշխան Ղազանին հաւանութիւնը ստանալ: Երբ Հեթում եւ Թորոս Գ. Պոլսէն վերադարձան, Սմբատ զանոնք բանտարկեց եւ շատ չանցած՝ Թորոսը սպաննեց եւ Հեթումը կուրցուց, անոր աչքերը տաղելով:

բառերը: Անցեալին՝ corpus (ամբողջական գրութիւններու հաւաքածոյ) բառը գրեցին պարզապէս «քորփուս», եւ ներկայիս այս բառը կը գործածուի հայերէն դրամագիտական գրութիւններու մէջ:

2) Ինծի կը տեղեկացուի թէ վերջերս Լեւոնի օծման դրամներու մեծ գանձ մը գտնուած է, որ կը բաղկանայ 3500 կտորներէ: Այս լուրը տակաւին չէ հաստատուած:

3) Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, New York, 1962, pp. 139–144· Զարեհ Պ. Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, Վիեննա, 1963, էջ 139–144:

Չորրորդ եղբայրը՝ Կոստանդին, Սմբատին արարքը անտանելի գտնելով, անոր դէմ ապստամբեցաւ եւ յաջողեցաւ զայն բռնել եւ բանտարկել: Հեթում բանտէն ազատուեցաւ, բայց կոյր ըլլալուն, թոյլ տուաւ որ Կոստանդին թագաւորէ: Սակայն շուտով Հեթումին աչքերը բացուեցան եւ հայ ժողովուրդը եւ իշխանները ցանկացին իրենց նախկին օրինաւոր թագաւորը գահին վրայ նստեցնել: Ժողովուրդը եւ ասպետները միացան Հեթումին եւ յաջողեցան յաղթել Կոստանդինի ու Սմբատի: Երկու ապստամբները աքսորուեցան Կ. Պոլիս, ուր մնացին մինչեւ իրենց մահը:

Գիտենք որ Հեթում Բ. որեւէ արծաթ դրամ չհատանեց, այլ գոհացաւ պղինձ եւ փոքր արծաթապղինձ դրամներով:

Հետաքրքրական է նկատել որ թէ Սմբատ եւ թէ Կոստանդին հատանեցին գեղեցիկ եւ բարձր արծաթի զտութեամբ դրամներ: Երկուքին ալ դրամները Լեւոն Բ.ի վերջին դրամներէն աւելի ծանր եւ աւելի արծաթ պարունակող դրամներ են: Նոյնպէս անոնց դրամները Հեթում Բ.ի յաջորդող Լեւոն Գ.ի դրամներէն շատ աւելի բարձր են թէ կշիռքով եւ թէ արծաթի պարունակութեամբ: Կոստանդին նոյնիսկ հատանեց ոսկիէ դրամներ:

Սմբատի արծաթները կը նմանին Լեւոն Ա.ի դրամներուն, թերեւս ծանուցանելու համար հայ ժողովուրդին թէ ինքը անոր արժանաւոր յաջորդն է: Սմբատ ունի երկու տեսակ արծաթներ, մէկուն ակողմին (obverse) վրայ կը տեսնենք թագաւորը բազմած առիւծազարդ գահին վրայ, աջ ձեռքով բռնած խաչ մը, եւ շուշան մը՝ ձախով, ճիշդ Լեւոն Ա.ի դրամներուն նման: Երկրորդ տեսակի դրամներուն ակողմին (obverse) վրայ կը տեսնենք նոյն պատկերը, բայց հոս՝ ձախ ձեռքով թագաւորը բռնած է երկսայրի տապար մը, որ յենած է ուսին վրայ: Երկու տեսակներուն ալ բեկողմին (reverse) վրայ կը տեսնենք Լեւոնի երկու առիւծները, կրկնաթեւ երկար խաչով: Երկու տեսակ դրամներուն կշիռը եւ համեմատական կշիռը (specific gravity) իրարմէ շատ չեն տարբերիր, այնպէս որ չենք կրնար ըսել թէ առաջին տեսակը օծման դրամ է իսկ երկրորդը՝ հասարակ: Այսպէս՝ հեղինակին հաւաքածոյէն առնուած երկու տեսակ մաքուր դրամները հետեւեալ չափերը ունին.—

Լեւոն Ա.ի դրամներուն նմանող Սմբատի դրամներ(4).

---

4) Համեմատական կշիռը (specific gravity) ցոյց կու տայ դրամին արծաթի զտութիւնը: Այսպէս, արծաթի եւ պղինձի խառնուրդ մը, որ 10·35 համեմատական կշիռ ունի կը պարունակէ հարիւրին 92 արծաթ: Իսկ 9·95 համեմատական կշիռ ունեցողը հազիւ հարիւրին 70 արծաթ ունի:

1·—	Կշիռ	2·9100	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	10·32 :
2·—	»	3·0209	» :	»	»	10·30 :
3·—	»	2·7473	» :	»	»	9·70 :

Երկաթէ տապարով Սմբատի դրամներ·

1·—	Կշիռ	2·5905	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	10·10 :
2·—	»	2·6780	» :	»	»	9·85 :
3·—	»	3·0056	» :	»	»	10·20 :
4·—	»	2·3732	» :	»	»	9·80 :
5·—	»	3·0900	» :	»	»	10·17 :

Կոստանդին Ա·ի դրամներն ալ ընդհանրապէս լաւ որակով են, բայց շատ հազուագիւտ ըլլալնուն կարելի չէ անոնց կշիռը եւ համեմատական կշիռը հոս ներկայացնել:

Թէ Սմբատի դրամները եւ թէ Կոստանդինի դրամները աւելի լաւ են թէ՛ կշիռով եւ թէ արծաթի զտութեամբ, քան թէ Լեւոն Բ·ի վերջին շրջանի արծաթները: Թերեւս ապստամբ թագաւորները փորձ մը ըրին երկրին մէջ շրջաբերութեան մէջ եղող արծաթներուն որակը բարձրացնելու:

Կը տեսնենք որ իրենց յաջորդող Լեւոն Գ·ի (1301–1307 *թթ·*) *դրամները թէ կշիռով եւ թէ որակով անկում մը կրեցին: Անոնց յաջորդող գրեթէ բոլոր թագաւորները կամաց կամաց թէ՛ դրամին կշիռը եւ թէ՛ արծաթին պարունակութիւնը նուազեցուցին: Ասիկա պարզապէս քաղաքական կացութեան անկման հետեւանքն էր, եւ կը պատկերացնէր երկրին տնտեսութեան քայքայումը:*

Այս պայմաններուն տակ զարմանալի է տեսնել Օշին թագաւորին բազմաթիւ արծաթներուն շարքին կարգ մը հազուագիւտ դրամներ, որոնք տիպով ճիշդ Լեւոն Ա·ի արծաթներուն կը նմանին: Պիտի տեսնենք որ նոյն ատեն անոնք թէ կշիռով եւ թէ արծաթի զտութեամբ կը հաւասարին նաեւ Լեւոնի դրամներուն: Թուականէս տասը տարիներ առաջ այս դրամները հազուագիւտ էին եւ հեղինակին գիրքին մէջ(5) *յիշատակուած* 200–*է աւելի արծաթներուն հազիւ* 13 *հատը այս տեսակ են, եւ որոնք կոչուած են օծման դրամներ: Վերջին տարիներու ընթացքին հազարաւոր ռուբինեան դրամներ յայտնաբերուեցան եւ անոնց շարքին՝ բազմաթիւ օշիններ: Այսպէս,* 1967 *թ·ին հեղինակին ձեռքը անցաւ օծման դրամներու փոքրիկ* (17 *կտոր*) *գանձ մը: Հոս կու տանք այս դրամներուն և հեղինակին հաւաքածոյէն առնուած մաքուր օծման դրամներու և հասարակ արծաթ թագուորիններուն կշիռն ու համեմատական կշիռը:*

---

5) Տես՝ Զ· Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, էջ 353–364:

Օծման դրամներ (հեղինակին դրամագիւտէն).

1.–	Կշիռ	2·8819	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	9·94 :
2.–	»	2·9264	» :	»	»	9·80 :
3.–	»	2·9641	» :	»	»	9·80 :
4.–	»	2·9021	» :	»	»	10·05 :
5.–	»	2·9446	» :	»	»	10·035 :
6.–	»	2·8250	» :	»	»	10·20 :

Օծման դրամներ (հեղինակին հաւաքածոյէն).

7.–	Կշիռ	2·6300	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	10·60 :
8.–	»	2·6723	» :	»	»	10·21 :
9.–	»	2·9676	» :	»	»	10·30 :
10.–	»	2·9797	» :	»	»	10·27 :
11.–	»	2·8667	» :	»	»	10·04 :

Հասարակ արծաթ Թագուորիններ.

1.–	Կշիռ	2·4166	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	9·30 :
2.–	»	2·4386	» :	»	»	9·40 :
3.–	»	2·1331	» :	»	»	8·90 :
4.–	»	2·3770	» :	»	»	9·50 :
5.–	»	2·3651	» :	»	»	9·46 :
6.–	»	2·3696	» :	»	»	9·10 :
7.–	»	2·4982	» :	»	»	9·63 :
8.–	»	2·2198	» :	»	»	9·61 :

Հոս կը տեսնուի որ մեծ տարբերութիւն կայ թէ կշիռին եւ թէ արծաթի զտութեան մէջ՝ օծման դրամներուն եւ թագուորիններուն միջեւ։ Տարակոյս չկայ որ այս երկուքը իբր նոյն տեսակի դրամ չէին նկատուեր եւ տարբեր արժէք կը ներկայացնէին շուկային վրայ։ Իսկապէս եթէ 11 *օծման դրամներու հասարակ* (average) *արծաթի պարունակութիւնը հաշուենք, կը տեսնենք որ հատը* 2·3 *կրամ արծաթ կը պարունակէր, իսկ թագուորինը՝ միայն* 1·2 *կրամ։ Ուրիշ իմաստով, օծման դրամները կրկին անգամ աւելի արժէք կը ներկայացնէին, քան թէ հասարակ թագուորինները։*

Այս առիթով հարց կը ծագի թէ ինչո՞ւ համար Օշին հատանեց այս բարձրորակ օծման դրամները։ Ան կրնար թագուորինի որակով բայց Լեւոն Ա.ի տիպով դրամներ հատանել, եւ այսպէսով արքունի գանձին արծաթը խնայել եւ նոյն ատեն յայտարարել իր թագաւոր օծուիլը։ Ուրեմն կային ուրիշ պատճառներ Լեւոն Ա.ի կամ Զապէլ–Հեթումի կշիռով եւ որակով դրամներ հատանելու համար։

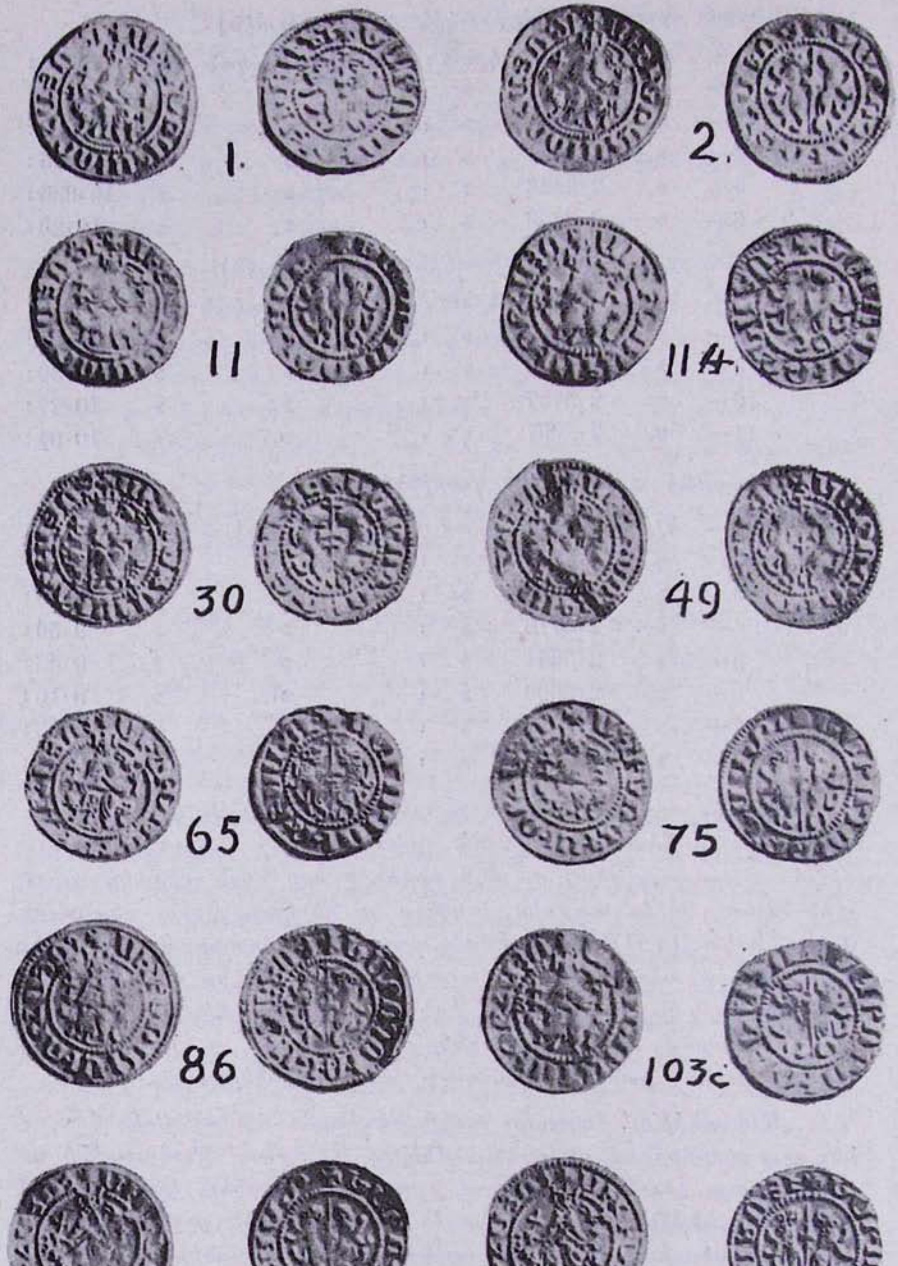
1.
2.
11
114
30
49
65
75
86
103c
110
105

ԴՐԱՄԱԳԻՒՏԻՆ ԳԱԹԱԼՈԿԸ

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ Է՞ *

(խաչին ձախ կողմը Յ գիրը)

Թիւ		ԲԵԿՈՐՁՄ խաչը	նոյն կնիքը
1	ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԱԾ Է		18, 19, 20, 1 89, 90, 91, 92
2	ՍԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱԾՈՅ		
3	" "		3, 3x, 101
3x	" "		
4	" "		
5	" ԱՍՄ		5, 23a
6	" " Է		6, 7, 8, 66a, 116a, 100, 104, 105, 106
7	" " "		
8	" " "		
9x	ԿԱՐՈՐՈՒԹԲ ԱԾՈՅ		9x, 103b, 107
9	" ԿԾՈ		9 103c

* Բոլոր ակողմները նոյն կնիքէն են:

× Բոլորն ալ 17 արծաթներուն դրամագիւտէն են:

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ Ի
(Առանց Յ Գրի)

10	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՍՏ	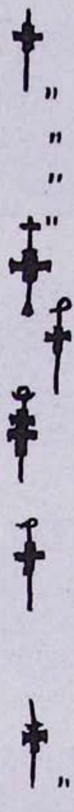	10,11,96,97,
11	"	"	"	98,99X,110,111
12	"	"	"	8,80,81,82,83
13	"	"	"	13,14,58,59
14	"	"	"	60,61,62
15	"	ԱՅԷ		15,15X,
15X	"	"		34,35,36
16	"	"		16,95
17	ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲ	ԱԾՈՅ		17,86
18	"	ԱԾԷ		1,18,19,20
19	"	"		89,90,91,92
20	"	"		
21	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՍՏ		21,85
22	"	ԱՍՏ		
23	"	ԱՍՏ?	"	23,37,38,47,102
23a	"	ԱՍՏ		5, 23a,

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

(կէտ մը Ձախ Առիւծին վրայ)

24	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է		24, 25, 40
25	" " "		
26	" " "		26, 27, 28, 45, 46
27	" " "		50, 51, 52, 53, 53x
28	" " "		
29	" " "	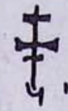	
30	" " "	"	30, 42, 43, 44, 49
	(Առիւծին վրայ առանց կէտի)		
31	" " "		
32	" " "		31, 32, 33
33	" " "		
34	" " "		
35	" " "		15, 15x,
36	" " "		34, 35, 36
37	" " "		23, 37, 38
38	" " "		47, 102
39	" " "		
40	" " "		24, 25, 40
41	" " "		41, 48

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

42	ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ	ԱՅ	Է		30, 42, 43 44, 49
43	"	"	"		
44	"	"	"		
45	"	"	"		
46	"	"	"		
47	"	"	"		47, 27, 28, 84, 108 41, 48
48	"	"	"	"	
49	"	"	"	"	
	(Նոյն Ա կողմը տարբեր կնիքով)				
50	"	"	"		
51	"	"	"		51, 52
52	"	"	"		53, 54
53	"	"	"		53X, 28
53X	"	"	"		26, 27,
53X	"	"	"		45, 46
53X	"	"	"		
54	"	"	"		{23, 37, 38, 54, 47, 102
55	"	"	"		{55, 30, 42, 43. 44, 49
56	"	"	ԱՍՄ		

	ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ		
57	ՈՂՈՐՄՈՒԹԲՆ	ԱԾՈՅ	57, 57X
57X	"	"	
58	"	ԱՍՏ	
59	"	"	13. 14 / 58. 59, 60 / 61, 62
60	"	"	
61	"	"	
62	"	"	
63	"	ԱՍՏՈ	63, 94
64	"	ԱՅ Է	64, 65, 67, 68
65	"	"	
66	"	ԱԾՈՅ	
	"	ԱԾՈՅ 5	
	ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ		
67	"	ԱՅ Է	
68	"	"	64, 65, 67, 68
69	"	ԱՍՏ	
	ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ		
70	"	ԱԾՈ	
71	"	"	70, 71
72	"	ԱՅՈ	72, 116
73	"	ԱԾՈՒ	
74	"	ՍԾՈՅՒ "	

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

75	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՍՏՒ		75,76 77,78,93
76	"	"		
77	"	"		
78	"	"		
79	"	"		
80	"	ԱՍՏ		80,81, 82,83,
81	"	"		
82	"	"		
83	"	"		
84	"	"		
85	"	"		21,85
86	ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄ	ԱԾՈՅ		17
87	"	"		88
88	"	"		87
89	"	ԱԾՒ		1, 89,90 91,92
90	"	"		
91	"	"		
92	"	"		
93	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՍՏՒ		75,76,77,78,93
94	"	ԱՍՏՈ		63,94

ԱՐՆԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՀԱՅՈՑ

95	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅԷ		95,96
96	" ԱՍՄ		
97	" "		98, 98X, 97
98	" "		98X, 96,
98x	" "		110, 111
98X	" "		
99	" "		5X, 99
	ԱՐՆԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ		
	(խաչին Ձախ կողմը 3 գիրը)		3, 3X, 6, 7, 8, 66a, 100, 104, 105, 106
100	" ԱԾՈՅ Է		
101	" ԱԾՈՅ		
101X	" ԱՍՄ		
	ԱՐՆԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ		
102	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅԷ		23, 37, 38, 47, 102
	ԱՐՆԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՀԱՅՈՑ		
103	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՄՈՅ		
	ԱՐՆԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ		
103a	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱԾՈՅ		4, 103a
103b	" ԱԾՈՅ		103b, 107, 5X
103c	" ԱԾՈ		9, 103c

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
(Ագուցիկ Ռ և Յ դաշտերին մէջ)

104	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱԾՈՅ Է	6.7.8,100
105	" " "	104,105,106
106	" " "	66a, 116a
107	ԿԱՐՈՐՈՒԹԲ ԱԾՈ'	5X, 103b.107
108	" "	
109	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱԾՈ'	
109X	" "	
110	" ԱՍՄ	10, 11, 96, 97
111	" "	98. 99X, 110. 111
112	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲ ԱԾՈ'	

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
(խաչին ձախ կողմը Յ գիրը)

113	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱԾՈՅ	113, 114
114	" "	
115	" " "	
116	" ԱՅՈ	72. 116
116a	" ԱԾՈՅ Է	6, 7, 8, 100. 104, 105, 106, 116a, 66a

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
(Օրհնող Աջը խաչին վերեւ)

117	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է	

Գիտենք որ ռուբինեան շրջանին հայկական դրամները միշտ նոյն արժէքը չէն ունեցած։ Վաճառականները եւ լումայափոխները դրամներուն արժէքը կ'որոշէին անոնց ոսկիի կամ արծաթի պարունակութեան համեմատ։ Թղթադրամ գոյութիւն չունէր, այնպէս որ շուկայի արժէքները հիմնուած էին ոսկիին կամ արծաթին վրայ։

Այսպէս՝ միջնադարեան փաստաթուղթերու մէջ կը հանդիպինք հայկական երեք դրամներու յիշատակութեան, Bissancios Stauratos (խաչանիշ դրամներ), Daremos Novos (նոր դրամներ) եւ Taccolini (թագուորիններ)։ Հաստատուած է որ առաջին տեսակները Լեւոն Ա.ի եւ Հեթում–Զապէլի արծաթ դրամներն էին, որոնք երկար խաչ մը ունէին(6)։ Այս դրամները կը պարունակէին հարիւրին 90 արծաթ եւ կը կշռէին մօտ 2·90 կրամ։ Ուրեմն կը պարունակէին մօտ 2·6 կրամ արծաթ։ Իսկ Լեւոն Բ.ի դրամները, որոնք որակով աւելի ցած ըլլալնուն «նոր դրամ» կոչուեցան, կը կշռէին մօտ 2·60 կրամ եւ արծաթի զտութիւնը հարիւրին 70–էն պակաս էր։ Ուրեմն արծաթի պարունակութիւնը միայն 1·8 կրամ էր։ Անկէ ետք, Լեւոն Գ.էն սկսելով, դրամները կրկին որակով անկում կրեցին, եւ կոչուեցան թագուորիններ։ Ասոնք արժէքով ժամանակի ընթացքին փոփոխումներու ենթարկուեցան եւ անոնց արժէքը շուկայի վրայ կը հաստատուէր արծաթի պարունակութեան համեմատութեամբ(7)։

Կը տեսնենք որ Սմբատի վերոյիշեալ դրամները պատկերով Bissancios Stauratos (երկար խաչով դրամ) էին, եւ նաեւ արծաթի պարունակութիւնը 2·0–էն 2·3 կրամ էր։ Ուրեմն՝ Սմբատ կը ջանար նախկին՝ Լեւոն Ա. եւ Հեթում–Զապէլի դրամական դրութիւնը վերահաստատել։ Նոյնը կ'երեւի փորձեց Կոստանդին, բայց անոր յաջորդող Լեւոն Գ.ի արծաթ դրամները որակով շատ աւելի ցած թագուորիններ էին, եւ հազիւ 1·3 կրամ արծաթ կը պարունակէին։

Երբ Օշին գահ բարձրացաւ 1308 Թ.ին, շուկայի վրայ շրջաբերութեան մէջ էին երեք տեսակ արծաթ դրամներ, երեք տարբեր արժէքներով։ Ժամանակակից բազմաթիւ փաստաթուղթեր կան, որոնք կը հաստատեն այս կէտը(8)։ Այնպէս կ'երեւի թէ Օշին հատանեց իր Bissancios Stauratos կամ խաչանիշ դրամները իբր որոշ տեսակի դրամներ, թերեւս իր թագաւորութեան առաջին տարուան ընթացքին, բայց ամէն պարագայի՝ քիչ քանակով, իսկ իր դրամներուն մեծամասնութիւնը թագուորին էին, նմանութեամբ իր նախոր–

6) Զ. Պտուկեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», ՀԳ, 1959, էջ 241-9։

7) Տես՝ Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, էջ 126։

8) V. Langlois, *Cartulaire*, Venice, 1863.

դէն՝ Լեւոն Գ.ի, եւ կամ՝ իրեն յաջորդող Լեւոն Դ.ի Թագաւորիններուն։

Եզրակացնելով կրնանք ըսել ուրեմն Թէ երկար խաչով դրամները բարձր արժէք ներկայացնող որոշ դրամներ էին, որոնք հատանուեցան Լեւոն Ա.ի, Հեթում–Զապէլի, Սմբատի եւ քիչ քանակութեամբ վերջին անգամ Օշինի կողմէ։

Պատճառ մը չկայ Օշինի այս դրամները օծման դրամ կոչելու, քանի որ ուրիշ ոեւէ Թագաւոր օծման դրամ չէ հատանած բացի Լեւոն Ա.է, որ Ռուբինեան Հարստութեան առաջին օծուած Թագաւորը ըլլալով, այս դէպքը դրամներով յայտարարեց։

Օշինի այս դրամագիւտը՝ ըլլայ օծման դրամներու, կամ խաչանիշերու (Bissancios Stauratos) գանձ մը, մեծ արժէք կը ներկայացնէ եւ կը լուսաբանէ մեր դրամագիտութեան պատմութեան մութ էջերէն մէկը։

A HOARD OF CORONATION TRAMS OF OSHIN (1308-1320)

PAUL Z. BEDOUKIAN

(Summary)

The study of a hoard of 129 so-called «coronation» trams of Oshin has led to certain conclusions regarding the raison d'etre of these rare coins.

An analysis of weights and silver content (through specific gravity determinations) showed that the coronation trams contain nearly twice as much silver as the common Oshin takvorins. Both in style and silver content, the former are in the same category as the silver trams of Levon I (1198-1218) and of Hetoum-Zabel (1226-1270). Curiously enough, during his short reign, Sempad (1296-1298) also struck coins of the same type and about the same silver content.

The trams of Levon I, Hetoum-Zabel, Sempad, and the coronation trams of Oshin can be identified by the presence of a long cross on the coin, referred to as « stauratos » by contemporary documents.

It is considered most likely that Oshin made an attempt to continue the issuance of the valuable stauratos and at the same time issued silvers of much lower value of the type struck by his predecessor (and successors). The issuance of silvers of two denominations explains the use of the terms « stauratos » and «takvorins » in medieval commercial transactions.

Լուկուլլոսի զինուորներուն թիւը Տիգրանակերտի ճակատամարտին

(ԸՍՏ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐՈՒ)

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Լուկուլլոս, առանց Հռոմի ծերակոյտին կանխօրօք արտօնութեան, եւ Ծոփքի Թագաւորին մեղսակցութեամբ, Հայաստանի սահմաններէն ներս խուժեց Ք. Ա. 69 *թ.ի գարնան եւ պաշարեց Տիգրանակերտը։*

Հռոմ պատերազմի մէջ չէր Հայկական Կայսրութեան հետ։ Լուկուլլոս կը ծրագրէր անակնկալ յարձակումով, չփոթութեան մատնել Մեծն Տիգրանը, որ պատերազմական գործերով կը գտնուէր Ասորիք(1)։

Նպատակէս դուրս կը մնայ մանրամասնօրէն անդրադառնալ պատերազմական գործողութիւններուն, եւ անոնց զարգացման փուլերուն։ Սակայն, մօտ Ք. Ա. 77 *թ.ին հիմնուած նոր մայրաքաղաքը, որուն պարիսպներն իսկ տակաւին ամբողջացած չէին, յանձնուեցաւ հռոմէական բանակներու կողոպուտին, Ք. Ա.* 6 *Հոկտ.ի* 69 *թ.ին։*

Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցող հայկական եւ հռոմէական բանակներուն զօրաթիւերը անհեթեթ համեմատութիւններով ներկայացուած են Հռոմի համակիր աղբիւրներու կողմէ։ Ըստ Պլուտարքոսի եւ Ապպիանոսի, հռոմէական զօրքին թիւը եղած

---

1) Տես՝ Ս. Մ. Կրկեաշարեան, *Տիգրան Բ.ին վերաբերող մի կարեւոր ուղղում*, «Պատմաբանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1967, թիւ 4, էջ 275–278։

է 15·000 լեգէոնական, իսկ հայկական բանակին թիւը՝ 300·000 հոգի։ Հետեւաբար, հռոմէացիք կռուած են իրենցմէ 20 անգամ գերազանց հայկական ուժերու դէմ, եւ յաղթած։

Հռոմի պատմութեան մասնագէտներէն ոմանք, առանց քննական եւ խղճամիտ պրպտումի, հետեւած են Պլուտարքոսի եւ Ապպիանոսի հաղորդած թիւերուն։ Ուրիշներ սակայն, հիմնուելով փոքր-ասիական, հելլենիստական եւ չէզոք աղբիւրներու վրայ, ժխտած են հռոմէական անհեթեթ, դիտումնաւոր եւ չափազանցուած նկարագրութիւնները։ Նորագոյն պատմագրութիւնը նկատի առնելով ռազմական, տեղեկագրական ինչպէս նաեւ ճակատամարտի վայրին պայմանները ու փոխադրական միջոցները, գիտական փաստերով յանգած է այն համոզիչ վարկածին որ հայկական բանակը չէր կրնար անցնիլ 70–80·000 հոգիի թիւը։ Ց. Մանանդեան, իր «Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան» Ա. հատորին մէջ(2), մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրած է հայ եւ հռոմէական բանակներու զօրաթիւերը։

Որոշ է որ հռոմէական աղբիւրներ եւ մատենագիրներ, դիտումնաւոր կերպով իրենց հաղորդումներն ու պատմական անցուդարձերը խճողած են միակողմանի եւ խեղաթիւրուած տուեալներով, պանծացնելու համար Հռոմի փառքն ու զինուորական յաղթանակները եւ նոյն ատեն՝ նուաստացնելու թշնամին։

Մանանդեան իրաւացիօրէն կը շեշտէ որ հռոմէական աղբիւրներ զանց առած են յիշելու պատերազմին մասնակցող ոչ-հռոմէացի օժանդակ բանակները, որոնք ճակատամարտին մասնակցեցան որպէս դաշնակից ուժեր, ինչպէս Գաղատիոյ, Թրակիոյ եւ Բիւթանիոյ զօրաբաժինները, գուցէ նաեւ Ծոփքի բանակները։ Մանանդեանէն մէջբերելով՝

«Օգնական այդ զօրքերը որոնցից որոշակի յիշուած են գաղատացիները, Թրակացիները եւ բիւթանացիները՝ կազմում էին, ըստ երեւոյթին, Լուկուլլոսի զօրաբանակի նշանաւոր մասը։ Ուստի մենք սխալուած չենք լինի, եթէ Լուկուլլոսի ամբողջ զօրքի թիւն ընդունենք Տիգրանակերտի ճակատամարտում ո՛չ թէ մօտ 15·000, այլ աւելի քան 30·000։

«Այսպիսով հռոմէական եւ հայկական բանակների վերոյիշեալ մէկ առ քսան յարաբերութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք, ակներեւ մի սխալ է։ Ընդունելով, որ օգնական դաշնակից զօրամասերի թիւը

---

2) Ց. Մանանդեան, *Քննական Տեսութիւն Հայ Ժող. Պատմ.*, Ա. Հատոր, Երեւան, 1944, էջ 198–208։

պակաս չէր լինի Հռոմէական զօրքի թուէն՝ դժուար չէ համոզուել, որ Տիգրանի զօրքն կարող էր Լուկուլլոսի զօրքէն աւելի լինել ո՛չ թէ քան, այլ առ առաւելն երկու անգամ(3)»։

Անշուշտ հարցը ներկայացուած է լոկ վարկածային գծով, որով հեռու է հիմնական եզրակացութիւն մ'ըլլալէ։

Վստահաբար, աւելի համոզիչ կրնան ունինք հարցին մօտենալու դրամագիտական տուեալներով, երբ նկատի ունենանք Տիգրանակերտի գրաւումէն ետք ձեռք ձգուած աւարը եւ անոր բաշխումը Հռոմէացի զինուորներուն միջեւ։ Ըստ Պլուտարքոսի՝ «Լուկուլլոս բռնագրաւած էր բոլոր գանձերը եւ քաղաքը կողոպուտի ենթարկած զինուորներուն միջոցով, որոնք այլ հարստութիւններու կարգին, ձեռք ձգեցին 8000 *ՏԱՂԱՆԴ արծաթ՝ դրամի վերածուած։ Բացի այդ (այսինքն հարստութիւնները, Պ. Ս.) ան (Լուկուլլոս) իւրաքանչիւր զինուորի տուաւ ստացուած աւարէն* 800*-ական ՏՐԱԽՄԷ»*(4)։

Ցստակ է ուրեմն որ զինուորներուն բաժնուած 800*-ական ՏՐԱԽՄԷն վերցուած էր* 8000 *ՏԱՂԱՆԴի կշիռով արծաթ դրամներու աւարէն, բացի այլ կողոպտուած հարստութիւններէ։*

Եթէ ճիշդ է Պլուտարքոսի այս պարբերութեան իմաստին մեր ըմբռնումը, կրնանք ուրեմն ճշդել թիւը զինուորներուն, որոնք օգտուած են այս բաշխումէն, հիմնուելով ձեռք ձգուած դրամական հարստութեան ընդհանուր կշիռին եւ տրախմի արժէքին փոխ-յարաբերութեան վրայ։

Նախ ուսումնասիրենք ՏԱՂԱՆԴին արժէքը. ՏԱՂԱՆԴը ընդհանրացած կշռային չափ մըն էր, սակայն զանազան արժէքներով։ Ան ունէր իր ստորաբաժանումները։

Ըստ բաբելոնական կշռային դրութեան, տաղանդը կը բաժնուէր 60 *ՄԻՆԱՑի եւ ՄԻՆԱՆ՝ իր կարգին,* 60 *ՇԷՔԷԼի։ Հելլէնիստական աշխարհին մէջ, որուն ազդեցութեան տակ կը մտնէին փոքրասիական բոլոր երկիրները, ընդհանրացած էր ԱՏՏԻԿԵԱՆ ՏԱՂԱՆԴը որ կը բաժնուէր* 60 *ՄԻՆԱՑի եւ ՄԻՆԱՆ իր կարգին՝* 100 *ՏՐԱԽՄԻ։*

Քանի որ այս երկու տուեալները անհրաժեշտ են մեր ուսումնասիրութեան համար, ուրեմն կու տանք ցանկ մը գլխաւոր դրութիւններուն (systems)։

---

3) Նոյնը, էջ 202։

4) H. Manandian, Tigrane et Rome, Lisbonne, 1963, p. 121.

ԿՇՌԱՑԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ	ՏԱՂԱՆԴ	ՏՐԱԽՄ
Բաբելոնական	30 *քիլօ* 024 *կրմ.*	4·17 *կրմ.*(5)
Ադդիկեան	26 *քիլօ* 194 *կրմ.*	4·36 *կրմ.*(6)
Փիւնիկեան	21 *քիլօ* 180 *կրմ.*	3·53 *կրմ.*(7)

Փիւնիկեան ՏԱՂԱՆԴը իր ամենաթոյլ կշիռով, սահմանափակ գործածութիւն ունէր Փիւնիկէի, Կիլիկիոյ եւ կարգ մը փիւնիկեան ազդեցութեան տակ գտնուող շրջաններու մէջ։ Բաբելոնական ՏԱՂԱՆԴը կորսնցուցած էր իր կարեւորութիւնը Մեծն Աղեքսանդրի նուաճումներէն եւ նոր իրաւակարգի հաստատումէն ետք։

Ընդհանրացած կշռային դրութիւնը ԱԴԴԻԿԵԱՆՆ էր, հելլենիստական դրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ։ Կասկածէ դուրս է որ Տիգրանակերտի մէջ բռնագրաւուած 8000 *տաղանդը պէտք է հաշուել ադդիկեան կշռային դրութեամբ, որովհետեւ՝*

Ա.— Մեծն Տիգրան շատ հաւանաբար իր հարուստ գանձերը դիզած էր նորակառոյց մայրաքաղաքին մէջ, նորակազմ Հայկական Կայսրութեան կողմէ նուաճուած երկիրներէն գանձուած հարկերով եւ տուրքերով։ Այդ երկիրները բոլորն ալ հելլենիստական մշակոյթով սնած՝ կը հետեւէին ադդիկեան կշռային դրութեան։

Բ.— Ուսումնասիրելով ժամանակակից եւ դրացի պետութիւններն ու անոնց դրամները, կը համոզուինք որ անոնք ալ կիրարկած են ադդիկեան կշռային դրութիւնը։ Օրինակ՝

1.— *Պարթեւ ԱՐՏԱԽԱՆի* (88–77 *թթ. Ք. Ա.*) 10 *կտոր տրախմիներու միջինն է* 3·95 *կրամ*(8)։

2.— *Պարթեւ ՍԱՆԱՏՐՈՒԿի* (77–70 *թթ. Ք. Ա.*) 10 *կտոր տրախմիներու միջին կշիռն է* 3·95 *կրամ*(9)։

3.— *Կապադովկիոյ ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆԷՍ ՀՌՈՄԷԱՍԷՐի* (95–62 *Ք. Ա.*) 10 *կտոր դրամներու միջին կշիռն է* 4·02 *կրամ*(10)։

---

5) Harold Mattingly, **Coins of the Roman Empire**, p. XLIV.

6) B. Kisch, **Scales and Weights**.

7) Նոյնը։

8) B. M. C. (British Museum Catalog), Warwick Wroth, **Coins of Parthia**, Bologna, 1964, p. 39, Artabanus, No. 8–17.

9) B. M. C., Warwick Wroth, **Sinatrus**, p. 42, No. 1–10.

10) B. M. C., Warwick Wroth, **Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria**, p. 39, No. 1–10, Arioparzanès.

4.– *Մեծն Տիգրանի մէկ տրախմին, ըստ բրիտանական Թանգարանի հաւաքածոյին* (*Թիւ* 13), *կը կշռէ* 4·08 *կրամ*(11)։

5.– *Տիգրանեան ուրիշ տրախմի մը, յիշուած Զ. Պտուկեանի կողմէ, կը կշռէ* 4·13 *կրամ*(12)։

Թէեւ ատտիկեան օրինաւոր կշիռով տրախմինները պէտք է կըշռեն 4·36 *կրամ, սակայն գործնականօրէն կարելի չէ եղած միօրինակ եւ հակակշռուած ձեւով դրամներ հատանել։ Տիգրան Մեծի յաջորդ՝ Արտաւազդ Ա.ի օրով տրախմինները կը տարուբերին* 3·62 *եւ* 3·49 *կրամի սահմաններուն մէջ։*

Տիգրան Բ.ի արծաթ տրախմին
(Տրամագիծը բազմապատկուած երկու անգամ)

Այս տուեալներով, տրամաբանական պիտի ըլլար հիմ ընդունիլ տիգրանեան տրախմայի միջին կշիռ մը, հիմնուելով ծանօթ երկու նմոյշներուն վրայ, որոնք կը կշռեն 4·08 *եւ* 4·13 *կրամ, որոնցմէ կը ստանանք* 4·10 *կրամի յայտարար միջին մը։*

Ճշդած ըլլալով ՏԱՂԱՆԴին եւ ՏՐԱԽՄին արժէքներուն փոխյարաբերութիւնները, կրնանք եզրակացնել որ Տիգրանակերտի մէջ ձեռք ձգուած 8000 *տաղանդի կշիռով հատանուած դրամները, ատտիկեան կշիռով կը հաւասարէին* 209,568 *քիլոյի։ Եթէ այս ընդհանուր գումարը վերածենք տրախմի,* 4·10 *կրամի միջին հիման վրայ, կը ստանանք* 51,114,145 *կտոր տրախմի։ Քանի որ իւրաքանչիւր զինուոր ստացած է* 800 (*ութը հարիւր*) *տրախմ այս աւարէն, ուրեմն՝ զինուորներուն թիւը եղած է* $\frac{51,114,568}{800}$ *կամ՝* 63,892 *զինուոր։*

11) B. M. C., Percy Gardner, **Seleucid Kings**, p. 105.

12) Զ. Պտուկեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամներ*, Վիեննա, 1969, էջ 47։

Հետեւաբար, Տիգրանակերտի ճակատամարտին հռոմէացիք և հայեր ճակատած են ո՛չ թէ մէկի դէմ քսան կամ մէկի դէմ երկու համեմատութիւններով, այլ՝ դրեթէ համազօր բանակներով:

Ակնբախ երեւոյթ է արդէն որ տիգրանեան տրախմաները չափազանց հազուագիւտ են, մինչդեռ՝ քառադրամները (Tetradrachms) *յարաբերաբար աւելի առատ: Այս երեւոյթը կարելի է բացատրել վերոյիշեալ կողոպուտով, երբ միլիոններու հասնող տիգրանեան տրախմներ, լեգէոնականներու ձեռքը անցնելէ ետք, շատ հաւանաբար յանձնուեցան Հռոմի կամ կայսերական այլ փողերանոցներու, զանոնք վերստին ձուլելու նպատակով, ու վերածուեցան հռոմէական արծաթ դրամներու:*

THE NUMBER OF LUCULLUS' SOLDIERS IN THE BATTLE OF TIGRANAGERT BASED ON NUMISMATIC CONSIDERATIONS

BERJ SABBAGHIAN

(Summary)

In 69 B.C. when King Tigranes II of Armenia was engaged in wars in Syria, Lucullus, without the blessing of the Roman Senate and without warning, attacked Armenia and besieged its newly-built capital Tigranagert. Tigranes, heading a small army, hastened to Armenia, but he failed to save the city. According to the Roman sources, Plutarch and Appius, Lucullus, with 15,000 soldiers, defeated Tigranes, who was leading an army of 300,000 soldiers. The Roman general, then looted the city, and carried away 8,000 talents of silver, in coins, and distributed among his soldiers, 800 drachmas per capita. On the basis of talent-drachma monetary evaluations, it is possible to figure out the correct number of Lucullus' soldiers — 63,892 and not 15,000 as Plutarch and Appius have indicated. Tigranes' soldiers, on the other hand, according to historiographical datas, could not have exceeded 80,000.

Մեսրոպ Մաշտոցի ընկերային իմաստասիրութիւնը

ԳԷՈՐԳ Տ. ԽՐԼՈԲԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցը, հայ տառերի ստեղծողը, հայատառ գրականութեան առաջին հեղինակը, հինգերորդ դարի մշակութային մեծ շարժման ղեկավարը, զգալի աւանդ ունի նաեւ հայ հասարակագիտական մտքի սաղմնաւորման ու զարգացման գործում։ Նրա հասարակական դիրքն ու գործունէութեան բնոյթը բնականաբար ենթադրում էին որոշակի ընկերային ծրագիր։ Այն, անկասկած, շատ բանով կրկնում էր այդ ժամանակաշրջանի քրիստոնէական վարդապետութեան դրոյթները եւ ենթարկուած էր վաղ միջնադարեան հայ եկեղեցու պահանջներին։ Ինչպէս ժամանակաշրջանի գրեթէ բոլոր մտաւորականների, այնպէս էլ նրա աշխարհայեացքում նկատելի է միստիկական երանգը, իրականութեան երկատումը երկու մեկուսացուած աշխարհների, մտացածինի եւ հրաշքի ներթափանցումը։ Չպէտք է նաեւ մոռանալ այն հանգամանքը, որ դեռեւս հելլենիզմի ժամանակից փիլիսոփայութիւնն ու ընկերաբանութիւնը կորցնում են ամբողջ իրականութիւնը ղեկավարելու եւ ընդհանրացնելու յաւակնութիւնը։ Նրանք իրենց առաքելութիւնը առաւելաբար սահմանափակում են կեանքի այս կամ այն նեղ կողմի ղեկավարմամբ։ Կեանքի սրուող հակասութիւնները տանում են ոչ թէ դէպի հասարակութեան վերակառուցման գաղափարը, այլ դէպի մի աշխարհայեացք, որը ձգտում է ապահովել մարդու ոգու անդորրը, դէպի երեւոյթների կրօնա-բարոյական իմաստաւորումը։

Սակայն Մաշտոցի հասարակագիտական հայեացքները որոշակիօրէն դուրս են գալիս այդ սահմաններից, քանի որ նա պէտք է

հարստացնէր հայ մշակոյթը, կազմակերպէր հայ դպրութեան եւ գիտութեան կեդրոնները եւ նպաստէր հայ ժողովրդի գոյատեւմանը: Այս պատճառով էլ նրա առաքելութեան մէջ մտնում էին աշխարհիկ մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծման ընթացքում նա առաջ է քաշում ինքնատիպ ու հետաքրքրական գաղափարներ(1): *Այս տեսակէտից խիստ ուշագրաւ է այն գնահատականը, որ տրուել է կղերականութեան այնպիսի մոլի ներկայացուցիչի ընկերաբանական հայեացքներին, ինչպիսին է Օգոստոս Երանելին: «Նա չէր բաւարարւում վերացական* սխեմաներով*: Նա փորձում էր իր տեսութիւնները լցնել որոշակի տուեալներով: Այդ տուեալներից շատերն առասպելական էին՝ վերցուած միտումնաւոր կրօնական տեսանկիւնից: Այնուամենայնիւ մենք այստեղ գործ ունենք պատմութեան փիլիսոփայութիւն ստեղծելու փորձի հետ»*(2): *Մաշտոցի արժանիքները շատ աւելի մեծ են քան փաստերի այդպիսի հաւաքումն ու պատմութեան փիլիսոփայութիւն ստեղծելու նման փորձը:*

Մշակութային մեծ գործչի հասարակագիտական հայեացքների աշխարհականացման վրայ որոշ չափով ազդել է նաեւ եկեղեցու ուսմունքի եւ գործունէութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող զգալի տարբերութիւնը: Եկեղեցին մի կողմից իր տեսութեամբ թերագնահատում էր աշխարհիկ կեանքը, պաշտպանում ստոիկեան այն տեսակէտը, որ արտաքին պայմանները չեն կարող ազդել մարդու առաքինութեան վրայ, իսկ միւս կողմից, գործնականում ամէն կերպ աշխատում էր իր դիրքն ամրացնել այս աշխարհում ու հանդիսանալ քաղաքական կեանքի եւ նիւթական ու հոգեւոր յարաբերութիւնների գլխաւոր ղեկավարը: Հայաստանի բաժանումից եւ յատկապէս հայ պետականութեան կործանումից յետոյ հայ եկեղեցու աշխարհիկ գործունէութեան շրջանակներն զգալիօրէն ընդարձակուեցին: Այդպիսի գործունէութեան ընթացքում եկեղեցին ու նրա պաշտօնեաները, ժամանակաշրջանի ոգու հնարաւորութեան սահմաններում, ոչ միայն քննարկում էին հասարակագիտական հարցեր, այլեւ փորձում որոշ հասարակական-քաղաքական գաղափարներ ի-

---

1) Մենք պաշտպանում ենք հայ բանասիրութեան մէջ քաղաքացիական իրաւունք ստացած այն տեսակէտը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի գրչին են պատկանում հետեւեալ աշխատութիւնները. 1. *Յաճախապատում ճառք*, 2. «*Վարդապետութիւն*», որը կազմում է Ագաթանգեղոսի *Պատմութիւն Հայոց*ի երկրորդ մասը. 3. *Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք նորա*, 4. *Երանելոյն Մեսրոպայ հայոց վարդապետի* պատառիկը:

2) *Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, հտ. Ա., Մոսկուա, 1941, էջ 395 (ռուսերէն):

բարօրել կեանքում։ Դիոնիսիոս Արէոպագիտը, Յովհան Դամասացին եւ ուրիշներ նոյնիսկ պնդում էին, որ մարդ բարձրանում է «դէպի աստուածային հայեցողութիւնը զգացական կերպարների միջնորդութեամբ»(3)։

Սուրբ Գրքի գրոյթների ազատամտական մեկնութիւնների, այլաբանական բացատրութիւնների միջոցով հայ առաջադէմ մտածողները՝ ելնելով հայ ժողովրդի անմիջական պահանջքներից, յանգում էին նոր եւ ուշագրաւ եզրակացութիւնների։ Ալեքսանդրեան դպրոցից ժառանգած այդ մեթոդը մի կողմից նպաստում էր օրակարգային հարցերի աւելի բանական լուծմանն ու միւս կողմից քրիստոնէութեան ազդեցութեան տարածմանը(4)։

Մեսրոպ Մաշտոցը հասարակագիտական հարցերին առաջին հերթին մօտենում էր բարոյագիտական տեսանկիւնից, քանի որ նրա համար գերագոյն արժէքը առաքինութիւնն է։ Ինչպէս ամբողջ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, այնպէս էլ Մաշտոցի աշխարհայեացքը զգալիօրէն ազդուել է պարտքի բարոյականութեան ստոիկեան ուսմունքից։ Պարտքի անտեսումը մեղքն է։ Պատշաճաւոր արարքը այն է, որ բարոյապէս համապատասխանում է կեանքի պայմաններին եւ տալիս է գործնական բարիք։ Բարձրագոյն պարտքը իսկական բարիքն է, իսկական առաքինութիւնը։ Այն պահանջում է, որ մարդկային պարտականութիւնը աւելի ստորադաս համարուի քան մարդու դէպի Աստուած ունեցած պարտականութիւնը։ Աստուածային պարտականութեան կատարումը ենթադրում է նաեւ աշխարհիկի կատարումը։ Իսկ առաջինը նշանակում է կիրառել Աւետարանի պատուիրանները, որոնք հիմնականում բարոյական սկզբունքներ են։ Մարդկային բարոյական արժանիքների եւ միւս արժանիքների տարբերութիւնը հասցնելով բեւեռացման աստիճանի եւ առաջինը կապելով մարդու անձնիշխանութեան, ազատ կամքի, տարբեր բնոյթի գործունէութեան միջեւ ընտրութիւն կատարելու իրաւունքի հետ, Մաշտոցը միաժամանակ քննարկում է մարդու աշխուժութեան ու հասարակական իրականութեան փոփոխելիութեան հետ աղերս ունեցող որոշ հարցեր։

Վաղ միջնադարեան ականաւոր հայ մատենագրի հիմնական նպատակը մարդու փրկութիւնն ու կատարելագործումն է։ Փրկութեան ուղիներ որոնելիս նա չի բաւարարւում լոկ կրօնականով, այլ

---

3) Վ. Ն. Լազարեւ, *Բիւզանդական Մանրանկարչութեան Պատմութիւն*, հտր. Ա., Մոսկուա, 1947, էջ 28–29 (ռուսերէն)։

4) Տես՝ *Յունական Գրականութեան Պատմութիւն*, հտր. Գ., Մոսկուա, 1960, էջ 397 (ռուսերէն)։

փորձում է նաեւ ներգործման մշակութային, քաղաքական եւ այլ աշխարհիկ եղանակներ բացայայտել: Աշխարհիկ կեանքի զանազան ասպարէզների բնօրինակի նմանութեամբ նա մշակում է նաեւ մարդու կրօնական փրկութեան ծրագիրը, որի հիմնական նպատակը մարդուն չարիքից, մեղքից հեռու պահելն է: Հետեւաբար, այդ խնդիրների քննարկման ընթացքում մեծ երախտաւորը բարձրացնում է նաեւ պետութեան, իրաւունքի, հասարակութեան կառուցուածքի վերաբերող այնպիսի հարցեր, որոնք կարող են նպաստել չարիքի գիտակցմանն ու յաղթահարմանը:

Իր ժամանակակից Եւսեբիոս Կեսարացու եւ Օգոստոս Երանելու նման Մաշտոցն էլ ընկերային իրականութեան ամբողջ հոլովոյթը դիտում է չարի եւ բարու, հաւատի եւ անհաւատութեան պայքարի տեսանկիւնից: Այդպիսի մօտեցումը կրօնական պատմափիլիսոփայութեան հիմնական սկզբունքներից մէկն է: Սակայն հասարակական իրականութեան փոփոխութեան մէջ նա տեսնում է նաեւ բաժանման այլ հիմքեր, որոնց թւում նաեւ ընկերային հիմքեր:

Մեսրոպ Մաշտոցը գտնում է, որ մարդկութիւնն իր պատմութեան սկզբնաւորման շրջանում, Ադամից մինչեւ Նոյի որդիների աշտարակաշինութիւնը, ապրել է միատոհմութեան եւ միալեզւութեան շրջան: Աշտարակաշինութեան մտայղացումը, որպէս անհաւատութեան արտայայտութիւն, պատժւում է Աստծու կողմից եւ մարդկութիւնը տրոհւում է ազգերի ու լեզուների(5)*: Այդ ազգերից մէկը՝ հրէականը, իր աստուածպաշտութեան համար արժանանում է աստուածային ընտրութեան: Այդ հիման վրայ Մաշտոցը հրէական ժողովրդի պատմութեան (այնպէս ինչպէս շարադրուած է Ս. Գրքում), պարբերացումն ընդունում է որպէս ընդհանուր պատմութեան նախատիպ: Ազգերի բաժանումից յետոյ մարդկութիւնն ապրում է նահապետական շրջան, որին յաջորդում է մովսիսականը: Վերջինս բնորոշում է գրաւոր օրէնքի, պատուիրանների առաջացումը: Մինչեւ մովսիսական շրջանը մարդկութիւնն ապրել է առանց ձեւական եւ պարտադիր իրաւական օրինաչափերի եւ նրանց խախտման համար նախատեսուած պատիժների: Ապա գալիս է դատաւորների շրջանը, երբ մարդկանցից պահանջւում է ենթարկուել եղած օրէնքներին եւ չստեղծել նորերը: Հրէաների աւետեաց երկրում հաստատուելուց յետոյ ստեղծւում է նրանց թագաւորութիւնը,*

---

5) *Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1914, մաս երկրորդ (Վարդապետութիւն) Ջա 618 էջ 312, Ջա 622 էջ 314, Իէ 297 էջ 155: Այսուհետեւ՝ Վրդ․, բաժինը տառերով, պարբերութիւնը եւ էջը թուերով՝ ըստ հերթականութեան:

այսինքն՝ գալիս է մարդկութեան թագաւորական շրջանը, որի էութեան մաշտոցեան ըմբռնումը բացայայտելու համար բերենք այն բնութագիրը, որը նա տալիս է այդ թագաւորներից ամենաիտէալականի՝ Դաւթի, գործունէութեանը: «Դաւիթ զհամաշխարհական տէրութիւնն երգեաց» (Վրդ. Լա 318, 164): Այսինքն՝ Դաւիթն աշխատել է իր ղեկավարութեամբ աստուածային համաշխարհային տէրութիւնը հաստատել երկրում: Թագաւորներին յաջորդում են մարգարէները, որոնք բացայայտում են չարիքի պատճառները եւ կանխագուշակում փրկչի՝ մեսիայի գալուստը: Քրիստոնէութեամբ աւարտւում է մարդկութեան ցիկլային *զարգացումը: Քրիստոնէութեան մէջ նա նկատում է երեք ենթաշրջան. Քրիստոսի կենդանութեան, առաքեալների գործունէութեան եւ մարտիրոսների, նուիրեալների: Ինչպէս տեսնում ենք, տուեալ բաժանումը զգալիօրէն տարբերւում է «Աստծու քաղաքը» աշխատութեան մէջ Օգոստոս Երանելու տուած պարբերացումից*(6):

Ուշագրաւն այն է, որ քրիստոնէութեան հիմնական առաքելութիւններից մէկը Մաշտոցը համարում է ազգերի միաձուլումը: «Ցառաջին աշտարակէն ցրումն եղեւ, իսկ ի խաչէս՝ ժողով» (Վրդ., Ձը. 629, 317): *Այդ ժամանակ «ինքն տէրն ժողովեաց զցրուեալս ազգացն եւ բեւեռեաց ընդ մարմնոյ իւրոյ» (Վրդ., Ձգ.* 631, 318): *Մի այլ տեղում նա պնդում է. «Արու եւ էգ. եթէ հրեայ իցէ եւ եթէ հեթանոս, եթէ ծառայ իցէ եւ եթէ ազատ, ամենքին մի են շնորհօք որդիք աստուծոյ եւ ժառանգակիցք Քրիստոսի»*(7): *Քրիստոնէութիւնը որպէս հելլենիստական ժամանակաշրջանի ծնունդ, հակաստրկատիրական եւ հակահռոմէական շարժման արտայայտութիւն, հրաժարւում է նախորդ տոհմային, ազգային աստուածներից, հրէաների կողմից պաշտպանուող ընտրեալ ժողովրդի գաղափարից. մարդկութեան ծագումաբանական բաժանուածութիւնը հաստատող տեսութիւնից եւ արտայայտում է ժողովուրդների հաւասարութիւնն ու միասնութիւնը պահանջող գաղափարներ, որոնք խորթ էին հին աշխարհի մտածողների համար*(8):

Չորրորդ—հինգերորդ դարերում, երբ պետական կրօն դարձաւ մեծ կայսրութիւններում, ան՝ քրիստոնէութիւնն ամենուրեք ձգտում

---

6) Նա պատմությունը բաժանել է Ադամից ջրհեղեղ, Նոյից Աբրահամ, Աբրահամից Դավիթ, Դավիթից բաբելոնյան գերություն, Բաբելոնյան շրջանից Քրիստոս:

7) *Սրբոյ Հօրն Մերոյ Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք*, Վենետիկ, 1954, էջ 24: Այսուհետեւ՝ ճառ եւ էջը:

8) Մարքս եւ Ֆ. Էնգելս, *Երկեր*, հտ. 20, էջ 636 (ռուսերէն):

էր հաստատել իր սկզբունքներն ու կանոնները։ Իր խնդիրներից մէկը համարում էր՝ իր ընդհանրական օրէնքները թելադրել բոլոր ժողովուրդներին ու պետութիւններին։ Նա դէմ է դուրս գալիս ազգային ճաշակներին։ Նրա հիմնական նպատակն է դառնում իրեն ենթարկել աշխարհը(9)*։ Նոր կրօնի այդ հակումներն իրենց կայսերապաշտական նպատակների համար սկսեցին օգտագործել Հռոմն ու Կոնստանդնուպոլիսը։ Այդ պատճառով էլ նրանց իշխանութեան տակ գտնուող ժողովուրդները, չժխտելով քրիստոնէութեան «համամարդկայնութիւնը», նոյն քրիստոնէական վարդապետութեան միջոցով սկսեցին պայքարել այդ ձուլողական քաղաքականութեան դէմ եւ ամրապնդել ազգային եկեղեցիները։ Այդպիսով նախնական քրիստոնէութեան այդ յատկութիւնը փաստօրէն վերացաւ։*

Հայ իրականութեան մէջ մեծ տէրութիւնների ձեռքում նախնական քրիստոնէութեան համամարդկային տարրերի չարաշահման դէմ պայքարն սկսեց տարուել տարբեր ուղղութիւններով դեռեւս չորրորդ դարից, Մեծն Ներսէսի եւ Պապ թագաւորի կողմից։ Սակայն մինչեւ Ե. դարերի կէսերն այն սուր քաղաքական եւ դիտական բնոյթ չստացաւ։ Դրա դիտակցական ձեւաւորմանը նպաստեց Հայաստանի բաժանումը եւ առաջին բացայայտ ձուլողական քաղաքականութեան կիրառումը հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Հայերն սկսեցին աստիճանաբար հասկնալ, որ քրիստոնեայ Բիւզանդիան բոլորովին էլ չահաքրքրուած չէ քրիստոնեայ հայերի բարեկեցութեամբ, որ նա եկեղեցական ժողովներն օգտագործում էր իր քաղաքական նկատումների համար։ Մեսրոպ Մաշտոցը, որպէս Դ.–Ե. դարի մշակութային գործիչ, թէեւ որոշ վերապահումներով, սակայն հաւատում էր վաղ քրիստոնէութեան այդ առաքելութեան, քանի որ առաջին երեք տիեզերական ժողովներում կայսերապաշտական ձուլողական տրամադրութիւնները դեռեւս այնքան ցայտուն կերպով չէին արտայայտւում։ Միաժամանակ, սակայն, Մեսրոպը քրիստոնէութեան այդ առաքելութեան կողքին տեսնում էր նաեւ ազատագրական պայքարի անհրաժեշտութիւնը, որի դիրքերում կանգնած նա մշակեց իր մշակութային քաղաքականութիւնը։ Թարգմանչաց շարժումը այդ պայքարի իւրայատուկ դրսեւորումներից մէկն էր։ Այն մի կողմից պաշտպանում էր համամարդկային յակումներն ու ձգտումները, միւս կողմից ապահովում ազգային ինքնատիպութեան ստեղծումն ու զարգացումը։

Քրիստոնէութեան վարդապետութեան մէջ ժողովուրդներին ի-

---

9) Տես՝ Վ. Ն. Լազարեւ, *Բիւզանդական Մանրանկարչութեան Պատմութիւն*, հտր. Ա., էջ 42։

բար մերձեցնող ույժ նկատելով, Մաշտոցը փաստորէն արտայայտած է լինում իր ընկերային կողմնորոշումը, որն զգալիօրէն ազդել է հայ մշակոյթի զարգացման ընթացքի վրայ։ Ժամանակաշրջանի մշակութային մեծ շարժման ղեկավարը այդ սկզբունքից ելնելով լաւագոյնս նպաստել է Անդրկովկասեան եղբայրական ժողովուրդների մշակութային զարգացմանը, աշխատել է լայն տեսլական տալ հայ մշակոյթին եւ ազատօրէն օգտուել այլ ժողովուրդների նուաճումներից։ Համամարդկայինն ու ազգայինը համադրելով, նա այն միտքն է արտայայտել, թէ համամարդկային այդ շարժումը իւրացւում, իրականացւում է տարբեր լեզուներ ունեցող ժողովուրդների միջոցով։ Ազգային լեզուով քարոզւում եւ տարածւում է ազգերի ու լեզուների հաւասարութիւնն ու միասնութիւնը քարոզող գաղափարը, ուսմունքը։ Հայոց տառերի ստեղծումն ու գրաւոր մշակոյթի զարգացումը այդ նպատակի իրականացման ճանապարհներից մէկն էր։ Ազգային լեզուի ու մշակոյթի միջոցով ոչ միայն հայ ժողովուրդը հաղորդակից դարձաւ քրիստոնէական վարդապետութեան եւ աւելի հեշտութեամբ իւրացրեց այն, այլեւ հայացրեց Պղատոնին, Արիստոտելին, Զենոնին, Հերակլիտեսին, Էվկլիտեսին, Պորփիւրին, Դիոնիսիոս Թրակացուն եւ այլ ականաւոր հեղինակների։

Ժողովուրդների հաւասարութեան եւ միասնութեան գաղափարը, որը ոչ բոլոր առաջադէմ մտածողների կողմից է ընդգծւում, իր տեսական արտայայտութիւնների մէջ դեռեւս ունէր դարին բնորոշ կրօնական գունաւորում։ Միասնութիւն, ըստ Մաշտոցի, նշանակում է ունենալ ընդհանուր աստուած, ծառայել ընդհանուր տիրոջ, որդի դառնալ մի գերագոյն հօր եւ ժառանգորդ մի փրկչի (Վրդ․, Դզ 690, 349)*։ Միասնութեան հիմքը, այսպիսով, գաղափարական,* ֆունկցիոնալ *եւ պատկանելութեան ընդհանուր զգացումի մէջ է։ Ուշագրաւ է, որ նման գաղափարներ վրացական փիլիսոփայութեան մէջ սկսում են արտայայտուել Զ․–Է․–րդ դարերում*(10)։

Ուրեմն, ըստ Մաշտոցի, մարդկային պատմութիւնը սկսելով միալեզուութիւնից ու միատոհմութիւնից անցնում է բազմալեզուութեան եւ բազմազգութեան շրջանի եւ ապա նորից վերադառնում միալեզուութեան եւ միազգութեան։ Այս տեսութիւնը որոշ չափով մեզ յիշեցնում է Ն․ Մառի լեզուի զարգացման մասին ուսմունքը։ Միւս կողմից, մարդկութիւնը գնացել է անգիր օրէնքի ժամանակաշրջանից դէպի գրաւոր օրէնքի շրջանը, նահապետական կացութաձեւից դէպի թագաւորութիւն։

---

10) Տես՝ *Փիլիսոփայութեան Պատմութիւնը ՍՍՀՄ–ում*, հտր․ Ա․, Մոսկուա, 1968, էջ 64 (ռուսերէն)։

⁂

Առաջին հայերէն գրաւոր իմաստասիրական երկի հեղինակը որոշակի ընդհանրութիւն է տեսնում մարդկային եւ հասարակական մարմինների միջեւ: Կառուցուածքա–դերային այդպիսի մօտեցումը տարածուած է եղել հին Յունաստանում եւ իր ընկերաբանական արտայայտութիւնը գտել Պղատոնի «Հանրապետութիւն», Արիստոտելի «Պոլիտիկա» եւ «Նիկոմաքեան բարոյագիտութիւն» աշխատութիւններում: Ապա այն նկատելի է ստոիկների ու կինիկեան դպրոցի ներկայացուցիչների եւ նէօպլատոնիզմի հիմնադիր Պլոտինի աշխարհայեացքում, որից կարծէք բառացի օգտուել է Մովսէս Խորենացին: «Կեանքը – գրում է Պլոտինը, – թատերական ներկայացում է, իւրաքանչիւր մարդ դերասան է եւ ամբողջ կեանքը՝ դրամայ, որտեղ խաղում են մարդիկ»(11): Այդպիսի հարցադրումը ներթափանցում է նաեւ Ե.–Է. դարերի բիւզանդացի, վրացի եւ հայ հեղինակների ընկերաբանական հայեացքներում(12): Հայ մատենագիրներից Մովսէս Խորենացին կառուցուածքա–դերային մօտեցում է ցուցաբերում հասարակութեան եւ թատրոնի միջեւ ընդհանուր եզրեր նկատելով, իսկ Մեսրոպ Մաշտոցը՝ մարդու եւ հասարակութեան կառուցուածքի միջեւ: Վերջինս այդ եղանակով փորձում է բացատրել ոչ թէ ամբողջ հասարակութեան, այլ միայն հասարական առանձին մարմինների կառուցուածքը:

Դիտելով մարդկային մարմնի գործունէութիւնը, Մաշտոցը գալիս է այն եզրակացութեան, որ «իւրաքանչիւր անդամ զիւրաքանչիւր գործ բարձեալ բերէ յանձին, ոչ ձեռն հաս ի գործ ընկերին» (Վրդ., Լբ 367, 186–187): Իւրաքանչիւր անդամին բնորոշ է որոշակի գործունէութիւն, դեր, որը ուրիշի կողմից կատարուել չի կարող: Այդ անդամները կազմում են մի ամբողջութիւն եւ առանձին գոյութիւն ունենալ ու գործել չեն կարող: Այդ ամբողջականութեան, միասնութեան մէջ նրանք պահպանում են իրենց ինքնուրոյնութիւնը: Այդպէս է նաեւ մարդկային հասարակութեան եւ նրա ամէն մի ենթամարմնի մէջ: «Զի որպէս անդամք մարմնոյն մի մարմին են յօդեալ պատշաճեալ, սակայն իւրաքանչիւր զիւր ներգործութիւնն առանձին ունի, աչք տեսանեն, ականջք լսեն, ունչք հոտոտին, լե–

---

11) Պլոտին, Էննադա, Գ., 2, 15–18:

12) **Zachariae a Jingenthal**, Collectio Libarum Juris Graeco, romanis ineditorum, Lipsiae, 1852, p. 62. Վ. Ն. Լազարեւ, *Բիւզանդական Մանրանկարչութեան Պատմութիւն*, հտր. Ա., էջ 16: *Փիլիսոփայութեան Պատմութիւնը ՍՍՀՄ–ում*, հտր. Ա., էջ 64–65:

զու խօսի եւ բերան ճաշակէ, ձեռք գործեն, ոտք գնան եւ միտք իմանան եւ նովաւ շարժին զգայութիւնքն ի գործ հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց, այսպէս ժողովուրդ աստուծոյ սիրով յօդեալ եւ միաւորեալ ի կամս աստուծոյ եւ առաջնորդական միտքն ի վերակացուն» (Ծառ, 242)։

Հասարակութեան եւ կենսաբանական օրկանիզմի այս համեմատութիւնը միջնադարեան պայմաններում փաստօրէն շրջանցում էր բնութեան եւ հասարակութեան հակադրութեան մասին գոյութիւն ունեցող տեսակէտները։ Ճիշդ է, պաշտօնների տարբերութիւններին երկու դէպքում էլ վերագրւում է գերբնական ծագում, սակայն այդպիսով ընդունւում է նաեւ բնութեան եւ հասարակութեան կապը, ամբողջ իրականութեան մէջ կառուցուածքային ընդհանրութեան գոյութիւնը, որի հիման վրայ կենսաբանականը համարւում է հասարակականի զուգահեռ բնօրինակը։ Կառուցուածքային մօտեցումը չեշտում է նաեւ մարդկանց հասարակական դերակատարման նշանակութիւնը՝ ընդհանուր բարօրութեան ստեղծման գործում։ Իւրաքանչիւրն իր դերը պէտք է լաւագոյնս կատարի։ Ուրիշն այն անել չի կարող։ Այլապէս կը ստեղծուի քաոս, ինչպէս ցոյց է տալիս Մովսէս Խորենացին իր «Ողբ»ում։

Կառուցուածքային եղանակի նման մեկնութեան միջոցով նաեւ տեսականօրէն արդարացւում է դասային, խաւային, դասակարգային տարբերութիւնների բնականութիւնն ու մշտատեւութիւնը եւ շահագործող դասակարգի ղեկավարութեան մենաշնորհուածութիւնը։ Ինչպէս գլուխն ստեղծուել է ղեկավարելու համար մարդու հոգեւոր ու ֆիզիքական գործունէութիւնը, այնպէս էլ իշխանը, վերակացուն, Թագաւորը ստեղծուել են մարդկային հասարակութիւնը ղեկավարելու համար։

Վերոյիշեալ տեսութեան լոյսի տակ Մաշտոցը քննարկում է հարուստների դերն ու տեղը հասարակութեան մէջ։

Քրիստոնէութեան ջատագովների համար յատկապէս դժուար էր քննարկել աղքատների եւ հարուստների փոխյարաբերութեան հարցերը։ Վաղ քրիստոնէութեան գաղափարախօսութեան մէջ չքաւորները համարւում էին Քրիստոսի հիմնական զինուորները եւ նրանց համար էր ամբողջ դրախտային կեանքը հանդերձեալ աշխարհում, իսկ հարուստները՝ մամոնային նուիրուածները, բարոյապէս ստորադաս էին համարւում եւ կարող էին դրախտ գնալ այնպէս, ինչպէս ուղտը կարող էր անցնել ասեղի ծակից։

Սակայն, երբ քրիստոնէական համայնքներում մեծացաւ ունեւոր խաւի տեսակարար կշիռը եւ քրիստոնէութիւնը դարձաւ պետական կրօն, ապա նման հարցադրումներն սկսեցին կորցնել իրենց ոյ-

ժը։ Արդէն Կլիմենտ Ալեքսանդրացին իր «Ինչպիսի հարուստը ենթակայ է փրկութեան» աշխատութեան մէջ փորձում է ապացուցել, որ հարստութիւնը ոչ միայն փրկութեան արգելք չէ, այլեւ ընդհակառակը՝ ճիշդ օգտագործման դէպքում կարող է փրկութեան միջոց դառնալ։ Իրինեոսը, Տերտուլեանը, Լակտանտիոսը, Օրիգենը, Յովհան Ոսկեբերանը, Օգոստոս Երանելին մանրամասնօրէն նկարագրում են իրենց բարեգործութեան համար հարուստներին շնորհուած «Երկնային վարձահատուցումը»։ Կիպրիանոսը հարուստներին աշխատում է համոզել, որ ողորմածութիւնն ու բարեգործութիւնը նրանց անհրաժեշտ գործն է։ Մօտաւորապէս նոյն գիծն է շարունակում նաեւ Մեսրոպ Մաշտոցը։ Նա փորձում է ապացուցել, որ հարուստներն ու աղքատները հաւասարապէս անձնիշխան են եւ իրենց դերազանցումների համար հաւասարապէս պատժւում են Աստծու կողմից։ «Զի եւ մեծատունք եւ աղքատք յանձնիշխան կամս ունին առ բարին շարժումն եւ առ չարն։ Զի աղքատն լի է փառօք մեծացեալ, որ անմեղութեամբ եւ ամենայն առաքինութեամբ է յարդարեալ։ Նոյնպէս եւ մեծատունքն եւ անբիծքն եւ անարատքն, որք զտառապեալս լցուցանեն· զի զանմեղս աղքատութիւնն որպէս բով զոսկի սրբէ ի յաղտոյ եւ ի պատիւ փառացն աստուծոյ բարձրացուցանէ երկնից մեծութեամբն։ Այսպէս համբերութիւնք եւ ժուժկալութիւնք որ անտըրտունջ ունին զաղքատութիւնն՝ մեծանան։ Սոյնպէս մեծատունք, որ զթով խնամեն եւ դարմանեն զկարօտեալսն նոքա զանմահութիւն եւ զփառս եւ զպատիւ ժառանգեն, որ անանցանելի է» (Ճառ, 115)։ Նա դեռեւս պաշտպանում է նախնական քրիստոնէութեան այն կարծիքը, որ աղքատութիւնը բնականաբար, ենթադրում է անմեղութիւն եւ առաքինութիւն, սակայն գտնում է, որ հարստութիւնն էլ չարիք չէ։ Աղքատի պաշտօնը համբերութիւնն ու ժուժկալութիւնն է, իսկ հարուստինը՝ գթասրտութիւնն ու կարօտեալներին խնամելը։ Այս պատճառով էլ, եթէ աղքատն իր վիճակից ելնելով ըմբոստանայ եւ հարուստը տարուի զեխութեամբ ու մոռանայ բարեգործութիւնը, ապա երկուսին էլ սպառնում է յաւիտենական մահը։ Միջնադարեան մտածողները հարուստներին հիմնականում քննադատել են այն բանի համար, որ վերջինները զլացել են իրենց այդ դերակատարման մէջ, քանի որ քրիստոնէութեան ընկերային սկզբունքները քարոզում են տիրող եւ ճնշուող դասակարգերի գոյութեան անհրաժեշտութիւնը եւ վերջինիս տրւում է բարեպաշտական դեր, որպէսզի առաջինը նրան բարերարութիւն անի։

Թագաւորներն ու իշխանները նոյնպէս ունեն իրենց բնորոշ հասարակական պաշտօնները, որոնք Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից դիտւում են երեք տեսանկիւնից· հասարակութեան ղեկավարման,

Աստծու եւ ստորադասների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տեսանկյունից:

Աստուած իշխանութիւնն աշխարհում հաստատել է երկրում խաղաղութիւն եւ կարգ ու կանոն պահպանելու առաքելութեամբ: «Այլ եւ զթագաւորս եւ զիշխանս եւ զդատաւորս ի խաղաղութիւն եւ ի շինութիւն աշխարհաց կարգեաց Աստուած. զի զամբարիշտս, զշունս, զգողս, զկախարդս եւ զամենայն անիրաւս պէսպէս տանջանօք եւ մահուամբ զարհուրեցուսցեն. զի ամենայն չարագործք ըմբռնեալ ի յահէ արգելցին ի չարեաց» (Ճառ, 105): Այստեղ ուշադրաւ է երկու միտք: Նախ՝ Մաշտոցը պետութեանը հիմնականում վերագրում է համահասարակական, վերդասակարգային պաշտօն: Նա փաստօրէն գերագնահատում է պետութեան պաշտօնների մէջ այն, ինչ որոշ չափով համընկնում է բոլոր խաւերի շահերի հետ: Սակայն, ուշագրաւն այն է, որ նա պետութեան հիմնական դերը համարում է պատիժը, բռնութիւնը, ճնշումը, որը կիրառւում է ոչ թէ դասակարգերի, այլ օրինազանցների նկատմամբ: Պատժիչ պաշտօնը բնորոշ է բոլոր տեսակի իշխանութիւնների համար՝ աշխարհիկ թէ հոգեւոր, երկրային թէ երկնային, քրիստոնեայ թէ հեթանոս: Վերջիններս Աստծուն չճանաչելով, չունեն աստուածատուր օրէնք եւ ղեկավարւում են գործնական անհրաժեշտութեան սկզբունքով: «Պարսիկք եւ այլ խուժադուժ ազգք, որ ոչ գիտեն զօրէնս, բնութեամբ զօրինացն գործեն ըստ Առաքելոյ բանին, եւ ի ձեռն դատաւորաց պատժեն զպիղծս եւ զանիրաւս: Եւ միշտ սպառնալիք իշխանաց եւ դատաւորաց առ անխտիրսն ի չարիս, առ սուտս եւ երդմասուտս, նենգաւորս, գողս, սպանողս, շունս, կախարդս, դիւթս, եւ որ այլ եւս են հոյլք մեղաց: Զորս բանդիւք եւ երկաթի կապանօք եւ պէսպէս տանջանօք խոշտանգեն եւ մահ ի վերայ ածեն, զի այլքն երկիւղ ունիցին եւ արգելցին յանխնայ անօրէնութենէն: Իսկ որ խրատին եւ գան ի լաւութիւն կարգաց եւ իրաւանց թագաւորի, մի միամտութեանն եւ ի հպարտութեան կացուցանեն զանձինս, այնպիսեացն փառք եւ պատիւ եւ պարգեւք ազատութեան շնորհեն» (Ճառ, 90): Այսպիսով, Աստուած «ետ անձնիշխան արարածոցս երկուս դաստիարակս որպէս որդւոյ, զսպառնալիս եւ զաւետիս» (Ճառ, 17, 20, 192, Վրդ. Կթ 554, 278–279): Պետութիւնը պատժում է չենթարկուողին, խրախուսում հպատակուողին: Աշխարհիկ իշխանութեան այդ բնօրինակով Մաշտոցը բնութագրում է նաեւ երկնային իշխանութիւնը: «Զի որպէս զերկրաւոր դատաւորս իրաւարարս ասեմք, որ զչարագործս եւ զպիղծս եւ զանիրաւս ի բանդս եւ ի կապանս եւ ի տանջանս եւ ի սատակումն մարմնոյ մատնեն, զի խաղաղութիւն առցէ աշխարհս եւ ինքն փառաւորեսցի, այսպէս ի—

մանամբ եւ զաստուծոյ դատաստանն» (*Ճառ*, 51)։ *Տուեալ հարցում սկզբունքային տարբերութիւն չկայ երկնային եւ երկրային թագաւորութիւնների միջեւ։*

Պետութեան բնորոշ բռնութեան արտայայտութիւնն աւելի ցայտուն էր դառնում վաղ միջնադարում նաեւ այլ գործօնների հետեւանքով։ Այս կապակցութեամբ տեղին է Ն. Ադոնցի դիտողութիւնն այն մասին, որ «Հայաստանում, ինչպէս ընդհանրապէս աւատատիրական միջավայրում, հասարակական յարաբերութիւնների կարգաւորիչը ոչ թէ իրաւական նորմերն էին, այլ կոնկրետ ոյժը»(13)։ *Այդ իրավիճակի ազդեցութիւնը մեծապէս ուժեղանում էր այն հանգամանքով, որ դեռեւս այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում չէր աւարտուել սովորութենական իրաւունքից անցումը դէպի գրաւոր, ձեւականացուած իրաւունքը։ Նոյնիսկ* 534 *թ.ի ժառանգական իրաւունքի վերաբերեալ օրէնք ընդունելիս,* 21*-րդ նովելայում Յուստինիանոսը նշում է, որ Հայաստանը զուրկ է եղել օրէնքից եւ կիռարել է բարբարոսական սովորոյթ (սովորութենական օրէնք)։ Նոյն վկայութեանը մենք հանդիպում ենք նաեւ սիրիացի մատենագիր Յակոբ Եդեսացու մօտ*(14)։ *Այդ կարծիքին է նաեւ Ն. Ադոնցը*(15)։ *Այդ տեսակէտները ճիշտ պատկերացնում են տալիս իշխանութեան մէջ ոյժի ու բռնութեան այն ընդգծուած դերի վերաբերեալ, որի մասին գրում է Մաշտոցը։*

Սակայն, թէեւ թագաւորներն ստեղծուել են արդարութիւն, կարգ ու կանոն հաստատելու համար, այնուամենայնիւ յաճախ նրանք դառնում են օրինազանց, անարդար, կարգ ու կանոնը խախտող։ «Բայց է եւ ի նոսա – գրում է Մաշտոցը–, անիրաւութիւնք նման նոցա եւ առաւել եւս, որք կաշառօք եւ կամ այլ եւս չարեօք բազմացուցանեն զանօրէնութիւնս համարձակեալ ի վնաս» (*Ճառ*, 105–106)։ *Նրանց արդէն սովորական օրինազանցութիւն չէ, այլ կրկնակի դերազանցում, որը կարող է քաոսային վիճակ ստեղծել հասարակութեան մէջ։ Կաշառքը համարելով վերնախաւի դերազանցումների թւում ամենավտանգաւորներից մէկը, Շահապիվանի կանոններում գրուել է. «Կաշառք կուրացուցանէ զսիրտս իշխանաց»*

---

13) Ն. Ադոնց, *Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում*, ՍՊ. 1908, էջ 461 (ռուսերէն)։

14) Տես՝ Խ. Սամուէլեան, *Հին Հայ Իրաւունքի Պատմութիւն*, հտր. Ա., Երեւան, 1939, էջ 35։

15) Ն. Ադոնց, նշ. աշխ., էջ 463։

եւ «Ճշմարտութիւն ի ձեռն արծաթոյ քարշեցաւ»(16)։ Ուշագրաւ է դերազանցութեան մաշտոցեան գնահատականը։ Նա գտնում է, որ եթէ նրանք իրենց պաշտօնները չկատարեն, ապա պատժից խուսափել չեն կարող։ Եթէ այս աշխարհում իրենց որոշակի դասային մենաշնորհումների հետեւանքով կարող են շրջանցել արդարութիւնն ու օրէնքը, ապա վերջին դատաստանի ժամանակ նրանք լրիւ զրկւում են այդ հնարաւորութիւնից։ Մօտաւորապէս նոյն տեսակէտն է պաշտպանում չորրորդ դարի Միլանի եպիսկոպոս Ամբրոսիոսը(17)։ Վաղ քրիստոնէութեան խորհրդականացուած հաւասարութեան գաղափարն այստեղ օգտագործւում է աշխարհիկ աւատապետների իրաւունքներն յօգուտ եկեղեցուն սահմանափակելու նպատակով։

Իշխանը, որը նաեւ վերակացու է, որոշակի յարաբերութեան մէջ է գտնւում Աստծու եւ իր ենթակաների հետ։ Այդ յարաբերութեան ընթացքում մշակւում են նաեւ իւրայատուկ պաշտօններ։ «Իշխանքն որ ունին զվերակացութիւն աշխարհի, երկուցունց հոգասցի․ զաստուած ունել ի մտի եւ ոչ թողուլ ի մտաց զկամս նորա, եւ անձինն սրբութիւն եւ անբծութիւն եւ զամենայն արդարութիւն եւ զուղղութիւնս՝ եւ զիրաւունս առ ամենեսեան ցուցանել։ Եւ որք ընդ իշխանութեամբ են, ի մտերմութիւն կեալ...։ Եւ իւրաքանչիւր ոք զիւր վարձս առցէ յարդար դատաւորէն, իշխանք եւ որք ընդ իշխանութեամբ են․ զի ամենեցունց մի է տէր արդար՝ որ ըստ արժանեացն պատժէ եւ փառաւորէ յորժամ գայ փառօք Հօր ի դատել զերկիր» (Ծառ, 116)։ Հպատակների հանդէպ իշխանի վերաբերմունքը պայմանաւորուած է Աստծու հետ ունեցած իր յարաբերութեան բնոյթով։ Իշխանը պէտք է ղեկավարուի Աստուծմով, որպէսզի մտերմական վերաբերմունք ցուցաբերի դէպի իր ենթական, «զգաստ լինի» նրա նկատմամբ (Ծառ, 240)։ Այս հարցում Մաշտոցը դուրս չի գալիս վերացական ու խորհրդապաշտական բարոյախօսութեան շրջաններից։

Այսպիսով, Մեսրոպ Մաշտոցը վերլուծելով քրիստոնէութեան վարդապետութիւնն ու բարոյական սկզբունքները իր փաստարկներն աւելի տրամաբանական ու համոզիչ դարձնելու համար փորձում է դրանք բխեցնել որոշակի ընկերաբանական ուսմունքներից եւ քննարկել հասարակութեան կառուցուածքի եւ մարդկանց դերակատարման հետ առնչուող հարցեր։

---

16) Կանոնագիրք Հայոց, աշխ․ Վ․ Յակոբեան, Երեւան, 1964, հտր․ Ա․, էջ 457։

17) **Epistle, XVII, XVIII, XX, եւ, B. Russell, A History of Western Philosophy, N. Y., 1964, pp. 337–338.**

Մեսրոպ Մաշտոցը որպէս բարոյագէտ և մշակութային գործիչ վերլուծում է նաև առանձին ընկերային երևոյթներ և այդ ընթացքում շօշափում ընկերա–հոգեբանական ուշադրաւ հարցեր։ Այսպէս օրինակ, հեղինակին չի բաւարարում գինու չարաշահման դէմ գոյութիւն ունեցող կրօնական փաստարկը, որն այն համարում է մեղք։ Նա աշխատում է բացայայտել գինեմոլութեան վնասներն ու այդ հիման վրայ պայքար մղել դրա դէմ։ Գինին, նրա կարծիքով, յիմարացնում, բթացնում է միտքն ու զգայարանները, այն գրգռում է մարդու ցանկութիւնները՝ միաժամանակ թուլացնելով հսկողութիւնն ու վախի զգացմունքը։ Այդ բոլորի հետևանքով մարդ աւելի հեշտութեամբ է դիմում օրինազանցութեան։ Խմիչքը թմրեցնում է սիրտը և պապանձեցնում լեզուն։ Հետևաբար գինեմոլութիւնը վնասակար է (Ճառ, 103)։ Մաշտոցը աւելի խորն է վերլուծում պոռնկութիւնը, որը համարում է «ամենայն չարեաց պատճառ»։ Այդ ախտը թուլացնում է ընտանեկան կապերը, պատճառ դառնում առանձին մարդկանց ու ընտանիքների միջև թշնամանքի առաջացման, կեղծաւորութեան, նենգութեան, երդմնահարութեան ուժեղացման, մարդասպանութեան հրահրման և բազմաթիւ հիւանդութիւնների տարածման (Ճառ, 83–84)։ Ուստի պղծւում և կորսւում է մարդը։ Պահքի նշանակութիւնը բացայայտելու համար նա մատնանըշում է դրա դաստիարակչական և առողջապահական նշանակութիւնը և նշում, որ այն ներգործութեան արդիւնաւէտ մթնոլորտ է ստեղծում և վստահելի պատուար՝ աշխարհի գայթակղութիւնների դէմ (Ճառ, 96–101)։ Ինչպէս տեսնում ենք, Մաշտոցը տուեալ հարցերի վերլուծման ընթացքում ուշադրութիւն է դարձնում աշխարհիկ նշանակութիւն ունեցող հանգամանքների վրայ. աշխատում է աւելի իրապաշտ մօտեցում ցուցաբերել և երևոյթները դիտել այնպէս, ինչպէս նրանք կան։ Նա որոնում է հարցերի տրամաբանական և բազմակողմանի պատասխանը։ Ճիշդ է, այն նրան երբեմն չի յաջողւում, բայց կարևորն այս դէպքում ձգտումն է։

Հասարակական երևոյթների վերլուծութեան ընթացքում կենսաբանական, առողջապահական, հոգեբանական և ընկերային տարրեր բացայայտելու ձգտումը հետևանք է այն բանի, որ Մաշտոցն ամբողջութեամբ չի արժէքազրկում զգայական աշխարհը, աշխարհիկ կեանքը, մարդու գործունէութիւնը, քանի որ «ցամաք երկիրս բնակութիւն է մեր. և ամենայն օգուտք և պաճարանք կենաց մերոց ի սմանէ և ի վերայ սորա, և դայեկութեան դարմանք, ըստ նմանութեան կաթինն ի մօրէ, մեզ յայնմանէ», (Վրդ. Հբ 569, 286)։ Նրա համոզմամբ երկինքը Աստծու աթոռն է, իսկ երկիրը՝ նրա ոտ–

քերի պատուանդանը (Վրդ. Լէ 363, 184)։ Աշխարհը, որպէս Աստծու ստեղծագործութիւն չէր կարելի ամբողջութեամբ արհամարհել։ Նոյնիսկ Դիոնիսիոս Արեոպագիտը, Յովհան Դամասացին պնդում էին, որ մարդ բարձրանում է «դէպի աստուածային հայեցողութիւնը զգայական կերպարների միջնորդութեամբ»(18)։ Ազատագրական պայքարն ու մշակութային գործունէութիւնը հայ մտածողներին ըստիպում էին առաւել մեծ տեղ տալ աշխարհիկ կեանքի հետ աղերս ունեցող երեւոյթներին։ Եթէ աշխարհիկ կեանքն ընդհանրապէս իմաստազուրկ լինէր, ապա անհասկանալի կը լինէր ոչ միայն զգայական աշխարհում մարդու ապրած կեանքով վերջին դատաստանի ժամանակ մարդուն գնահատելու կրօնական փաստարկը, այլ նաեւ ազատագրական պայքարն ու թարգմանչաց գործունէութիւնը։

⁂

Մարդու խնդիրը, որը յատկապէս իր բարոյագիտական եւ կրօնական առումով քննարկւում էր միջնադարեան մատենագրութեան մէջ, յատուկ լուսաւորչական թեքումով է վերլուծւում Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից։ Եթէ միջնադարում առաւելապար չեշտւում էր մարդու անձնիշխանութիւնը եւ նուազ ուշադրութիւն դարձւում նրա իմացական արժանիքների վրայ, ապա հայ մեծ լուսաւորիչը յատկապէս ընդգծում է վերջինս, պատճառաբանելով, որ «Իմաստունն գիտասցէ զպատիւ Արարչին» (Վրդ. Իդ 261, 134)։ Բանականութեան արժէքազրկման դիրքերից մօտենալով հարցին, Տերտուլեանը գրում է. «Քրիստոսից յետոյ կարիք չկայ որեւէ հետաքրքրութեան, Աւետարանից յետոյ՝ որեւէ հետազօտութեան»(19)։ Իսկ Օգոստոս Երանելու համոզմամբ՝ բանականութիւնը մթագնուած է մեղքով։ Բանական մարդը չարիքի ստրուկն է եւ միայն աստուածային շնորհը կարող է նրան ազատել։ Այդ շնորհը մարդու գործունէութեամբ ու բանականութեամբ ձեռք չի կարող բերուել։ Ի տարբերութիւն այդ մտածողների, Մաշտոցը մարդկային բանականութեան դովերգուն է։ Հաւանաբար տուեալ հարցում որոշակի նշանակութիւն են ունեցել ոչ միայն սոկրատեան ու պղատոնական աւանդոյթները, այլ նաեւ ստոիկների այն տեսակէտը, որ մարդկային գործունէութիւնը պէտք է ուղղուած լինի բանականութեան պահպանման։ Բանականութեամբ ապրելով մարդ զերծ կը լինի բոլոր տեսակի հակասութիւններից։

---

18) Վ. Ն. Լազարեւ, Նշ. աշխ., էջ 28-29։

19) De Pracsiriptone, 7.

Ինչպէս բնութիւնը, շնչաւոր եւ անշունչ արարածները, այնպէս էլ մարդ ստեղծուել է նոյն նիւթից: Աստուած «շնչեաց ի նա հոգի կենդանի եւ անմահ, մտաւոր եւ բանաւոր: Եւ խառնեաց զհոգեւորն ընդ մարմնաւորն...: Եւ անձնիշխան կամօք մեծարեաց զմարդիկ որպէս զհրեշտակս, եւ ելից իմաստութեամբ եւ գիտութեամբ, եւ տեղեակ ամենայն հանդամանաց եւ խրատու հոգեւորաց առ ի հաճոյս տէրութեանն իւրոյ. զի լիցի տեսուչ արարչին արարածոց ըստ պատուիրանի նորա: Եւ զամենայն տարերս ի գործ արկցէ արուեստիւ հանճարոյն մարդոյ առ ի շինութիւն աշխարհի ըստ գաւառաց եւ քաղաքաց: Այլ եւ կահս եւ կազմուածս եւ անօթս ըստ արուեստիցն կազմեսցէ առ ի պէտս վարուց աշխարհիս, որով պէտք տնօրինին» (Ճառ, 34): Մարդն այսպիսով լցուած է իմաստութեամբ, գիտութեամբ, տեղեակ է գործելու եղանակներին: Մարդու հանճարը բնութեան տարրերն օգտագործում է աշխարհը շէնացնելու եւ իր պահանջմունքները բաւարարելու համար: Մարդուն շնորհուած է «դիտել, ճանաչել եւ իմանալ» (Վրդ. Իդ 264, 136): Նա իր «արուեստաւոր մտօք» իշխում է ամբողջ բնութեան վրայ (Ճառ, 35): Մաշտոցը համոզուած է, որ «մարդ հնարագէտ է ի խնամակալութենէ արարչին առ ի պէտս իւրոյ փրկութեանն եւ վայելելոյ ի բարութիւնս անձնիշխան կամօք» (Ճառ, 73): Ելնելով իր պահանջմունքներից, մարդ չի բաւարարւում եղածով եւ հնարում ու ստեղծում է նորը: Սակայն այն դեռեւս բաւարար չէ: Պարզ նորարարութիւնը չի գոհացնում հայ տառերի ստեղծողին: Նա գտնում է, որ մարդուն բնորոշ է միշտ աւելի լաւին ու գեղեցիկին ձգտելը: Որեւէ արուեստի, մասնագիտութեան տիրող մարդ «ի մտի ունել զհանգամանս իրացն եւ զկահուցն զկազմս, եւ հոգայ միշտ՝ զի կարասցէ գեղեցկագոյն յօրինել զէնս կամ զարդս եւ կամ այլ ինչ յօրինուածս՝ որ ըստ աշխարհիս է իմացեալ» (Ճառ, 52): Մարդկային ստեղծագործութեան մասին միջնադարեան պատկերացման այսպիսի ազատամտական եւ հեռուն գնացող մեկնաբանութիւնը հեղինակին անվիճելիօրէն միացնում է մարդկայնականների պլեադային: Մարդկայնականութիւնը Մաշտոցի աշխարհայեացքում արտայայտւում է մարդու բանականացմամբ, աշխարհիկ պահանջմունքների բաւարարելու ուղիներ որոնելու մարդկային իրաւունքի հաստատմամբ եւ իր այդ գործունէութեան արդիւնքը վայելելու ձգտման բանականութեան ընդունմամբ: Մեծ հայրենասէրը կեանքի է վերածել իր այդ հաւատամքը: Գեղեցիկի մասին մաշտոցեան հոգատարութիւնը մարմնաւորուեց հայերէն տառերի եւ դպրութեան մէջ:

Մաշտոցեան, կամ աւելի ճիշդ Թարգմանչաց շարժման այդ հակումները, որոնք իրենց տեսական արտայայտութիւնն են ստա–

ցել Մաշտոցի երկերում, արտացոլուել են նաեւ հայկական կանոնագրքում: Սահակ Պարթեւին վերագրուող ԺԴ. կանոնում գրուած է. «զորդիսդ ի դպրոց կալարուք, զի գիտունք լինիցին. ծաներո՛ւք, զի որպէս կուրութիւն աչաց ատելի է մարմնոյն, նոյնպէս տգիտութիւն ոգւոյ ատելի է Աստուծոյ»(20): Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է անպիտան արքեպիսկոպոսներին պատժել «մանաւանդ զուսումնատեացն, զի որ կամակոր է յուսմանէ՝ անկանի ի չարիս»(21): Տրամաբանական կապ կայ չարիքի ու տգիտութեան միջեւ: Բարոյականութեան բանականացման այս փորձը խիստ ուշագրաւ է եւ գալիս է հին աշխարհի փիլիսոփայութիւնից: Այս հարցում որոշակի ընդհանրութիւն կայ նաեւ Թարգմանիչների ու Նէոպլատոնիզմի հիմնադիր Պլոտինի հարցադրման մէջ: Վերջինս գտնում էր, որ հոգին ազատ կամքի բնակավայրն է: Այն ենթակայ է ինչպէս մարդկային բանականութեան, այնպէս էլ մարմնի ազդեցութեան: Թեքուելով դէպի բանականութիւնն, այն ապրում է մաքուր եւ բանական կեանք, իսկ ենթարկուելով մարմնին՝ ստորանում է ու կորչում(22):

Մարդու միւս հիմնական յատկութիւնը կամքի ազատութիւնն է, անձնիշխանութիւնը: Մարդն իր անձնիշխան գործունէութեամբ խախտում է տիեզերական ներդաշնակութիւնը, հակառակ գնում բնական բարիքին եւ դառնում չարի հեղինակը: Իշխանական կամքը մարդկանց տրուած է, որպէսզի նրանք «կարասցեն խոյս տալ ի չարէն եւ առնել զբարին» (Ծառ, 13: Տես նաեւ Վրդ. Իդ 265, 137): Այն տրուած է, որպէսզի մարդը չարի ու բարու միջեւ սեփական նախաձեռնութեամբ ընտրութիւն կատարելով արժանանայ համապատասխան վարձահատուցման: «Զի զամենայն շարժմունս արուեստից որ ի մարդիկ՝ ի կամացն շարժին ի լաւն կամ ի վատթարսն, զի իշխանականն ունի զերկաքանչիւրոցն զկամս բարւոյն եւ չարին» (Ծառ, 54): Սակայն մարդ պէտք է նախօրօք իմանայ, որ բարի գործն է համապատասխանում մարդու, եւ աշխարհի էութեանն ու աստուածային պահանջքներին: Մարդ «բարի կամօք եւ բարի գործովք ցուցեալ զգործ պիտանութեան: Զի եղեալք եւ հաստատեալք ի բարի ի նոյնս կացցուք» (Ծառ, 44): Բարիքի իրականացումը ոչ միայն կապուած է պատժից խուսափելու, վարձահատոյց եւ պիտանի լինելու մարդու ձգտման հետ, այլ նաեւ մարդու ինքնարժէքաւորման, ինքնասիրութեան հետ, քանի որ «որք յարգեն զանձինս իւրեանց ի գործս բարութեան» (Ծառ, 187): Մարդկային ես-ի այդ-

20) Կանոնագիրք Հայոց, հտր. Ա., էջ 377:

21) Նոյնը, էջ 372:

22) Պլոտին, Էննեադա, Բ. 3. 9:

պիսի գնահատումը Մաշտոցյան մարդկայնականության արտայայտություններից մեկն է և որոշակի նշանակություն ունի մարդու անհատականացման գործում(23)։

Չարիքի գոյության նկատմամբ Մաշտոցն ունի երկակի մոտեցում։ Որոշ դեպքերում նա պաշտպանում է չարիքի պատահականության մասին տեսակէտը, իսկ երբեմն էլ այն համարում է բարու նշանակությունն ընդգծելու, այն սահմանելու միջոցներից մեկը։

Բնության և մարդու ստեղծման ժամանակ չարիք չի եղել։ Չարիքը «եկամուտ» յատկություն է, ձեռք բերովի, սատանայի գործունէության և Ադամի ազատ կամքի արդիւնք(24)։ *Չարիքի հիմնական պատճառը Մաշտոցը որոնում է մարդու հոգեբանության մէջ, նրա նախանձոտ բնաւորության և ագահության ու արծաթասիրության մէջ։ Նա կրքոտօրէն պայքարում է նաև անոտխապաշտությունների և յատկապէս երազահաւատության, հմայությունների դէմ՝ դրանք համարելով չարիքի դրսևորման ձևերը*(25)։

Փորձելով մարդկային վարքը կապել բանականության հետ, Մաշտոցը չարիքը պայմանաւորում է նաև մարդու նպատակադրւածության, նրա կողմնորոշման հետ, քանի որ «առանձինն բնութեամբ՝ չարն չար ոչ է և ոչ բարին բարի. այլ ի միտսն ունի բարի և չար լինել. զի սիրովն աստուծոյ սիրել զբարին և ատել զչարն՝ բարի հաստատի. և ատել զբարին և սիրել զչարն՝ չար է. նախանձել ընդ բարիսն և լինել բարի՝ բարի է, և ընդ չարսն՝ չար է. և նախանձն նոյն է։ Բարւոյն ցանկալ բարի է, և չարին չար. և ցանկութիւն նոյն է» (Ճառ, 56)։ *Սէրը, ցանկությունը, նախանձը ինքնին իրենց մէջ չէզոք են։ Նրանց բնոյթը որոշւում է ըստ այն յարաբերության, որի մէջ նրանք գտնւում են, ըստ նրանց ուղղւածության։ Փաստօրէն հեղինակը բարու և չարի նման ըմբռնմամբ (որը հետագայում զարգացւել է Եզնիկ Կողբացու կողմից*(26)) *մօտենում է հարցի առաւել բանական մեկնաբանությանը և փորձում բարոյական արժէքները գնահատել այն իրական յարաբերություններով, որոնց մէջ նրանք հանդէս են գալիս։*

---

23) Տես՝ Գ. Տ. Խրլոբեան, *Մարդու Պրոբլեմը Եղիշէի Աշխատություններում*, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», 1971, թիւ 3, էջ 52։

24) Տես՝ *կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի*, «Բանբեր Մատենադարանի», 1964, թիւ 7, էջ 317։ Ճառ, 39, 194։ Վրդ. Իդ 262, 135, Իե 279, 145, Լե 350, 171։

25) *Երանելոյն Մեսրոպայ հայոց վարդապետի*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1958, թիւ 10, էջ 380։

26) Տես՝ Գ. Տ. Խրլոբեան, *Չարիքի Եզնիկեան Վերլուծությունը*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Պէյրութ, 1971, էջ 155–156։

Մաշտոցի չարիքի միւս ըմբռնումը կապուած է այն պատկերացման հետ, թէ երկու հակադրութիւնների գոյութիւնը անհրաժեշտ պայմանն է արժէքների սահմանազատման եւ արժէքաւորման համար, քանի որ «երեւեացի լաւն ի վատթարէն եւ անարգն ի պատուականէն: Որպէս ի խաւարի լոյս երեւի եւ ի գազանաց զգօնն, եւ ի թիւնաւորաց անմեղանչականն, եւ յանշահեկանէն շահեկանն» (Ճառ, 35): *Սոյն տեսութիւնը կապւում է արժէքների ծայրաթեւութեան եւ ոսկեայ միջինի մասին արիստոտելեան ուսմունքի հետ, որ որոշ չափով պաշտպանում է նաեւ Մաշտոցը: Վերջինս գտնում է, որ մարդկային արժէքներն ու վիճակներն ունեն իրենց հակադրութիւնները, ծայրաթեւերը (տրտմութիւն–խնդութիւն, լիութիւն–կարօտութիւն, երկիւղ–անհոգութիւն, փառաւորութիւն–անարգութիւն, փառք–պատիժ, չարիք–բարիք): Դրանք «միմեանց տեղի տալով՝ ի սահմանին կան մնան· ապա թէ ելանեն ըստ չափն, վնաս առնեն ի հոգեւորս եւ ի մարմնաւորս· որպէս եւ ամենեցուն քաջայայտ է այս»* (Ճառ, 74: Տես նաեւ՝ Վրդ. Հբ 563, 285–286): *Այդպիսի մօտեցում է նա ցուցաբերում նաեւ բնութեան երեւոյթների նկատմամբ, որտեղ «չափովն խնամք են դարմանոցն եւ անչափն տանջանք եւ մահ»* (Ճառ, 38):

Բարոյական արժէքների համակարգում նկատուող այդ ծայրաթեւերը «ոչ են մի, եւ երկոքին պիտոյանան· մին յարդարէ ի բարի գործս, եւ միւսն զհամարձակեալն ի մեղս արգելու...» (Ճառ, 74): *Այսպիսով, իր բարոյա–տիեզերաբանական տեսաբանութեամբ Մաշտոցն աշխատում է իմաստաւորել նաեւ չարիքը, որպէս բարիքի իրականացման, արժէքաւորման միջոց: Չարիքի առաջացումն ու գոյութիւնը թէեւ ստեղծում է որոշակի դժուարութիւններ, սակայն միաժամանակ այն նպաստում է, որ մարդիկ նախընտրեն բարին:*

Այսպիսով, անձնիշխանութեան հարցը հայ գրաւոր մշակոյթի ստեղծման առաջին օրից սկսում է զարգանալ այնպիսի ուղղութեամբ, որ երբեմն դուրս է գալիս վաղ միջնադարում ընդունուած վարդապետութեան սահմաններից: Անձնիշխանութեան ուսմունքի միջոցով Մաշտոցն ու նրա աշակերտները՝ Կորիւնը, Եղիշէն, Եզնիկ Կողբացին, Մովսէս Խորենացին եւ Թարգմանչաց շարժման այլ ներկայացուցիչներ արդարացնում են իրենց ժողովրդի ազատագրական պայքարն ու գիտական–լուսաւորչական գործունէութիւնը(27): *Մարդկային հոգին շահում է մարմնի հետ ունեցած իր յարաբերութիւնից,*

---

27) Տես՝ Գ. Տ. Խրլոպեան, *Պետութեան եւ Ապստամբութեան Հարցերը Եղիշէի Աշխատութիւններում*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, թիւ 2, էջ 228–236:

քանի որ այդպիսով նա ոչ միայն սովորում է ճանաչել չարը, այլ նաեւ իր Թաքուն ուժերը բացայայտելով, արտադրում է գործեր, որոնք ինքն այլապէս ի վիճակի չէր լինելու ի կատար ածելու:

Քննարկելով չարի եւ բարու հոգեբանական եւ բարոյական փոփոխութեան հարցը, Մաշտոցը նկատում է, որ չարիքը դրսեւորւում է անաստուածութեան, եսասիրութեան եւ անձնիշխանութեան ձեւով ու այդ պատճառով էլ չէզոքացւում է սիրոյ միջոցով: «Սէր ոչ խորհի չար: Իսկ չարեացն է անաստուածութիւնն եւ անձնասիրութիւնն կառավար» (Ճառ, 56): Այս հիման վրայ էլ նա հանդէս է գալիս որպէս սիրոյ եւ ընկերասիրութեան ջերմ պաշտպան(28):

Որպէս միջնադարեան մտածող, Մաշտոցը ընդհանուր եզրեր է գտնում ընկերասիրութեան ու աստուածասիրութեան միջեւ: Պաշտպանելով կրօնական այլասիրութեան սկզբունքը, նա գրում է. «Զի որ կայ ի սէրն, կայ յաստուած: Զի սիրել զընկերն՝ զաստուած է սիրել: Եւ բազում շահս անձինն ստանալ յաստուծոյ եւ ընկերաց սիրողաց աստուծոյ» (Ճառ, 105): Թէեւ մաշտոցեան սիրոյ գաղափարը հիմնւում է Պղատոնի հոգեւոր սիրոյ մասին տեսութեան վրայ, այնուամենայնիւ մարդկային եւ աստուածային սիրոյ միջեւ նման յարաբերակցութիւն դնելը խօսում է նրա մարդկայնասիրական կեցուածքի մասին: Միաժամանակ հեղինակն աշխատում է սիրոյ եւ ընկերասիրութեան անհրաժեշտութիւնը ապացուցելու համար այն բխեցնել Աստծու գոյութիւնից, աստուածային ընկերասիրութիւնից: «Վասնզի առ ամենայնիւ ընկերասիրութիւն պատուական է առ Աստուածութիւն անդր. զի որպէս Աստուածութիւնն մարդասէր է՝ նոյնպէս կամի, զի զմիմեանս սիրելովն արժանի լիցին Աստուածութեանն առ միմեանս անվնասութեամբն» (Վրդ. Զ 616, 311): Մարդկային մարդասիրութիւնը ոչ միայն գնահատւում է Աստծոյ կողմից, այլ նաեւ ընկերասէրին բերում է ապահովութիւն: Այն ծառայում է ե՛ւ Աստծուն, ե՛ւ մարդուն: Բոլոր դէպքերում Մաշտոցի համոզմամբ սէրը մարդու համար բնական ու անհրաժեշտ պահանջ է եւ ունի ինչպէս գերբնական, այնպէս էլ բնական հիմնաւորում: Սէրը ամբողջութեամբ վերացական չէ, քանի որ բխում է փոխադարձութիւնից:

Սէրը քննարկում է նաեւ որպէս հպատակութեան եւ հնազանդութեան արդիւնք: Մարդու բարի կամքից ծնւում է «հնազան-

28) Սէր հասկացութիւնը Աւետարանում հանդէս է գալիս մի քանի տարբերակներով - սեռական սէր (eros), ընտանեկան սէր, բնական համակրանք (storge), ընկերային սէր (philia, philanthropia), վերջին իմաստով է հասկացութիւնը օգտագործում Մեսրոպ Մաշտոցը:

դութիւն, եւ ի հնազանդութենէ հպատակութիւն, եւ ի հպատակութենէ սէր, եւ ի սիրոյ բազմաշահ երախտիք բարեաց» (Ճառ, 106)։ Այս դէպքում արդէն հեղինակը հանդէս է գալիս որպէս իր ժամանակաշրջանի սոցիալական յարաբերութիւնների պաշտպան։ Ճիշդ է, երբ մարդ սիրում է, ապա նա յօժարակամ հնազանդւում ու ենթարկւում է, բայց այդ չի նշանակում, որ հակառակն էլ պէտք է ճիշդ լինի։

Մարդկայնական հեղինակը սիրոյ հարցն այլ տեսանկիւնից քննարկելով, այն կապում է մարդկային հաւասարութեան հետ, մի տեսակէտ, որն հաւանաբար բխում է Պղատոնի այն դրոյթից, որ միայն իրարանման բարի մարդիկ կարող են սիրել իրար ու լինել ընկերներ։ Մարդկային սէրը չի կարող ճանաչել մեծ ու փոքր, ցածր ու բարձր Սէրը հաւասարութիւն է։ Մարդիկ «յղացեալ զյոյս եւ զսէր նախ առ Աստուածութիւն արարչութեանն, եւ ապա զսէր ընկերսիրութեանն՝ աննենգ եւ անկեղծաւոր սիրով պահել հաւասարութիւն առ միմեանս» (Վրդ. Զա 625, 315)։ Ճիշդ է, որ հեղինակն այստեղ նկատի ունի նախնական քրիստոնէական համայնքների ներքին յարաբերութիւնները, սակայն բոլոր դէպքերում սիրոյ եւ ընկերասիրութեան մէջ հաւասարութիւն բացայայտելու ձգտումը չի կորցնում իր տեսական արժէքը։ Նշենք, որ հաւասարութիւն ընդգրկող ընկերասիրութիւնը Արիստոտելը համարել է առաքինութեան վրայ հիմնուած բարձրագոյն ընկերասիրութեան յատկանիշներից մէկը։

Մաշտոցը տարբերակում է անձնասիրութիւն եւ ինքնասիրութիւն հասկացութիւնները, առաջինը համարելով երկրորդի հիմքը։ Նա գտնում է, որ «անձնսիրութեամբ ընկերսիրութիւն ոչ լինի, այլ ինքնասիրութիւն» (Վրդ. Զ 617, 311)։ Անձնասէրն այն մարդն է, որ «զընկերին շահս յինքեանս ձգեն»։ Նա նկատում է, որ եթէ իւրաքանչիւր մարդ այդպէս վարուի, ապա մարդկութիւնը կ'ապրի զրկանքի մէջ։ Այդ ժամանակ «լինի զրկումն եւ զլացումն եւ ապիրատութիւն, ստութիւն, երդմնահարութիւնք, զզուել հարկանել սպանանել» (Ճառ, 105)։ Որպէս վաղ միջնադարեան մտածող, նա ընդունում է, որ մարդ պէտք է ձգտի ինքնաբաւութեան, արտաքին պայմաններից անկախ լինելու, միայն հոգեկան ներքնաշխարհով գոհանալու։ Սակայն չկարողանալով անտեսել մարդկային փոխադարձ յարաբերութեան անհրաժեշտութիւնն ու բնականութիւնը, նա աշխատում է բացայայտել այդ յարաբերութիւնների բնոյթն ու նրանց դերը մարդու կատարելագործման խնդրում։ Կարծես Սենեկայի նման նա էլ գտնում է, որ մարդկային հաղորդակցականութեան ու յարա-

բերութեան վերացմամբ կը քայքայուի նաեւ մարդկային ցեղի միասնականութիւնը, որի վրայ է խարսխուած անհատի կեանքը(29)։

Սիրոյ եւ ընկերասիրութեան այն պատկերացումն արդէն կապ չունի միջնադարեան այն տեսութեան հետ, որ սէրը համարում էր դէպի Աստուած ցուցաբերուած գերզգայական վերաբերմունք։ Սէրն ու ընկերասիրութիւնը աշխարհականացւում են ու կապւում մարդկային պահանջմունքների ու յարաբերութիւնների փոխադարձութեան հետ, ինչպէս արւում էր հին աշխարհի բարոյագիտութեան մէջ։ Եսասիրութիւնը ուրիշի շահի իւրացումն է եւ այդ պատճառով էլ հասարակական մեծ աղէտների բարոյական չափանիշերի խախտման պատճառ։ Հայ ժողովրդի, գիտութեան եւ դպրութեան նկատմամբ իր անվերապահ նուիրուածութեամբ Մաշտոցը գործնականօրէն մերժեց այդպիսի եսասիրութիւնն ու պաշտպանեց այլասիրութեան սկզբունքը։ Նա փաստօրէն ժխտեց Պլոտինի այն տեսակէտը, թէ մարդուն բնորոշ է եսասիրութիւնը։ Վերջինս իր չորրորդ գրքում (Էննեադայում) գտնում էր, որ մարդկային հոգին միշտ պարփակուած չի եղել մարմնի մէջ։ Նա սկզբում եղել է երկնային հոգի, որը զուրկ է եղել ինքնագիտակցութիւնից եւ ճանաչել է միայն Աստծուն։ Սակայն ինքն իրեն անջատելով տիեզերական կեանքից, վեր է ածուել եսասէր, անձնասէր անհատի։ Այսպիսով, Պլոտինի համար ընկերասիրութիւնը արտաքնական երեւոյթ է, իսկ չարիքը՝ աշխարհում ապրող մարդու անբաժանելի ուղեկիցը։ Ժխտել սիրոյ եւ ընկերասիրութեան բնականութիւնը, Մաշտոցի համար կը նշանակէր ընդունել գոյացական չարիքի գոյութիւնը եւ կանգնել յոռետեսութեան դիրքերում։ Իսկ վերջինս խորթ էր ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութեանն ու Թարգմանչաց շարժման ոգուն։

Այսպիսով, մեծ լուսաւորիչի ու մարդկայնականի ընկերաբանական հայեացքները նրա երկարամեայ բեղուն գործունէութեան ընդհանրացումն ու դրա տեսական հիմնաւորումն են։ Գործի եւ գաղափարի որոշակի ներդաշնակութիւնը նպաստում է այն հանգամանքին, որ մեծ երախտաւորը իր ժամանակի եւ զարգացման բուն ընթացքի համար անխուսափելի իտէալիստական ձեւի շրջանակներում զարգացնէր առաջաւոր ընկերաբանական տեսակէտներ ու նպաստէր իր ժողովրդի առաջընթացին։

---

29) Սենեկա, De Beneficis, IV, 18, 1.

THE SOCIAL PHILOSOPHY OF MESROP MASHDOTZ

KEVORK KHERLOPIAN

(Summary)

Mesrop Mashdotz, the inventor of the Armenian alphabet and leader of the Armenian cultural movement of the fifth century, made a great contribution to the Armenian intellectual development of the time. His philosophical outlook was fashioned in consonance with the needs and aspirations of the nation for a lasting existence. Never disobedient to the principles of the Christian tenets, he proposed such solutions for some of the nonreligious matters as would make him one of the foremost progressive leaders of his time. To Mashdotz the supreme value was virtue, which led to redemption and perfection. To consummate salvation, Mashdotz resorted not only to the religious, but also to the cultural, political and other nonreligious imperatives. The ultimate accomplishment was salvation, which was freedom from evil and sin. With pristine devotion to knowledge, education and culture, Mashdotz rejected all egoism and advocated the principle of rational altruism. The universal principle and the national reality were at once juxtaposed. With an original national ideology, he blazed the trail for the great fifth-century translatoinal work in Armenia.

Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի բնափիլիսոփայական հայեացքները

ՅԱԿՈԲ ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան մէջ իրաւացիօրէն կը տիրէ այն կարծիքը, թէ նոմինալիստական(1) ուղղութիւնը Հայաստանի մէջ սկսած է զարգանալ ԺԳ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ: Հայ իրականութեան մէջ այդ յառաջդիմական ուղղութեան գլխաւոր հիմնադիրը կը համարուի Վահրամ Րաբունին, իսկ հետագայ զարգացնողներէն կը յիշատակուին Յովհան Որոտնեցիի և Գրիգոր Տաթեւացիի անունները(2): Անշուշտ այդ ուղղութեան զարգացումը կ'ենթադրէր նախապատրաստական որոշ աշխատանք: Արդ, այդ աշխատանքը կատարողներէն առաջին հերթին մեր ուշադրութեան կ'արժանանան Յովհ. Պլուզ Երզնկացին եւ Մխիթար Անեցին(3):

Յովհ. Պլուզ Երզնկացին ոչ միայն ԺԳ. դարու, այլեւ ընդհանրապէս հայ մշակոյթի պատմութեան մեծագոյն դէմքերու շարքին ունի իր պատուաւոր տեղը: Ան մեծ լեզուաբան է, տաղանդաւոր

---

1) Նոմինալիզմը միջնադարեան փիլիսոփայութեան գլխաւոր ուղղութիւններէն մէկն է, որ կը դաւանէր, թէ ընդհանուր հասկացութիւնները եզակի իրերու կամ գոյերու սոսկական անուանումներն են եւ թէ այդ հասկացութիւնները չեն կրնար նոյնիսկ արտացոլել համապատասխան իրերուն կամ գոյերուն յատկութիւններն ու որակները: Այս առումով նոմինալիզմը կը համարուի «մաթերիալիզմի առաջին արտայայտութիւնը միջին դարերուն»:

2) Տես՝ Հ. Գաբրիէլեան, *Հայ Փիլիսոփայական Մտքի Պատմութիւն*, հտր. Բ., Երեւան, 1958, էջ 132:

3) Նոյնը, էջ 122–131:

տաղերգու, փիլիսոփայ, մանկավարժ, տիեզերագէտ–բնագէտ, կրօնական եւ հասարակական գործիչ։ Ան ապրեցաւ ու ստեղծագործեց այնպիսի ժամանակաշրջանի մը մէջ, երբ թէեւ Հայաստանը կը գտնուէր մոնկոլական լուծին տակ, սակայն, միւս կողմէ, հայկական կարգ մը քաղաքներու մէջ (օրինակ՝ Երզնկա), օգտուելով մոնկոլներու որոշ թոյլատուութիւններէն, կեանքը, այնուամենայնիւ, կը զարգանար, ու կը ծաղկէին արհեստներն ու արուեստները։ Միւս կողմէ, Կիլիկիոյ հայկական պետութեան շնորհիւ, որ համեմատաբար աւելի տանելի պայմաններու մէջ կ'ապրէր, նոր գաղափարներ ու գիտութիւններ մուտք կը գործէին Հայաստան։ Արդ, ապրելով այդպիսի ժամանակաշրջանի մը մէջ՝ Պլուզ յաջողեցաւ նշանակալից աշխատանք կատարել յատկապէս անցեալի իմացական նուաճումներու մէկտեղման գծով, ինչ որ իրեն հնարաւորութիւն տուաւ քայլ մը եւս առաջ մղելու հայ իմացական միտքը։ Հոս մեր խօսքը յատկապէս կը վերաբերի անոր լեզուաբանական եւ բնափիլիսոփայական ներդրումներուն։

Մինչեւ վերջերս հայագիտութիւնը չէր զանազաներ Պլուզ Յովհ. Երզնկացին՝ Ծործորեցի Յովհ. Երզնկացիէն։ Ուսումնասիրողները կը ճանչնային մէկ Յովհ. Երզնկացի՝ Պլուզ եւ Ծործորեցի զոյգ մականուններով, թէեւ այդ ուսումնասիրողներէն ոմանք (օր. Ալիշան) հակասութիւններ կը նկատէին։ Երկու Յովհաննէս Երզընկացիները իրարմէ տարբերակելու հարցը առաջին անգամ մէջտեղ դրաւ պատմաբան Լեւոն Խաչիկեանը(4)։ Հետագային այս թեզը ոչ միայն զարգացուց, այլ եւ սպառիչ փաստերով իր լրումին հասցուց Արմենուհի Սրապեանը իր «Յովհաննէս Երզնկացի» (Երեւան, 1958) մենագրութեան մէջ։ Իսկ Գ. Յ. Գրիգորեան իր «Յովհաննէս Երզընկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները» (Երեւան, 1962) աշխատասիրութեան մէջ այլեւս վերջնականօրէն լուծուած կը համարէ այս հարցը։

Այստեղ աւելորդ կը համարենք նշեալ հեղինակներուն բերած փաստերը կրկնելը, միայն մեր կողմէ կ'ուզենք հետեւեալ լրացումը կատարել։ Եթէ Պլուզ Յովհ. Երզնկացիին աշակերտակից կը համարուի Ներսէս Տարօնեցի (Ոսպնակեր) վարդապետը, եւ եթէ այս վերջինին աշակերտներէն կը յիշատակուին Յովհ. Արճիշեցիի, Եսայի Նչեցիի եւ Մխիթար Սասնեցիի անունները(5), ապա Պլուզը չէր կըր-

---

4) Լ. Խաչիկեան, *ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, Երեւան, 1950, էջ 649։

5) Տես՝ Հ. Գ. Զարբհանալեան, *Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանց*, Ա. մաս, Վենետիկ, 1865, էջ 618։ Նաեւ՝ Արմենուհի Սրապեան, *Յովհաննէս Երզընկացի*, Երեւան, 1958, էջ 34։

նար աշակերտած ըլլալ Եսայի Նչեցիին։ Ծործորեցի Յովհ. Երզընկացին է որ աշակերտած է Նչեցիին։

Մեր կարծիքով, երկու Յովհ. Երզնկացիները իրարմէ տարբերակելու հարցը շատ կարեւոր նշանակութիւն ունի հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան համար, որովհետեւ երկու Յովհ. Երզնկացիները ունին ոչ միայն իրարմէ տարբեր աշխարհայեացքներ, այլեւ արմատապէս տարբեր են անոնց փիլիսոփայական դաւանանքները, հակոտնեայ են անոնց համոզմունքներն ու գործունէութիւնները։ Պլուզը ոչ միայն ջերմ պաշտպան է հայ եկեղեցւոյ աւանդական կանոններուն (անոնց հետեւութեամբ ինքն ալ ստեղծած է կանոններ), այլեւ ընդվզած է կաթողիկէ միարարական (ունիթոռական) շարժման դէմ, մինչ Ծործորեցին ոչ միայն միարարական շարժումին համակրողներէն եւ զայն տարածողներէն է, այլեւ հայերէնի թարգմանած է կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ ռէալական ուղղութեան մեծագոյն հեղինակութիւններէն մէկուն՝ Թովմայ Աքուինացիի գիրքը։ Արդ, առանց Պլուզը Ծործորեցիէն զատորոշելու մենք չենք կրնար Պլուզի փիլիսոփայական հայեացքներուն մասին միանական կարծիք շարադրել, առանց հակասութիւններու մէջ իյնալու։

Յովհ. Պլուզ Երզնկացին ծնած է Երզնկա, մօտաւորապէս 1230 թուականին։ Կրթութիւնը ստացած է Սեպուհ լերան Մինաս անապատին մէջ։ Ապա ուսանած է յայտնի մանկավարժ Վարդան Արեւելցիի մօտ։ 1270–ական թուականներուն ան արդէն ճանչցուած գիտնական էր եւ եկեղեցական գործիչ։ 1281 թ.ին այցելած է Երուսաղէմ, ուրկէ անցած է Կիլիկիա, ուր սիրով ընդունուած է Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսին (1268–1286 թթ.) կողմէ, եւ անոր խնդրանքով ալ սկսած է պատրաստել իր յայտնի քերականական մեկնութիւնը։ 1284 թ.ին վերադարձած է Հայաստան, իսկ անկէ անցած է Վրաստան։ Թիֆլիսի կաթողիկէ եկեղեցիին մէջ արտասանած է տիեզերագիտական–բնագիտական ճառ մը, զոր հետագային գրի առնուեցաւ իր կողմէ(6)։ Ապա, այս բոլորէն ետք, վերադարձած է հայրենիք եւ իր կեանքին վերջին օրերը անցուցած է Երզնկայի Սբ. Մինաս անապատը եւ հոն ալ կնքած է իր մահկանացուն, հաւանաբար 1293 թուականին։

Բազմատեսակ եղած է Յովհ. Երզնկացիի գործունէութեան ոլորտը։ Մեզի համար յատուկ նշանակութիւն ունի յատկապէս իր հասարակական գործունէութիւնը։ Ինչպէս յայտնի է, ԺԳ–ԺԴ. դարերուն, կաթողիկէ կրօնաւորներու միարարական (ունիթոռական)

6) Այս ճառը առաջին անգամ հրատարակուած է Նոր–Նախիջեւանի մէջ, 1792 թ.ին, «Տետրակ Համառօտ եւ Լի Իմաստախոհ Բանիւք» խորագրով։

շարժման հետեւանքով, Հայաստանի մէջ դաւաբանական պայքարը
լայն ծաւալ ստացաւ: Այդ շարժումը կարճ ժամանակի մը մէջ հող
գտաւ եւ ունեցաւ իր հայ հետեւորդները: Պլուզ ոչ միայն ընդդիմա-
ցաւ այդ շարժման, այլեւ գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ անոր
դէմ: Ան շրջագայելով Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հոգեւոր եւ քաղա-
քական գրեթէ բոլոր նշանաւոր կեդրոնները, ամենուրեք դաւանա-
բանական բնոյթի ճառեր արտասանեց հոգեւորականներու եւ աշ-
խարհականներու համար: Դեռ աւելին, ան Յակոբ Կլայեցի Կթղկս.ի
հրամանով երբեւ պատուիրակ մեկնեցաւ Կարին, իր հետ տանելով
հայ եկեղեցւոյ կանոնական հրամանները, հոն գոյութիւն ունեցող
եկեղեցական–կրօնական անհամաձայնութիւնները կարգադրելու նը-
պատակով:

Յովհ. Պլուզ Երզնկացիէն մեզի հասած են աւելի քան 60 մեծ
ու փոքր աշխատութիւններ, որոնց ամբողջական ցանկը Արմենուհի
Սրապեանը տուած է իր վերոյիշեալ մենագրութեան (էջ 285–288)
մէջ: Պէտք է ըսել, որ Երզնկացիի յատկապէս արձակ գործերուն
չնչին տոկոսն է միայն հրատարակուած ցարդ, իսկ մնացեալները
ձեռագիր վիճակի մէջ կը գտնուին Երեւանի Մատենադարանին մէջ
եւ այլուր:

ԵՐԶՆԿԱՑԻԻ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԸ

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սկիզբէն պէտք է ըսել, թէ փիլիսոփայութեան հիմնական
հարցին(7) Երզնկացին կրօնա–իտէալիստական լուծում կու տայ,
սակայն, միեւնոյն ատեն, ան յաճախ կը հեռանայ իտէալիզմէն եւ
այս կամ այն հարցի առնչութեամբ կ'արտայայտէ մաթերիալիս-
տական տեսակէտներ, ինչպէս իրաւացիօրէն կը նշեն ուսումնասի-
րողները: Երկրորդ, պէտք է միշտ ի մտի ունենալ որ միջնադար-
եան ուրիշ փիլիսոփաներու պէս, Երզնկացին ալ կը տարբերէ ճըշ-
մարտութեան երկու բնագաւառ՝ աստուածային (հոգեւոր–կրօնական)
եւ աշխարհիկ: Ճիշդ ասով ալ կարելի է բացատրել այն հանգաման-
քը, որ բնափիլիսոփայական հարցերու մասին դատելու ժամանակ
ան կը հեռանայ աստուածաբանութենէն: Անշուշտ մեզի համար կա-
րեւորն այն է, որ Երզնկացին դէպի բնութիւնն ու մարդը ունի ող-
ջամիտ մօտեցում: Ան միշտ ձգտում ունի խուսափելու կրօնական

---

7) Փիլիսոփայութեան մէջ հիմնական հարց ըսելով կը հասկնանք այն՝ թէ տուեալ փիլիսոփան ի՞նչը կը համարէ սկզբնական՝ նիւթը՞, թէ զԱստուած:

ընդունուած մեկնութիւններէն, թէեւ դժուար է ըսել թէ ան այդ բանը կանխամտածուա՞ծ կերպով կ'ընէ, թէ՝ տարերայնօրէն։ Սակայն միայն այն փաստը, որ միջնադարեան կարգ մը մտածողներ, որոնց մէջ նաեւ Երզնկացին, կը փորձէին բնութեան ծագման եւ անոր երեւոյթներուն մասին նոր, կրօնականէն տարբեր մեկնաբանութիւններ տալ, բաւական է ցոյց տալու համար թէ անոնք կը նկատէին ժամանակաշրջանի տիրող ուսմունքներուն հակասութիւններն ու թերիները։

Երզնկացիի փիլիսոփայական հայեացքները շարադրելէ առաջ պէտք է ընդգծել նաեւ այն, որ ան մէկ կողմէ քաջատեղեակ ըլլալով դասական եւ իրեն ժամանակակից փիլիսոփայական մաքին, իսկ միւս կողմէ չկարողանալով դուրս գալ «աստուածային սկզբնապատճառի» գաղափարէն՝ յաճախ կ'իյնայ հակասութիւններու մէջ։ Օրինակ, երբ ան իր «Ի տանկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք Յովհաննէս Երզնկացին» գործին մէջ կը խօսի իրականութեան ճանաչողութեան ձեւերուն եւ միջոցներուն մասին, ի մէջ այլոց կ'ընդգծէ նաեւ հաւատքը, իբրեւ ճանաչողութեան միջոցներէն մէկը, իսկ նոյն աշխատութեան ուրիշ մէկ մասին մէջ դարձեալ այդ ձեւերը թուարկելու ատեն՝ հաւատքը չի յիշատակեր(8)։

Անշուշտ այս կարգի հակասութիւններու կարելի է հանդիպիլ ոչ միայն իր մօտ, այլեւ՝ միջնադարեան ուրիշ մտածողներու՝ Վ. Բաբունիի, Գր. Տաթեւացիի եւ ուրիշներու մօտ։

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ, ԱՐԱՐԻՉ ԵՒ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ

Բնականաբար Երզնկացին որպէս միջնադարեան իտէալիստ մտածող կը դաւանէր աշխարհի արարչագործուած ըլլալը, այլ խօսքով՝ անիկա կ'ընդունէր թէ տիեզերքը ունի իր ստեղծողը, որ է Աստուած։ Կարելի է մտածել, թէ այս կարծիքը երկրայանքի առիթ չի տար, մանաւանդ որ ատոր ապացոյցները բազմաթիւ են իր քով։ Սակայն Փրոֆ. Հ. Գաբրիէլեան այս հարցը քննարկելու ատեն, Երզնկացիին կը վերագրէ այն միտքը, թէ՝ Երզնկացին թէեւ կ'ընդունի տիեզերքի ստեղծուած ըլլալը, սակայն, միւս կողմէ, կը պնդէ թէ Աստուած զայն ստեղծելու ատեն իր տրամադրութեան տակ ունեցած է սկզբնական ատաղձ՝ չորս տարրերը։ Ան կը գրէ թէ Եր-

---

8) Տես՝ Ս. Արեւշատեան, Յովհաննէս Երզնկացու Իմաստասիրական Անյայտ Աշխատութիւնը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, Երեւան, 1958, էջ 303 (92բ) եւ էջ 308 (100բ)։

զնկացիի կարծիքով՝ «Անշուշտ… աշխարհը իր ստեղծողը ունի, բայց դրա հետ միասին, նա (Երզնկացին, Յ.Ա.) այն կարծիքին է, որ աշխարհի արարման ժամանակ Աստուածն ատաղձ է ունեցել հողը, հողմը, ջուրը եւ կրակը, այլ կերպ ասած՝ նա ոչնչից չէ որ ստեղծել է աշխարհը, այլ ինչ–որ բանից»(9)։ Իսկ իր աշխատասիրութեան յաջորդ էջին մէջ Փրոֆ. Հ. Գաբրիէլեանը իր վերոյիշեալ միտքը ընդհանրացնելով կը յանգի այն եզրակացութեան թէ՝ ըստ Երզնկացիի «… Երկիրը չի ստեղծուել, այլ գոյացել է…»։ Այս հաստատումը առնելին քննադատուեցաւ Գ. Գրիգորեանի կողմէ։ Վերջինս կը գտնէ թէ, ըստ Երզնկացիի, աշխարհի արարչագործութեան առեն Աստուած ոչ թէ իր ձեռքին տակ ունեցեր է չորս տարերքը, այլ Ան ինքն է ստեղծեր զանոնք, որոնք հետագային իրարու հետ մտնելով զանազան յարաբերութիւններու մէջ՝ բաղկացուցեր են աշխարհը(10)։ Մեզի կը թուի թէ այս տարակարծութեան հիմքը Երզնկացիի փիլիսոփայութեան հակասութիւններէն կամ անհետեւողականութիւններէն մէկն է, որուն մասին իր յօդուածներէն մէկուն մէջ անդրադարձեր է նոյնինքն Գ. Գրիգորեանը(11)։ Հարցն այն է որ Երզընկացին Փիլոն Աղեքսանդրացիին նուիրուած իր մեկնութեան մէջ Աստուծոյ գործը տեղ մը կը նմանցնէ արհեստաւորի գործին, որ ոչ թէ ինք կը ստեղծէ իր օգտագործած նիւթերը (ատաղձը), այլ պատրաստի նիւթերէն կը շինէ առարկաները(12)։ Իսկ ուրիշ տեղ մը, նոյն աշխատութեան մէջ, Երզնկացի կը քննադատէ բոլոր անոնք, որոնք կը պաշտպանեն այն կարծիքը, թէ նիւթն «անզարթ եւ անձեւ» էր եւ միայն Աստուծոյ միջամտութեամբ «անտեսակ նիւթն որակացեալ տեսակացաւ»(13)։ Այսինքն, կը ժխտէ իր արտայայտած նախորդ կարծիքը։ Ինչպէս կը տեսնենք, Հ. Գաբրիէլեանի կատարած ընդհանրացումը թէեւ ունի որոշ հիմք, սակայն կառուցուած է Երզնկացիի հակասութիւններէն մէկուն վրայ։

Երզնկացին նախասկիզբ կ'ընդունէր զԱստուած։ Այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ հակառակ պարագային ան հանդէս եկած կ'ըլլար քրիստոնէական գլխաւոր դոգմաներէն մէկուն դէմ, ըստ ո–

---

9) Հ. Գաբրիէլեան, *Հայ Փիլիսոփայական Մտքի Պատմութիւն*, հտր. Բ., էջ 126։

10) Գ. Յ. Գրիգորեան, *Յովհ. Երզնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները*, Երեւան, 1962, էջ 38–39։

11) Գ. Գրիգորեան, *Փիլոն Աղեքսանդրացու Աշխատութիւնների Հայ Մեկնութիւնները*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 5, Երեւան, 1960, էջ 110–111։

12) Նոյնը, էջ 111։

13) Նոյնը, էջ 110։

րուն՝ «Ի սկզբան էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն... Ամենայն ինչ նովաւ եղեւ եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ որ ինչ եղեւն»(14)։ *Հետեւաբար Երզնկացին դժուար թէ կարենար ժխտած ըլլալ վերոյիշեալ տեսութիւնը կամ* դոգման, *որովհետեւ առիկա շատ համարձակ քայլ մը կ'ըլլար միջնադարեան մտածողի մը համար։*

Երզնկացին կ'ընդունէր Աստուծոյ գոյութիւնը իբրեւ տիեզերքի արարիչ, նախասահմանող, սակայն, միւս կողմէ, ան յաճախ կը փորձէր սահմանափակել Աստուծոյ դերը, օրինակ «ժամանակ» հասկացութեան փիլիսոփայական սահմանումը տալու ատեն(15)։

Փիլոն Աղեքսանդրացիի աշխատութիւններուն մեկնութեան մէջ Յովհ. Երզնկացին դատողութիւններ կ'ընէ նախախնամութեան հարցին շուրջ։ Անշուշտ ան չի ժխտեր քրիստոնէական եկեղեցիին կողմէ ընդունուած այն դրոյթը, թէ Աստուած կը նախախնամէ ամէն ինչ, կամ՝ գոյութիւն ունի աստուածային նախախնամութիւն մը, առանց որուն գիտակցութեան կամ հրամանին ոչ մէկ բան կը կատարուի տիեզերքի վրայ։ Սակայն այս կապակցութեամբ Երզնկացիին զգացած կասկածանքը ակնյայտ է։ Ան թէեւ այս հարցին որոշակի պատասխան չի տար յաճախ, սակայն տարակուսանքը զգալի է։ Օրինակ, ան կը տարակուսի թէ ինչո՞ւ բնութեան նոյն աղէտներն ու բարիքները կը ղրկուին թէ՛ բարի եւ թէ՛ ամբարիշտ մարդոց վրայ, կամ ինչո՛ւ անասունները սահմանուած են կեր դառնալու մարդուն։ Այս հակասութիւններէն դուրս ելլելու համար Երզընկացին կը փորձէ գտնել միջին եզր մը։ Ան կը սահմանափակէ Աստուծոյ նախախնամական դերը ըսելով, թէ շարք մը երեւոյթներ կամ հասկացութիւններ դուրս կը մնան աստուածային նախախնամական հսկողութենէն։ Օրինակի համար՝ գիշերուան եւ ցերեկուան տեւողութիւնը չի որոշուիր նախախնամութեան կողմէ, այլ «ըստ բնական հարկին լինի»(16)։

ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՈԳԻ

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Յովհ. Երզնկացին իր աշխատութիւններուն մէջ ընդհանուր ելակէտ կ'ընդունի զԱստուած։ Ըստ ի-

---

14) *Աստուածաշունչ*, Վիեննա, 1929, Աւետարան Ըստ Յովհաննու, էջ 95։

15) Այս մասին աւելի մանրամասնօրէն կ'անդրադառնանք յետագայ էջերուն մէջ։

16) Գ. Գրիգորեան, *Փիլոն Աղեքսանդրացու Աշխատութիւններու Հայ Մեկնութիւնները*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 5, էջ 112։

րեն, Աստուած առաջին արարչագործութիւնը, առաջին ստեղծագործութիւնը կատարողն է։ Ան կ'ընդունի Աստուծոյ գոյութիւնը որպէս ելակէտ, որպէս բնութեան արարիչ, սակայն միայն այդքան։ Մինչեւ այստեղ ան նման է իր ժամանակի միւս մտածողներուն, սակայն անկէ ետք, երբ կը խօսի տիեզերքի մասին, կը փորձէ սահմանափակել Աստուծոյ դերը։ Արդէն, ինչպէս յիշեցինք, ան կ'ընդունի ճշմարտութեան երկու գիծ՝ աստուածային եւ աշխարհիկ։ Սկզբնական արարչագործութիւնը Աստուծոյ վերագրելէ ետք, ան «տիեզերական գործունէութիւնը» կը նկատէ բնութեան արդասիքը, բնութեան ինքնուրոյն գործունէութիւնը։ Շատ կարեւոր է Երզնկացիի այն միտքը, թէ «չորս տարերաց թարգող (կարգաւորողը՝ Ց. Ա.) բնութիւն է»։ Ասկէ կրնանք հետեւցնել, թէ բնութիւնը ունի իր օրէնքները եւ այդ օրէնքներուն կ'ենթարկուին բոլոր գոյերը, իսկ բնութիւնը անոնց ղեկավարն է։ Այստեղէն ալ կարելի է առաջ քաշել այն միտքը, որ, ըստ մեզի, Երզնկացիի փիլիսոփայութեան հիմնական տեսութիւններէն մէկն է, անիկա տիեզերական ընդհանուր ոգիի, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, ընդունումն է անոր կողմէ։ Այս կապակցութեամբ հետաքրքրական է անոր հետեւեալ միտքը. «գիտելի է, զի ի բնութենէն, որ ընթաւնուր հոգի է, ընդ ամենայն պարունական երկնի մինչ ի գետնիս մարքաղն (կեդրոնը) ի-ջանէ եւ զամենայն շարժէ ի գոյութիւն եւ ի գործ»(17)։ Այդ ընդհանուր ոգին առկայ է տիեզերքի վրայ գոյութիւն ունեցող ամէն բանի մէջ՝ մարդ, անասուն, բուսականութիւն, երկնային մարմիններ, եւլն.։ Ամէն ինչ կ'ենթարկուի այդ ոգիին, եւ այդ ոգին իր մէջ կը պարունակէ նաեւ միւս ոգիները՝ «եւ զոր յաշխարհս խելք եւ ի բուսականքն հոգի բուսոց կոչեն. և զոր առ մարդիկ՝ հոգի մարդկան կոչեն, վասն որոյ զնա հոգի ընդհանուր կոչեն»(18)։ Տիեզերքի վրայ գոյութիւն ունեցող բոլոր գոյերը կը ղեկավարուին այդ ընդհանուր ոգիի օրէնքներով, որովհետեւ բոլոր գոյերը ընդհանուր կամ տիեզերական ոգիի գործունէութեան արդիւնքն են։ Դեռ աւելին, այդ գոյերը՝ ըլլալով նոյն ոյժին կամ ոգիին արգասիք՝ նման են իրարու բազմաթիւ յատկանիշներով։ Երզնկացին աւելի եւս զարգացնելով այս տեսակէտը՝ կը յանգի այն ծայրայեղ եզրակացութեան, թէ տիեզերքի բոլոր գոյերը նման են իրարու իրենց գործունէութեամբ, անոնք ընկեր են իրարու եւ կ'ազդեն իրարու վրայ, որովհետեւ նոյն ձեռքը նոյն սկզբունքներով կը ղեկավարէ զանոնք։ Այս մասին ան կը գրէ. «Սահման նաֆսին (հոգի, շունչ) անուն է ըն-

17) «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, էջ 307 (99բ)։

18) Նոյնը, էջ 308 (101ա)։

կերութեամբ, յոր մարդ եւ կենդանիք եւ բոյսք ընկերք են. եւ այլ մարդիկ եւ հրեշտակք ընկերք են»(19)։ *Երզնկացին բոլոր գոյերուն մէջէն կը տեսնէ կարեւոր նմանութիւններ՝ անասունները ունին խոհականութիւն, բոյսերը շնչաւոր կենդանիներուն պէս են եւ մարդկային մարմինին այս կամ այն գործարանն ու անդամը նման է այս կամ այն երկնային մարմինին կամ լուսատուին։ Երզնկացին նոյնիսկ բոյսերուն կը վերագրէ շնչաւոր էակի յատկանիշներ, ըսելով՝ «եւ մեծ եւ պատուական ամբրաւեննին (արմաւենի)՝ բուսոցն տեսակն, որպէս կենդանի է, որ է գլուխն կտրես՝ մեռանի, եւ թէ բեւեռ մի ի սիրտն զարկնեն՝ մեռանի...»*(20)։ *Վերոյիշեալով կարելի է բացատրել նաեւ այն հանգամանքը, որ Երզնկացին անասուններուն կը վերագրէ որոշ խոհականութիւն մը։ Ան կը պնդէ, թէ մարդկային մարմինին միջոցով կարելի է ճանչնալ տիեզերքը։ Արդարեւ, այս միտքը բաւական հետաքրքրական է եւ ուշադրութեան արժանի։ «Երեւելի արարածքս – կ'ըսէ ան –, մեծ աշխարհ ասի եւ մարդ փոքր աշխարհ, եւ որպէս մարդ հոգի է եւ մարմին, նոյնպէս աշխարհ. եւ զոր ինչ կայ ի մեծ աշխարհս՝ մարմնեղէն եւ հոգեղէն, կայուն եւ գնայուն, գոյացութիւն եւ պատահումն, չոր եւ դալար, ամենայն կայ եւ ի փոքր աշխարհ եւ* փոքրովս մեծն իմանին»(21)։ *Այս միտքը աւելի եւս զարգացնելով ան կը յանգի ոչ գիտական եզրակացութեան թէ՝ «...եղեն չորս տարերք եւ մայր, որ ծնան զմեծ աշխարհս եւ զփոքր, մեծ աշխարհիս մարմին է երկինք եւ երկիր, գլուխ է երկինքն եւ ոտք է երկիրս. եւ են կազմեալ ի չորից տարերաց եւ եւթն մոլորականք... Եւ վերին երկինքն գլուխ է, և ի գլխոյն բաժանին երակքն, որ տան զօրութիւն հոգւոյն...»*(22)։ *Ըստ իրեն, երկնային մարմինները նոյնիսկ կ'ազդեն մարդկային մարմինին վրայ։ Օրինակ. արեգակը «զօրութիւն կու տայ»... աղիքներուն, լուսինը՝ ստամոքսին եւլն.։ Մէկ խօսքով, մարդկային մարմինին բոլոր մասերը նման են այս կամ այն երկնային մարմինին։ Պէտք է աւելցնել նաեւ թէ Երզնկացին երբեմն ալքիմիկոս է։*

Այս բոլորը մեզի կը թոյլատրեն ըսելու, թէ Յովհ. Պլուզ Երզնկացին տիեզերքի գլխաւոր ոյժը կը համարէ բնութիւնը։ Անոր մօտ բնութիւնը հանդէս կու գայ իբրեւ մեծ արհեստաւոր եւ տնօրէն։ Ան կ'ըսէ. «Արդ՝ բնութիւն ի նմանութիւն հիւսան, ֆալաքն (երկինք) որպէս ճեռք, տարերքն որպէս փայտ եւ երկաթ, եւ որ

---

19) Նոյնը, էջ 309 (103ա)։

20) Նոյնը, էջ 307 (100ա)։

21) Նոյնը, էջ 310–311 (106ա)։

22) Նոյնը, էջ 311 (106բ–107ա)։

ինչ ի նոցանէ լինի՝ աթոռ եւ թուր, այսպէս կենդանիք, ու բոյսք ու մայրանն (հանածոները)»(23)։

Բացի այս բոլորէն, Երզնկացին իբրեւ բանաստեղծ նոյնպէս բնապաշտ է, անոր գեղարուեստական գործերուն մէջ յաճախ կարելի է հանդիպիլ բնապաշտական տողերու։ Ան բնութենապաշտ (պանթէիստ) է բառին իսկական առումով։

Անշուշտ Երզնկացիի դաւանած տիեզերական կամ ընդհանուր ոգիի դրոյթին մէջ իտէալիստական շատ տարրեր կան։ Ան կը յիշեցնէ յատկապէս արդի իտէալիստ մտածողներէն ոմանց դրոյթները, այնուամենայնիւ, իր ժամանակի համար ատիկա պէտք է համարել շատ յառաջդիմական մօտեցում մը, որովհետեւ այդպիսով բնութիւնն է որ հանդէս եկած կ'ըլլայ իբրեւ ղեկավար ույժ։

ՆԻՒԹԻՆ ԵՒ ՉՈՐՍ ՏԱՐՐԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Բնափիլիսոփայական հարցերու մէջ Երզնկացին յաճախ կը հետեւի Շիրակացիին։ Ուսումնասիրողները իր աշխատութիւններուն մէջ յաճախ կը հանդիպին այնպիսի մտքերու, որոնց մասին Շիրակացին արդէն անդրադարձած է։ Սակայն Երզնկացիին քով անոնք աւելի զարգացուած են եւ ժամանակի գիտական մակարդակին յարմարեցուած։

Գլխաւորը իր քով այն է, որ ան կ'ընդունի երկրի նիւթական բաղադրութիւն ունենալու ճիշդ տեսակէտը։ Ան նիւթը կը համարէ բոլոր գոյերու էութիւնը, ան կ'ընդունի աշխարհի նիւթական բնոյթ ունենալու տեսակէտը, նիւթին տակ հասկնալով նաեւ հոգին եւ բանականութիւնը։ Ան կ'ըսէ․ «Եւ թէ չէր նիւթն, ուստի՞ էր գոյացութիւնսն․ եւ թէ չէր գոյացութիւն, ուստի էր զօրութիւն․ եւ թէ ոչ էր զօրութիւն, ուստի էր ներգործութիւն․ վասն որոյ սորօք գոյացան ամենայն արարածք»(24)։ Իսկ այս միտքէն ալ բղխեցնելով ան առաջ կը քաշէ չորս տարրերու մասին Էմպեդոկլեան ուսմունքը, որ այդ դարերուն կ'ընդունուէր առաջաւոր մտածողներուն կողմէ։ Երզնկացին կը գտնէր որ նախասկիզբ նիւթ հանդիսացող տարրերը չորս հատ են՝ ջուրը, օդը, հողը եւ կրակը (հուրը)։ Այս կապակցութեամբ խօսելու ատեն, ան նախ կը յիշատակէ հին փիլիսոփաներուն կարծիքները աշխարհի ստեղծման համար հիմք հան-

---

23) Նոյնը, էջ 310 (105ա)։

24) Նոյնը, էջ 311 (106բ)։

գիտցած սկզբնանիւթերու մասին՝ «Թալէս զՋուր ասաց առաջին, Անաքսիմանդրոս՝ զանբաւէ, այսինքն՝ զանդունդս...»(25), իսկ յետոյ կը թուարկէ այդ չորս տարրերը, այն է՝ օդ, ջուր, կրակ եւ հող: Այս չորս տարրերուն մասին ան յաճախ կ'անդրադառնայ, նոյնիսկ իր չափածոյ գործերուն մէջ: Ան կը գտնէ, որ այդ չորս տարրերուն մէջ առաջնայինը կրակն է, եւ անիկա պատահական չէ, որովհետեւ, ըստ իրեն, բնութեան գործունէութեան գլխաւոր յատկանիշը շարժումն է, իսկ շարժումը կ'ենթադրէ ջերմութիւն. հետեւաբար ջերմութիւնը, կրակն է բնութիւն—արհեստաւորին գլխաւոր ատաղձը: Ան կ'ըսէ. «Եւ գործն շարժիլ ասէ, եւ շարժելն ջերմային է եւ ջերմն արոյ է...»(26): Մէկ խօսքով, ջերմութիւնը կամ «հուրն» է պատճառը շարժման:

Երզնկացիի կարծիքով, բոլոր գոյերը կազմուած են («շաղղած են») այդ չորս սկզբնատարրերէն: Օրինակ, մարդկային մարմինը կազմող բաղադրիչ տարրերը կը յանգին այդ չորս տարրերուն: Այդ տարրերը թէեւ հակադիր են իրարու, սակայն անոնց միասնութենէն կը կազմուի մարդկային մարմինը, իսկ անոնց անջատումէն՝ կը մահանայ այդ մարմինը: Ան իր քառեակներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ.

«Շաղղաց եւ ի չորս իրաց, այդցեղ չէնքդ ամուր չի լինի,
Օդըն հողոյն ի՞նչ նման, հուրն ու ջուրն են խիստ ատելի,
Ի հակառակէ ստեղծած եւ եղած ես մարդ կենդանի,
Վերնայ օդն ու հուրն ու ջուրն, ու մարմինըդ դառնայ փոշի»(27):

Վերոյիշեալ քառեակը կրնայ որպէս դասական օրինակ ծառայել ընդհանուր փիլիսոփայութեան մէջ յայտնի «հակասութիւններու պայքար» հասկացութեան: Բացի այդ, անիկա ցոյց կու տայ նաեւ Երզնկացիի մաթերիալիստական ըմբռնումը մահուան մասին:

Այնուամենայնիւ, պէտք չէ ենթադրել, թէ Երզնկացին բոլոր գոյերուն միջեւ հաւասարութեան նշան կը դնէ, ո՛չ, այլ ան կ'աշխատի զանոնք դասդասել եւ նախապատուութիւնը տալ այդ գոյերէն առաւել զարգացած տեսակներուն: Օրինակ. հանածոներուն մէջ առաջնութիւնը («պատուական») կու տայ յակինթին, կենդանիներու մէջ՝ մարդուն, իսկ բոյսերուն մէջ՝ արմաւենիին(28):

Բոլոր գոյերը նման են իրարու մէկ գլխաւոր յատկանիշով. բոլոր գոյերը ունին սկիզբ եւ վախճան: Սկիզբը արդէն գոյութիւն

---

25) Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 5, էջ 111:

26) «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, էջ 311 (106բ)։

27) Արմենուհի Սրապեան, *Յովհաննէս Երզնկացի*, էջ 148, ժէ քառեակ:

28) «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, էջ 307 (100ա)։

ունենալն է կամ, ինչպէս վերը տեսանք, հակադիր տարրերու միասնութիւնը, իսկ վախճանը կամ մահը՝ մասերու (իմա՝ տարրերու) անջատումն է իրարմէ։ Ան շատ գեղեցիկ կերպով կը ձեւակերպէ իր այս միտքը ըսելով՝ «Եւ ամենայն որ յաշխարհի կայ՝ սկիզբն ունի եւ վախճան, սկիզբն գոյութիւն է ամենայնի եւ վախճանն քակտումն է մասանցն»(29)*։ Հոս արդէն ակնյայտ կը դառնայ մեր յիշատակած այն միտքը, թէ Երզնկացին իսկական մաթերիալիստական ըմբռնում ունի մահուան մասին։ Մահը «քակտումն է մասանցն» եւ ոչ թէ ինչ-որ գերբնական երեւոյթ։*

Իսկապէս մաթերիալիստական կարծիքներ կ'արտայայտէ Երզնկացին նիւթին մասին խօսելու ժամանակ։ Նախ, նիւթը կը բաժնէ չորս տեսակներու։ Առաջին «նիւթ արհեստից»՝ երկաթ, փայտ, այսինքն՝ բոլոր պատրաստի նիւթերը։ Երկրորդ, «նիւթ բնութեան»՝ չորս տարրերը եւ այն բոլորը որոնք արեւին տակ գոյութիւն ունին։ Երրորդ, «նիւթ ընթանուր»՝ «երկինքներն» ու աստղերը եւ ինչ որ անոնց վրայ կան։ Չորրորդ, «նիւթ առաջին»՝ ամենապարզ նիւթն է, զոր ոչ ոչնչացնել եւ ոչ ալ բաժնել կարելի է։ Այս վերջինը անհասանելի է մեր զգայարանքներուն եւ ամէն ինչ կառուցուած է անով։ «Նիւթ առաջին»ին մասին խօսելու ատեն Երզնկացին կ'ըսէ, թէ այն ոչ քանակ ունի եւ ոչ ալ որակ, այլ քանակն ու որակը պարզապէս պատկերներ են, որոնք կ'արտապատկերուին նիւթին արտացոլման մէջ, այլ խօսքով՝ քանակն ու որակը նիւթին դրսեւորման ժամանակ ի յայտ կու գան։ Ան կը գրէ. «Նիւթ առաջին... ինքն տեսակ է գոյացութեան, որ է ճօհարն (գոհար), եւ ի նմայ քանակ եւ որակ ոչ երեւի, այլ քանակն եւ որակն պատկերնի են պարզ, այսինքն տեսակ»(30)*։ Ակնյայտ է որ հոս մենք գործ ունինք* աթոմիստական *տեսութեան հետ։ Ասկէ կարելի է հետեւցնել նաեւ, թէ Երզնկացին կը պաշտպանէ Պղատոնական տեսակէտը փիլիսոփայական «սեռ» հասկացութեան առաջնայնութեան կապակցութեամբ։*

Երզնկացին շատ կարեւոր միտքեր կ'արտայայտէ նիւթի մասին։ Ան կը դաւանի նիւթի անոչնչալիութեան տեսակէտը։ Ան կը գըտնէ, թէ կ'ոչնչանայ կամ կը մեռնի («ապականի») ոչ թէ նիւթը, այլ տեսակը, իսկ նիւթը («պարզ ճօհարն») երբեք չ'ապականիր կամ ոչընչանար։ Երզնկացին կը փորձէ այս տեսակէտի ճշմարտացիութիւնը իրեղէն փորձով ապացուցել՝ «Իսկ պարզ ճօհարին և նիւթոյն ոչ լինի բնաւ ապականութիւնն... Եւ հողոյն յաւելուածն ի հողմն մնայ եւ այս աչաց տեսնել եղեւ, որ աղն, յորժամ զհրոյն տաքութիւն տե-

29) Նոյնը, էջ 311 (106ա)։

30) Նոյնը, էջ 304 (94ա)։

սանէ, օդ լինի»(31)։ *Նիւթը երբեք չի ոչնչանար, այլ անոր դրսեւորման, արտայայտութեան ձեւերն են որ կը փոխուին։ Երբ որ մարդ կը մահանայ, անոր մարմինին բաղկացուցիչ մասերը կը վերածուին իրենց նախկին ձեւերուն, այն է՝ օդ, հուր, ջուր, հող։*

Երզնկացիի մօտ երբեմն կարելի է հանդիպիլ նաեւ այնպիսի մտքերու, որոնք կը վերաբերին սեռի եւ տեսակի փոխյարաբերութեան։ Որպէս խոէալիստ, Երզնկացին սկզբնական կը համարէ սեռը. ընդհանուրը գոյութիւն ունի եզակիէն ու մասնակիէն առաջ։ Ան սեռ կը համարէ չորս տարրերը, իսկ անոնց տեսակ կը համարէ ջերմութիւնը, շարժումը, տաքութիւնը, չորութիւնը։ Սակայն, պէտք է ըսել, որ անոր մօտ սեռի գաղափարը որոշակի կերպով չէր դըրուած։ Ան չորս տարրերը կը համարէ բարձրագոյն սեռ՝ «սեռ խաս», իսկ կենդանիներն ու հանածոները՝ «մասնաւորք»(32)։ *Երզնկացին առաջնային կը համարէ սեռը, իսկ տեսակը՝ երկրորդական, հետեւաբար ատոնց յարաբերութիւնը պայմանաւորողի եւ պայմանաւորուողի յարաբերութիւն է։ Ասիկա անշուշտ նոմինալիստական մօտեցում չէ, սակայն Երզնկացին մեթաֆիզիք ալ չէ, ան կ՚ընդունի որ սեռը, տեսակը, քանակն ու որակը յարաբերական հասկացութիւններ են։ Իսկ որակ—քանակ յարաբերութեան մէջ Երզնկացին նախապատուութիւն կու տայ քանակին, որովհետեւ, վերջ ի վերջոյ, որակը կը պայմանաւորուի քանակով։*

ՇԱՐԺՈՒՄ, ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Երզնկացին շարժումը կը համարէ բնութեան գործունէութեան գլխաւոր ձեւը։ Ան յաճախ կը կրկնէ այն միտքը, թէ բոյսերու, կենդանիներու ու հանածոներու առաջացումն ու գոյութիւնը պայմանաւորուած է երկինքի («ֆալաքի») շարժումով։ Ոսկիի, արծաթի եւ միւս հանածոներու առաջացումը ան կը կապէ «երկինքի» այս կամ այն լուսատուի շարժման հետ։ Հոս Երզնկացին կը դառէ միջնադարեան ալքիմիկոսի մը նման։ Ան նոյնիսկ մարդկային մարմինին զանազան մասերուն գործունէութիւնն ալ կը կապէ այդ լուսատուներու շարժման հետ։ «Եւ այսպէս ամենայն ինչ, որ ի զօրութենէ ի գործ գայ, յաստեղաց շարժմանէն լինին», կ՚ըսէ ան(33)։

---

31) Նոյնը, էջ 305 (96բ, 96ա)։

32) Նոյնը, էջ 304 (94ա)։

33) Նոյնը, էջ 305 (96ա)։

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Երզնկացին շարժման գաղափարը կը կապէ ջերմութեան հետ («Եւ գործն շարժիլ աւէ, եւ շարժելն ջերմային է»)։ Ան երկինքը իր բոլոր մարմիններով կը համարէ առանձին գոյ, որ իր շարժումով, յատկապէս ջերմութեան միջոցով կ'առաջացնէ բոյսերն ու կենդանական աշխարհը, նաեւ՝ հանածոները։ Ան բոյսերուն, կենդանիներուն եւ հանածոներուն առաջացման մէջ վճռական տեղ կու տայ նաեւ ժամանակին։ Միւս կողմէ, Երզնկացին ժամանակը անկախ գոյ չի համարեր, այլ կը պաշտպանէ այն ողջմիտ տեսակէտը, թէ ժամանակը արդիւնքն է երկնային լուսատուներու շարժման։ Այս մասին ճիշդ կը նկատէ Փրոֆ. Հ. Գաբրիէլեանը երբ կը գրէ թէ ըստ Երզնկացիի «շարժման կոնկրետ ձեւերը անմիջապէս կապւում են մաթերիայի կոնկրետ ձեւերի հետ»(34)։

Երզնկացին զարմանալիօրէն առողջ տեսակէտ ունի ծնունդի եւ մահուան մասին։ Ան կ'աշխատի բացատրել այն որ օրկանական եւ անօրկանական աշխարհի մէջ նիւթին շարժման հետեւանքով կը գոյանան մարդիկն ու կենդանիները եւ միւս գոյերը, իսկ ատոնց մահը՝ «քակտումն է մասանցն»։ Դեռ աւելին, ան իր քառեակներէն մէկ քանիներուն մէջ կասկած կը յայտնէ հանդերձեալ կեանքի գոյութեան մասին։

Դիալեկտիկական մօտեցում կը ցուցաբերէ Երզնկացին, երբ կ'ըսէ թէ ամէն ինչ բնութեան մէջ գոյութիւն կ'ունենայ «նորոգմամբ յապականութեանց»։ Այս միտքը անշուշտ, ինչպէս կը նկատէ Գ. Գրիգորեանը, նոր չէ, այլ կու գայ Շիրակացիէն, ըստ որու՝ «Լինելութիւնն է սկիզբն ապականութեան եւ ապականութիւն է անդրէն սկիզբն լինելութեան»(35)։

Մեր կարծիքով, Երզնկացին մեթաֆիզիք չէ։ Ան ընդհանրապէս ոչ մէկ բան չ'ընդունիր կայուն, քարացած վիճակով։ Ամէն ինչ ենթակայ է փոփոխման՝ ե'ւ նիւթը, ե'ւ նիւթին դրսեւորման ձեւերը, ե'ւ բարոյական ու տնտեսական վիճակները. «Ոչ ինչ է անշարժ ի եղանակաց եւ ո'չ հարթ եւ ոչ ինքնաբաւ, եւ ո'չ խապառ մնան, ո'չ ի զուարճանալն եւ ո'չ ի տրտմելն, ո'չ ընչեղութիւն, եւ ո'չ աղքատութիւն...»(36)։

---

34) Հ. Գաբրիէլյան, *Հայ Փիլիսոփայական Մտքի Պատմութիւն*, հտր. Բ., էջ 129։

35) Տես՝ Գ. Գրիգորյան, *Յովհ. Երզնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները*, էջ 51–52։

36) Նույնը, էջ 128։

ՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹԻՒՆ

Մեր կարծիքով, Երզնկացին ակնոսթիք(37) *չէ, ան կը դաւանի աշխարհի ճանաչելիութեան սկզբունքը։ Ան երբեք չի կասկածիր մեզ շրջապատող աշխարհի ճանաչելիութեան։ «Այս զգալիքս – կ'ըսէ ան–, որ կարծեմք եւ տեսանեմք՝ ըմբռնելի են զգայութեանցս։ Եղեալ եւ լինելիք երեւեցան եւ ոչ մշտնջենաւոր եւ անըմբռնելիք, կարծիք այս ոչ երկրայութեան»*(38)*։ Ան շատ գեղեցիկ կերպով կը ձեւակերպէ այն միտքը, թէ մեզ շրջապատող աշխարհն ու մարդիկը ճանչնալու համար՝ պէտք է սիրել զանոնք եւ սքանչանալ անոնց վրայ, որովհետեւ առանց սիրելու կարելի չէ հետաքրքրուիլ, խորամուխ ըլլալ ու ճանչնալ. «Սկիզբն իմաստասիրելոյ սքանչացումն է. զի թէ ոչ սքանչանայ ոք յաղագս իրի՝ ոչ իմաստասիրէ վասն նորա»*(39)*։*

Առաջին հերթին պէտք է ճանչնալ ինքզինք («ծանի՛ր զքեզ» հանրայայտ միտքը), որմէ ետք միայն կարելի է ճանչնալ շրջապատի մեծ աշխարհը, քանի որ մարդը, ըստ իրեն, փոքր աշխարհն է եւ մենք փոքրով կրնանք ճանչնալ մեծը (աշխարհը)։

Երզնկացին կը հաւատայ թէ աշխարհի ճանաչողութիւնը երեք ուղիներով հնարաւոր կը դառնայ՝ զգայական ընկալմամբ, մըտաւոր ըմբռնումով եւ ապացուցական բանականութեամբ։ «Երեք են գիտութիւն մարդկան. առաջին՝ զգալիքն եւ զգայութեամբն, զոր կատարելաքն եւ տղաքն եւ այլք կենդանեաց ընկերութիւն ունին ըղ-գալն. (երկրորդ)՝ խելացն իմացումն, որ կատարելոցն միայն է. երրորդն՝ ապացուցականն, որ իմաստնոցն է գործ»(40)*։*

Երզնկացին ընդունելով որ ճանաչողութեան գործընթացը (process) *զգայարաններու եւ բանականութեան գործունէութեան արդիւնք է, ճանաչողութեան գործընթացին մէջ կ'ընդգծէ յատկապէս զգայական ընկալումի դերը, որովհետեւ բանականութիւնը առանց զգայութեան չի կրնար արդիւնաւորուիլ, թէեւ, միւս կողմէ, երբեք չի թերագնահատեր բանականութեան դերը ճանաչողութեան գործընթացին մէջ։ Ընդհանրապէս ուսումնասիրողները եւ յատկա–*

---

37) Փիլիսոփայութեան մէջ ակնոսթիք կը համարուին անոնք, որոնք կը մերժեն տիեզերքի ճանաչելի ըլլալը։ Ըստ իրենց, բնութեան բազմաթիւ գաղտնիքներ մարդկային միտքին համար պիտի մնան անլուծելի։

38) Տես՝ Գ. Գրիգորեան, *Փիլոն Աղեքսանդրացու Աշխատութիւնների Հայ Մեկնութիւնները*, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 5, էջ 113։

39) Տես՝ Ա. Սրապեան, *Յովհաննէս Երզնկացի*, էջ 52։

40) «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, էջ 308 (100բ)։

պէս Հ. Գաբրիէլեանն ու Գ. Գրիգորեանը, Երզնկացին կը համարեն զգայարանապաշտ (սենսուալիստ), ինչ որ ընդհանրապէս ճիշդ է: Որովհետեւ Երզնկացին որպէս նոմինալիստ, գոնէ այս պարագային, կ'ընդունի զգայական իրերու առարկայական իրականութիւնը (realitivity), իսկ հետեւողական նոմինալիզմը անխուսափելիօրէն կը տանի դէպի սենսուալիզմ, ինչպէս իրաւացիօրէն կը պնդէ Հ. Գաբրիէլեան(41): Սակայն, անհրաժեշտ է նշել հոս, որ այս հաստատումէն պէտք չէ հետեւցնել թէ Երզնկացին նախապատուութիւնը զգայութեան տալով՝ կ'անտեսէ բանականութեան դերը ճանաչողութեան գործընթացին մէջ: Ո՛չ, ան նոյնիսկ անոնց դերը կը գնահատէ հաւասարաչափ, որովհետեւ «Միտքն զգայութեամբն իմանայ եւ ընդունի զգալիսն, եւ զգայութիւնն մտօքն ընդունի զգալիսն»(42):

Ինչպէս վերը տեսանք, Երզնկացին մեծ տեղ կու տայ զգայութեան: Ան կը պնդէ թէ ճանաչողութեան հիմնական աղբիւրը զգայարաններն են: Զգայարաններէն կ'օգտուին թէ՛ չափահասները, թէ՛ երեխաները եւ թէ՛ կենդանիները: Ան իր չափածոյ գործերուն մէջ ալ կ'անդրադառնայ զգայարաններուն, անոնց համար օգտագործելով «հինգ դուռ» պատկերը: Հինգ դուռներ, որոնք կարելի չէ փակել արտաքին աշխարհին դէմ. մարդ այդ հինգ դուռներով անհրաժեշտօրէն կապուած է առարկայական աշխարհին հետ:

Երզնկացին կը պնդէ այն ճիշդ տեսակէտը, թէ մանուկներուն գիտելիքները ստացական են, եւ ոչ թէ ի վերուստ տրուած, անոնք նախապէս տրուած շնորհներ չեն, այլ ձեռք բերովի են, կապուած ուսուցման եւ դաստիարակութեան հետ: Իր այս միտքը զարգացնելով, Երզնկացին հետագային մշակեց իր մանկավարժական գլխաւոր սկզբունքները: Ան կը դաւանէր թէ երեխային ուղեղը նման է պարզ ու հանդարտ ջուրի կամ հայելիի, որ իր մէջ կ'արտացոլէ արտաքին աշխարհէն եկող պատկերներն ու տպաւորութիւնները, կամ երեխային միտքը նման է կակուղ մոմի, որուն կարելի է մեր ուզած ձեւը տալ: Արդ, կը կարծենք թէ այս միտքը շատ արժէքաւոր է ոչ միայն հայ, այլեւ, ինչու չէ, համաշխարհային մանկավարժական մտքի պատմութեան համար: Քանզի որեւէ էական տարբերութիւն չկայ անոր եւ Ճոն Լոկի այն հանրայայտ տեսութեան միջեւ, ըստ որու՝ երեխային միտքը Tabula Rasa է, մաքուր գրատախտակ: Իսկ եթէ նկատի ունենանք Երզնկացին Լոկէն բաժնող ժա-

---

41) Տես՝ Հ. Գաբրիէլեան, *Հայ Փիլիսոփայական Մտքի Պատմութիւն*, հտր. Բ., էջ 145:

42) «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 5, էջ 113:

մանկամիջոցը, ապա Երզնկացին իբրեւ մտածող կը դառնայ հըսկայ մը։

Հետագայ դարերուն, հայ նշանաւոր մտածողներ եւ մանկավարժներ՝ Որոտնեցին եւ Տաթեւացին վերոյիշեալ գաղափարը վերածեցին ընդհանուր տեսութեան եւ գործնականացուցին զայն իրենց ղեկավարած բարձրագոյն դպրոցներուն մէջ։

Գ. Գրիգորեան իր մենագրութեան մէջ կը վկայէ այն մասին, թէ Երզնկացին զգայարանները կը նմանցնէ նուագարանի։ Այդ նուագարանին վրայ արտաքին աշխարհէն եկող ազդեցութիւնները «կը նուագեն»(43)։ Գ. Գրիգորեան շատ ճիշդ կերպով այդ միտքը կը համեմատէ Տենի Տիտրոյի զգայարանները դաշնակի նմանցնելու գաղափարին հետ։

Երզնկացին ճանաչողութեան գործընթացին մէջ մեծ դեր կու տայ նաեւ բանականութեան («խոկալոյն»)։ Ան կը գտնէ, որ բանականութեան միջոցով մեզ շրջապատող աշխարհին ճանաչումը յատուկ է միայն հասուն մարդոց։ Ան կը ջանայ տարբերակում մտցնել մտաւոր ճանաչողութեան ձեւերուն միջեւ, մտաւոր ըմբռնումը զանազանելով փորձէն եւ ապացուցական ճանաչողութենէն։

Երզնկացին կ՚արտայայտէ նաեւ այն միտքը, թէ մարդը «առանց խոկալոյ, խօսիլ չկարէ»(44)։ Կը հետեւի թէ ան լեզուի եւ մտածողութեան փոխյարաբերութեան հարցին մէջ, որ լեզուաբանութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը հետաքրքրող այժմէական ամենագըլխաւոր հարցերէն մէկն է, նախապատուութիւնը կու տայ մտածողութեան։

Երզնկացին կը փորձէ տարբերակել բանական ճանաչողութեան տեսակները։ Այսպէս, ան իրարմէ կը տարբերակէ սովորական մտաւոր ըմբռնումը՝ փորձէն, ապացուցականէն։ Ան կ՚ըսէ, թէ ըմբռնողական ճանաչողութիւնը («խելացն իմացումն») յատուկ է չափահաս մարդոց, կատարեալ հասակի (տարիքի) մարդոց, իսկ ապացուցականը՝ միայն իմաստուններուն է յատուկ։ Ապացուցական ըսելով ան կը հասկնայ նպատակային փորձը, այն փորձառութիւնը, որ հիմնուած է իրապէս գոյութիւն ունեցող օրինաչափական երեւոյթներու վրայ եւ ոչ թէ պատահական։ «Զի – կ՚ըսէ ան գիտական փորձի կապակցութեամբ–, թէ պատահմամբ էր, լինէր ժամ մի, եւ ժամ մի ոչ լինէր»(45)։ Սակայն, պէտք է ըսել, որ անոր փորձի

---

43) Տես՝ Գ. Գրիգորյան, Յովհ. Երզնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները, էջ 99–100։

44) «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4, էջ 309 (193բ)։

45) Նոյնը, էջ 303 (92բ)։

տեսութիւնը չունի խորութիւնը Յովհ. Սարկաւագի համանուն տեսութեան։

Երզնկացին երբեմն հաւատքն ալ կը մտցնէ իմացութեան մէջ, պնդելով, թէ հաւատքով կարելի է ճանչնալ կամ ընդունիլ, օրինակ, Երուսաղէմի պատմութեան ճշմարտութիւնը կամ մարգարէներուն գործերը։

Երզնկացին մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ կրթութեան, ուսման, չեշտը դնելով յատկապէս ճշգրիտ գիտութիւններուն վրայ։ Ըստ իրեն, ուսմամբ հետաքրքրուողները առաջին հերթին պէտք է իւրացնեն ճշգրիտ գիտութիւնները («զհամարողականն»), որովհետեւ հաշուողական գիտութիւնները իմաստութեան մէկ երրորդն են («զի թուլթն (արաբերէն՝ մէկ երրորդ, Յ. Ա.) է իմաստութիւնն»)(46)։

Տարբեր առիթներով Երզնկացի կ'անդրադառնայ հոգիի եւ մարմինի փոխյարաբերութեան։ Այս հարցին մէջ վճռական դեր կը խաղայ այն հանգամանքը, որ Երզնկացին խելահեղօրէն կը սիրէ բնութիւնն ու կեանքը, աշխարհն ու մարդիկը։ Ան աշխարհը կը նմանցնէ կանաչ մարգագետիններու, իսկ մարդիկը՝ «կաքաւ ճագերու» եւ խորապէս կ'ափսոսայ, որ «հրեշտակնին արծիւ դարձեր կու տանին զմեզ մէկ մէկ ի վեր»(47)։

Ըստ իրեն մարդը չի կրնար իր մարմինին պահանջներուն չանսալ։ Այս հարցը իր գեղարուեստական գործերուն մէջ ողբերգականի մակարդակին կը հասնի։ Ասոր հետ սերտօրէն կը կապուի նաեւ արդարութեան հարցը։ Երզնկացին արդարութեան հարցը կը քննէ համարձակօրէն։ Անոր կարծիքը շատ յառաջդիմական է այստեղ։ Ան կը դաւանի թէ արդարութիւնը գոյութիւն կրնայ ունենալ միայն այն ատեն, երբ հոգիին կամքը չի զրկեր մարմինը եւ ոչ ալ մարմինին կամքը՝ հոգիինը. «Արդարութիւն է յորժամ ոչ հոգոյս կամք զմարմնոյս զրկէ եւ ոչ մարմնոյ զհոգոյս»(48)։

---

46) Նոյնը, էջ 309 (103բ եւ 104ա)։

47) Ա. Սրապեան, *Յովհ. Երզնկացի*, էջ 158, Ծծ։

48) Տես՝ Գ. Գրիգորեան, *Յովհ. Երզնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները*, էջ 89։

THE NATURAL PHILOSOPHY OF HOVHANNES BLOUZ OF ERZINKA

HAGOP AVEDIKIAN

Hovhannes Blouz of Erzinka (1230-1293), as a linguist, poet, philosopher, educator, cosmologist, physicist, public servant and ecclesiastic, is one of the most famous Armenian thinkers of the 13th century. As a philosopher, Hovhannes Blouz believes that God has created the universe out of four elements — earth, wind, water, and fire. He also believes that nature spells universal efficacy. Nature has its laws which govern all beings. He believes that there is a universal soul found in man, animal, plant, heavenly bodies, and that everything is subservient to this soul. He believes that all creation is endowed with a common activity. He considers matter as the essence of all beings and as including the spirit and the intellect. There is one characteristic common to all beings, namely, that all have a beginning and an end; the end is the decomposition of parts. Hovhannes Blouz admits that matter has its kinds, and that it is not matter per se but its manifest kind that dies. He believes that knowledge may be acquired through the senses, the mind, and demonstrative reasoning. He asserts that children's knowledge is acquired, and that a child's mind is like a mirror which reflects the pictures it receives from the outside world, or like soft tallow that is capable of acquiring the desired form. This particular theory anticipates John Locke's **tabula rasa** by centuries. Hovhannes Blouz also professes that justice will be established when the will of the spirit does not enthral the body, nor the will of the body the spirit.

Ձեւի պահանջը
(ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ)

ԱՐՄԷՆ ՋԱՐԵԱՆ

Ֆրանչեսքօ տի Ճիօրճիօ աչքի առաջ ունենալով մինչեւ ԺԴ. դարը Եւրոպայում կառուցուած պաշտամունքային շէնքերի ձեւերը, դրանք բաժանում է երեքի՝ շրջանակաձեւ, քառանկիւնի եւ այդ երկուսից կազմուած բաղադրեալի՝ գոմբոզիտոյ: *Եթէ աւելի ընդհանուր առումով նկատի ունենանք անցեալի ճարտարապետութեան իրականութիւնը, կարող ենք հետեւցնել, որ երկրաչափական այդ պարզ ձեւերը կազմում են քաղաքների եւ շէնքերի ձեւաբանութիւնը բնորոշող դասակարգերը կամ միջնադարի հայ փիլիսոփաների եզրաբանութեամբ արտայայտուած՝ ստորոգութիւնները: Դրանցից յատկապէս շրջանակը պայմանաւորուած է ձեւի եւ կերպարի միասնութիւնը առաջացնելու իրականութեամբ, առաւել ստոյգ բնութագրութեամբ, համարժէք իմաստաւորման է ենթարկում տարածական կառոյցը եւ ձեւի առարկայացումը: Ամփոփելով տուեալ միտքը, կարող ենք հաստատել, որ երկրաչափական հիմնական պատկերները անցեալի ճարտարապետութեան մշակոյթում որոշակի դեր են խաղացել տեսական մտածողութեան ոլորտում եւ հանդէս են գալիս որպէս իրականութիւնը ճանաչելու, տիեզերքի պատկերը վերարտադրելու պարզ ձեւեր:*

Համաչափութիւնը, միակեդրոնութիւնը եւ միասնական ծաւալների միջոցով տարածութեան այլազանութիւնը կարգաւորելու, արտայայտելու հակումը յատկանիշներ են, որոնք գերազանցօրէն բնորոշիչ են շրջանակին եւ քառանկիւնուն: Այդ իմաստով երկրաչափական ձեւերը մեծ նշանակութիւն ունեն ճարտարապետութեան ձեւաբանութեան պատմութեան համար եւ կազմում են՝ յունական,

հռոմէական, հայկական եւ վերածննդի ճարտարապետութեան, ինչպէս եւ ԺԷ–ԺԸ. դարերի անգլիական, ֆրանսիական դասական ճարտարապետութեան ձեւընկալման եղանակը, նախագծման օրէնքի էութիւնը։

Երբ Դաւիթ Անյաղթը իր «Սահմանք Իմաստասիրութեան» գործում քննում է գաղափարի եւ իրականութեան յարաբերութիւնը, անդրադառնում է նաեւ մաթեմատիկական հարցերին եւ ոչ միայն քանակական յարաբերութիւններ առաջարկելու, այլ թուերը յատկանշելու նպատակով։ Ըստ էութեան դրանք բաժանում է երեք ստորոգութիւնների՝ կատարեալ թիւը, անկատարը եւ գերակատարը։ Փիլիսոփայութեան ընդհանրական օրինաչափութիւնը յայտնաբերելու գործում Դաւիթը վերականգնեց պիւթագորեան ու Արիսթոտելի թուերի դասակարգերը։ Նրա ձգտումը, սակայն, այլ էր. Դաւիթ Անյաղթը թուերի համանման իմաստաւորմամբ վերակերտեց իրականութեան գիտական պատկերացումը, ստեղծեց իմացական–տեսական հայ մտածողութիւնը, որի հիմքերի վրայ բարձրացաւ յետտրդատեան շրջանի ճարտարապետութեան մտքի գերամբարձ շէնքը։ Գեղագիտական հասկացութեամբ ընկալուած թուաբանական մեծութիւնների սահմանած համաչափութիւնները կազմում էին ձեւը կերտելու հիմունքներ, որոնց բացայայտումը արուեստի գործի միջոցով կարելի էր դարձնում առարկայացնել ներդաշնակութեան օրէնքների այն կարգը, որը ներթափանցում եւ ղեկավարում է ամբողջ տիեզերքը։ Հետեւաբար, ճարտարապետութեան տեսութեան նշանակութիւնը ամէնից առաջ կայանում է թուերի կարգի ու երկրաչափական պարզ պատկերների մէջ, ինչպէս նաեւ յարաբերութիւնների եւ նոյն պատկերներին ածանցեալ բազմաձեւութիւնների մէջ։ Ճարտարապետական ձեւը ընկալելու համար, հիմնական է իրարից տարբերել իրականութիւնը վերարտադրելու եւ մեկնաբանելու երկու հասկացութիւն. առարկայականի առաւել զգայնութեամբ մշակուած ձեւը եւ երկրաչափական պատկերը։ Առաջինի հասկացութեամբ ճարտարապետական ձեւը քանդակային է, երկրորդ հասկացութեամբ՝ ծաւալային։

Միջնադարում երկրաչափութիւնը ընկալւում էր որպէս տարածութեան տեսողական ըմբռնում, քանակական իմացութիւնը նոյնացւում էր բացայայտման հետ, իսկ բացայայտել նշանակում էր փաստական ճշմարտութիւնից մեկնել եւ ներքին տեսողութեամբ հասնել տարածութեան ճանաչողութեան։ Հետեւաբար, տարածութիւնը երկրաչափական պատկերների վերածելը, թուերի կշռական յաջորդականութիւններ հաստատելը եւ վերջապէս, այդ պատկերների փոխկապակցութիւնները սիմեթրիայի, համաչափութիւնների

միջոցով կարգաւորելը, նշանակում է ճանաչողութեան ճանապարհով պատկերել տիեզերքի ներդաշնակութիւնը: Այսպիսով, արուեստագէտի համար պատկերել նշանակում էր ճանաչել եւ ձեւի միջոցով վերարտադրել գերագոյն ներդաշնակութիւնը, որի էութիւնը թիւ է, որովհետեւ, եւ ինչպէս գրում է Անանիա Շիրակացին՝ «ոչինչ յարմարի բան իմաստասիրութեան առանց թուոյ, կարծելով զսա մայր ամենայն իմաստից»(1):

Յունական մտքի համար թիւը ընկած է բնութեան խորքում որպէս համընդհանուր գոյացութիւն, բնորոշում է իրականութեան էութիւնը եւ համապարփակ իմաստով հաղորդակից է դարձնում միքրոկոսմը մաքրոկոսմին:

Հանրածանօթ է ինչպէս պաշտամունքային շէնքերի յատակագծային յօրինուածքը եւ ծաւալային կազմը արտացոլում են տիեզերքի պատկերը: Այսպէս օրինակ՝ յունական սիւնաշար տաճարում Նաոսը տեղադրուած է քառանկիւնի տարածութեան կեդրոնում, ուր գտնւում է աստծոյ արձանը: Նաոսը, հաւատացեալներին անմատչելի այդ տարածութիւնը, աստծոյ տունն է, նրան շրջապատող սիւնաշարը կապ է շրջապատին, իսկ միւսը որպէս ճառագայթի նշանաբան, կեդրոնից բխող կենսատու լոյս է սփռում իր շրջապատում: Յունական տաճարի ծաւալա-տարածական նման յօրինուածքը ունի իր ներքին համակարգը, որը յարաբերում եւ վերարտադրում է արեգակի եւ մոլորակների համակարգը: Թուի միջոցով շաղկապուած համընդհանուր ներդաշնակութիւնը պատկերող երկու համակարգ՝ սիւնաշար տաճարը եւ արեգակնային սիստեմը, միքրոկոսմը եւ մաքրոկոսմը:

Ինչ վերաբերում է հայ ճարտարապետութեանը, կերպընկալման մօտեցումը հիմնականօրէն տարբեր է յունականից, յունական թիւ-աշխարհ կապակցութեանը հայկական միտքը հակադրում է՝ մարդ-աշխարհ հայեցողութիւնը: Սոյն դրոյթի մեկնաբանութիւնը գտնում ենք Յովհաննէս Երզնկացու մօտ: Նա իր «Մնացորդք բանից» *աշխատութեան մէջ գրում է՝*

«Աստուած իմանալի աշխարհ: Աշխարհ զգալի աշխարհ: Մարդ զգալի եւ իմանալի աշխարհ:

«Զգալի եւ իմանալի աշխարհ՝ մարդ վասն զի միջոց է եւ շաղկապ է երկուց աշխարհաց. իմանալոյն եւ վերծականի եւ զգալոյս եւ նիւթականի»(2):

---

1) *Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք Բանից,* հրատարակութիւն Ք. Պատկանեանի, Պետերբուրգ, 1877, էջ 1:

2) Երեւանի Մատենադարան, ձեռագիր 2178, էջ 108-բ:

Նման հայեցողութիւնը՝ հարազատ ճարտարապետական ձեւի հիմնական յատկանիշներին, կազմում են համաչափութիւնն ու ներդաշնակութիւնը։ Հայաստանում արդէն Ե–Զ. դդ.–ից մեզ ծանօթ գմբէթաւոր եկեղեցիներում (Տեկոր, Սորադիրի Ս. Էջմիածին, Օձուն, Աւան) գմբէթին տրուած կեդրոնական դիրքի հետեւանքով ընդերկայնական եւ ընդլայնական առանցքները ենթարկւում են գմբէթածածկ տարածութեանը, որը ուղղաձիգ զարգացումով առաջացնում է երրորդ առանցքի առկայութիւնը։ Ճարտարապետական ձեւերի նշանաբանութեան իմաստով գմբէթը պատկերում է տիեզերքը, այսինքն՝ «իմանալի աշխարհը» վերարտադրող «զգալի աշխարհը»։

Եռ–առանցքային համաչափութիւնը հաւասարակշռութիւն է առաջացնում շէնքի ծաւալների միջեւ, կարելի դարձնում գմբէթածածկ կեդրոնական տարածութեան միջոցով առարկայացնել մարդաշխարհ հայեցողութիւնը, կամ, այլ կերպ ասուած՝ մարդու չափանիշով վերարտադրել իմանալի աշխարհը։

Հանրայայտ է, որ պիւթակորեան փիլիսոփայութեան դպրոցը իր ուշադրութիւնը կեդրոնացրեց բնական իրերի միջեւ գոյութիւն ունեցող քանակական յարաբերութիւնների շուրջ, այդ տեսանկիւնից մեկնաբանեց իրերի եւ բնութեան երեւոյթների առաջացման, նրանց ներդաշնակութեան կարգաւորման հիմնապատճառները։ Բնութեան մէջ իշխող կարգի եւ ներդաշնակութեան արտացոլումը տեսաւ իրերի երկրաչափական ձեւերի, բաղկացուցիչ մասերի եւ նրանց մեծութիւնների միջեւ հաստատուած համաչափութիւնների, ինչպէս իրերի եւ բնութեան երեւոյթների տարածաժամանակային կարգի մէջ։ Բնութեան այդ կարգը, պիւթակորեան դպրոցը, սահմանում էր թիւի եւ ձայնի, մաթեմատիկայի եւ երաժշտութեան իրար շաղկապուած համընդհանուր օրէնքներով, որոնց բարձրագոյն դրսեւորումը՝ տիեզերական համակարգը եւ մարդու կեանքի ընթացքը ղեկավարող կշռականութիւնն է։ Պիւթակորիզմը մեկնաբանուեց եւ իւրայատուկ մօտեցումով հարազատ դարձաւ նաեւ միջնադարեան հայ մտքին։ Այսպէս, Անանիա Շիրակացին իր «Տիեզերագիտութիւն» աշխատութեան մէջ գրում է. «Որպէս դիտացին թէ թուալի արեգակն։ Զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուցս՝ զոր վկայեն բազումք. վասն որոյ ոչ միայն զարեգակն գնացս կարացին նկատել, այլ եւ զբոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել եւ ճանաչել։ Եւ ոչ միայն զորպիսութիւն գնացինց՝ այլ եւ զհնչումն ձայնից նոցա, եւ ի նոցանէ գտաւ արուեստ երաժըշտութեան աշխարհի»(3)։

---

3) Անանիա Շիրակացի, Յաղագս Շրջագայութեան Երկնից, հրատարա–

Տրամաբանական շաղկապների միջոցով թիւը եւ ձայնը, քանակական եւ տարածական փոխկապակցութիւններից առաջացած ներդաշնակութիւնը, ճարտարապետին են թելադրելու տիեզերական համակարգի եւ բնութիւնը ղեկավարող համաչափութիւնների կարգը: Այս իմաստով Վիտրուվիոն անդրադառնալով յունական երաժշտութեանը գրում է (հատոր Ե., գլուխ Դ.), որ ձայների եւ ձայնային ալիքների երկարութիւնների փոխկապակցութիւնները, նրանց ղեկավարող թուերի օրէնքները տեսանելի են դառնում, երբ այդ օրէնքները արուեստի գործում օգտագործւում են որպէս գեղեցկութեան օրինաչափեր: Ելնելով Վիտրուվիոյի սոյն դրոյթից, հետագայում եւ յատկապէս իտալական Վերածննդի շրջանում, զարգանալու էր ներդաշնակ համաչափութիւնների ամբողջ տեսութիւնը:

Արդ. յունական դասական տեսութեան եւ հայկական միջնադարեան տեսութեան հայեցողութիւնները, ըստ մեր կարծիքի, հիմնականում տարբերւում են իրարից հետեւեալ կերպ՝ յոյնի համար մարդու կերպարը առարկայական է, իսկ հայերի հասկացութեամբ՝ բարոյական: Յունական արուեստի գեղագիտական բարձրագոյն արտայայտութիւնը արձանն է, իսկ հայկականում՝ եկեղեցին, որը կառուցուած է եռաշերտ պատի եղանակով, հետեւաբար՝ շէնքը իր ամբողջութեամբ միաձոյլ է, եւ այդ իմաստով՝ ծաւալային: Իսկ յունական տաճարները, որոնց նախնական օրինակները փայտաշէն էին, կառուցուած են եռատարր եղանակով, այսինքն՝ հատ տարրերը իրար շաղկապելով այնպէս, ինչպէս յատուկ է փայտեայ շինարարութեանը: Այս հանգամանքը կարեւոր է նաեւ ձեւընկալման խնդիրների համար, որոնք իրենց էութեամբ սերտօրէն կապուած են շինարարական տեխնիկայի հետ: Այսպիսով, շէնքեր ձեւակերտելու հայկական եղանակը ընթացաւ միաւոր ծաւալների եւ ոչ թէ սիւների եւ մակերեսների միջոցով:

Հայ ճարտարապետութեան մէջ գերիշխեց պատը, նոյն շինանիւթով եւ օրկանապէս պատին շաղկապուած կառուցուեցին թաղերը, կամարները, որմնասիւները, մոյթերը, գմբէթը: Չխախտելով պատի հարթութիւնը քանդակուեցին զարդերը, քանդակները:

Ինչպէս նշեցինք, ճարտարապետական բոլոր տարրերը եռառանցքային համաչափութեան օրէնքներով, ենթարկուած են կեդրոնական, քառանկիւնի, գմբէթածածկ տարածութեանը, որտեղ կանգնած մարդը, իր մէջ վերցնելով տիեզերքի պատկերը, կերտել է իմանալի աշխարհի ձեւը:

կութիւն Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի, 1896, «*Անանիա Շիրակացի*» վերնագրի տակ, էջ 40:

Ելնելով հայ ճարտարապետութեան ձեւաբանութիւնը բնութագրելու վերը նշուած մի քանի նախադրեալներից, փորձենք բացայայտել ձեւերի հետեւեալ համակարգը։ Շրջանակաձեւ կամ ճառագայթաձեւ կառուցուածքները պատկանում են առաջին ստորոգութեան (Զուարթնոց, Բանակ, Իրինդ, Զօրավար), քառակուսի ձեւը (Աւան, Հռիփսիմէ, Գառնահովիտ, Աթենի Ս. Սիոն) եւ քառանկիւնի դահլիճի երկրորդին (Տեկոր, Մրեն, Երերույք, Ծիծեռնավանք), իսկ երրորդ ստորոգութեանն է կապուած բաղադրեալ ձեւը՝ գմբէթաւոր դահլիճը (Զովունի, Ս. Թադէոս Առաքեալ, Պտղնի, Սրուճ եւ աւելի ուշ շրջանի բազմաթիւ եկեղեցիներ)։

Հիմք ընդունելով, սակայն, մեր օրինակներում նշած արտաքին ձեւի եւ ներքին ձեւի միջեւ հաստատուած օրինաչափութիւններն ու դրանցից բխող սկզբունքները, երեք ստորոգութիւնները անշուշտ չեն կարող բնութագրել բոլոր այդ կառուցուածքները եւ հայը է դիմել ներփակ ձեւերին՝ դինամիկ զարգացման գաղափարին։ Նշենք նաեւ, որ բաղադրեալ ձեւերը ստէպ առաջանում են որպէս աշխարհիկ եւ կրօնական իշխանութիւնների միաւորումը նշանաւորող ճարտարապետական կերպար։ Այդպիսին է օրինակ, Յուստինիանոս կայսեր (527–565 թթ.) միապետութեան գաղափարը արտայայտող՝ Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Սոֆիա կաթողիկէն (կառուցուած՝ 532–537 թթ., ճարտարապետներ՝ Անթեմիօ Թրալլեսացու եւ Իսիտոր Միլեթացու կողմից) կամ Ներսէս Գ. կաթողիկոսի (641–661 թթ.) կառուցած քրիստոնէական եկեղեցիների միաւորումը նշանաւորող՝ Զուարթնոցը։

Միջնադարեան մշակոյթի հասկացութեամբ ճարտարապետական ձեւը ունի նշանաւորօրէն իմաստաւորուած, իւրայատուկ իր լեզուն։ Ձեւը, որպէս իմաստ հաղորդող նշան, արտացոլում է մըտքի պարունակութիւնը, եւ, որպէս արուեստի արտայայտչամիջոց, ստանում է որոշակի կերպար, վերածւում պատկերուած լեզուի գործառոյթներից մէկին։ Որպէս մտքի ունեցուածք յուշում է դիտողին, ոգեկան յատուկ մի պարունակութիւն, որի հետ կապուած է սերտօրէն եւ անփոխարինաբար։ Երբ երկրաչափական պատկերը (օրինակ՝ մեր նշած երկրաչափական երեք ստորոգութիւններից մէկն ու մէկը) ստանում է նշանաբանական յատուկ իմաստ, նա կարող է արտայայտել տուեալ դարաշրջանի միտքը, ոչ մասնակի, այլ բացարձակ կերպով։

Ձեւի բազմիմաստ բովանդակութիւնը կազմում է արուեստի գործի նշանաբանական մտածողութեան հիմքը։ Սոյն հիմունքները կարելի են դարձնում ճարտարապետականօրէն սահմանուած տարածութեանը անշուող մեկնաբանութիւնների միջոցով փոխակերպել ա-

ռարկայացուած տարածութիւնը՝ մտային պատկերի թուաբանական-երկրաչափական օրինաչափութիւնների օգտագործմամբ, հաղորդակից դարձնել մեզ շրջապատող աշխարհի միասնական պատկերին։

Մի շարք արուեստաբաններ, յարած Ժ Թ. դարի պատմագիտութեան դպրոցին, հակուած են ենթադրելու, որ արուեստի գործը կարելի է մեկնաբանել միայն բանաստեղծական եւ պատկերագրական տեսանկիւններից։ Մեր կարծիքով, սոյն տեսակէտը միակողմանի է այն պարզ պատճառով, որ ճարտարապետական ձեւերի համար հաստատուած դասաւորումներից աւելի վեր, գոյութիւն ունի մի այլ՝ աւելի բարձր դասաւորում։ Այդ դասաւորումը կատարւում է երկրաչափական հիմնական ձեւերի միջոցով, որոնք իմաստալից են եւ պաշտամունքային շէնքերի համար, մէկն ու մէկի ընտրութիւնը օրինակ, Հայաստանում, կատարւում է աշխարհիկ կամ հոգեւոր իշխանութեան կողմից եւ ունէր կրօնա-սիմպոլիկ ու քաղաքական նշանակութիւն։

Եկեղեցական շէնքի տիպաբանական ընտրութիւնը սահմանուած էր «Հայոց կանոնագրքում»։ Դրա բանաձեւը Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» հետեւեալն է՝ «Զհիմունս եկեղեցւոյ եպիսկոպոսն միայն իշխեսցէ ծրագրել ուղղափառութեամբ, կամ քորեպիսկոպոս եւ կամ պերեոուտն հրամանաւ եպիսկոպոսին»(4)։

Նկատենք, որ պատմական որոշ շրջաններում, երբ աստուածաբանական սկզբունքներին տրւում են մեծ նշանակութիւն ունեցող նոր մեկնաբանութիւններ, դրանք իրենց ազդեցութիւնն են թողնում նաեւ ազգի պատմութեանը ուղղութիւն տուող քաղաքական իրադրութիւնների վրայ։ Այդ հայեցողութիւնները համապատասխանաբար թելադրիչ են դառնում ճարտարապետական նոր կամ աւանդաբար ծանօթ, բայց գործածութիւնից դադրած ձեւերին, որոնք, որպէս տուեալ մշակոյթին յատուկ ձեւաստեղծման պահանջ, կարող են հասնել համընդհանուր նշանակութեան։

Եթէ յատուկ ուշադրութիւն դարձնենք Է. դարի մի քանի հայկական եկեղեցիների կերպարների վրայ, միեւնոյն ժամանակ նկատի ունենանք այդ շրջանի կրօնա-քաղաքական ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող որոշ գաղափարախօսութիւններ, պիտի տեսնենք թէ ինչպէս նրանց միջեւ գոյութիւն ունեն ներհամակարգային յարաբերութիւններ, շաղկապուած տեսական-իմացական ընկալումներին, որոնք համընկնում են ճարտարապետական տուեալ

---

4) Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք Հայոց*, Վաղարշապատ, 1880, էջ 141-142։

ձեւի միջոցով պատկերուած, նշանաբանականօրէն արտայայտուած հասկացութիւնների հետ:

Է. դարի հայկական եկեղեցիներից ընտրենք հետեւեալները.

Ա.– Եզր կաթողիկոսի (631–641 *թթ.*) *կարգադրութեամբ կառուցուած եկեղեցիներ՝*

● Բագաւան (*Բագրեւանդի շրջան*), *կառուցել է ճարտարապետ Իսրայէլ Գոռաղճեցին*(5) 631–639 *թուերին:*

● Սուրբ Գայիանէ (630–641 *թթ.*), *Վաղարշապատ:*

● Մրեն (*Շիրակի շրջան*), *տեղադրուած Անիի եւ Բագարանի միջեւ ընկած, այսօր «Միրէնի–քարաբաղ» կոչուող, հնում՝ Մրէն քաղաքի վայրում*(6): *Կաթողիկէի կառուցմանը սկիզբ է տուել Դաւիթ Սահառունին* 613 *կամ* 614 *թ.ին, աւարտուել է* 639 *թ.ին:*

Բ.– Ներսէս Տայեցի կաթողիկոսի (641–661 *թթ.*) *կարգադրութեամբ կառուցուած եկեղեցիներ՝*

● Զուարթնոց(7), *Վաղարշապատից ոչ հեռու, հիմնադրուած* 642–643 *թ.ին, աւարտուած* 659 *թ.ին, գործ՝ ճարտարապետ Յոհանի:*

● Բանակ(8), *Տայքի Բերդաց Փոր գաւառում, կառուցուել է Թ–Ժ. դդ.:*

Բագաւանը, Մրէնը, Ս. Գայիանէն ծաւալա–տարածական առումով՝ քառանկիւն դահլիճի սահմաններում ներգծուած, խաչաթեւ, կեդրոնում, չորս ազատ մոյթերի վրայ բարձրացող գմբէթով

---

5) Ս. Բարխուդարեան, *Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ եւ քարագործ վարպետներ*, Երեւան, 1963, էջ 26–27:

6) T. Scalesse, *La Cattedrale di Mren in Armenia*, տես՝ XX Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Byzantina, Ravenna, 1973, էջ 383-396.

7) Տ. Մարութեան, *Զուարթնոց*, Երեւան, 1963: Թ. Թորամանեան, *Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան*, Երեւան, 1942, էջ 236–281: Ս. Մնացականեան, *Զուարթնոցը եւ նոյնատիպ յուշարձանները*, Երեւան, 1971:

8) Տ. Մարութեան, *Տայքի ճարտարապետական յուշարձաններ*, Երեւան, 1972, էջ 35–88: Հոս չենք յիշատակում Տայքի Ներսէսաշէն Իշխան եկեղեցին, որովհետեւ պատկանում է խաչաձեւ կեդրոնագմբէթ կառուցուածքների տիպին, այդ մասին տես՝ Տ. Մարութեան, *նոյնը*, էջ 13–34:

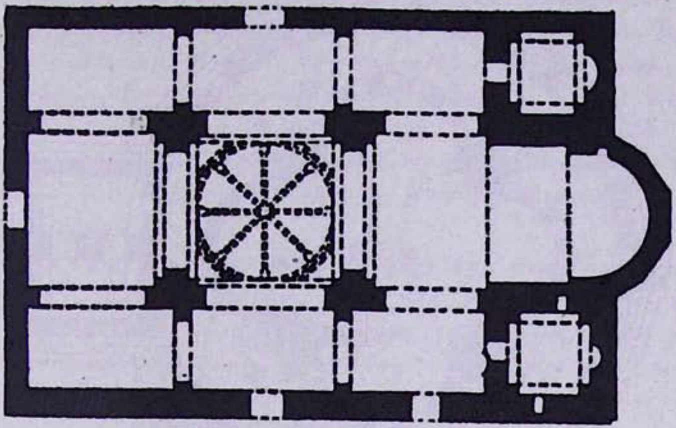

Մրենի տաճարին յատակագիծը:

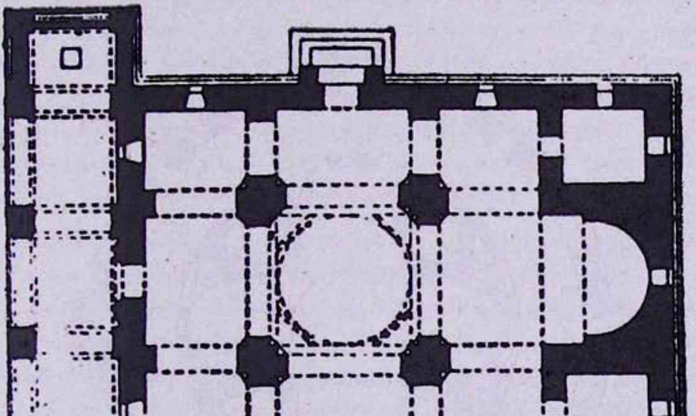

Գայիանէի տաճարին յատակագիծը:

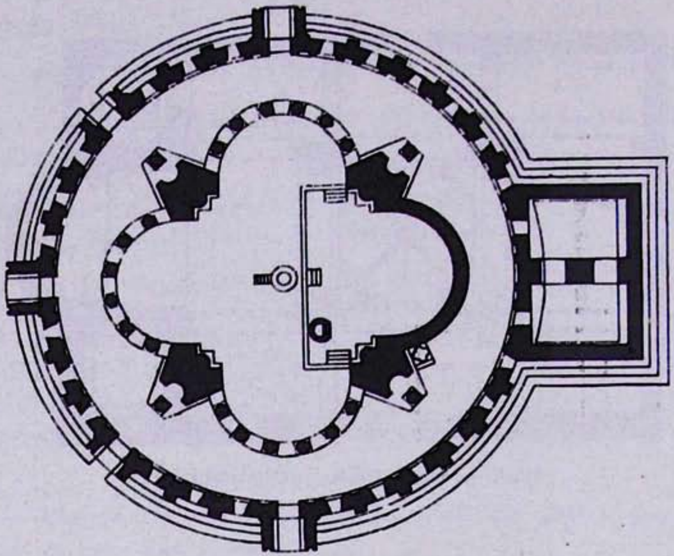

Զուարթնոցի տաճարին յատակագիծը։

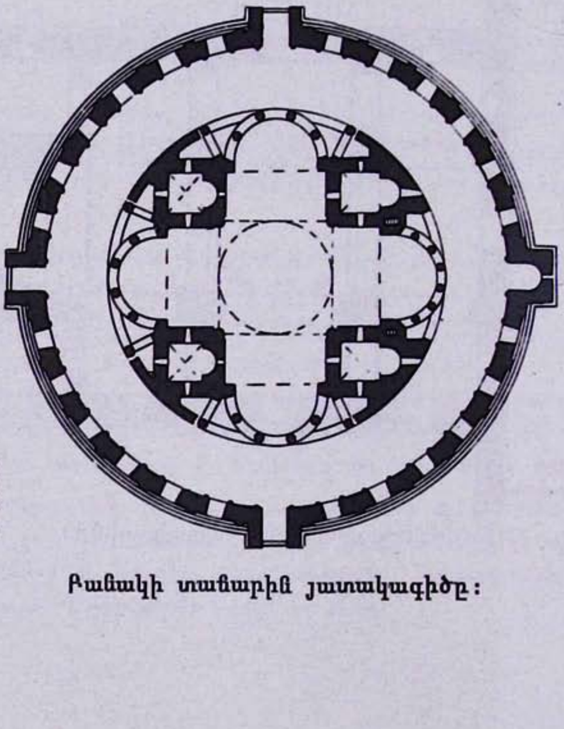

Բանակի տաճարին յատակագիծը։

կառուցուածքներ են եւ տիպաբանական առումով կապուած են եռանաւ, գմբէթակիր բազիլիկաներին (Տեկորի Ս. Սարգիս, Դ.–Ե.–Զ. դդ., Զոր, Իգդիրից հարաւ Է. դար առաջին կէս, Օձուն, Ալավերդու շրջան, Զ. դար, Թալին, Արագածոտնի շրջան, Է. դար, Դուինի Ս. Գրիգոր, Է. դարի առաջին տասնամեակ)։ Նշենք նաեւ, որ Հայաստանում Ե–Է. դդ. միաժամանակ կառուցւում էին ընդերկայնական զարգացում ունեցող բոլոր տիպերը, ինչպէս եւ հիմնական այդ երկու ստորոգութիւններից հետեւած բաղադրեալ գմբէթաւոր դահլիճը։

Քննութեան առնուած երեք եկեղեցիների յատակագծային լուծումներում գլխաւոր խորանը, նրան կից աւանդատները միասին կազմում են դահլիճի արեւելեան կողից դուրս, բայց նրա բնական շարունակութեանը համապատասխանող ամբողջական ծաւալ։ Բագաւանի օրինակում երեք աբսիդները բազմանիստ կողերով ձգուած են դէպի դուրս, մինչդեռ Մրենում արեւելեան պատից դուրս է երկարած միմիայն գլխաւոր աբսիդը, իսկ Ս. Գայիանէի օրինակում խորանը եւ աւանդատները (դրանք աբսիդներ չունեն) արտաքուստ առնուած են նոյն պատի մէջ, իսկ ինչ վերաբերում է երկու գլխաւոր առանցքների ճարտարապետական յօրինուածքում իրար հետ ունեցած փոխկապակցութիւնների հարցին, արծարծենք հետեւեալը. Բագաւանի օրինակում գերիշխում է գլխաւոր առանցքը, այսինքն՝ հատուածների հաւաքման տարածութիւնը բեմին հաղորդակից դարձնող՝ ընդերկայնական առանցքը։ Մրենի օրինակում այդ ուղղութեամբ ընթացող ձգտումը աւելի հաւասարակշռուած է, իսկ Ս. Գայիանէի յօրինուածքում դահլիճը մօտաւորապէս քառակուսի է, հետեւաբար գլխաւոր երկու առանցքները գրեթէ հաւասարաչափ են։

Այսքանից կարելի է եզրակացնել, որ ուսումնասիրուած երեք եկեղեցիների ճարտարապետական հիմնական թեման կազմում է խաչաձեւ, գմբէթածածկ ծաւալը։ Եկեղեցու դահլիճի կեդրոնից վեր սլացող խաչաձեւ ծաւալը, շէնքի ներսում իրեն է ենթարկում երկրորդական ծաւալներին, իսկ արտաքուստ՝ ներքնաշէնքի քառանկիւնի տակ ծաւալի վրայից բարձրացող երկթեք տանիքներով ծածկուած խաչուող թեւերը, նրանց կեդրոնից վեր սլացող բազմանիստ թմբուկը եւ վեղարածածկ գմբէթը կազմում են ամբողջ կառուցուածքի կերպարը նշանաբանող խաչաձեւ վերնաշէնքը։ Նշենք նաեւ, որ եթէ խաչաձեւ ծաւալը վերոյիշեալ օրինակներում, իր ամբողջութեամբ ընկալւում է միմիայն շէնքի ներսում, իսկ արտաքուստ պսակում է վերնաշէնքը, մինչդեռ Թալինի (Է. դար) կաթողիկէի օրինակում խաչուող թեւերի բազմանիստ աբսիդները հիւսիս, արեւելք, հարաւ ուղղութեամբ վեր են սլանում, գմբէթարդների մի–

ջոցով կապւում կեդրոնական քառակուսի գմբէթածածկ տարածութեանը, այդպիսով խաչաձեւ ծաւալը, ներքուստ եւ արտաքուստ դառնում է ամբողջ շէնքի բնորոշող հիմնական կերպարը։ Թալինի կաթողիկէի նախատիպը՝ Դուինի Ս. Գրիգորն է (607 Թ.), այս եկեղեցուց, սակայն, մնացել են միմիայն հիմքերը։

⁂

591 Թ.ին Հայաստանը բաժանուած մնաց պարսկական եւ բիւզանդական տիրակալութիւնների միջեւ։ Քաղաքական նման իրադրութիւնը արտացոլուեց հայկական եկեղեցու իշխանութեան վրայ։ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցին (574–604 ԹԹ.) կաթողիկանիստ կեդրոն էր ընտրել Դուինը, իսկ Յովհաննէս Բագարանցի հակակաթողիկանիստ կեդրոն էր հաստատել Աւանում։

Նոյն հաւատքի հակադէմ ղեկավարութիւնների առաջացումը Հայաստանում հետեւանք եղաւ հայոց երկիրը Բիւզանդիոնի կրօնա–քաղաքական իշխանութեանը ենթարկելու ձգտումին։ Այդ շրջանում, սակայն, առաջացաւ նշանակալից մի իրադրութիւն. բազմաթիւ հայ զինուորականներ, կրօնաւորներ, ուսմունքի մարդիկ, ազնուականներ հաստատուեցին Բիւզանդիոնում, կազմելով այն, ինչ բիւզանդագէտները անուանում են Familiae armeno–byzantine։ Հանրի Կրեկուարը իր «Հայկական հարստութիւն մը բիւզանդական գահի վրայ»(9) ուսումնասիրութեան մէջ գրում է՝ «Ամբողջ ժամանակամիջոցը՝ Մորիկի (582 Թ.) գահակալութիւնից մինչեւ Ֆիլիպպեկոսի (713 Թ.) անկումը, ես պիտի կոչեմ առաջին հայկական ժամանակաշրջանը բիւզանդական պատմութեան մէջ»։

Իսկ ինչ վերաբերում է հայ ազնուական տոհմի զաւակ, Կարին–Թէոդոսիոպոլոս ծնած Հերակլ (610–641 ԹԹ.) կայսեր, պելճիքացի մեծ բիւզանդագէտը նշում է՝ «Բիւզանդական հարստութիւնների մէջ ամէնից փառաւորը Հերակլինն է»։

Մեր նիւթի հետ առնչուող Է. դարի պատմական եղելութիւններից յիշենք հետեւեալը՝ Նինուէի մօտակայքում Հերակլ կայսեր տարած յաղթանակը Խոսրով Բ.ի վրայ (627 Թ.), Կավատի՝ Բիւզանդիայի հետ կնքած հաշտութիւնը (629 Թ.) եւ 615 Թ.ին Խոսրով Բ.ի կողմից Երուսաղէմից տարած Սուրբ Խաչի վերադարձնելը Երուսաղէմ՝ Հերակլի կողմից։ Իսկ ինչ վերաբերում է կրօնական այն վէճերին, որոնք պառակտում էին քրիստոնէական աշխարհը, Կարինի սինոդում (631 Թ.) Հերակլին յաջողուեց յունական եւ արե–

9) Henri Gregoire, *An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne*, in: «Armenian Quarterly» (Editor, Constant Zarian), vol. I, New York, 1946, pp, 4-21.

ւելեան եկեղեցիների միջեւ հաշտութիւն առաջացնել։ Այդ մասին Ռընէ Կրուսէն գրում է հետեւեալը․ «Համաձայնուենք որ Հերակլ կայսրը ընդունել էր քրիստոսաբանութեան «մոնոթելիտ» (մի կամք) տեսակէտը, դարձել նրա մեկնաբանը, որի հետեւանքով եւ հաշտութիւն առաջացնելու նպատակով, մօտեցել էր հայկական եկեղեցին»(10)։

Նոյն տեսակէտը ունի Հ․ Կրեկուարը, որը «մոնոթելիտ» բառի փոխարէն օգտագործում է «մոնոէներգետիզմ», այսինքն՝ միազօրութիւն նշանակութիւնը(11)։ Հետեւաբար Հերակլ կայսեր ջանքերի շնորհիւ քաղկեդոնեան հաւատքի երկուորութեան գաղափարը փոխարինուեց մոնոէներգետիզմի միաւորման բանաձեւի հետ (Unitarian Formula)(12)։ Յոյն պատրիարք Սերգիուսի (610 թ․) քրիստոսաբանութեան հարցերում մշակած միաւորականութեան գաղափարը մօտ էր հայկական եկեղեցու բանաձեւին։ Հերակլ կայսրը այդ գաղափարը ամփոփեց 638 թ․ին կատարած «Հաւատքի Յայտարարութեան» (Ectesis) մէջ, եւ յատկապէս Եզր կաթողիկոսի առաջարկով կազմակերպուած Կարինի սինոդից սկսած, կայսրը նպատակ ունեցաւ «ընդունելի դարձնել թէ՛ մոնոֆիսիտներին, թէ՛ հռոմէական եկեղեցին»։ Բիւզանդական եւ հայկական եկեղեցիների միջեւ, Բիւզանդիոնի հայկական իշխանութեան (528–713 թթ․) է․ դարի առաջին կէսին տեղի ունեցած վէճերի այս նոր մեկնաբանութիւնը (որ որոշ չափով տարբերւում է հայ պատմիչների պաշտօնական մեկնաբանութիւններից), գիտնականները պարտական են Նիկողայոս Ադոնցին, որի մեծարժէք աշխատութիւնների շնորհիւ ի յայտ բերուեց եւ արժէքաւորուեց հայ հոգեւորականների ներդրումը աստուածաբանութեան բնագաւառում։ Կրօնական նոր ուղղութեան շնորհիւ Հերակլին յաջողուեց վերականգնել հսկայ իշխանութեան բարոյական հիմքերը եւ Եզր կաթողիկոսի օգնութեամբ նպաստեց եկեղեցիների միասնութեան գաղափարը տարածել Հայաստանում։

Մեր կարծիքով, միասնութեան գաղափարը նշանաբան ունենալով Սուրբ Խաչը (եթէ այդ իմաստը չունենար, ապա ինչո՞ւ Խոսրով Բ․ պիտի Սուրբ Խաչը Երուսաղէմից տանէր Շիզի տաճարը), վերարտադրուեց ճարտարապետական ձեւի միջոցով, որովհետեւ պատմական իրադրութիւններից հարստացած ձեւը որպէս գաղափարի առարկայացուած կերպար, փայլուն այն վկայութիւնն է, ո-

---

10) René Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, p. 285.

11) H. Gregoire, *An Armenian Dynasty...*, p. 15.

12) Նոյնը, էջ 19։

րի հաստատումը տալիս է ճարտարապետական միտքը: Բագաւանը, Մրեն, Ս. Գայիանէն քառանկիւնի դահլիճի սահմաններում ներգծուած խաչաձեւ, գմբէթաւոր եկեղեցիներ են, որոնց յօրինուածքում եւ որպէս տարածութիւնը ձեւակերտելու հիմնական թեմա, դերիշխում է խաչաձեւ, գմբէթաւոր ծաւալը: Մեր կարծիքով Եզրը եւ նրա ճարտարապետները ձգտում ունեցան ճարտարապետականօրէն մեկնաբանուած խաչի նշանը բարձրացնել քրիստոնէական մեծ ընտանիքում, որպէս Հայաստանի միաւորումը պատկերող նշանաբան:

Հետաքրքիր է նշել, որ մեր յիշատակած օրինակներից զատ, Հայաստանում այդ տիպի եկեղեցիներ այլեւս չկառուցուեցին, մի բացառութեամբ միայն՝ Անիի Մայր եկեղեցին:

Ձեւը միտք է, եւ երբ վերարտադրւում է կրկնողաբար, նա վերածւում է տիպի, իսկ միտքը՝ տոկմայի: Տոկման խորթ է հայի տեսական իմացութեանը, հետեւաբար, եթէ հայը ձգտում է իր մտքերի հաստատմանը, պէտք է ստեղծի ձեւը:

Զուարթնոցը եւ Բանակը եղան Եզր կաթողիկոսի կրօնասիմպոլիկ հայեցողութիւններից այնքան տարբեր առաջարկներ, որոնք արտացոլում են կաթողիկոս Ներսէս Գ. Տայեցու եւ իր ճարտարապետ Յոհոնի հիմնովին նոր, իմաստներով աւելի հարուստ աշխարհընկալումը:

Զուարթնոցի ճարտարապետական մտքին առնչուող հարցերից նկատի առնենք միմիայն լոյսի խնդիրը, որը որպէս ձեւաստեղծման գործօն ունի նշանաբանական իմաստ: Նշենք նաեւ, որ գիտնականների առաջարկած տարբեր վերակազմութիւններից Թ. Թորամանեանինը համարում ենք միջնադարեան հայ մտքին հարազատ, եւ այդ նախագիծը ընդունում որպէս հիմք:

Զուարթնոցը, տիպաբանական առումով՝ եօթը աստիճաններով բարձրադիր պատուանդանի վրայ դրուած, ներքուստ քառաբլիթ, շրջանցող թաղածածկ սրահով բոլորուած, արտաքուստ երկրորդ յարկի բոլորակ թմբկապատ վերնայարկով, բազմանիստ վեղարածածկ թմբկապատով պսակուած, եռայարկ եկեղեցի է: Ներքին տարածութիւնը լուսաւորուած էր չորս իրար յաջորդող օղակաձեւ շարքերով դասաւորուած 196 լուսամուտների միջոցով: Կեդրոնում խաչուող թեւերը կիսաբոլոր վերջաւորութիւն ունեն, դրանցից արեւելեանը, ուր տեղադրուած է պատարագասեղանը, վերջանում է խուլ պատով, միւս երեքը մինչդեռ սիւնաշարով, որոնց միջոցով կեդրոնական խաչաձեւ տարածութիւնը հաղորդակից էր դառնում շրջանցող, թաղածածկ, օղակաձեւ տարածութեանը: Բնական լոյսը առաջին յարկում թափանցում էր շրջանց սրահի պատուհաններից եւ արխիդների սիւնաշարի միջով լոյս հաղորդում

կեդրոնական հատուածին։ Երկրորդ աստիճանի արտաքին բոլորաձեւ պատերը միաձոյլ էին աբսիդների եւ կեդրոնական հատուածին։ Այդ հատուածում բացուած երեքական լուսամուտներից լոյսը իր ամբողջ ուժգնութեամբ ներխուժում էր ներս եւ լուսաւորում խաչաձեւ ծաւալի վերեւի կեդրոնական չորս հատուածները։ Մինչդեռ աբսիդների կողերը իրենց աւելի մեղմ լոյսը ստանում էին անուղղակի, աբսիդների եւ բոլորակ թմբկապատի միջեւ ընկած եռանկիւնի չորս տարածութիւններից։ Բնական լոյսի նման երանգաւորումներով խաչաձեւ կեդրոնական ծաւալը յատուկ փայլ էր ստանում։ Չորս գմբէթարդներով վերջացող խաչուող թեւերի կեդրոնում բարձրանում էր 12 լուսամուտ ունեցող թմբուկը եւ նրա վերեւում գերիշխող գմբէթը։ Լոյսի երանգաւորումների միջոցով եկեղեցու ներքին տարածութիւնը վերարժէքաւորւում է, բացայայտում ճարտարապետական հիմնական թեման, որը հետեւեալն է՝ երկյարկ բարձրութեամբ վեր սլացող խաչաձեւ կեդրոնական ծաւալ եւ թմբուկի լուսամուտներից ներթափանցող լոյսի շերտից աւելի վեր, ներքին ամբողջ տարածութեան վրայ իշխող, տիեզերքը նշանաբանող՝ գմբէթ։ Ստեփաննոս Տարոնեցին, Անիի զուարթնոցատիպ Ս. Գրիգոր եկեղեցու նկարագրութիւնը վերջացնում է հետեւեալ կերպ. «Աքանչատես տեսլեամբ գմբեթաւորեալ գունակ գերամբարձ եւ երկնանման գնդին»(13)։

Որպէս մեր ասածին յաւելուած, յիշատակենք Զուարթնոցին տրուած մի այլ մեկնաբանութիւն։ Յ. Ստրժիգովսկին, բայց յատկապէս շուետացի գիտնական Լ. Ի. Ռիգբոմը, ուսումնասիրելով գերմանացի բանաստեղծ Վոլֆրամ ֆոն Էշենբախի (1170–1220 թթ.) «Պարցիվալի» (1200–1210 թթ.) եւ «Տիտուրելի» (1215 թ.) յայտնի պոէմներում Գրալի տաճարին տրուած նկարագրութիւնը, գրում է. «Գրալի տաճարը ունի ներընդգրկուած յօրինուածք եւ անկասկած մեծ նմանութիւններ ունի Զուարթնացի, հայկական այդ մեծ սըրբութեան հետ»։ Զբաւարարուած այսքանից, հեղինակը ամբողջ մի գլուխ է նուիրում այդ հարցին, ու եզրայանգում հետեւեալ մտքին՝ «Զուարթնոցում պատկերուած է Գրալի տաճարը իր ճշգրիտ կերպարով»(14)։

Հերակլ կայսրը 628 թ.ին Ուրմիա լճից հարաւ գտնուող Տախտ-ի–Սուլէյման (15) վայրում աւերեց իրանական թագաւորների մեծ

---

13) *Տիեզերական Պատմութիւն*, Ստեփաննոս Վարդապետի Տարոնեցւոյ Ասողկան, Պարիզ, 1859, էջ 274։

14) L. I. Rigbom, *Graaltempel und Paradies.*

15) Minorsky, *Roman and Byzantine Campaigns in Autropatene*, «Bull. of the School of Oriental Studies», 1944, XI, 2, pp. 348-258.

տաճարը՝ Շիզը։ Խոսրով այդ տաճարի քուրմերին էր յանձնել 615 թ.ին Երուսաղէմի տաճարից վերցրած Սուրբ Խաչը։

Լ. Ի. Ռիզբոմի ենթադրութեամբ, սասանեան թագաւորների այդ տաճարը նուիրուած է եղել Գրալի պաշտամունքին։ Այնքանով, որքանով մեր նիւթին է առնչւում վերեւում նշուածը, նկատենք, որ միջնադարեան մտածողութեան համար պաշտամունքային կառուցուածքը վերարտադրում էր երկրի եւ դրախտի իտէալ պատկերները, որոնք փոխակերպուած եւ որպէս լոյսի թեմա եւ հակաթեմա արտացոլուած էին ճարտարապետական ձեւի տարրասեռ պատկերացումների միջոցով։ Դրանցից երկրայինը կամ Գրալի տաճարը արտացոլուած է հետեւեալ կառուցուածքներում՝ Շիզ, Զուարթնոց, Ս. Լորենցոյ, Ս. Վիտալէ եւ Աախէնի պալատական մատուռը։ Դրախտի պատկերը մինչդեռ արտացոլւում է՝ Պանթէոնի, Երուսաղէմի տաճարի, Ս. Գեդէոնի, Ս. Մարտինի եւ Պրեսլաւի կառուցուածքներում։

Զուարթնոցը (այդպէս եւ Բանակը, Գագկաշէնը) բաղադրեալ կազմ ունի եւ ձեւաբանական իմաստով, կեդրոնական տարածութեան լուծումներն առնչւում են Բագարանին, Անիի Առաքելոց եկեղեցուն, փոքր սենեակների կապակցութեամբ՝ Խծկոնքի Ս. Սարգիս, Գառնիի եւ Մարմաշէնի շրջանակաձեւ եկեղեցիներին(16)։

Զուարթնոցին եւ զուարթնոցատիպ եկեղեցիների հետ կապուած բովանդակային, բազմիմաստ, թէկուզ եւ հակիրճ այս բացատրութիւնները մեզ յանգեցնում են հետեւեալ մտքին՝ ձեւը օժտուած է ներքին իմաստով, որը կազմում է յօրինուածքի հասկացական միջուկը, բաղադրիչ կերպարները իրար շաղկապող՝ մտային բնոյթի կառոյցը։ Ձեւաստեղծման ընթացքում, գեղագիտական օրինաչափութիւնների հիմունքներով մշակուած երկրաչափական ձեւերը դառնում են միջոց եւ վերարտադրում կառոյցը ճարտարապետական ձեւի։ Իր հերթին ճարտարապետական ձեւի կազմաւորմանը մասնակից ժառանգուած կերպարը կամ տիպը ունի երկրաչափական որոշ ձեւ, դրան համապատասխան իմաստ, որը, սակայն, պայմանաւորուած է ձեւին յատուկ պատմական կողմով։ Այդ աւելի պարզ կերպարներից առաջացած ձեւը, լինելով բաղադրման օրինաչափութիւններին ենթակայ, կարող է որպէս նորաստեղծ կերպար նոր նշանակութիւն հաղորդել։

Այսքանից կարող ենք եզրակացնել, որ, ըստ մեր կարծիքի, Զուարթնոցը պատկերում է հետեւեալը. ներքին խաչաձեւ ծաւալ, վերեւից իջնող երկնանման գմբէթ, արտաքուստ պարփակուած՝ ե-

---

16) Տ. Մարութեան, Տայքի ճարտարապետական Յուշարձաններ, էջ 41։

րեք, աստիճանաբար դէպի վեր փոքրացող, արեւը նշանաբանող շրջանակների մէջ եւ արտայայտում է միջնադարում տարածուած սուրբ լերան գաղափարը, երկրից շրջապտոյտ դէպի վեր բարձրացող դրախտի լուսաւոր կերպարը:

⁂

Մեր կարծիքով, ճանաչողութեան եւ տեսական մտածողութեան զարգացումը պայմանաւորում են ձեւի եւ կերպարի միասնութիւնը: Հետեւաբար, իր էութեամբ ճարտարապետական իրողութիւնը կատարեալ է ու անփոխարինելի, արտացոլում է ուրոյն մտքի բանական կարգը, գեղագիտական հայեցողութիւնը: Ամէն մի ոճ իր ամբողջութեամբ պատկանում է տուեալ ազգին եւ եթէ արտահանւում է այն, ապա արտահանւում են միմիայն կառուցուածքի մասնակի տարրեր կամ զարդաքանդակային նախշերը, այլ կերպ ասած, երբ սկիզբ է առնում արտահանման ընթացքը, առաջանում է կառոյցի եւ ձեւի ջլատում: Սոյն միտքը պարզելու նպատակով բերենք հետեւեալ օրինակը: Լուի ԺԴ.ի հրաւէրով Լ. Բերնինիի Բարիզ կատարած ճանապարհորդութիւնը ապարդիւն անցաւ: Հանճարեղ ճարտարապետի՝ Լուվրի համար ստեղծած երեք նախագծերը հաւանութիւն չգտան, որովհետեւ չէին համընկնում Ֆրանսիայի թագաւորի բացարձակ իշխանութեան եւ պալատականների «ազատամիտ» բարքերի հետ եւ յատկապէս այն պատճառով, որ Լ. Բերնինին խորապէս հռոմէացի էր: Բաւական է համեմատել Բերնինիի եւ Պերրոյի նախագծերը, պարզելու այն տարբերութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն այդ երկու բացարձակ իշխանութիւնների եւ սրանց աշխարհայեացքների միջեւ՝ Հռոմը եւ Բարիզը:

Ձեւի պարունակած իրականութեան ճանաչման ամենաընդհանրացուած եղանակներից մէկը կառուցուածքների տիպաբանական քննութիւնն է: Այս մօտեցումով ճարտարապետական խնդիրների պարզաբանումը առաջին հերթին վերաբերուելու է տուեալ շէնքի տիպին, ապա համեմատական քննութեան է ենթարկուելու տարբեր ժամանակներում ու վայրերում կառուցուած նոյնատիպ շէնքերի հետ, որպէսզի այդ վերլուծումներից ելնելով քննութեան առարկայ շէնքը գնահատուի եւ գտնի իր տեղը արուեստի արժէքների ցուցակում:

Պորճիայի անուան բազիլիկայից (185 Թ. Ք. Ա.) մինչեւ Մասենցիոյի (Դ. դար, Ք. Ե.) եւ քրիստոնէական առաջին բազիլիկաները (Ս. Պետրոս, Սանտա Մարիա Մեճիորէ) ակնյայտ է դառնում ճարտարապետական նոյնատիպ մի օրկանիզմի շուրջ վեց դար տեւող պատմութիւնը: Եթէ նկատի առնենք, սակայն, թէկուզ հեթա-

նոտական շրջանի հանրապետութեան, կայսրութեան նոյնիսկ մի քանի կայսրերի (Յուլիոս Կեսար, Մաւենցիոս) կողմից իրագործուած բազիլիկաները եւ փորձենք դրանց էութիւնը բնութագրել, կարող ենք յանգել այն սոսկ հայեցողութեան, ըստ որի բազիլիկան որպէս օրգանիզմ տուեալ պատմական շրջանի մշակոյթին ու միջավայրին համարժէք ճարտարապետական իրողութիւն է, որը ընդհանրական օրինաչափութիւններին միասնաբար ունի նաեւ տուեալ շրջափուլին յատուկ քառանկիւնի, ստէպ եռանաւ դահլիճի կերպարում սահմանափակուած ուրոյն օրէնքները: Այդ օրէնքների, այսինքն՝ միասնականի տուեալ երեւոյթին յատուկ օրգանական հնարաւորութիւնների, հիմունքներով առաջանում է ճարտարապետութեան պատմագիտութիւնը: Միասնականից համընդհանուրին անցնելով, սակայն, արուեստաբանները ճարտարապետական օրգանիզմների զարգացումը եւ նրանց փոխկապակցութիւնները մեկնաբանելու ցանկութեամբ, ստէպ կատարում են ամենաէական սխալը: Նրանք իրար են շաղկապում տարբեր երկրներում կառուցուած բազիլիկանման կամ կեդրոնակազմ շէնքերը եւ դրանց երեւոյթը բացատրում օրինակ որպէս Հռոմից եւ Բիւզանդիոնից տարածում գտած, Սիրիա, Հիւսիսային Միջագետք կամ Կապադովկիա եւ վերջապէս, Հայաստան հասած նոյն տիպերին պատկանող կառուցուածքներ:

Մինչդեռ, պատմութիւնից ծանօթ է թէ ինչպէս անցեալի մեծ կայսրութիւնները ընդունել են այլ ազգերից եկող ստեղծագործ արժէքները, իւրացրել եւ քաղաքական կերպար դրոշմել դրանց: Թէ այս կայսրութիւնների հզօրութեանը համաչափ զարգացել է նաեւ ինքնուրոյն մշակոյթ, դա մի հարց է, որ մնում է բաց: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս թէ ինչպէս կայսրութիւնների մշակոյթների կազմաւորմանը մասնակից օտարամուտ արժէքները, աւելի ուշ շըրջանում կեդրոնախոյս ուղղութեամբ վերադառնում են իրենց ակունքը, նոր փորձառութիւններով հարստացնելու համար այդ արժէքները ստեղծող աւելի փոքր, բայց մտքերով հարուստ ժողովրդի մշակոյթը: Երբ դադարում է կեդրոնաձիգ քաղաքական ուժը (Հռոմ, Պարսկաստան, Բիւզանդիոն), «գաւառները» վերականգնում են իրենց ուրոյն կերպարը: Ռիվոյրայի, Դիլի, Գրաբարի, Կրաութհայմերի հայ մտքին տուած մեկնաբանութիւնները, ի վերջոյ վերածւում են այդ իշխանութիւնների մշակութային սահմանների պաշտպանութեան խնդիրների: Սոյն միտքը պարզելու նպատակով մէջբերենք Ստեփաննոս Տարոնեցու հետեւեալ տողերը. «Ի սոյն ամի, որ էր ի 438 թուին նիզակաւոր աստղըն կրկին անգամ երեւցաւ յամսեանն Քաղոց, որ օր 15 էր, ամսոյն, ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի՝ Աստուածածին՝ յարեւելից կուսէ երեւեալ, եւ գնչոյլս

լուսոյն ընդ հարաւ առաջէր աւուրս ինչ եւ ամփոփեալ յայնմ տեւութենէ կայր ի վերայ արեւմտեայ աշխարհին ընդ մուտս արեւուն գնիզակաձեւ լոյսն ընդ արեւելս ձգելով: Եւ զկնի սակաւ աւուրց շարժեցաւ աշխարհն Յունաց ահաւոր դղրդմամբ, մինչեւ կործանել բազում քաղաքաց եւ գիւղից եւ գաւառաց, եւս առաւել ի Թրակացւոց եւ Բիւզանդացւոց աշխարհի հանդերձ ծովովն, որ ի մէջ նոցա ծածանեալ ծփէր սաստմամբ, մինչեւ ինոյն ինքն ի Թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպոլսի մեծաշուք եւ բազմապայծառ զարդք հրաշատեսիլ սեանց եւ պատկերաց եւ եկեղեցեաց մեծամեծաց կործանեալ փլուզանիւր, եւ նոյն ինքն Սոփիան, որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պատառմամբ վերուստ ի վայր: Վասն որոյ բազում ջան եղեւ արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց առ ի վերստին նորոգել: Այլ անդդիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի, տայ զօրինակ շինուածոյն իմաստուն հանճարով՝ պատրաստեալ զկաղապարս կաղմածոյն եւ սկզբնաւորեալ զշինելն, որ եւ գեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն»(17):

Մակեդոնեան տոհմի կայսր Վասիլ Բ. (976–1025 *թթ.*) *երկրաշարժից երկրորդ անգամ փլուած Ս. Սոֆիայի գմբէթը վերանորոգելու նպատակով դիմել էր «արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց», որոնք նոյն Տարոնեցու վկայութեամբ՝ «բազում ջան» գործադրելուց յետոյ չէին կարողացել գլուխ բերել շինարարական հսկայ այդ գործը: Հետեւաբար կայսեր կարգադրութեամբ յուստինիանոսաշէն կաթողիկէի գմբէթի վերակառուցումը յանձնարարւում է հայազգի ճարտարապետ Տրդատին*(18): *Հանճարեղ ճարտարապետը շինարարական գործին ձեռնամուխ լինելուց առաջ, ըստ հայ վարպետների հնագոյն սովորութեան, կայսրին է ներկայացնում «զկաղապարս կաղմածոյն», այսինքն՝ գմբէթի մանրակերտը*(19) *եւ հաւանու–*

---

17) Ստեփաննոս Վարդապետի Տարոնեցւոյ Ասողկան, «Տիեզերական Պատմութիւն», Փարիզ, 1859, էջ 242, գլուխ Իէ.– «Յաղագս երեւման աստեղն եւ շարժման Կոստանդնուպոլսի եւ մահ ապստամբին Զորտուաննելի»:

18) *Dizionario Enciclopedio di Aachitetturn e Urbanistica,* vol. VI, Roma, 1969, տես՝ Trdat.

19) Paols Cuneo. *Les modèles en pierre de l'architecture arménienne,* REA. t, VI, pp. 201–231. Հայ ճարտարապետութեան քարէ մանրակերտների հնագոյն օրինակներից յիշենք հետեւեալները՝ Աթենի Սիոն եկեղեցին (է. դար), Փարպիի Թարգմանչացը (է. դար), Անգեղակոթ գիւղի մօտ գտնուող մատուռի մանրակերտը (է. դար, Երեւանի Պետական թանգարան), նոյն թանգարանի «Ա» տառով ցուցակագրուած Ը. դարի մանրակերտը: A. Alpago Novello, *Sanahin,* D A A. No- 3,

թիւն ստանալուց յետոյ, չորս տարուայ ժամանակամիջոցում վերականգնում է գմբէթը։ Նշենք նաեւ, որ Սուրբ Սոֆիայի գմբէթը ծաւալւում է եկեղեցու յատակից 54,72 *մ. բարձրութիւնից դէպի վեր եւ ունի* 32,35 *մ. տրամագիծ, որը իր թռիչքի հեռաւորութեան առումով գերազանցուած էր միայն Հռոմի Պանթէոնից* (43,50 *մ. տրամագիծ*), *իսկ եթէ նկատի առնենք որ Ս. Սոֆիայի գմբէթակիր օղակը ունի քառասուն պատուհան, կարելի է եզրակացնել, որ Տրդատը շինարարական արուեստի մարզում աւելի յանդուգն եղաւ, քան Պանթէոնը* (120–124 *թթ.*) *կառուցող ճարտարապետը, որին եւ ինչպէս նշում է արուեստաբան դ'Անկոնան, Ադրիանոս կայսրը* (117–138 *թթ.*) *բերել էր արեւելքից*(20)։

Վասիլի պատուէրը կատարելուց յետոյ Տրդատը վերադառնում է Հայաստան, ուր Կատրանիդէ թագուհու աջակցութեամբ շարունակում է Սմբատ արքայի կարգադրութեամբ 898 *թ.ին սկսած Անիի Մայր եկեղեցու շինարարութիւնը եւ աւարտում այն* 1001 *թ.ին։ Տրդատի հանճարի շնորհիւ Բիւզանդիոնը վերստին ունեցաւ յուստինիանեան տաճարի գմբէթը։ Այսօր այն կանգնած է որպէս այդ կայսրութեան մեծութիւնը նշանաբանող կոթող։*

Տրդատ վերադառնալով հայրենիք, իր հետ չբերեց Բիւզանդիոնի ճարտարապետական մտքից եւ ոչ մի նշոյլ, այլ կառուցեց Արարատեան լեռնաշխարհին հարազատ հայի ոգով, որ հակադէմ է բիւզանդականին, չնայած այն իրադրութեանը, ըստ որի Հայաստանը, ստէպ, քաղաքականապէս մաս էր կազմել այդ կայսրութեան։

Մշակութային շրջանները ուսումնասիրելիս պիտի կարենալ իրարից տարբերել իշխանութեան քաղաքական հզօրութեան ճառագայթման դաշտը եւ ստեղծագործ ուժով բեղմնաւոր կեդրոնը։ Մշակոյթը հայ ժողովրդի համար միշտ էլ ունեցել է ճակատագրական նշանակութիւն։ Եւ, ընդհանուր առմամբ, ասենք, որ օտարամուտ ազդեցութիւնները այնքանով են նպաստում ճարտարապետութեան կազմաւորման վրայ, որքանով դրանք համապատասխան են լինում տուեալ ժողովրդի տարածական, այսինքն տարածութիւնը ձեւակերտելու հասկացութեանը։

Milano, 1970, p. 12. Այս յօդուածում Ա. Ալպակօ Նովելլոն գրում է՝ «Մանրակերտով նախագծելը բացառիկ երեւոյթ է եւ, որպէս մեթոդ, նախապէս տարածուել է Հայաստանում ու կանխել է Եւրոպային, որտեղ արեւելեան ազդեցութեան հետեւանքով որմնանկարների, խճանկարների մէջ պատկերուել են մանրակերտները»։ Արմէն Զարեան, ***Հայ ճարտարապետութեան Քարէ Մանրակերտները,*** **տես՝ «Հայրենիքի Ձայն», (Երեւան), 1972, թիւ 13։**

20) D'Ancona, *Arte Classica*, Roma, 1935.

Ձեւաբանական իմաստով միասնականը եւ ընդհանրականը ղեկավարւում են նոյն օրէնքներով: Բայց դրանք իրարից տարբեր են այն պատճառով, որ միասնականը կապուած է ճարտարապետական տուեալ իրականութեանը եւ այդ իրականութիւնը տարբեր է երկրից երկիր, ժամանակաշրջանից ժամանակաշրջան, մինչդեռ ընդհանրականը պարունակում է տիպի բոլոր եւ կարելի կերպարները, այդ իմաստով էլ մարմնաւորում է նրա էութիւնը, նրա վերացեալ ձեւը՝ ստորոգութիւնը: Ահա թէ ինչու օրինակ, հռոմէական բազիլիկաները հիմնականում ինքնին եւ մէկուսի նշանակութիւն ունեն, իսկ գործընթացից հետեւած ու նրանց միջեւ հաստատուած կապակցութիւնները շատ միակողմանիօրէն, արտացոլում են միայն օգտագործման պահանջները (ֆունկցիա): Բազիլիկատիպ օրկանիզմի ամէն մի միասնական երեւոյթ կապուած է տիպի էութիւնը պարունակող, հիմնականօրէն ճշմարիտ ձեւին:

Երբ ձեւը կորցնում է տիեզերքի պատկերը վերարտադրելու նշանակութիւնը, վերածւում է տիպի, նուազում է ստեղծագործական թռիչքը եւ գերիշխում է այլ պահանջներ: Յուստինիանոս կայսեր քաղաքա—կրօնական իշխանութեանը համարժէք ճարտարապետական արտացոլումը եղաւ Ս. Սոֆիայի կաթողիկէն, որը տիպարանական առումով գրեթէ անփոփոխ կրկնուեց կայսրութեան տարբեր վայրերում, եւ դարեր շարունակ: Այդպիսով Արեւելեան Հռովմէական Կայսրութիւնը ստեղծեց պաշտօնական շէնքի տիպարայնացումը, որին, Հայաստանը, որպէս իմացութեան բարձրագոյն արտայայտութիւն եւ իր ոգու անկախութեան անհրաժեշտութիւն՝ հակադրեց Ձեւը:

THE NECESSITY OF FORM

(In Architecture)

ARMEN ZARIAN

(Summary)

In Greek classical thinking the human type is conceived objectively; in Armenian medieval thought man is a moral reality. In Greek aesthetic art the statue is its supreme expression; in Armenian art, it is the church. All the elements in Armenian architecture and rules of central harmony are in consonance with the central, square, dome-covered structure, representing man. In the 7th century, as Byzantium attempted to effect a merger of the Armenian church and the Byzantine, in Armenia the idea of merger found expression in the architecture of the Armenian church (Bacavan, 631-639; St. Gayane, 630-641; Mren, 631-639) in which the fundamental form of the edifice is the cross-shaped cupolaed structure. But the Armenian creative architectural mind devised a richer and novel structure in two temples, «Zvartnotz» (642-659) and in «Banaki» (beginning of the 7th century). When form no more reproduces a cosmological import, it is reduced to a mere type, devoid of creativity. The Byzantine Empire created the official edificial type of St. Sophia, over against which, the Armenian mind provided an architectural form that is the supreme expression of its intellectual and spiritual freedom.

Հայերէն երկու գրչագիր Նիւ Եորքի ‘‘Հանրային Գրադարան,,ում

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1972 *թ.ի ամրան ամիսներին, երբ այցելութեան նպատակով գտնւում էի Նիւ Եորք քաղաքում, նոր ու տեսարժան վայրեր ու թանգարան–յուշակոթողներ տեսնելուն զուգընթաց, իմ մտածումն ու մի նպատակն էլ հայերէն ձեռագրեր, գիրքեր ու հնագիտական իրեր գտնելն ու տեսնելն էր։*

Երբ Նիւ Եորքի գլխաւոր «Փըպլիք Լայպրերի»ն (Հանրային գրադարանը) այցելեցի, նախ հետաքրքրուեցի այնտեղ գտնուող գրքերի հայկական բաժնով, ուր կային մի շարք հայերէն գրքեր, որոնց թւում նաեւ Լազարեան Ճեմարանի Աւետարանի լուսապատկերի մի օրինակը։

Երբ հայերէն ձեռագիր կամ հնատիպ՝ հազուագիւտ գիրք գտնելու յոյսս կտրուեց, որոշեցի տեսնել գրադարանի օտարլեզուեան ամենահին գրչագիրը եւ նկարազարդ գրքերից մէկը։ Առ այդ, յատուկ արարողութեամբ, յաջողեցի ձեռագրատուն այցելելու իրաւունք ստանալ եւ անհրաժեշտ արտօնագիրը ձեռքիս, անցայ գրադարանի 319*–րդ սենեակը, որտեղ պահւում էին ձեռագիր գրքերը։*

Պատկերազարդ մի գրչագիր տեսնելուց յետոյ, հետաքրքրուեցի հայերէն ձեռագրով, որ ի զարմանս եւ մեծ ուրախութիւն ինձ, բերեցին երկու տուփ, որոնց մէջ խնամքով տեղաւորուած էին հայերէն երկու գրչագիր։

Մի երկու անգամ այցելելով, յաջողեցի ցուցակագրել դրանք, որոնց ներկայացնում ենք այստեղ։

Ձեռագրերից մեկը մի «ժողովածու» է, «Սահմանք Իմաստասիրականք Դաւթի փիլիսոփայի» նիւթով, գրուած Նոր Ջուղայում, 1621 թ.-ին, իսկ միւսը՝ «Մաշտոց», գրուած ԺԵ. դարում:

Բացի այս երկու ձեռագրերից, Նիւ Եորքի թանգարաններում, եկեղեցիներում եւ անհատների մօտ կան այլ ձեռագրեր եւս, որոնցից ոմանք իրենց թուով ու արժէքով մեծ կարեւորութիւն են ներկայացնում:

Անհատական ժողովածուների մէջ, ամենից արժէքաւորը Պրն. Յարութիւն Հազարեանի ձեռագրերի (ինչպէս եւ նկարների ու հնագիտական իրերի) հաւաքածոն է, որոնց թիւը հասնում է աւելի քան ութ տասնեակի:

Ձեռագրեր կան նաեւ «Մեթրոփոլիթըն» թանգարանում, որ հակառակ իմ մի քանի այցելութեան, չյաջողեցի տեսնել: Ներկայիս այդ ձեռագրերից մէկի Ա. կազմի նկարն ունենք մեր ձեռքի տակ (նուէր՝ Օր. Ա. Աբրահամեանից), որի նկարագրութիւնը բերում ենք այստեղ (տես՝ էջ 171–ի նկարը):

Ձեռագրի նիւթը Աւետարան է, գրուած ԺԳ–ԺԴ. դարում: Ունի արծաթապատ կազմ, որի Ա. կողքը ներկայացնում է Յիսուսի ծնունդը եւ հովիւների այցելութիւնը կեդրոնում, իսկ վերեւում՝ խաչնարածներ եւ երեք մոգերը, աւելի վեր՝ հրեշտակներ ու առաքեալներ, որոնց միջոցում, մի երիզի վրայ գրուած է «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խա»:

Շուրջն եզերուած է խաղողի ողկոյզների ու տերեւների գեղեցիկ մի զարդերիզով, ընդելուզուած 68 հատ գունաւոր թանկարժէք ակերով:

Յիսուսի ծննդի քանդակի մօտ երեւում են նաեւ Աստուածածինն ու Յովսէփը, որոնց ներքեւում գրուած է.

«ԱՒԵՏԱՐԱՆՍ ԱՅՍ ԱՐԵԱԼ ՀԱԼԱԼ ԸՆՁԻՍ ԻՒՐ ԱՂՕԹԵԼՈՒ ԵՒ ԳՕՀԱՆԱԼ ՓՐԿՉԻՆ ՄԵՐՈՅ Յ(ԻՍՈՒ)ՍԻ Ք(ՐԻՍՏՈ)ՍԻ»:

Նիւ Եորքում մի անհատի մօտ եւս գտանք մի գրչագիր, «Մեկնութիւն Արարածոց», որի նկարագրութիւնն եւս բերում ենք, երկու ձեռագրերից յետոյ:

ՍԱՀՄԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆՔ ԴԱՒԹԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ

Նոր Ջուղա (Ժողովածու) 1621 թ.

Թերթ՝ 134:
Պրակ՝ 10, իւրաքանչիւրը 14 թերթ:

«Մեթրոփոլիթըն» թանգարանի հայերէն
ձեռագրերից մէկի Ա· կողքի նկարը։

Մեծութիւն՝ 12·3 x 9 x 2·5 *սմ*․։
Նիւթ՝ *թուղթ*։
Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ*։
Պահպանակ՝ *չունի*։
Վիճակ՝ *բաւարար, թերթ 117–ից ձեռագիրը քիչ փոխւում է*։
Պարապ թերթեր՝ 1, 2, 18, 19, 20, 21, 82, 133, 134։
Գիր՝ *մանր եւ խոշոր նոտրգիր։ Մինչեւ թերթ 116բ. մանր, իսկ յետոյ խոշոր գրով է, երկու մասերը թղթով էլ տարբեր են եւ պրակներով էլ չեն կապւում իրար հետ*։
Գրութիւն՝ *միասիւն*։
Տողեր՝ 21։
Գծումները՝ *ճնշումով*։
Թանաք՝ *սեւ, որոշ տողեր ու մեծատառեր կարմիր, նոյնը եւ լուսանցքազծերը*։
Զարդագրութիւններ՝ *մի քանի հատ*։
Պատկեր՝ *չունի*։
Խորան՝ –
Կիսախորան՝ –
Ճակատազարդ՝ 22*ա*, 52*ա*, 83*ա*։
Լուսանցազարդ՝ *մի քանի հատ, գլուխների մօտ և այլ տեղերում*։
Ծաղկող՝ –
Գրիչ՝ *Ստեփանոս Երէց Ջուղայեցի (Ձիք Ստեփանոս)*։
Ժամանակ՝ 1621 *թ*․։
Վայր՝ *Նոր–Ջուղա*,
Պատուիրատու՝ –
Ծանօթութիւն․– *Այս ձեռագիրը տեսել եւ թերեւս ցուցակագրել են նաեւ Ց. Քիւրտեանը* (1919 *թ. Նոյ.ի* 10), *Գրիգոր Չէքըմեանը – Մարաթեցի –* (1950 *թ. Փետր.ի* 8), *Իսահակ Տ. Վ. Ղազարեանը* (1963 *թ*․), *Յովհաննէս Աբեղան եւ Վ. Նալբանդեանը (Երեւան)*։

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Թ. 3*ա*. *Սահմանք իմաստասիրականք Դաւթի փիղիսոփայի...*։
22*ա*. *Արիստոտիղի առաքինութեան առ Աղէքսանդր թագաւոր*։
52*ա*. *Նախերգանք քարոզի*.
Երանելին եւ սբայն (?) հզօրն եւ թագաւորն թագաւորաց եւ Տէրն Տէրանց... Աստւածն Աստուծոց...։
83*ա*. *Աւրհնութիւն ժողովրդեան եւ շրջակայ յերկրին ի գթութեանցն աստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ այս անուն բանի սպասաւորէ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ...*։

117. Յիշատակարան աւետարանի արարեալ յոգնամեղ Ստեփանոս երէցէ Ջուղայեցոյ որդի Ստեփանոսի:
Ազգիս հայոց Թվականին կրկին քառակ ւ(և) երկհարիւրին
եւթանասուն երկու ամին գրեցաւ պանձս ա̅ծային, Աւետարան Խորհրդով լին...:

121բ. Յիշատակարան Աստուածաշունչ գրոց արարեալ... յոգնամեղ Ստեփանոս երէցէ Ջուղայեցոյ որդի Ստեփանոսի ի խնդրոյ պարոն Մէլիք աղային որդոյ խաւջայ Սաֆարին
Ի Թւականիս մերոյ հայկազեան,
Որ էր անցեալ քան յոբելեան
Այն եւ եւթ տասն աւելի լման
Գրեցաւ շունչս աստուածական,
Ըստ առաքելոց սրբոց կոչման...:

129բ. Նորին Ստեփանոս երիցու արարեալ յիշատակարան շարականոցի·

Որք ըղձորանս հոգոյն արբին,
Զշարականսն ոգեալ գրեցին:
Նախ մեծ Մեսրոպըն սքանչելին,
Ըզկարգ բոլոր աղուհացին·
Զշարչարանացն աւագ շաբթին
Իսկ ես նուաստ անձն անարժան
Զիք Ստեփանոս մեղաց աման,
Զարեաւք լըցեալ բարեաց ունայն,
Եւ սրիկայս քան զամենայն,
Այսքան գրոց աստուածական,
Զոր շարեցի անբանական,
Զձեզ աղաչեմ որք հանդիպիք,
Զմեղադրել իմ լրբութեան,
Զի ես տկար սղխալական,
Ձեռնարկեցի յօժարական,
Գրեցի զկրկին սուրբ կտակարան,
Ոտամբ չափեալ (ը)ստ Հոմերական,
Թ. 132բ. Արդ ես նուաստ անձն եղկելի,
Զիք Ստէփանոս մեղաց գերի
Որդի գոլով Ստեփանոսի,
Եւ գաւառաւ Ջուղայեցի,
Թ. 130ա.(*) Անուն ունիմ քահանայի,
Բայց գործեմ յոյժ աղտեղի,

(*) Վերջին թերթերը սխալ են դասաւորուած:

Զձեզ աղաչեմ տեսողք բարի,
Զմեղադրել ինձ անմտի,
Երիս երբեակ եւ եղակի,
Այսքան հարիւր թվինն հայի,
Նոյնքան եօթնից և աւելի,
Սակաւ բանիկս այս յարմարի
Ի մուտն ամսին Ապրիէլի,
Որ Ղազարու շաբաթ կոչի,
Եւ չամշ ամսին կրկին վեցի,
Եղեւ գրրաւ դոյն այս բանի:
Ով դու եղբայր իմ ցանկալի,
Պօղոս պրվէտ քաջ եւ արի,
Ընկալ սիրով անդ ժրելի
Ի գանձ ըղձոյտ ըստ լոմայի···

ՇԱՐԱԿԱՆ
(ԺԵ· դար)

Թերթ՝ 363:
Պրակ՝ 29 *իւրաքանչիւրը* 12 *թերթ*:
Մեծութիւն՝ 14·2 x 9·5 x 7 *սմ*·:
Նիւթ՝ *մագաղաթ*:
Կազմ՝ *չունի, վերջում մի փոքր կաշուի կտոր, դաճաւոր*:
Պահպանակ՝ *սկզբում երկու, իսկ վերջում մէկ թերթ երկաթագիր մագաղաթաթ, Աւետարանից*:
Վիճակ՝ *վատ պահուած, առաջին մասի թերթերից ոմանց անկիւնները մկնակեր*, 131–*րդ թերթը կէսից կտրուած*:
Պարապ թերթեր՝ *թ*· 353, 363՝ *վերջին թերթը, յետոյ է աւելացուել*:
Գիր՝ *բոլորագիր*:
Գրութիւն՝ *միասիւնակ*:
Տողեր՝ 23:
Գծումները՝ *ճնշումով*:
Թանաք՝ *սեւ*:
Զարդագրութիւններ՝ *բուսական թռչով եւ զանազան ձեւերով*:
Պատկեր՝ –
Խորան՝ –
Կիսախորան՝ 125*ա*:
Ճակատազարդ՝ 11*ա*, 51*ա*, 99*ա*, 112*բ*, 174*ա*, 219*բ*, 277*ա*, 298*բ*, 320*ա*:

Լուսանցազարդ՝ *լուսանցքներում ունի մանրանկարներ եւ այլ զարդեր։ Մանրանկար՝* 33*ա*, 38*բ*, 40*բ*, 196*բ*։
Ծաղկող՝ *անյայտ*։
Գրիչ՝ *Առաքեալ*։
Ժամանակ՝ *ԺԵ. դար*։
Վայր՝ *անյայտ*։
Պատուիրատու՝ –
Ծանօթութիւն.– *Ձեռագիրը նուէր է տրուած Տիկ. Սիրվարդ Փափազեանի կողմից,* 1964 *թ.ին։*
Պակասում է գրչի գլխաւոր յիշատակարանը։

Գրչի յիշատակարան

Թ. 38*ա. Զթագմամեղս զԱռաք(եալ)* (?) *աղաչեմ յիշել։*

Երկրորդական յիշատակարան

Թ. 360*բ. Կազմեցաւ ականց շարակնոց ի Թվին ՌՃԼԱ* (1682) *յերկիրս Զըմըշկածու կարմիր վանք ընդհովանեաւ սբ. Կարապետին եւ սբ. Նշանին ձեռամբս անարժան Արաքէն գրչիս ի խնդրոյ յոգնամեղ եւ հեզահոգի տէր Բարսեղն որ ետ փափագանաւք կապել եւ վերըստին նորոգել վասն անձին իւրոյ եւ (յ)իշատակ ի վայելումն իւր հարազատ եղբօր որդուն Տէր Յովհաննէս կրաւնաւորին եւ եղբարցն Կուլասարին եւ Տանապետին եւ քըւերն Ինամին եւ մօրն Մուրվաթին եւ հարսին Սամարին եւ փոքրիկ որդւոյն Ոսկեանն։ Եթէ ոք անդգնի եւ կամ աւժտէն կամ գրաւական դնեն զմասն Յուդայի առցեն եւ զպատիժն Կայենին կրեսցեն եւ ը(նդ) խաչհանողաց դասուն դասեսցէ եւ բարով այելել տացէ որ չափ ի մարմնի կայք եւ յետ աստացելոյն անել ընդ առաջին կրաւնաւոր(ա)ցն դասեսցէ զհոգիս ձեր եւ զննջեցելոց հոգին ձեր եւ զմերոսն ամէն։*

⁂

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՐԱԾՈՑ

(ԺԷ. դար)

Թերթ՝ 174, *որից* 6*–ը թ.* 122–127*–ը տպագիր*։
Պրակ՝ 14, *իւրաքանչիւրը* 12 *թերթ, պրակներից շատերը քայքայուած, տեղահանուած եւ անկանոն*։
Մեծութիւն՝ 9·6 x 13 x 3 *սմ.*։
Նիւթ՝ *դեղնաւուն հաստ թուղթ*։

Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ, վրան ճնշումով զարդեր, հնամաշ, վերջին կազմի կաշին ծակծկուած։ Ներսից դեղին վարդերով եւ կարմիր* փոնով *կեղտոտուած մետաքս կտոր։*
Վիճակ՝ *քայքայուած, կազմից պոկուած. սկզբից եւ միջից թերի։*
Պարապ թերթեր՝ *չունի։*
Գիր՝ *բոլորգիր։*
Գրութիւն՝ *միասին։*
Տողեր՝ 16։
Գծումները՝ *ճնշումով։*
Թանաք՝ *սեւ, միայն մի քանի տող եւ մեծատառեր՝ կարմիր։*
Զարդագրութիւններ՝ *չունի։*
Պատկեր՝ –
Խորան՝ –
Կիսախորան՝ –
Ճակատազարդ՝ –
Լուսանցազարդ՝ –
Ծաղկող՝ –
Գրիչ՝ *Ղազար։*
Ժամանակ՝ *ԺԷ. դար։*
Վայր՝ *անյայտ։*
Պատուիրատու՝ –

Ծանօթութիւն.— *Ձեռագրի հին էջակալութիւնն ունի* 179 *թիւը, բայց այժմ խառնուած թերթերը կրկին դասաւորելով ու էջակալելով եւ պատռուածները նորոգելով եղաւ* 174 *թերթ, տպագիր* 6 *թերթի հետ միասին։ Տպագիր թերթերը պատկանում են մի տաղարանի, որի մէջ կան* «Տաղ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» (*էջ* 151), «Տաղ Ոսկեանց» (*էջ* 153), «Տաղ Հռիփսիմեանց» (*էջ* 157)։ *Պատկանում է Տիկ. Ռոզի Կարապետեանին, Նիւ Եորք։*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Թ. ա. *Որպէս Ադամն այն առաջին,*
Այն որ մեղօքն անուանի հին,
Որով մեռաք ամենեքին,
(Ե)ւ կորուսաք ըզ ցանգալին,

(Սոյն տունը ընդօրինակեցինք ա թերթի կէսից, որովհետեւ էջի սկզբի տողերը մաշուած ու ջնջուած են)։

116ա. Ցիշատակ բանի գրողի մաղթանաց Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի որի թոռանց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին։
Ի վեց հարիւր հայոց թվական,
Եւ յառաջին սկըսեալ նոր ամ,
Բանս գրեցաւ աղօթական,
Երկ հազարեան
170ա. Ցիշատակարան սրբոյն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի։
Վասն Աստուծոյ խաւսեալ զայս բան,
Ինձ ոչ երանկ եւ ոչ նըման,
Զի սիրտ յիմար անձն անարժան,
Ոչ է տեղի իմաստութեան։

– Սոյն մասը վերջանում է հետեւեալ տասներեք երկտողով, որի երկտողի սկզբնատառերը գրուած են կարմիր երկաթագիր մեծատառերով եւ կարդացւում են «ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՐԳ».

Սուրբ երջանիկ տեառնըդ Ներսէս,
    Զքեզ տէր ընտրեաց ի յաշխարհէս։
Տընօրինել հայոց հանդէս,
    Զեկեղեցի չնորհօք պէս պէս։
Երկնաւորաց նմանապէս,
    Ինըն դասուց խորհըրդապէս։
Փառս առաքել երկնահանդէս,
    Տեառն Աստուծոյ ի յիւր հաւտէս։
Աւրհնել զփըրկիչն անհատապէս,
    Ընդ հօր եւ հոգոյն յոյժ միապէս։
Նըմին վեհի մաղթեայ պէսպէս,
    Զքեզ աղաչեմ տէր սուրբ Ներսէս։
Նըւաստ ոգիս ես Ստեփաննոս
    Մաղթեայ վասն իմ միշտ առ Քրիստոս։
Որով սըրբի բորբք մարմնոյս,
    Զընջի յանցանք խաւար հոգոյս։
Սովաւ զարթնուլ ի խոր քընոյս,
    Վերաբերիլ ընդ քեզ ի լոյս։
Ի յաղջամուխջ տըղմէ գըբոյս,
    Ինձ ձեռընտու լինել եւ յոյս։
Երդել ընդ քեզ զերգս հաճոյս,
    Երրորդութեանդ ստեղծող ըզգոյս։
Բարունաբար ծոյլ եւ հիքոյս,
    Լեր նաւակից ընկըղմելոյս։
Գոհաբանող լինել գերոյս,
    Տեառն արարչին որ է մեզ յոյս։

Գրչի յիշատակարան

Թ. 170ա. *Որք հանդիպիք այս սուրբ գըրոց,*
Որ է սկըսեալ յարարածոց,
Աւարտ առեալ յառաքելոց,
Մինչ ի գալուստ վեհին վերնոց,
Զիս զՂազար հոգովըս խոց,
Յիշման արժան առնէք ձերոց։

Թ. 17բ. *Փառք հօրն էական որդոյն միածընի եւ փառակից սուրբ հոգոյն Ամէն, ի Թւ (մնացեալը չի գրուել, էջը մնում է սպիտակ)։*

Երկրորդական յիշատակարան

Թ. 174բ. *Աստուր Մալեան։*

TWO ARMENIAN MANUSCRIPTS IN THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

L. K. MINASSIAN

(Summary)

There are two Armenian manuscripts in the Public Library of New York. The first is an anthology, bearing the title «Sahmank Imasdassiragank Davdi Pilisopayi» (Philosophical Frontiers of David the Philosopher), 134 sheets, written on paper, in New Zulpha, in the year 1621, by Father Stephen of Zulpha. The second is a «Mashtotz» (Ritual), 363 sheets, written on parchment, in the 15th century, by the scribe Arakyal, the place unknown. There is another manuscript in the possession of a New Yorker, Mrs. Rosy Garabedian. It is entitled, «Megnoutune Araradzotz» (Commentary on Beings); 174 sheets, written on paper, in the 17th century, by the scribe Lazar, place unknown.

Տարօնի ժողովրդական երգեր

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

Հետեւեալ ժողովրդական երգերը հաւաքուած են մեծամասնութեամբ՝ 1951 Թ.ի ամրան, դէպի Սուրիա կատարած ազգագրական նիւթերու հաւաքման մեր երկամսեայ արշաւին ժամանակ։ Փորձած ենք մեր կարելիութեան սահմանին մէջ, գրի առնել եւ կորուստէ փրկել ինչ որ արժէք կը ներկայացնէ։ Ուրախ ենք որ անհատներ սիրայօժար կերպով մեզի երգած են, ինչ որ տարիներու Թաւալումը անաղարտ ձգած է իրենց մտքին մէջ։

Պահած ենք երգերը այն ձեւով որ մեզի աւանդուած են, առանց մեր կողմէ փոփոխութիւններ, յաւելումներ եւ յապաւումներ կատարելու։ Այս՝ նախ այն պատճառով որ մեր իրաւասութեան սահմանէն դուրս է, եւ երկրորդ՝ այն մտածումը Թէ ժողովրդական ստեղծագործութեան բոլոր պատառիկները պէտք է գրի առնուին, որպէսզի մենք ունենանք նոյն այդ բանահիւսութեան ու անկէ ալ զայն ստեղծագործող ժողովուրդին ամբողջական հոգեբանութիւնն ու նկարագիրը։ Ահա մեր հաւաքածոյին մէջ գոյութիւնը երգերու, ուր կարելի է հանդիպիլ անէծքներու եւ սահմաններէ դուրս նկատուող ասութիւններու։

Մեր հասկացողութեան սահմանին մէջ՝ կեղծ եւ ժողովրդական բանահիւսութեան անհարազատ տողեր ու երգեր դուրս ենք ձգած մեր հաւաքածոյէն։

Երգերուն բովանդակութենէն Թելադրուած դասաւորում մը Թերեւս Թուի աւելի պատշաճ եւ գիտական, սակայն կը գոհանանք այս անգամ ներկայացնել մեր հաւաքած երգերը տալով իւրաքանչիւր անհատէ մեր հաւաքածը։ Նիւթի այսպիսի բաժանում մը այն մտադրութեամբ որ խուսափինք ամէն անգամ կրկնելէ հաղորդողին անունը։

Չմոռնանք յիշել նաեւ թէ հոս հրատարակուած երգերը գրեթէ ամբողջութեամբ նոր է որ լոյս կը տեսնեն: Թերեւս գտնուին տողեր կամ տուներ, որոնց կարելի է հանդիպիլ այլ հրատարակութեանց մէջ, սակայն անոնք տարբերակներ ըլլալով, առած ենք զանոնք մեր հաւաքածոյին մէջ:

Նախ կու տանք խնուսցի Գարեգինէն մեր գրի առած երգերը: Գրի առնուած են Հալէպ, 14–15 Սեպտ․ի, 1951–ին, եւ վերատեսութեան ենթարկուած ու յաւելումներ կատարուած՝ Պէյրութ, 29 Մարտի, 1952–ին:

Գարեգին Մկրտիչեան՝ խնուսի (Հարք) Քաղքիկ գիւղէն: Հօր անուն՝ Միսակ: 1951 թ․ին 55 տարեկան էր եւ կը բնակէր Լաթաքիա (Սուրիա): Արտակարգ յիշողութեան տէր մէկն էր:

ՀԱՊԸԼՊԱՆ

Հապըլպան, քնայ ու էրած
տեսայ,
Կանանչ ու կարմիր քէսայ,
Գնա հօրըդի խօսա՛,
Էնէ գլխ ուրին փեսայ:

Հապըլպան ընկայ ըտ առուի
յեզին,
Ջուխտ ճէյրան բուրդ կը դըզին,
Մեղքը տէրտըրոջ վըզին:

Հապըլպան, խամըր բերդը տուն
ունիմ,
Մըջ երկաթէ սուն ունիմ,
Քառսուն քու պէս չուն ունիմ:

Սարու չայիր քաղ կ'էնենք,
Եարս եկաւ ախ կ'էնենք,
Հապըլպանէ օյ, օյ, օյ,
Սինամ սարերով օյ, օյ:

Հապըլպան ջանէ ջան,
Ջանըս քըզի ղուրպան,
Էկօ երթանք ճըլոյ խան,
Մածուն չեղաւ ուտինք թան:
Հապըլպան, աղջի քու անուն
Թագու,
Արի էրթանք մըր սագուն,
Ողորմի քու հօր հոգուն,
Ձեռս դնեմ քու գոգուն:

1952 թ․ի Զատկին՝ Հալէպ մեր այցելութեան առթիւ գտանք հետեւեալ տունը, սոյն երգին պատկանող, Թօփալ Առաքելի մօտ, զոր կու տանք հոս:

Հապըլպան, ջան է ջան,
Ջան է ջան է, ջան ղուրպան
Ալուր մաղեցինք մաղերով,
Ձըտիք էփինք եղերով,
Իմ լէ ձըր պեխերով:
Հապըլպան է օյ, օյ, օյ:

ՊԱՐԵՐԳ

Հինէր Նարին էր օյ օյ,
Հինէր Նարին էր օյ օյ,
Հինարի ծառի վրայ,
Ջինարի ծառի վրայ,
Դըրեր էր փաս ու բուսքուլ,
Շէկլիկ ծամերու վրայ:

Հինէր նարին այներ էր,
Պատի տակը կայներ էր,
Հինարի ծառի վրայ, եւլն.։

Արի մըր տուն ու գընա՛,
Դու կրակ էրէ մահանայ,
Դուռ դըրացին չիմանայ.
Հինարի ծառի վրայ, եւլն.։

Բարտի ծառին ել ունեմ,
Ըրանդ ըրանդ թել ունեմ.
Հինարի ծառի վրայ, եւլն.։

ՍԱՐԵՐ ՏԷՆ

Սարեր տէն գնացէք՝
Տեսնեմ զիմ եարս։
Սարեր տէն, ձորեր տէն գնացէք՝
Տեսնեմ զիմ եարս։

Արագը պուղ է բռնի,
Գանգուլս թող է բռնի։
Արագը պուղ է կտրի,
Գանգուլիս թող է թափի։
Սարեր տէն, ձորեր եւլն.։

Կռունկ թռաւ մըր արտէն,
Առաւ գնէրքի ջահտէն,
Տարաւ մըր սէր ու սաւտէն։
Սարեր տէն գնացէք,
Տեսնեմ զիմ եարս։

ՋՈՒՆ ԷՐ ԷԿԻ

Ջուն էր էկի սարերուն,
Հալէր կաթէր քարերուն,
Եարուկն էրթէր ջըրերուն,
Կըլկըլէր մըջ կըժներուն,
Էլնէր եարոջ փիճանուն (կամ
բիճերուն)։
Սարէն պըծայ էկայ ցած,
Իշի դուռը կխաբաց,
Մտայ ներս առնենք թաժայ հաց,
Թերմաչ թուլէն գլխի խած,
Ընծի ինչ խածնել պիտէր,
Ընծի գիրկ ու ծոց պիտէր։

ԵԱՐԸՄ ԿՕՐԱՆԻ

Բոստան իմ ցանի էտա դարու
կող,
Անտէր մընէր եար, էտա արտ
ու հող,
Ջեղաւ մէկ չամամոք ղըկենք
եարոջ փոխ։
Բոստան իմ ցանի ելեր է պառկլի,
Պզտիկ իմ սիրած եար, չըմ կրնայ
թարկլի,
Զարութեն կ'էնէ չըմ կրնայ
զարկլի։

ԱՆԷԾՔ

Անիծիմ անենաս,
Խրպիս ու դողենաս,
Բետ բետ ցաւերու տիրանաս։
Էլնաս հաւէն,
Ջըրթաս խժխժման թաւէն,
Զըրծնաս քու մայվան ցաւէն։
Գետին բոց էղնի,
Քու ոտքերու տակ էղնի,
Քու ուրսի սեւ աղուէսու
պառեկլին էղնի։

ՔԱՄԻՆ ԷԿԻ

Քամին էկի էրան–էրան,
Քըշեց տարաւ Մըշոյ բերան,
Մըշու հաւեր թեւաւորուան,
Մըշու քոջեր սեւաւորուան(1)։
Իմալ էնիմ, իմալ էնիմ,
Եար պզտիկ էր չիւար էղնիմ։

Զուն էր էկի աշնան արտեր,
Իմալ էնիմ ես քու տարտեր։
Իմալ էնիմ, եւլն.։

Զուն էր էկի լափայ–լափայ,
Ես քու տարտէն հալայ թափայ.
Իմալ էնիմ, եւլն.։

Ես իմալ ենք քու սիրուն,
Մեղրեմոմ տաս դէմ դոլուն.
Իմալ էնիմ, եւլն.։

Դու պզտիկ էր քեզ սիրեցի,
Դու մեծցեր էր՝ հասրաթ մանցի.
Իմալ էնիմ, եւլն.։

Իմալ էնիմ ջարայ չկայ,
Կը կարդուիմ փարա չկայ.
Իմալ էնիմ, իմալ էնիմ,
Եար պզտիկ էր չիւար էղնիմ։

ՓԱՓՈՒՌԻ

Հէլ հէլըլէ, հէլըլէ
Հէլ հէլըլէ, փափուռի։

Փափուռի շապիկ չիլայ,
Փափուռ նստի դուռ կ'իլայ,
Եար հէլըլէ հէլըլէ,
Եար հէլըլէ, փափուռի։

Եարըս տարան մըջ գեղին,
Դուռ դըրացիք կը նեղին.

Եար հէլըլէ հէլըլէ,
Եար հէլըլէ, փափուռի։

Այլ տարբերակներ են.
Նշխուն ջոկիկ մըջ եղին,
Եարս տարան մըջ գեղին։

կամ՝

Հեղին տարան մըջ գեղին,
Թափան խորթեր կը դեղին։

ՍԻՐԵՐԳ

Ուխտ մ'ենք կորեր կ'էրթէնք Սըրբ Սարգիս,
Ջըն տըղէն առնենք անուն էր Սարգիս.
Սարգիս ջան Սարգիս, ծառ չինար էղնիս,
Թէ օր զիս առնիս շատ տարի ապրիս,
Թէ օր զիս չառնիս, բէմուրազ մըռնիս։

---

1) Չորրորդ տողին տեղ երբեմն կ'երգուի նաև *Բոթկանց տըներ սեւաւորուած*։

Ծառէն ինք քաղեր տըսներկու ճիրան,
Ձըն տըղէն առնենք անուն էր Միհրան.
Միհրան ջան Միհրան, ելն․։

Հաւէն ինք քաշի տըսներկու թեպուր,
Ձըն տըղէն առնենք անուն Խաչատուր, ելն․։

Ուխտ մ'ենք էրի կ'էրթէնք Սըրբ Կարապետ,
Ձըն տըղէն առնենք անուն Կարապետ, ելն․։

ԲԱՂԸՄԻ

Դուն ուստ կու գաս ղուն Խասգեղու, բաղըմի
Պագիկ մը տուր տանիմ տեղու, բաղըմի։

Դուն ուստ կու գաս ղուն Խըլաթայ, բաղըմի
Կարմիր էրես արուն կը կաթայ, բաղըմի
Պագիկ մը տուր տամ զօլաթայ, բաղըմի
Բաղըմի պաղջայըմի,
Կիւլըմի պիւլ պիւլըմի,
Սարըմի սիւմպիւլըմի։

Դուն հագեր էր կարմիր ճուպէն, բաղըմի,
Էլի կայնի տանքի խուպէն, բաղըմի,
Ինչ օր կ'էնէր քաք պապ Նուպէն, բաղըմի։

ՊԱՐԵՐԳ

Հուն չունիս եար ջան,
Տուն չունիս եար ջան։

Հագեր էր Փըստան,
Գացեր էր պոստան.
Հուն չունիս, ելն․։

Հագեր էր սօլեր,
Գացեր էր կօլեր.
Հուն չունիս, ելն․։

Հագեր էր ճուպէն,
Կայներ էր խուպէն.
Հուն չունիս, ելն․։

Ֆինջինով ըլլս,
Դու հորթուն կ'ըլլիս.
Հուն չունիս եար ջան,
Տուն չունիս եար ջան։

ԿՈՎԱՆՏ

Հա գլորի վարի վարի,
Տէ գլորի շուտ շուտ արի։

Եարըս մարան մըջ գեղին,
Դուռ դըրացիք կը նեղին.
Հա գլորի, ելն․։

Գացի գացի հեռըցայ,
Խամըր բերդին մօտեցայ.
Հա գլօրի, եւլն.։

Աղջիկ անունդ Սարէ,
Քու աչքեր խառ ու մառ է.
Քու տարտեր գլխ կը վառէ.
Հա գլօրի վարի վարի,
Տէ գլօրի չուտ չուտ արի։

ՍԱՐ, ՍԱՐ

Սար, սար իմացէք
Տարտերս չատ ին դիմացէք։
Սարեր ձորեր հով էրէք,
Իմ տարտին տարման էրէք։

Արի մըր տուն ու գընա՛,
Դուռ դըրացին չիմանայ։
Սար, սար եւլն.։

Էրզրում չարսու պազար,
Իչինտէ պիր ղըզ կազար,
Ալինտա տիվլիթ խալամ,
Օթըրմըշ տարտըմ եազար։
Սար, սար եւլն.։

Ի՞նչ է էս սէր ու սաւտան,
Թողիմ կորիմ քու տարտէն։
Սար, սար եւլն.։

Սրտիկ մալուլ մը կենայ,
Տունէն մարդու չը մընայ.
Սար սար իմացէք,
Տարտերս չատ ին՝ դիմացէք։

ՄԷՄԶԱՐԷ

Մէմզարէ, հա՛ Մէմզարէ.
Թունտիր վառիմ, փոշին հանիմ,
Էտ ինչ խըշիմ կնիկ մ՚իմ ես։
Կուժը չառած ջուրի կ՚երթամ,
Էտ ի՞նչ խըշիմ եւլն.։

Խըմոր չեղած հաց կ՚եփիմ,
Էտ ինչ խըշիմ, եւլն.։
Քըթոց չառած կաթ կը կըթիմ,
Հա Մէմզարէ Մէմզարէ։

Թունտիր վառիմ ցան չկայ,
Փըլաւ կ՚էփիմ եղ չկայ,
Տոլմա փաթթիմ թուփ չկայ,
Հա՛ Մէմզարէ, Մէմզարէ։

Մէմզար գացի խիարնոց,
Խիար գոմեց լըցեց ծոց.
Հա Մէմզարէ, Մէմզարէ։

Մէմզար գացի հէրանց տուն,
Ե՞րբ միտք կ՚իգայ դառնայ տուն,
Ծըժեր մանցած ին անքուն.
Հա՛ Մէմզարէ, Մէմզարէ։

ՈՍՊ ՃԱՐԵՑԷՔ

Ոսպ ճարեցէք պասն էկաւ,
Շընկշընկալէն հարսն էկաւ։

Դուռ բաց բարի մարդ էկաւ
Հինգ լանկառի վարդ էկաւ։
Ոսպ ճարեցէք, եւլն.։

Քու գալդ ընծի բարի,
Ըսիմ պար, չըսիմ պար,
Գետին դառնայ գուրբուդար։
Ոսպ ճարեցէք, եւլն.։

:

Խուկլի բաղարջ ու հատիկ,

Բարով եկայ մըր Զատիկ։
Ոսպ ճարեցէք, եւլն.։

Տէրընտէս, դարման ու կէս,
Առնինք չուան վազինք դէզ,
Մէջինք էր Մեծ Պասի կէս։
Ոսպ ճարեցէք, եւլն.։

Փոթորիկն էր թուման,
Ծառզարդարին դարձ կը տանին,
Էտի շարաթ քարքաշան,
Ծըժեր հալան ու մաշան։
Ոսպ ճարեցէք, եւլն.։

Ծառզարդարին դարձ կը տանին,
Փեսի հոգին կը հանին։
Ոսպ ճարեցէք պասն էկաւ,
Զընկզընկալէն հարսն էկաւ։

ԽԱՂԵՐ

Այս անուան տակ կու տանք մանկական խաղեր։

Բիրէն էկաւ Խըլաթայ,
Եղն ի վրէն կը կաթայ,
Էնիմ հալուայ ու կաթայ,
Ամէկին մէկ ու մէկ,
Իմ տղին հազար ու մէկ։

⁂

Հէլ հէլ, Մարայ հէլ,
Ալի խօճէն ուլ մը գնեց,
Դանկով մորթեց, չախուով
քերթեց,
Գացէք ըսէք լակլակ բաշուն,
Իղայ քերթէ օռու կաշուն,
Տանէ ձգէ իր բայ ճաշուն։

ՄԸՍՄԸԼԼԷԿ

Մըսմըլլէկ, ջան մըսմըլլէկ,
Մըսմըլլէկ, հէչ պավլէթայ,
Պավլէթայ գըր հավոլայ,
Խըսմաթըն պաշ իւստունա,
Պաշն ի տիվան իւստունա։

Զընկ, չընկ ու չարխանայ,
Քու պապ բռնեց պարխանայ,
Պարխանի բեռներ բինուկ,
Քու ջոջկայ թաթեր հինուկ։

Գացի մտայ եղի մը դոմիկ,
Գտայ եղի մը բղիկ,
Զարկի դետին կոտրեցի,
Կանթն ի փէտէս էձգեցի,
Տարայ Սանամօր էրթկէն
կախեցի.
Սանամէր սան ծակն ի վեր,
Քաւորկին քար ծակն ի վեր։

ԲԷՐՁԷՆԻ

Տիգօ, Տիգօ Բէրզէնի,
Տարայ Տիգօ Բէրզէնի։

Ասիկ Տիգօ խայտէն է,
Կաղզուայ ձորէն է։

Տիգօն էկաւ սեւ Քրից,
Փորն էր ուռի ձմերկից։

Տիգօն գնաց քեռու տուն
Քեռին ըսաւ քուլթայ չուն։

Տիգօն գացի դըրգըկի,
Վախնամ գլուխ չըրգըկի։

ՀԱՅՐ ՄԵՐ

Հայր Մեր էրկին ու վըկայ,
Պատայ գետն ու սըկայ,
Ելայ փուլն ու լըկայ։

Հայր Մեր էրկին հայտա տըր,
Սբ. Եղիցին չայտա տըր,
Ինչ որ ուտիս փայտա տըր։

⁂

Առուէ առու իմ Թռեր,
Քառասուն կաքաւ իմ բռներ,
Համպրովլի Թառն իմ դրեր,
Համպրեցի մէկ պակաս էր.
Առայ բերանս լեղի էր,
Թալի գետին գինի էր.
Գինի գինի գինըստան,
Աղբէր մ'ունիմ Շահարըստան,
ԹուԹա չապկլի կարող էր,
Մանտըր հըլնի չարող էր։

կամ՝

Աղբօրս ձին է բրծի,
Ջափար խոտերն է ընկի։

⁂

Արէք տեսէք զԱստծու բան,
Տաս տուն լծած մէկ դուԹան,
Ամէկու տուն չկար գԹալ մը Թան,
Օր խռեն ուրանց դրան չան։

⁂

Էլնամ ծառը զարդարուիմ,
Իջնամ տակը մխիԹարուիմ,
Հաւու վառեկ մը մորԹիմ,
Տանիմ գետը լուանամ,
Էփիմ ու տամ չօպանին,
Ջօպան ինձ տայ մէկ ոչխար,
Ոչխարը տամ Աստըծուն,
Աստուած ինձ տայ մէկ աղբէր,
Աղբէ'ր, աղբէ'ր, ջա'ն աղբէր,
Ջանըս քըղի մատաղ,
Կապեր իմ կապ է էկեր,
Պուղմայ իմ խոջ է էկեր,
Ճնճղու լեզու քու համար,
Մեղրով իմ տապակեր։

⁂

Եք է, տուք է տըրմըղան,
Շամըր մամըր քօքօղան,
Օսկի նուկլին ըլպապան,
Մըխտէ կոճակ,
Տուր պըլոճակ,
Ճան, արի', ճուկ։

⁂

Տօ' տղայ, լաօ', հօրիք քշէ,
Կիտուր Թափաւ գետին իշէ,
Աչքերդի բաց ամպեր իշէ,
Ջալօն շեղ էրէ, Պաշօն քշէ,
Ակօս ծըռաւ շիտակ քշէ։

⁂

Ալէքսան ուր փեսան,
ՈւԹ դերընդի, տաս լեսան,
Զարկեցին ու զարնըւան,
Բարդէ'մ պակաս էր քըսան։

⁂

Գառն ու մաքին խառնինք իրար,
Առնինք զփէտեր զարկինք իրար։

⁂

Ծռեր իմ էղի սաւտայ,
Էդ քաք պապեր չըն հաւտայ։

⁂

Քիլան էկան շարուէ շարան,
Կրտէ Մընօ Խօլօն տարան,
Կրտէ Մընօն էլաւ գնաց յետին,

Գըտաւ պոչիկ զարկեց գօտին,
Ըսաւ մեռնիմ քըղի, քու անուշ
հօտին,
Օրի պառկար ըտ չոր գետին,
ԷրԹանք մըն տուն պառկի վըր
բալայ խոտին։

ԱՆԷԾՔ

Հողոց հանդուցելոց,
Բռնիմ ձեռքդ Թալիմ փողոց,
Վրէդ վառիմ կրակ ու բոց.
Դուն ըսէ ամին։

Հետագայ երգերը գրի առնուած են Ազնիւ Սեւոյեանէ, Լաթաքիա, 22–23 Սեպտ․ի, 1951–ին։

Ազնիւ Սեւոյեան՝ Ախլաթի Սողորդ գիւղէն։ Հօր անուն՝ Աւետիս, մօր անուն՝ Սօսէ։ 1915 թ․ին հինգ տարուան էր։ 1951 թ․ին 60 տարեկան էր եւ կը բնակէր Լաթաքիա։

ՈՂԲԵՐԳ(2)

Տարտ օյ օյ, տարտ օյ,
տարտ օյ օյ,
Մուրատ գետ ին կապած
պանտեր,
Տարտ օյ, օյ,
Ես քէ կ'առնենք չԹոր տարտեր,
Տարտ օյ, օյ։

Մուրատ գետ խոշ Մուրատ գետ,
Տարտ օյ, օյ,
Թորիմ էրԹամ Հարենից ետ,
Տարտ օյ, օյ,
Պաժնէ Ռուբէն Թո բերէիր հետ,
Տարտ օյ, օյ։

Մուրատ գետ կապած քալաք,
Տարտ օյ, օյ,
Ես քէ կ'առնենք չԹոր Փալաք.
Տարտ օյ, օյ։

Աստուած սիրէք իմ հօր չըսէք
Ռէս Պետրոս,
Տարտ օյ, օյ,
Իմ ընկերն էր ընկած ըռէզ,
Տարտ օյ, օյ։

Աւար Թալէք Սըրբ Յովհաննէս
Տարտ օյ, օյ,
Պալքի Սըրբ Յովհաննէս չարա
կ'ընէ,
Տարտ օյ, օյ։

Աղջի Խանօ, Աստուած սիրես,
Տարտ օյ, օյ,
Իրեք տարի էրիկ չէնես,
Տարտ օյ, օյ,
Մէկ Մուքէլս խաԹըր էնես.
Տարտ օյ, օյ։

---

2) Դէպքը կը պատահի Ախլաթի Թեղուտ գիւղին մէջ։ Ռուբէն անունով գիւղացի մը երբ լեռնէն սայլով ցորենի դէզեր կը բերէ, սայլը կը շրջի եւ Ռուբէն սայլին տակ մնալով կը մեռնի։ Ռուբէն որդին է Հարկէ Պետրոսի, իսկ երգին մէջ յիշուած Մուքէն՝ որդին Ռուբէնի։

ՕՐՕՐ

Օրոր էնիմ քընացընիմ, տարա օյ, օյ,
Շաքարով շարպաթ խըմցընիմ, տարա օյ, օյ,
Աչքեր պագիմ քընուց արթնցնիմ տարա օյ, օյ։
Աշուն էր՝ դառնար գարուն, օյ, օյ,
Ջուն էր հալեր վըր սարերուն, տարա օյ, օյ,
Ճամբան բացուեր գարիպներուն, տարա օյ, օյ։

Քու երթալդ եղաւ քանի՛ տարի, տարա օյ, օյ,
Աստուած քու գալդ դարձնէ բարի, տարա օյ, օյ,
Նամակ գրիմ էլիր արի, տարա օյ, օյ։

ՓԱՓՈՒՌԻ

Ամպ էլաւ ամպի նման,
Նարինայ նիր փափուռի,
Շաքար լիս խանտի նըման,
Նարինայ նիր եւլն.
Եար փշրէ թալէ բերան,
Նարինայ, եւլն.։

Փափուռի վիլ ու վիլայ
Նարինայ..... եւլն.
Փափուռ նստեր տուն՝ կ՚իլայ,
Նարինայ...
Փափուռի շալիկ չիլայ,
Նարինայ, եւլն.։

Գիշերուան զանգեր զարկին,
Նարինայ, եւլն.։
Սանամ Պէզօն մէկտեղ ին,
Նարինայ, եւլն.։

Աղջիկ քու անուն Սարէ,
Նարինայ նիր փափուռի,
Քու ծամեր խառու մառ է,
Նարինայ, եւլն.։
Քու բերան կրակ կը վառէ,
Նարինայ, եւլն.։
Քու տարտեր գլս կը վառէ,
Նարինայ նիր փափուռի։

ԿՈՒԼԷ ՀՕՅ ՆԱՐ

Կուլէ հօյ նար, հօյ նար,
հօյ նարէ,
Կուլէ հօյ նար, հօյ նար,
հօյ նարէ։

Կուլէ նախիր տանիմ էլլամ ծառ,
Կուլէ հօյ նար, եւլն.։
Կուլէ խնձոր թալիմ էկօ տար,
Կուլէ հօյ նար,
Կուլէ խնձորի կէս հասուն է,
Կուլէ հօյ նար,
Կուլէ չորս կօշէն արծըլթուն է,
Կուլէ հօյ նար, եւլն.։

Կուլէ աղբէր աղբէր ես քէ շուն,
Կուլէ հօյ նար, եւլն.
Ի՞նչ ես բարձեր քո իշուն,
Կուլէ հօյ նար,
Կուլէ խունկ ու հինան ու
աբրշուն,
Կուլէ հօյ նար, եւլն.։

Կուլէ կալն էղաւ էրկու էրես,

Կուլէ հօյ նար, ելն. Իմ եարս հետդի բերես։
Կուլէ բազրկան Աստուած սիրես, Կուլէ հօյ նար, հօյ նար,
Կուլէ հօյ նար, հօյ նարէ,
Կուլէ երբ որ Հալապէն կը գաս, Կուլէ հօյ նար, հօյ նար,
Կուլէ հօյ նար, հօյ նարէ։

ՀՕՅ ՆԱՆՕՐ(3)

Հօյ նանօր, նանօր, հօյ նանօր, նանօր
Հօյ նանօր, նանօր, հօյ նանօր, նանօր։

Գիշերուան լուսին, ցերեկուան արեւ,
Էկուր պագնեմ աչքերուդ վերեւ,

Կանչեմ եար խըռով մի կենար,
Դունէն ու աշխարհ մըզի չի մընար։

Սէլեր եկած են ակներ է տօղերով,
Սիրեր իմ կ'առնիմ սուրմա պեխերով։

Սէլեր էկած են ակներ է չուշա,
Սիրեր իմ կ'առնիմ չորերն է չուխա։

Ծառէն է կախուեր տըսուերկու աթոռ,
Սիրեր իմ կ'առնիմ Թագաւորի թոռ։

Աղջի խորոտիկ,
Մը քէլի բոպիկ,
Սօլ կռնոց մօտիկ,
Փուշ կ'էղնայ տոտիկ։

Կը բերիս օսկի, չըմ կայնիր խօսքիդ,
Ձըս բերիր օսկի, չըմ կայնիր խօսքիդ։

Կը բերիս նուռը, կը կայնիմ դուռդ,
Ձըս բերիր նուռը, չըմ կայնիր դուռդ,

Ինճիլիկ եար ջան, ինճիլիկ եար ջան,
Կը բերիս մէրջան, քըզ կ'ըսիմ եար ջան։

---

3) Ակնյայտնի է յիշել երգին մէջ զանազան մասերու ներքին յարակցութեան պակասը ու անջատ երգի մասեր ըլլալու հանգամանքը: Սակայն բանահաւաքի մեր դերին մէջ ըլլալու մտադրութեամբ, կու տանք ինչպէս որ մեզի աւանդուած է:

Թալեր իս Թամազին,
Կայներ իս մուրազին:

Էկուր գիրկ ու ծոց մըջ բալայ խոտին,
Էկուր գիրկ ու ծոց մըջ նըխշուն օտին,
Էկուր գիրկ ու ծոց, ջահնա՛մ օրօրոց:

ԼԷՅԼԻ ԽԱՆԷ

Տընէն էլար ալ կապեցիր,
Քու բարակ մէջ շալ կապեցիր,
Լէյլի, Լէյլի, Լէյլի խանէ,
Լէյլի, Լէյլի, Նազլի խանէ:
Տընէն էլար էրի պէրի,
Քէ կը կանչին որբուէրի,
Լէյլի, Լէյլի, եւլն.:

Տընէն էլար ալաշ-քուլաշ,
Ծըծերն ի ծոց բամպկի քուլաշ,
Լէյլի, Լէյլի, եւլն.:
Արտ մը պարի տամ խիարի,
Ճամբիմ իմ եարոջ տխարի,
Լէյլի, Լէյլի, եւլն.:
Լէյլի, Լէյլի, Լէյլի խանէ,
Վըր կարմընջին ցորեն ցանէ:

ՀԱԲԼԲԱՆ

Հաբլըան քաշքա ես նալպանտ ըլլիմ,
Վերի շուկէն պանտ ըլլիմ,
Ուռուսի սալտատ ըլլիմ,
Հաբլըան, ջանէ ջան,
Սինամ սարեր քէ ղուրպան:

ՏԷՐԸՔՕ

Տէրըքօն ելաւ կ'երթայ էգին,
Ինքն ու իր ջուխտակ տէգերկին,
Սօլեր հագան իջան էգին,
Ո՞ւր է մըր հերուան խփան գին,
Կըպեր ին իրարու հօր տին:

Տարբերակ.—

Տէրըքօ արտեր բալայ փուշ էր,
Գեղի միջի եարն անոյշ էր:

Սասունցի Խումարէն հաւաքուած, Հալէպ, 20 Սեպտ.ի, 1951ին: Խումար Շարոյեան՝ Կուսգեղցի (Սասնոյ շրջան), հօր անուն Սարգիս, մօր անուն՝ Նուպար: Շրջան մը ապրած է Հազրօ գիւղաքաղաքը, ապա գաղթած է Հալէպ: 1951 թ.ին 63 տարեկան էր եւ կը բնակէր Հալէպ:

ԽԱԹՈՒՆ ՍԿԵՍՈՒՐ

Խաթուն սկեսուր, խաթուն սկեսուր,
Խրատ մը տուր քու ծուռ տղին,
Ջերթայ պառկի ձիու մըսուր,
Բոլոր էրսէն, սեւ աչերուն ի՞նչ էր խըսուր:

Խաթուն սկեսուր, խաթուն սկեսուր,
Խրատ մը տուր քու ծուռ տղին,
Ջերթայ պառկի բարակ մէջկուն,
Դուրան ճակտին ի՞նչ էր խըսուր:

ՀԱՅ ԿՈՒԼԻԶԱՐ

Հայ Կուլիզար, վայ Կուլիզար,
Շէկշէկ մազեր, նխշուն մէզար,
Քու պապու աչուլին քոռնէր,
Ջհանէր գքըղի գինու պազար:

Ջուր մը կ'իջէր բանձրիկ սարէն,
Կու կաթկթէր մարմար քարէն,
Քելէ տեսնանք զմըր եարեր:

Ջուր մը թափի վըր քարերուն,
Ջըլայ Դանօն կը պաղընկի
վըր սալերուն,
Կը հորքըրի վըր իմ չոքերուն,
Խուլփին կ'ընկնի մըջ քոջերուն:

ՊԱՐԵՐԳ

Տանէն էլայ տանքով գացի, խորոտիկ,
Սալվար տուն չէր նստայ լացի, խորոտիկ,
Սալվար գացի բաղնիք լուաց, խորոտիկ,
Ուր գուլխի լաջան մանցի թաց, խորոտիկ,
Ուր չող ու մող ծոցերն է բաց, խորոտիկ,
Տղան տեսաւ խելաց գնաց, խորոտիկ:

Վերեւ մըր տան առուն հանած, խորոտիկ,
Ներքեւ մըր տան առուն հանած, խորոտիկ,
Շուրջ ու բոլոր ռեհան ցանած, խորոտիկ:

Վերեւ մըր տան բուռ մը տանձի, խորոտիկ,
Ներքեւ մըր տան բուռ մը տանձի, խորոտիկ,
Մըխս Յակոբի մուրուք խանծի, խորոտիկ:

Վերեւ մըր տան բուռ մը հըցի, խորոտիկ,
Ներքեւ մըր տան բուռ մը հըցի, խորոտիկ,
Մըխս Բօղոյի մուրուք խանծի, խորոտիկ,
Ուզեցի Խըմլօն չտուեց ընծի, խորոտիկ:

ԳՈՎԵՐԳ

Բոլոր էրես կրծիկ ջանայ,
Աղջիկ չկէր քու լու մանա,
Ցոյս կ'էնիմ Երուսաղէմ,
Ծամբան կ'էրթէր Արապըսթանա,
Սեւ մազեր զըրկի գզօտին,
Կու մտնէր ճուխ ռէհանա:

ՏԷՐԸՆՏԵՍ

Տէրընտես, տնտես,
Ցըթըլըն տես,
Հացու կէս,
Դարման կէս,
Դատաստան չէլնես սեւերես:

Մշեցի Ասանէթ Օհաննանէ հաւաքուած, Հալէպ, 20 Օգոստ·ի, 1951–ին:

Ասանէթ Օհաննան՝ Մշոյ Դաշտի Գոմս գիւղէն: Հօր անուն՝ Հերքօ: 14 տարեկանին գաղթականութեան հանուած: 1951 թ·ին 50 տարեկան էր: Կը բնակէր Հալէպ:

***

Ջաղցի թեւեր պոքր է,
Աղջիկ տըղին հոգի է:

Ջաղցի դռներ տաշուկ է,
Խալամ վրայ քաշուկ է,
Աղջիկ տղին խաբուկ է:(4)

Ջաղցի թեւեր աւազ է,
Աղջիկ տղին մարազ է:
Ջաղցի բոլոր կամար է,
Աղջիկ տղին համար է:(5)

***

Վալայ կ'առնիմ Չէլոյի քուր,
Էրթամ Բաղէշ բերիմ նուռ,
Տանիմ զարկիմ ժամու դուռ,
Ամէն նուին պագ մը տուր,
Ձեղաւ մեծ քուր, թըղ էղնայ
պզտիկ քուր:

ՍԻՐԵՐԳ

Աւայ Մուրատ քըզի մըզի,
Ախ սուրբ Սարգիս մըռնիմ քըզի,
Քու ծոցով թասով ջուր տուր
ընծի,
Կալ ու կոէն բըծնամ՝
կ'առնիմ զքըզի:

***

Աղջի տընաւեր էկօ էրթանք
թիլու ճամին,
Ես քէ կանչիմ դուն ըսէ ամին:

ՕՐՕՐ

Օրօր էնիմ հըտ օրոցին,
Ծծիկ խտամ գըրկանոցին:
Օրօր էնիմ քընացընիմ,
Դուն պզտիկ ես մեծացընիմ:

***

Աշուն է թողին քոչեր,
Գարուն է նախշուն պոչեր:

ՊԱՐԵՐԳ

Սար սար, ես սարերու ծաղիկն իմ,
Ճան ճան, ես Լեւոնի քուրիկն իմ.
Տո'ւն արի, տո'ւն արի, տո'ւն աղբէր,
Արի', իմ խորոտ աղբէր:

---

4) Խնուսցի Գարեգին սոյն բառը կ'ուզէ փոխարինել *մաշուկ է* բառով, որ ո'չ միայն իմաստին խոտոր չի համեմատիր, այլ նաեւ կը դառնայ նոյնայանգ տաշուկ է եւ մաշուկ է–ի հետ:

5) Սոյն վերջին երկատողը գրի առած են Խնուսցի Գարեգինէ:

Սար սար, ժամի դռնէն դուրս էլայ,
Ճան ճան, արեւի պէս լուս էլայ.
Տուն արի, եւլն.։

Սար սար, հաց իմ թխեր փրփրի,
Ճան ճան, վատ խօսողը դրդռի.
Տուն արի, տուն արի, տուն ախպէր,
Արի՛, իմ խորոտ ախպէր։

ՇՈՂԵՐ ՃԱՆ

Շօրօրա՛, շօրօրա՛, Շողեր ճան,
Ամպել ա ձուն չի գալիս, Շողեր ճան,
Դուն օրօրա, դուն շօրօրա, Շողեր ճան,
Ամպի տակէն ձուն կ՚երեւայ, Շողեր ճան։

Սիրտս կրակով լեցուած, Շողեր ճան,
Մթնել ա տուն չի գալիս, Շողեր ճան
Դուն օրօրա, դուն շօրօրա, Շողեր ճան
Ամպի տակէն ձուն կ՚երեւայ, Շողեր ճան։

ՊԱՐԵՐԳ

Էլայ տանիք տափ քալեցի,
Լանկէն գըրկի էրդիկ բացի,
Լալէն տուն չէր, նստայ լացի։

Լալէն դացեր գետն ի լուաց,
Տաշտեր կոտրաւ Ջրեր գնաց,
Ապտալ աղի շորեր մնաց։

Ապտալ աղա, ապտալ ու ծուռ,
Կապեր վրէն խանչալ ու թուր,
Գացեր կայներ Գոհարի դուռ,
Գոհա՛ր, Գոհա՛ր, աղջիկդի տուր։

Ջօրով կի տաս, խաթրով
կը տանիմ,
Կուռի կոճով դուռ կը ծեծիմ,
Շամիր տառնով հարս կը հանիմ։

ՏՈՒ ՏՈՒ

Տու տու, տու տու, Մշեցի,
Պուտկով փլաւ էփեցի,
Տարայ տուի հովիւին,
Հովիւ տուաւ ինձ գառ մի.
Գառ տարայ տուի Աստըծուն,
Աստուած տուաւ ինձ ախպէր։
Ախպէր, ախպէր ես քէ շուն,
Խունկ ու խընէն ապըշուն.
Իմ թամաքէն ձին տուէք,
Հեծնիմ երթամ Եղիշէն.
Եղշէն ինձ ճաշ եփեր է,
Դըգալ դըգալ ցըւրեր է,

Դըդալ մը ինձ պահեր է,
Օսկի սընտուկ դըրեր է,
Օսկի կատուն կերեր է։

Փշտայ փշտայ փշտմանի,
Առուէ առու Թըռուցի,
Քառսուն կաքաւ բռնեցի։
Առայ բերանս լեղի էր,
Թքուցի ղետին դինի էր․
Գինի գինի գինըստան,
Աղբէր մ'ունիմ Զինըստան,
Զինարներու հետ չուր կ'իգէր,
Ուր չորերէն հոտ կ'իգէր,
Լուի լուի չխտըկեր,
Վարդի Ջըրով կ'խտըկէր։

ԱՂՕԹՔ

Զօրս գլուխ Աւետրան,
Ութ գլուխ Սաղմոս,
Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին,
Պահես ու պահպանես,
Խաչես ու խաչակնքես,
Անուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն
Սրբոյ, ամէն։

❁

Ճրագ ճրագ ճշմարիտ,
Ճշմար խաթուն մարտիրոս,
Իմ սիրելի Քրիստոս։

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Փշի փշի բանբուղա,
Ապըլպըմէ սանտուղա,
Ես պարոնի տղէն իմ,
Թագաւորի փեսէն իմ։
Տաու տաու տաստանա,
Կուկլուլու լու բաբիլուս,
Մըր ճետ խօսաւ տապաղանէն,
Ինչ կէր կտուց խունկն ու խանէն։
Խարս պառկաւ քերաւ լաճ,
Անուն դրին քարէ խաչ,
Բղրոջ բաղարջ՝ Սղերդու փարչ։

❁

Ինէ մինէ մանեմակ,
Պասէ լանէ պըլըտրակ,
Է ու պէ, արդոյ բարքօ,
վի վօ վակ։
Ինա մինա օճիտինա,
Շամա խաղի կաթըր կաճի,
Ապըլպընի չըխտի տըլի։

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՂՑՆԵԼՈՒ ԽԱՂ

Հար ցցում,
Մեղր ու կարագ,
Գնա մտիր պապու մարագ,
Կեր մեղր ու կարագ,
Վաղէ էկուր։

Ալ ու ալուան իս հագեր,
Կարմիր լաջայ իս կապեր,
Ինձ սաս գլխիդ մատաղ,
Պինի շըտովդ ով կարեր։
Աղբէր ջան քէ ղուրբան,
Մըր կողմանէ դու իս, դու։

⁂

Ծուլիկ ճուլիկ, Թառ ճնճղուկլիկ,
Թռաւ գնաց Երուսաղէմ,
Բուրդ բերաւ բամպակ չբերաւ,
Շալ ըրաւ շըլվար չըրաւ,
Իմ Գէորգին շըլվար շըլվար:

⁂

Պեխերդ օլօրեր ես,
Տուշմընի դէմ կայներ ես,
Թուրդ մէջքդ կապեր ես,
Կալոշ բոթինդ հագեր ես:
Աղբէր ջան քէ ղուրբան,
Մըր կողմանէ դու ես, դու:

Մշեցի Ալմաստէ հաւաքուած, 20 Օգոստ.ի 1951-ին, Հալէպ:

ՕՐՕՐ(6)

Ուրիկ ընիմ աղբօրօրդին՝
տան օրդին,
Քուրոջ օրդին էր չանօրդին:

Ուրիկ ընիմ աղբօրորդին մըջ
օրոցին,
Քուրոջ որդին մըջ խոլորսին:

Ուրիկ ընիմ աղբօրորդին
ծծի որդին,
Քուրոջ որդին, վերի աղաւնին
ծծիկ կ'իտայ,
Հարաւ քամին օրօր կ'ընէ,
Սեւ օձկըներ քընիկ կ'իտան:

Սասունցի խարգոյէն հաւաքուած, 20 Սեպտ.ի, 1951-ին, Հալէպ:

Խարգօ Հոթոյեան՝ Սասնոյ Տալւորիկ շրջանի Սպաղանք գիւղէն: Հօր անուն՝ Գրիգոր, մօր անուն՝ Ռեհան: Տասներմէկ տարի աշակերտած է Մշոյ Ս. Կարապետի վանքին եւ Մատնավանքին: 1913 թ.ին գաղթած է Հալէպ, ուր կը բնակէր 1951 թ.ին 65 տարեկան հասակին:

⁂

Մըռնիմ քըզի Ս. Յովհաննէս,
Դունյան իջի չոքերու կէս,
Զօրով պուղտան կապած վրէս:

Մեռնիմ քըզի խաթուն կեսուր,
Քու տղեկան խրատ մը տուր,
Վարդան պառկի հորթու մըսուր:

---

6) Յիշեալ օրօրի մասին մեզի Տիկ. Ալմաստ պատմեց հետագայ զրոյցը, որ իր շահեկանութեան համար կ'ուզենք հոս նկարագրել: Առենօք աղջիկ մը ուրիշ գիւղ մը հարս կ'երթայ եւ եղբայրը կու գայ զինք դարձ տանելու համար: Ճամբան աղջիկը յղի կ'ըլլայ, սակայն կ'ամչնայ բան մը ըսելու: Եղբօր կ'ըսէ սպասէ, *խոլորս*ներու մէջ երթամ ու գամ: Կ'երթայ խոլորսներու մէջ եւ հոն Աստուծոյ հրամանով տղայ զաւակ մը կ'ունենայ: Խոտերուն տակ պահելով կու գայ եղբօր մօտ առանց բան մը ըսելու: Մանուկը առանձին կը մնայ խոլորսին տակ. աղաւնի մը իրեն կաթ կու տայ, հարաւ քամին խոլորսին տերեւները կ'օրօրէ եւ սեւ օձերն ալ կը քնացնեն զայն: Եղբայրն ու քոյրը ճամբան շարու-

ՊԱՐԵՐԳ

Զըմ ու չըմ, չըմ կրնայ խաղայ,
Բոպիկ իմ, ոտըս կը ցաւայ։

Զըմ ու չըմ, չըմ կրնայ խաղայ,
Անօթի փորըս լէ կը ցաւայ։
Դա նա նայ, նա նա, նա նա նայ,
Դա նա նայ, նա նա, նա նա նայ։

Սարեր ու ձորեր ձուն կ'իգէր,
Մայրամ տանկին դուր կ'իգէր.
Հա Մայրամ, Մայրամ, Մայրամ,
Կանաչ ու կարմիր Մայրամ։

Մայրամ էկաւ Ուլաթէն,
Կարմիր էրես կը կաթէր,
Պադ մը տուր Աստծու խաթէր,
Կանաչ ու կարմիր Մայրամ։

Ցարդերտու սար խըճերով,
Մայրամ նխշուն բըճերով,
Ցարդերտու սար հերկ ու եղ,
Մայրամ կ'ըմընի հալուկ եղ։

Հարաւ քափուր ու քամին,
Ստանպօլայ Ջուխտակ ամին,
Էկան զՄայրամ կը տանին։

Պիթլիսցի Սոֆիկ Մկրտիչեանէ հաւաքուած։
Սոֆիկ Մկրտիչեան՝ Պիթլիս քաղաքացի։ 1951 թ.ին 70 տարեկան էր եւ կը բնակէր Հալէպ։

ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ԵՐԳ

Գետն էկաւ կոճ էբեր,
Մըր հարս պառկաւ լաճ էբեր։
Ծըրաղն ի դուռ կը վառէր,
Տուշմընի դուռ կը պատռէր։

Սար մը կար Հընտայ քաղաք,
Ծուղն ա տուեր քաղքէ քաղաք,
Ամէն ճուղին Ջուխտակ ճրագ։
Հարսեր էլան մեծ բաղնիքէն,
Պադ մի առայ չող էրեսէն,
Ունձոր թափաւ ծոց ու ճեպէն։

Մշեցի Անգինէէ հաւաքուած։

Կաթէ աղբուր, մոմէ տաճար,
Ես էնիմ Աստծու ճար,
Աստուած էնէ զիմ հոգու ճար։
Մրտօ Արոյի եղ մըր ցցում։
Դոստ մը ունիմ Պուլանուխ,
Կարմիր էրես աչքեր թուխ։

❧

Ցցում, ցցում, ցցում,
Տանիմ բերիմ զըմբըլցում,
Գացի կանայ գոմու դուռ,
Մաքին ծնաւ բերեց ուլ։

ճակելով կը հասնին տուն ուր ժամանակ մը ետք եղբայրը տղայ զաւակ մը կ'ունենայ։ Քոյրը միշտ կ'օրօրէ իր եղբօրորդւոյն օրրանը եւ կ'երգէ յիշեալ օրօրը։ Հարց կու տան իրեն թէ ի՛նչ է խօսքերուն իմաստը, կը պատմէ եղելութիւնը եւ կ'երթան կը գտնեն մանուկը, որ ողջ էր մնացած քանի մը տարիէ ի վեր։

Տալիլօ, տալիլօ, սէյրանէ
Տալիլօ, տալիլօ, սէյրանէ
Քօթիկ մէրէ հայրանէ:

⁂

Նէնէ, նէնէ, նիննայէ,
Տըլօ տանկէմըն նայէ:

⁂

Քար մը թալիմ կը ցոլայ,
Ինչ պլպուլի կը խօսայ:

⁂

Ցոլան լուսին լուսով էր,
Շան աղջիկ չատ քէսով էր:

⁂

Երթանք Աւրան,
Քըշտինք տաւրան:

⁂

Աստղ մը ինչպէս կը ցոլայ,
Քընց պլպուլի կը խօսայ:

⁂

Մազէ կարմունջ անցնելու,
Պաշար չկայ տանելու,
Աստծու ջուապ իմ տալու:

Հաւաքուած զանազաններէ:

ԿԱՏՈՒԻ ԳՈՎԱՆՔ

Փշիկ, փշիկ բանպուղիկ,
Ապրշըմէ սանտուղիկ,
Ես բալուլայ տղէն իմ,
Թագաւորի փեսէն իմ:

⁂

Ջուր բրծի սարէն կ'իգայ,
Մանտր մանտր քար կ'իգայ,
Ձիր ու չամիչ հետ կ'իգայ:

⁂

Սարու տակի պաղ աղբուր,
Օսկէ թաս, արծըթէ ջուր,
Մէկ դու խմէ, մէկ ընծի տուր:

ԱՂՕԹՔ

Կոյս Մարիամ դու կոյս իս,
Հողով սրտով դու լոյս իս,
Լուսէ քամար իս կապի,
Քու հոգին մըզի համար իս բերի:

ԱՆԷԾՔ

Տէր Զաքարէն, Մարգարէն,
Կոլանի տղէն, Թութկայ Մխէն,
Ժամ կարդայ Խրպուկ Վարդան,
Հալածիմ թփուխս, օրշնիմ սփուխս,
Թալիմ աղէս՝ գրգուխս:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Բալայ խոտ – խոտի տեսակ մը
Բէն – ուս
Բինուկ – կարկտնուած
Բոլոր – կլոր
Բուն – գուլպայ
Բրծնալ – ազատիլ
Գոմել – հաւաքել
Գոգռիլ – վառիլ
Դեղել – հինայել
Դունպան – շապկընկեր
Դուրան – հարթ
Եազար – կը գրէ
Ջիւան – որոմ
Էնել – ընել
Էրած – երազ
Թաժայ – թարմ

Թալել – նետել
Թիպուր – փետուր
Թերմաշ – 1) անտէր, 2) կիսամաշ
Թոման – թռչող
Իգալ – գալ
Իմալ – ինչպէս
Իտըկել – մաքրել
Իւստունա – վրայ
Լակլակ – արագիլ
Լանկարի – խոշոր ափսէ
Լկիլ – կակուղնալ, հալիլ
Խալամ – մատիտ, գրիչ
Խանտ – քարացած շաքար
Խշիմ – անփորձ, համբակ
Խոչ – արու ոչխար, խոյ
Խուպէ – կոնաձեւ տանիք
Խսուր – թերի
Կանթ – կոթ
Կանկիչ – գործիքի տեսակ մը
Կալոշ բոթին – կօշիկի տեսակ մը
Կօշէ – անկիւն
Հասրաթ – կարօտ
Ձետ – աքաղաղ
Ճիժ – երախայ
Մալուլ – տխուր
Ուր – իր
Ուրին – իրեն
Չախու – դանակ
Չայիր – արօտատեղի
Չթոր – չթողուց
Պանտ – թումբ
Պաշ – գլուխ
Պառիկ – կոնակ
Ջահտէ – փողոց
Ջուապ – պատասխան
Ջրըթալ – Իյնալ
Ռըսխ – բախտ
Սալտատ – զինուոր
Սկիլ – սուզուիլ
Ցըւրել – ցրուել
Քամար – գօտի
Քթոց – կաթը մէջը կթելու աման
Քոռնալ – կուրնալ
Քուլաշ (կուլաշ) – գօտեմարտ
Օթըրմըշ – նստած
Օրշնել – օրհնել
Ֆայտա – օգուտ

THE POPULAR SONGS OF TARON

ARDASHES DER KHATCHADOURIAN

The folklore of the Armenian people is quite rich. The literary gleaning of the last hundred years has saved much of the oral creative literature of the Armenian people who have expressed in it their character, daily life and progress through thick and thin. A collection of the popular songs of the world of Taron has been made possible through the personal contribution of the Taron inhabitants — Karekin Mgrditchian, Aznive Sevoyan Khoumar Sharoyan, Assanet Ohanian, Kharzo Hotoyan, Sofig Mgrditchian, and Almast —, who barely escaped the massacres of 1915 and took refuge in Syria, A. Der Khatchadourian collected these fragments in the year 1951.

L'Ecole des Traducteurs Arméniens de Smyrne au XIXe Siècle

VAHE OCHAGAN

L'importance de Smyrne dans la vie intellectuelle des Arméniens occidentaux au cours du XIXe siècle n'a jamais été pleinement mise en évidence. Les quelques rares études (1) consacrées à cette ville traitent principalement de son aspect social. Pourtant, il est hors de doute que sans l'effort intellectuel des hommes de lettres, des instituteurs et des traducteurs smyrniotes, la Renaissance des Arméniens occidentaux se serait produite avec un plus grand retard sur l'Occident, aurait eu moins d'ampleur et son orientation esthétique aurait été moins caractérisée.

Smyrne, située à mi-chemin sur la route du commerce entre l'Europe et l'Extrême-Orient, était appelée, à juste titre, « la ville des guiaours » (guiaour veut dire **infidèle**) car les étrangers et les minorités éthniques non-musulmanes constituaient la partie la plus active, la plus évoluée et même la plus nombreuse de sa population (2). Ville opulente, dotée d'une bourgeoisie cosmopo-

---

1) C. Iconomos, **Etude sur Smyrne**, trad. par B. Slaars, Smyrne, 1868; C. von Scherzen, **Smyrna**, Wien, 1873; Téotig, **Les Arméniens de Smyrne** in Amenoun Tarétzouitze, 1913; H. Kossian, **Les Arméniens de Smyrne et de ses environs**, Vienne, 1899; A. Alboyadjian, **Les Imprimeries de Smyrne**, « Revue d'Histoire et de Philologie », Académie des Sciences d'Erivan, Erivan, 1964, No. 2.

2) En 1861, sur une population totale de 104.800 âmes, il y avait 42,000 Turcs, 28,000 Grecs, 14.000 Juifs, 7,000 Arméniens, 5.500 Anglais, 4.500 Latins, 3.000 Italiens et 800 Français (C. Iconomos, op. cit., p. 141).

lite et hautement cultivée par rapport au reste de l'Empire, Smyrne se présentait ainsi comme le point idéal pour la pénétration de l'influence occidentale dans l'Empire Ottoman (3).

Parmi les minorités ethniques, les Arméniens, qui étaient les plus riches, s'étaient montrés les plus ouverts aux influences étrangères. De ce fait, ils avaient pu très tôt constituer une solide structure culturelle (4). Dès 1676 une imprimerie y fonctionnait (5), en 1797 la première école moderne de l'Empire fut ouverte, dotée d'une imprimerie. Quelques années plus tard, une autre école fut construite, la première école gratuite des Arméniens et où l'on enseignait à part le turc et l'arménien, le français, l'italien, le grec et l'anglais (6). La communauté possédait aussi un musée, une bibliothèque communale, une magnifique cathédrale, un excellent hôpital, un théâtre où l'on jouait des pièces de théâtre en français dès 1836 et même un hôpital de maladies mentales, chose insolite à cette époque (7). Mais la vraie gloire de Smyrne, c'était son intelligentzia formée de mécènes et d'amiras instruits, de médecins, d'avocats, d'instituteurs, de traducteurs, de secrétaires-interprètes des consulats étrangers et d'hommes de lettres remarquables, tous élevés dans la culture française (8). Cette élite francophone, à la fois levantine et farouchement nationaliste et qui brilla d'un éclat exceptionnel entre 1825 et 1860, fut le vrai levain de la Renaissance des Arméniens, car la Capitale, malgré sa population de 100,000 Arméniens, ne disposait, à cette date, d'aucune infrastructure culturelle comparable à celle de Smyrne.

---

3) Sur les 34 journaux de l'Empire, 6 se publiaient à Smyrne contre 13 à Constantinople (X. Heuschling, **l'Empire de Turquie**, Paris, 1860, p. 239)). En 1860, les recettes annuelles du Port de Smyrne totalisaient la moitié de toutes les recettes douanières de l'Empire (Almanach des Arméniens de Grèce, 1928, p. 284).

4) C. Iconomos, op. cit., p. 146.

5) Alboyadjian maintient une thèse que la première imprimerie fut fondée en 1763. (Alboyadjian, op. cit., p. 69).

6) M. Noubarian, **La Colonie Arménienne de Smyrne**, « Haiasdani Gotchnak», 1929, p. 1066.

7) D. Daghavarian, «Arévelk», 1898, No. 3791.

8) M. Noubarian rapporte que les interprètes des Consulats de France, d'Angleterre, d'Espagne, de Hollande, de Suède et des Etats-Unis à Smyrne étaient des Arméniens.

L'agent principal de ce réveil fut la langue. Au tournant du siècle, la langue du peuple n'était qu'une variante vulgaire, méconnaissable de l'arménien classique, le grabar. Mais les smyrniotes se distinguaient aussi par leur attachement à l'Eglise. Aussi, à Smyrne, le grabar langue de l'Eglise, avait-il gardé tout son prestige et toute sa pureté. On l'enseignait à l'école, on l'employait dans les correspondances officielles. Les amiras souvent conversaient en grabar.... Mais pour la masse du peuple, aussi bien à Smyrne qu'à Constantinople, le grabar restait incompréhensible. Et peu à peu, le besoin d'une langue nouvelle purifiée et littéraire capable d'être comprise et employée par tout le monde se fit sentir. Les premiers signes du changement apparurent à l'Ecole Mesropian grâce à l'initiative de l'érudit prestigieux Andréas Papazian. Puis, à l'Ecole Aghapékian fondée en 1851, dont le directeur essayait d'appliquer les méthodes pédagogiques de Rousseau (9). L'exemple fut suivi par les journalistes pour lesquels une langue populaire et littéraire devenait une nécessité d'autant plus que les riches marchands smyrniotes établis en Inde et qui finançaient les écoles et les journaux, étaient désireux de promouvoir l'intérêt populaire pour leurs entreprises commerciales et de faciliter la circulation d'informations d'ordre économique. Une conséquence directe fut la parution du journal **Archalouisse Araradian** (en 1840) patronné par le chargé d'affaires Anglais à Constantinople, Stratford de Redcliffe Canning, et rédigé en un achkharabar tout à fait remarquable.

Une autre cause non moins importante dans la formation de la nouvelle langue fut l'entrée en scène des missionnaires français et américains. Ces derniers, venant de Malte, débarquent à Smyrne en 1833 et en quelques années déversent sur le marché un flot immense de littérature religieuse traduite en un arménien simple, compréhensible et relativement purifié (10). Tout d'abord, c'est La Bible traduite à Paris en 1825 et mise en marché en grande quantité. En 1845 une deuxième traduction est faite, puis une troisiè-

---

9) M. Noubarian, **Souvenirs d'Enfance**, «Arévélian Mamoul», 1893, p. 376.

10) Les premiers missionnaires atteignent Smyrne en 1820. En 1822 ils fondent une presse à Malte et dans la décade qui suit déversent sur le marché Ottoman 21 millions de pages de littérature religieuse (R. Henderson, **History of the Missions**, Boston, 1872, p. 75). Il semble que l'effet ait porté principalement sur les Grecs (R.S. Storrs, **Life and Letters of Rev. Daniel Temple**, Boston, 1855, p. 153).

me en 1852, toutes les deux à Smyrne. Les missionnaires catholiques, eux, bien qu'installés dans l'Empire depuis le début des Capitulations, ne poursuivent que des buts pédagogiques et se contentent de « combattre l'hérésie en Orient » (11). En 1842, les Filles de la Charité n'avaient qu'une seule Maison à Smyrne avec 11 sœurs et 3 classes. Les Lazaristes aussi n'avaient qu'une Maison. Par contre, l'apport de la Congrégation Mekhitariste de Vienne dans la formation de la nouvelle langue fut d'une importance considérable. Par leurs publications périodiques (à Vienne, à partir de 1847), par leurs manuels scolaires pour leurs écoles à Constantinople, par leurs traductions et leurs romans les moines de Vienne réussirent à populariser une langue moderne d'une précision et d'une propreté remarquables. C'est là sans doute une conséquence de l'esprit pragmatique et scientifique allemand dont l'influence fut immense sur la Congrégation de Vienne.

Le prosélytisme missionnaire finit par provoquer la réaction des milieux arméniens, ecclésiastiques et intellectuels. Il fallait parer au danger — d'un côté les Français qui attirent les fidèles par des offres de protection politique, de l'autre côté les Américains avec leurs livres, leur littérature facile et réconfortante. Et aussi avec leur argent. On se rend compte du retard par rapport à l'Occident. Il faut le combler à tout prix, et il faut préserver l'autorité de l'Eglise nationale. En 1840 deux imprimeries s'ouvrent à Smyrne, on publie divers ouvrages religieux et des traductions — **Les Aventures d'Aristonoüs** de Fénelon, **René** et **Atala** de Chateaubriand, tous en 1843; en 1844 on traduit **Cent Contes Moraux** d'un original italien. Bientôt la passion de la chose écrite s'empare des Arméniens. Des imprimeries de fortune sont fondées par des écoliers qui publient de nombreux périodiques et le jeune Noubarian y fait ses premiers pas de traducteur avec un court passage de **Gil Blas** de Le Sage. D'autres jeunes (Dicran Savalanian, Aram Dédéyan et M. Alpiarian) lancent en 1843 le projet d'une maison d'édition. En 1842 et 1843 le journal **Archalouisse Araradian** traduit des biographies de Arago, de Chateaubriand, de Vernet, de Lamartine, de Hugo, de Lacordaire etc. En même temps, **Evropa,** le journal des Mekhitaristes de Vienne, fait parvenir les échos de la révolution de 1848 jusqu'aux

---

11) P. Henriot, **Histoire des Missions Catholiques,** Paris, 1947, t. II, p. 638.

rives de l'Egée. Un seul idéal anime toutes les énergies — instruire, éduquer, édifier les masses incultes, combattre l'hérésie, mettre au point et populariser un outil de culture nationale. Et petit à petit, les esprits s'éveillent aux idées modernes, voire révolutionnaires (12), le préromantisme européen envahit les esprits et devient le goût de l'époque. Le phénomène n'est pas uniquement arménien mais plutôt Moyen-Oriental puisque les Arabes aussi bien que les Turcs sont imprégnés du culte de **Télémaque,** de **René** et des autres ouvrages typiques du préromantisme. Chez les Arméniens, pourtant, le courant est si fort que de l'Inde jusqu'à Vienne, le goût de l'aventure rustique, moralisante et d'évasion fait naître le roman arménien propre. Des douze romans qui paraissent entre 1846 et 1861, dix s'inspirent des modèles de **Télémaque,** de **Paul et Virginie** etc. Les artisans principaux de ce mouvement littéraire et psychologique, qui ira en grandissant jusqu'aux années du Sultan Rouge, ce sont les traducteurs de Smyrne.

Tout commence par l'ouverture d'une imprimerie par les frères Dédéyan en 1852, Dicran, Haroutioun et Sarkis (13). Du gros capital y est investi. Les matrices et les machines sont importées de France, des Etats-Unis et de Vienne. D'abord ils font paraître un journal, **Arpi Araradian** et y publient, en **achkharabar;** des traductions des œuvres de Molière — l'**Avare, Le Médecin Malgré Lui** et **L'Amour Médecin,** tous en 1854. Garabet Dédéyan publie la traduction de **A Comedy of Errors** de Shakespeare, des **Contes** de Krylov et d'autres ouvrages dont nous n'avons pas les noms (14). Le public smyrniote dispose déjà d'une variété de traductions — après Chateaubriand et Fénélon, il y avait **Elements of Rationalist Philosophy** de Th. Upham (en 1851), le **Refuge D'Amour** de Métastase (1853), une grande partie du **Comte de Monte-Cristo** d'A. Dumas (1852), **Mille et Une Nuits** traduites par H. Dédéyan en 1853 etc. Petit à petit, le projet d'une maison d'édition conçu d'abord en 1843 prend forme. Les Dédéyan veulent faire du travail professionnel et ils payent les traducteurs, pour la première fois dans l'histoire des lettres arméniennes. Ainsi, le jeune et dy-

---

12) A. Alboyadjian, op. cit., p. 79.

13) M. Noubarian, **Biographie de H. Dédéyan,** « Arévélian Mamoul », 1901, p. 190. L'origine du capital n'est pas connue. L'appartenance des Dédéyan à la franc-maçonnerie pourrait y avoir contribué.

14) A. Alboyadjian, op. cit., p. 81.

namique intellectuel K. Tchilinguirian se joint aux Dédéyan et traduit un roman grec **Ferdinandos et Valéria en 1857** et **Les Aventures du dernier Abencérage** de Chateaubriand en 1860.

Dans les années soixante, l'entreprise prend une extension considérable. 45 volumes de romans étrangers sont traduits par le groupe auquel se sont joints deux autres intellectuels, Matéos Mamourian et Mesrob Noubarian. Pour la première fois, on traduit de Hugo, **Angela** et **Lucrèce Borgia** en 1862, ainsi que de Lamartine (**Raphael** en 1865). Mais la popularité de Dumas dépasse tout. Six volumes du **Comte de Monte-Cristo** paraissent en 1866. En 1868 on publie les 5 premiers volumes des **Misérables,** 6 ans seulement après sa parution en France. En 1868, les presses de Dédéyan en publient les 5 derniers volumes, ainsi que les 8 volumes des **Mystères de Paris** (E. Sue), traduits par M. Mamourian.

La décade suivante est encore plus fertile. En 1871 **Notre-Dame de Paris** paraît en 3 volumes. Le traducteur, M. Noubarian, avait été obligé de préparer un dictionnaire français-arménien pour pouvoir le traduire.. Puis les romans de Dumas — **Les Trois Mousquetaires** (1871-1872), **Vingt Ans Après** (1872-1873), une deuxième édition du **Comte de Monte-Cristo** en 1873, **Le Vicomte de Bragelonne** en 11 vols. en 1874, **Joseph Balsamo** en 8 vols. en 1879, tous de Mamourian. On traduit des œuvres de Sand, de Lamartine, de Jules Verne, de l'Abbé Prévost, de Goethe, d'O. Feuillet, de Walter Scott, d'A. de Musset etc. En tout, 98 volumes de romans et de pièces de théâtre.

Mais déjà l'élan s'épuisait (entre 1880 et 1890, seulement 5 ouvrages sont traduits) bien que d'autres imprimeries, notamment celle de Mserian, se soient ralliées à la cause. En 1868 mourait le fondateur, Dicran Dédéyan, laissant la direction à ses deux frères. Mais les temps ont changé. Le public de Constantinople, qui absorbait la quasi-totalité de la production de Smyrne, est las de cette littérature d'évasion (15). Puis la Capitale dispose d'un

---

15) Retenons le témoignage d'A. Andonian qui rapporte qu'étant enfant il passait des nuits blanches à lire **les Trois Mousquetaires,** que toutes les classes de la société de la Capitale lisaient ces livres, que chaque livre de Dumas passait au moins dans 100 mains.... et finalement, que les romans historiques de Mamourian et de Dzerentz s'inspiraient de Dumas. (A. Andonian, **Centenaire de la Naissance de Dumas Père,** « **Massis** », 1902, No. 27, p. 425).

potentiel culturel impressionnant — la poésie, le roman et la nouvelle ont une certaine stature, le théâtre, la presse périodique, les écoles et les imprimeries sont très actifs. Une littérature nationale commence à se former, nettement influencée par la France mais bien en avance sur le milieu Ottoman. La culture turque en ressent l'effet, car les Arméniens se montrent très actifs comme pionniers dans la naissance du théâtre, de la musique, de la musicologie, de l'exicographie, de l'opéra, de l'imprimerie et de la presse turcs. Ils constituent un levain culturel. Ce rôle des minorités au sein de l'Empire est bien mis en lumière par Pérès en parlant des Chrétiens d'Orient, « plus ouverts aux influences extérieures » (16). En 1875, Reinaud parlant de Nassif al-Yazigi, dit la même chose : « On est touché de voir un Chrétien de nos jours, un vaincu, apporter à l'étude de la littérature des vainqueurs autant de zèle et d'intelligence que les plus zélés et les plus intelligents d'entre les vainqueurs eux-mêmes » (17).

La même pourrait s'appliquer aux Arméniens de Smyrne. Sur le plan arménien, l'Ecole des Traducteurs (le noyau de cinq intellectuels — les deux Dédéyan, Noubarian, Mamourian et Tchilinguirian — avait plus de 100 volumes à son actif) avait été l'entreprise culturelle la plus grandiose et la plus effective depuis la fondation de la congrégation Mekhitariste de Venise (18). Elle avait largement contribué à forger la langue littéraire des Arméniens Occidentaux, elle avait traduit plus de 160 volumes d'ouvrages romanesques et de 50 volumes d'autres livres, elle avait universalisé l'amour de la lecture et le goût littéraire. Enfin, elle avait déclenché le roman national et la Renaissance

---

16) H. Pérès, **Les premières manifestations de la Renaissance littéraire arabe en Orient au XIXe siècle**, «Annales de l'Institut d'Etudes Orientales», Faculté des Lettres de l'Université d'Alger, Paris, t. I, année 1934-1935, p. 235.

17) M. Reinaud, **De l'état de la littérature chez les populations chrétiennes arabes de la Syrie**, « Journal Asiatique », 5e série, 1957, t. IX, p. 477.

18) Le groupe comprenait aussi d'autres intellectuels — M. Mserian, S. Mirzayan, K. Boubli, K. Costandian, A. Haikouni. Noubarian fut le plus prolifique en matière de traduction des classiques. Outre toute l'œuvre de La Fontaine, il avait traduit toutes les pièces de Molière, de Racine, de Corneille. Mais la censure l'empêcha de les publier en entier.

littéraire. Mais pour se faire une idée juste des dimensions de l'effort, il faut voir ce qui se faisait chez les Turcs, les Arabes et les Grecs à cette même époque.

Or, la première traduction turque (**Télémaque** de Fénelon) date de 1862. Elle fut suivie de quelques romans de Hugo, de B. de Saint-Pierre, de Dumas et de Chateaubriand et une trentaine d'ouvrages d'auteurs obscurs — en tout, 40 volumes jusqu'en 1890. Ce retard se reflète sur le roman turc, qui ne paraît qu'en 1883 (**Djazai** de Kamal Bey, **l'Heureuse Famille** de Tewfik Djoûdi Zadeh et **Hélas** de Ahmed Midhat).

Chez les Arabes, même retard de 20 ans par rapport aux Arméniens. La première traduction (**Les Aventures du dernier Abencérage** de Chateaubriand, si l'on ne compte pas une traduction de Voltaire **Histoire de Charles XII** en 1842) date de 1864, suivie de **Télémaque** en 1867 et d'une douzaine d'autres œuvres jusqu'en 1890. Aussi, le roman arabe ne débute-t-il qu'en 1872 (**Darr as-Sadaf fi gara'ib as Sadaf** de Francis Marras et **Qissat Fuad ma-Rifaat Mahbabatih** de Nabla Sabih). Le phénomène se répète chez les Grecs, sur lesquels nous ne disposons pas de documents précis.

Il n'existe pas de sources sûres concernant les relations littéraires entre les minorités non-musulmanes de Turquie. Mais il est permis peut-être de penser qu'à côté du rôle important des missionnaires dans le domaine du réveil des lettres dans le Proche Orient (19), l'initiative des Arméniens de Smyrne a aussi joué un rôle déterminant.

---

19) H. Pérès, **Le roman historique dans la littérature arabe**, « Annales de l'Institut d'Etudes Orientales », Faculté des Lettres de l'Université d'Alger, Alger, t. XV, année 1957 p. 13.

OUVRAGES A CARACTERE LITTERAIRE TRADUITS PAR L'ECOLE DE SMYRNE
1843 - 1895

Ouvrage	Auteur	Traducteur
1843		
1. Atala	F.-R. de Chateaubriand	Salavanian
2. Les Aventures d'Aristonoüs	F. de Fénelon	Costandian
3. René	F.-R. de Chateaubriand	Salavanian
1844		
Cent Contes Moraux		Z. Hovhanessian
1851		
Le Comte de Monte-Cristo (partie)	A. Dumas (père)	H. Dédéyan
1853		
1. Refuge d'Amour 2. Mille et Une Nuits	Métastase	H Yézéguian
1854		
1. L'Avare	Molière	H. Dédéyan
2. Le Médecin Malgré Lui.	do	do
1855		
L'Amour Médecin	Molière	H. Dédéyan
1857		
1. Les Voyages de Gulliver	J. Swift	S. Der Kasparian
2. Ferdinandos et Valéria		K. Tchilinguirian

1858		
Le Juif Errant	E. Sue	S. Voskan
1860		
Les Aventures du dernier Abencérage	F.-R. de Chateaubriand	K. Tchilinguirian
1861		
Valéria	E. Scribe	D. Karakach
1862		
1. Catherine Howard	A. Dumas (père)	H. Dédéyan
2. Angela Fagioli	V. Hugo	D. Dédéyan
3. Lucrèce Borgia	do	do
1863		
1. Rhasselas	S. Johnson	D. Dédéyan
2 L'Avare	Molière	do
3. La Jalousie du Barbouillé	do	D. Karakach
4. Les Plaideurs	Racine	M. Noubarian
5. Les Mystères de Paris (pièce)	E. Sue	D. Dédéyan
1865		
1. Geneviève	Ch. Schmidt	D. Dédéyan
2. Raphaël	A. de Lamartine	G. Dédéyan
1866		
1. Les Vertus de Pamela (pièce)	C. Goldoni	L. Balthazarian
2. Le Comte de Monte-Cristo — 6 vols.	A. Dumas (père)	H. Dédéyan
3. Agnès	Ch. Schmidt	L. Balassanian
1867		
Léo ou l'Amour d'un fumeur d'opium	H. de Lacretelle	K. Dilberian

1868		
1. Les Mystères de Paris (2 vols.)	E. Sue	M. Mamourian
2. Werther	Goethe	M. Noubarian
3. Les Misérables (5 vols.)	V. Hugo	K. Tchilinguirian
1869		
1. Les Mystères de Paris (4 vols.)	E. Sue	M. Mamourian
2. Mathilde (4 vols.)	do	K. Tchilinguirian
3. Les Misérables (5 vols.)	V. Hugo	do
4. Louis XVII	M. de Bochin	T Mirzayan
5. Micromégas	Voltaire	M. Mamourian
6. Le Blanc et le Noir	do	do
1870		
Les Mystères de Paris (2 vols.)	E. Sue	M. Mamourian
1871		
1. Les Trois Mousquetaires (1 vol.)	A. Dumas (père)	M. Mamourian
2. Notre-Dame de Paris (3 vols.)	V. Hugo	M. Noubarian
1872		
1. Vingt Ans Après (2 vols.)	A. Dumas (père)	M. Mamourian
2. Les Trois Mousquetaires (2 vols.)	do	do
3. Manon Lescaut	Abbé A. F. Prévost	K. Tchilinguirian
4. Graziella	A. de Lamartine	S.K.E.
5. Pauline	A. Dumas (père)	K. Mserian
1873		
1. Léo Léoni	G. Sand	K. Mserian
2. Vingt Ans Après (2 vols.)	A. Dumas (père)	M. Mamourian
3. Graziella (2e édition)	A. de Lamartine	S.K.E.

4. Les Mille et une Nuits (7 vols.)		M. Mamourian
5. Le Roman d'un jeune homme pauvre	O. Feuillet	K. Mserian
6. Mlle de la Quintinie	G. Sand	K. Tchilinguirian
7. Les Derniers jours d'un condamné	V. Hugo	
8. Le Comte de Monte-Cristo (2e édition)	A. Dumas (père)	H. Dédéyan
9. Ivanhoe	Sir W. Scott	M. Mamourian
1874		
1. George Washington	F. Schmidt	P. Vartanian
2. La Rose Blanche	Tall O'Nkaro	Y.M.S.
3. Les Confessions d'un enfant du siècle (2 vols.)	A. de Musset	K. Tchilinguirian
4. Graziella (3e édition)	A. de Lamartine	
5. Le Vicomte de Bragelonne (12 vols.)	A. Dumas (père)	M. Mamourian
6. Aida		G. Cheridjian
7. Le Tartuffe	Molière	A. Dédéyan
1875		
1. Le Maudit (4 vols.)	Abbé A.-F. Prévost	M. Mamourian
2. Les Rêveries d'un jeune chevalier	D. Mitchell	do
3. Le Tour du monde en 80 Jours	J. Verne	do
4. L'Isle Mystérieuse (3 vols.)	do	do
1876		
1. Les Confessions de Marion Delorme (2 v.)	E. de Mirecourt	K. Tchilinguirian
2. De Paris en Amérique (2 vols.)	E.R. Lefebvre	K. Mserian
3. Flavi	G. Sand	do
4. Le Serment de Hedwige	A. Achard	do
5. Zadig	Voltaire	M. Mamourian
6. Les Enfants Champfleuris		do
7. La Marquise Ensanglantée (1 vol.)	Comtesse Dache	Kh. Bourounousian

1877		
1. Les Confessions de Marion Delorme (2 vols.)	E. de Mirecourt	K. Tchilinguirian
2. Monsieur de Camors (2 vols.)	O. Feuillet	do
3. La Marquise Ensanglantée (1 vol.)	Comtesse Dache	Kh. Bourounousian
4. Thésaurus d'Aphorismes Moraux		
5. Antonin	A. Dumas	S. Djermakian
6. L'Esprit de Socrate		H. Sevadjian
7. L'Histoire des 12 Césars	Swedonius	E.M.S.
1878		
1. Les Confessions de Marion Delorme (2 vols.)	E. de Mirecourt	K. Tchilinguirian
2. Poésies Nouvelles	A. de Musset	B. Terzian
1879		
1. Madame Monsoreau	A. Dumas (père)	A. Kasseretian
2. Joseph Balsamo (8 vols.)	do	G. Yazedjian
3. La Colline aux Diables (2 vols.)	E. Sue	Ghoukassian
4. Le Pape	V. Hugo	G. Sevadjian
5. Souvenirs d'un Sibérien	R. Piotrovski	M. Mamourian
6. Le Décameron (2 vols.)	Boccacio	
1880		
1. Une Sœur	Mme de Vuif	V.G.
2. Le Courrier de Lyon	E. Moreau	
1883		
Les Mariages de Paris	E. About	G. Utudjian
1884		
Capitaine Paul	A. Dumas (père)	T. Djermakian

1888		
Comte Montval (2 vols.)	A. Vital	H. Chahoumian
1893		
Les Deux Orphelins		
1895		
1. Docteur Charbonneau	Th. Gautier	V. Kufedjian
2. Une Fille Vertueuse	Mlle Martin	M. Arabian

TRADUCTIONS TURQUES A CONSTANTINOPLE

Ouvrage	Auteur	Traducteur
1792		
Récits de Voyage — tr. du latin et du français		
1768		
Pièces de Racine		Pierre Ruffin
1787		
Traité de l'Art de la guerre	tr. du français	
1826		
Choix de Fables	Le Tellier	
1859		
Extraits de poésie et de prose		

1862		
1. Les Aventures de Télémaque	F. de S. Fénelon	Youssef Kiamil Pacha
2. Les Misérables	V. Hugo	do
1863		
1. Les Aventures de Télémaque	F. de S. Fénelon	Chinassi
2. Histoire de Robinson (histoire naturelle)		Ahmed Lutfi
1868		
1. Les Aventures de Télémaque (2e édition)	F. de S. Fénelon	Youssef Kiamil Pacha
2. Le Mariage Forcé	Molière	Ahmed Véfik
3. Le Médecin Malgré Lui	do	do
4. Mes Prisons (feuilleton)	S. Pellico	
5. Atala	F.-R. Chateaubriand	Mohammed Ekrem
1870		
Paul et Virginie	B. de Saint-Pierre	
1871		
Micromégas	Voltaire	Ahmed Véfik
1874		
1. L'Intrigue et l'Amour	A. Dumas (père)	Hassan Badr eddin el Mahmoud Rifa'at
2. Hernani	V. Hugo	
3. Mille et Un Jours		
1877		
1. La Dame aux Trois Yeux	Paul de Kock	Ahmed Midhat
2. Les Aventures de Trois Russes et de Trois Anglais		

1879		
1. Graziella	A. de Lamartine	Youssef Mir
2. Antonin	A. Dumas (père)	Ahmed Midhat
3. L'Histoire d'une Femme		do
4. Amiral Bing	J. Verne	do
1881		
1. Merdut Kiz	E. Richebourg	Ahmed Midhat
2. Peçeli Kadin	do	do
3. Gabrielin Ginahi	Charles Merval	do
4. La Dame aux Camélias	A. Dumas (fils)	do
1883		
1. Orsival Cinayeti	E. Gaboriau	Ahmed Midhat
2. Voltaire à Vingt ans		
3. L'Amour réciproque des Paresseux		
4. Le Bourreau (feuilleton)		
5. La Veuve (feuilleton)	O. Feuillet	
6. Les Vertus morales et les perfections de la science	d'après J.-J. Rousseau	Said Bey
7. La Promenade		
8. Winter Tales (tr. du français)	Shakespeare	Nadir Efendi
9. The Merchant of Venice (tr. du français)	do	
1885		
Lalayu Asfar	G. Pradel	Ahmed Midhat
1886		
Kamera Ashik	Paul de Kock	Ahmed Midhat

TRADUCTIONS ARABES AU XIXe SIECLE

Ouvrage	Auteur	Traducteur	Lieu de publication
1834			
Mémoires du Duc de Ravigo		Aziz Efendi	Egypte
1842			
Histoire de Charles XII	Voltaire	Mohammed Mustafa	Egypte
1864			
Les Aventures du dernier Abencérage	F.-R. de Chateaubriand	Ahmed el Fagoun	Alger
1867			
Les Aventures de Télémaque	F. de S. Fénelon	Rifa'at Bey Tahtawi	Beyrouth
1871			
Le Comte de Monte-Cristo	A Dumas (père)	Bishara Chadid	Le Caire
1872			
Paul et Virginie	B de Saint-Pierre	Moh. Uthman Galal	Le Caire
1875			
Voyage en Ballon	J. Verne	Youssef Sarkis	Beyrouth
1882			
1. Atala	F.-R. de Chateaubriand	Jamil Mudawwar	do
2. René	do	do	do

1884			
1. La Belle Parisienne	Comtesse Dache	Adib Ishak	Beyrouth
2. Voyage en Ballon (2e édition)	J. Verne	Youssef Sarkis	do
1885			
1. Les Aventures de Télémaque	Fénelon	Girgi Chahin Atiyya	Beyrouth
2. Mathilde (2 vols.)	E. Sue	Sami Qusairi	do
1888			
1. Les Trois Mousquetaires	A Dumas (père)	Nagib el Haddad	Le Caire
2. Les Misérables (épisodes)	V. Hugo	Nagib Gargour	Alexandrie
3. Le Maître de forges	G. Ohnet	do	do
4. L'Amour platonique		Rachid el Lubnani	do
1889			
Le Tour du monde en 80 Jours	J. Verne	Youssef Assaf	Le Caire
1890			
Paul et Virginie	B. de Saint-Pierre	Al Manfalouti	Le Caire
1902			
Paul et Virginie	B. de Saint-Pierre	Farah Antoun	Le Caire

ԶՄԻՒՌՆԱՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

(Ամփոփում)

Զմիւռնիան միշտ բացառիկ տեղ մը գրաւած է Օսմանեան կայսրութեան մէջ, շնորհիւ իր ընկերային ու տնտեսական բարգաւաճ վիճակին, իր մշակոյթի *քոզմոփոլիթ* նկարագրին, օտար ազդեցութիւններու մնայուն ներկայութեան ու բազմամարդ ոչ-իսլամ (հայ, յոյն ու հրեայ) համայնքներուն: Արեւմտահայ մշակոյթի պատմութեան համար, Զմիւռնիան է որ ծնունդ տուաւ ԺԹ. դարու վերածնունդին:

Կարեւոր ազդակները այս շարժումին եղած են օտար միսիոնարները ու մանաւանդ թարգմանիչները՝ որոնք խմբուած են Տէտէեան եղբայրներու 1853 թ.ին հիմնած տպարանին շուրջ: Այս հոյլին կորիզը կազմած է Տէտէեան-Չիլինկիրեան-Մամուրեան-Նուպարեան խմբակը, որու ղեկավարութեան տակ թարգմանուած են եւրոպական գրականութեան գլխաւոր հեղինակներու՝ մանաւանդ վիպասաններու գործերը: Թարգմանուած կարեւորագոյն հեղինակները եղած են ֆրանսական դասականները՝ Շաթոպրիան, Տիւմա, Հիւկօ, Լամարթին, Կէօթէ, Սիւ, Սքոթ, Վերն եւայլն: 1853 թ.էն մինչեւ 1893 թ. զմիւռնահայեր թարգմանած ու տպած են աւելի քան 200 հատոր գիրք:

Երբ նկատի առնուի թէ նոյն ժամանակաշրջանին թուրքերը թարգմանած ու տպած են ոչ աւելի քան 35 հատոր գործ, մինչ արաբները՝ միայն 17 հատոր, երեւան կու գայ հայ տարրին ցարդ անտեսուած, բայց անժխտելի կարեւորութիւնը Միջին Արեւելքի զարթօնքի ընդհանուր շարժումին մէջ:

Տիգրան Կամսարականի բառապաշարին տարրերը

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Տիգրան Կամսարական կը հանդիսանայ 80-ական թուականներու արեւմտահայ գրականութեան իրապաշտ դպրոցին ամենավաւերական դէմքերէն մէկը, որ իր Վարժապետին Աղջիկը *վէպով եկաւ (Յ. Պարոնեանի* Մեծապատիւ Մուրացկաններէն *ետք) տիրական հիմնաւորում տալու իրապաշտ վէպին։*

Այս վէպը արմատական շեղում մըն էր Կամսարականը անմիջականօրէն նախորդող եւ անոր ժամանակակից վիպապաշտ վիպագրութեան, որ երկար ատեն հոգեկան գլխաւոր սնունդը կը կազմէր անհատական եւ ազգային ռոմանթիզմով տոգորուած սերունդի մը։ «Հին ուսուցիկ գրականութիւնը, «հոգի»*ի,* «վարդ»*ի,* «սոխակ»*ի բոլորացած նանրաբանութիւնները, դպրոցական յաւակնոտ ճառերը, պատուէլիական քնարեր գրուածքները»*(1)*, կ'ըսէ Հրանդ Ասատուր, այլեւս չէին գոհացներ հանրութեան գրական ճաշակն ու պահանջները։ Կարիքը կը զգացուէր նորի, հասարակութեան համար աւելի շօշափելի ու կենդանի գրականութեան, որ իրական գոյներով եւ գեղարուեստական թարմ լիցքով վերարտադրէր կեանքը։*

Գրականութիւնը կեանքին մօտեցնելու, ժողովրդայնացնելու այս շնորհակալ ճիգին հաւաքաբար լծուեցաւ Արփիար Արփիարեանի գլխաւորութեամբ Արեւելքի *շուրջ համախմբուած գրողներու առաջատար սերունդը՝ օրուան կեանքէն վերցուած պատմուածքներով, նորավէպերով ու քրոնիկներով։ Փոքր կտաւի այս պատկերները սա-*

1) «Արեւելք», 1898, թիւ 3771։

կայն, հեռու էին դեռ կեանքի լայն գեղարուեստական ընդգրկումներէն։ Անհրաժեշտ էր առաւել լայնապարփակը։ Այս կենսական պահանջին ամենէն աւելի եւ առաջ, կը գիտակցէր մեծ վարպետը՝ Ա. Արփիարեան, որ կ'ըսէր. «Նորավէպերն կոչուած չեն մեծ ազդեցութիւն մը ունենալ. այդ կոչումը վիպասանութեան պահուած է»(2)։ Արդարեւ, այս բացը գոցելու համար, Արփիարեան ի՛նք եղաւ առաջին թելադրողը Կամսարականին, որ ձեռնարկէ իրապաշտ վէպի մը գրութեան։ Եւ, 1888 թ.ին, Կամսարական հրապարակ հանեց Վարժապետին Աղջիկը վէպը, որ իր ծաւալով ու գեղարուեստական տարողութեամբ, որակային փառապսակը հանդիսացաւ Արեւելքի էջերէն՝ կեանքի հատուածական պատումներով սկսած իրապաշտ գրականութեան։

Գիրքը շնորհալից աղմուկ հանեց գրական շրջանակներուն մէջ, գայթակղեցուց գրական հին սերունդի շարք մը ներկայացուցիչներ, որոնք անմիջապէս գրոհի անցան՝ դատափետելու ու պարսաւելու համար երիտասարդ հեղինակին նորարար ճիգը։

Արեւմտահայ գրականութիւնը գաղափարական ու գեղարուեստական նոր մակարդակի բարձրացնող, զայն նոր որակով օժտող այս յանդուգն երկին անմիջական պաշտպանութեան դիրքերուն վրայ կանգնեցաւ փաղանգը Արեւելքի, եւ Մասիսի իրապաշտ, նորարար ոգիով տողորուած սերունդին։ Ջերմ դրուատականով հանդէս եկաւ նաեւ քննադատական իրապաշտութեան անզուգական վարպետ Յակոբ Պարոնեանը, նոյնպէս՝ Շիրվանզադէն եւ արեւելահայ Մուրճ ամսաթերթը, որուն մէջ Պերճ Պռոշեան գրախօսականով մը Վարժապետին Աղջիկը կոչեց՝ «պատուական գործ... լեզուն ճոխ եւ սահուն, նկարագրուած տեսարանները եւ պատկերները փայլուն եւ ճշգրիտ»(3)։

Արեւմտահայ իրականութեան, յատկապէս պոլսահայ կեանքին մէջ, դասակարգային շերտաւորումներու շեշտուածութեան բերումով յառաջացած ընկերային նոր յարաբերութիւնները, քաղքենիական բարքերու եւ մտայնութեան ստրճանական տիրակալութիւնը, շատ բնականօրէն իրենց անդրադարձը պիտի ունենային գրականութեան մէջ, դրսեւորէին կեանքի նոր հակասութիւնները, ցոյց տային տիրող խաւերուն արհամարհական, տարամերժ տրամադրութիւններն ու վերաբերմունքը ժողովուրդի խոնարհ խաւերուն հանդէպ։ Ահա՛ այն, ինչ Կամսարական իր Վարժապետին Աղջիկը վէպով պատկերած է գեղարուեստականօրէն։

---

2) Տես՝ Ց. Մարգարեան, *Տիգրան Կամսարական*, Երեւան, 1964, էջ 74։

3) «Մուրճ», 1889, թիւ 5, էջ 792։

Գաղափարական–թեմատիկական նորարարութեան եւ ժողովրդայնութեան տեսակէտով, իր ժամանակին համար որակային շրջադարձ հանդիսացող Վարժապետին Աղջիկը, նոյն ատեն խոշոր նպաստ մըն էր ժողովրդականացմանը դրեթէ կազմաւորուած արեւմըտահայ գրական լեզուին, որուն համար այնքան բծախնդրօրէն կը պայքարէին ուԹսունականները։

Վարժապետին Աղջիկը վէպէն առաջ եւ ետք, համսարական գրած է նաեւ շարք մը նորավէպեր, քրոնիկներ ու թատերգութիւն մը՝ Փրկանք (հեղինակակցութեամբ Միքայէլ Կիւրճեանի), որոնք գեղարուեստականօրէն չունին-նախորդ՝ Վարժապետին Աղջիկը վէպին հմայքն ու արժէքը, իսկ լեզուական առումով կը կրեն, առաւել կամ նուազ չափով, իրենց ժամանակի կնիքը։

⁂

ՈւԹսունականները՝ բացի գրական–գեղագիտական հայեացքներէն, կը հետապնդէին նաեւ հայերէն գրական լեզուին մշակումը, հարստացումն ու կատարելագործումը՝ առաւելագոյնս օգտագործելով անոր ճկունութիւնն ու նրբերանգները։

Գրել ժողովուրդին մատչելի, դիւրըմբռնելի լեզուով։ Ահա՛ այս էր ուԹսունականներու մեծագոյն առաջադրանքը, որուն համար անսպառ աղբիւր կը հանդիսանար ժողովուրդի խօսակցական լեզուն։ Ա. Արփիարեան այս մասին շատ դիպուկ կերպով ակնարկած է. «Ժողովուրդի բերանը մագաղաթէն աւելի հարուստ է ու աւելի տեւական իր կեանքին պէս»։ Նաեւ՝ «Կեանքի զանազան երեւոյթներուն համար ժողովուրդ մը իր բառերն ունի, բացատրութիւնները ունի, առածներն ունի. ասոնք ամէնքը այդ կեանքին ճըշմարիտ նկարագիրներն են»(4)։

Շնորհիւ ուԹսունականներու անխոնջ ու տքնաջան աշխատանքին, արեւմտահայ գրական լեզուն իրապէս մտաւ զարգացման լայն հունի մէջ, ստացաւ ձեւաբանական անհրաժեշտ միակերպութիւն, աւելի մօտեցաւ խօսակցական լեզուին, ստիճանաբար իր մէջ ներծծեց գրաբարի, միջին հայերէնի եւ գաւառային բարբառներու բարեմասնութիւնները՝ հասնելով ամենէն հարուստ լեզուներու շարքին, ընդունակ՝ արտայայտելու ժամանակակից մարդու մտածողութեան եւ զգացողութեան նրբերանգները։

Հայ գրականութեան ու լեզուի պատմութեան մէջ, ուԹսունականներու շարժումը իր բովանդակ էութեամբ ու բնոյթով նորա-

---

4) «Հայրենիք», 1892, թիւ 261։

րար էր ու աննախընթաց, տրուած ըլլալով որ իր ներմուծած բազմաթիւ նորութիւններուն զուգահեռ (գրականութեան նոր սեռերու յայտնաբերում, գրական հին աւանդոյթներէ ձերբազատում, գրականութեան եւ հրապարակախօսութեան նոր ըմբռնումներու առաջացում եւ զարգացում) աւելի արմատականօրէն մշակեց, ձեւաւորեց ու տիրական դարձուց աշխարհաբարը:

Տ. Կամսարական՝ որպէս գրական գործիչներէն մին ութսունականներու միաձոյլ հոյլէն, իր միակ, բայց ուշագրաւ վէպով, գնահատելի նպաստ բերաւ մասնաւորապէս լեզուաշինարարական շարժումին:

Ակնարկելով Կամսարականի Վարժապետուհի Աղջիկը վէպին, Ա. Արփիարեան անոր հիմնական արժանիքներէն մէկը կը համարէ անոր բնական լեզուն: Իսկ քննադատ Յակոբ Մեղաւոր կ'ըսէ. վէպին «նկարագրած անձնաւորութեանց իրարու հետ խօսակցած լեզուն հիանալի է, այն լեզուի մէջ կեանք կ'եռայ եւ կենդանութիւն կը բուրէ անկէ»(5):

Արևելք թերթի 1888 թուականի վերջին թիւին մէջ, Վարժապետուհի Աղջիկը վէպին նուիրուած ընդարձակ յօդուածով մը հանդէս եկած է Հրանդ Ասատուր, որուն դիտողութիւնները վէպի լեզուին, եւ ոճի մասին յատկապէս, շահեկան են: Շեշտելով Կամսարականի ոճին ինքնատիպութիւնը, Հ. Ասատուր ցոյց կու տայ, թէ հեղինակը ամէն կերպով խուսափած է համեմատութիւններէ ու կրկնութիւններէ, լեզուական ճոռոմ վերամբարձութենէ:

Տիգրան Կամսարական յատուկ հոգածութեան առարկայ դարձուցած է իր լեզուն՝ խորապէս գիտակցելով, որ առանց ժողովըրդական լեզուի ատաղձին՝ անզօր է գեղարուեստական գրականութեան լեզուն: Լեզուի թէ՛ հարստութիւնը, թէ՛ գեղեցկութիւնը ունին ոչ միայն գաղափարական, հոգեբանական ու դասակարգային ներգործութիւն, այլեւ գեղագիտական անառարկելի ոյժ, որոնք, մանաւանդ գեղարուեստական գրականութեան համար, կը ներկայացնեն վճռական նշանակութիւն:

Գրիգոր Զօհրապ անդրադառնալով լեզուի գեղեցկութեան հրամայական պահանջին, իրաւացի ցասումով կ'ըսէ. «...Չեմ ընդունիր, որ ուզողը այս գեղեցիկ լեզուն ճաշակէ զուրկ տարազով մը հագուեցնէ ու փողոց նետէ. բոլոր ոյժովս կը բողոքեմ այս կերպ ազատութեան մը դէմ, որ զեղծում մըն է»(6):

---

5) Տես՝ Յ. Մարգարեան, Տիգրան Կամսարական, էջ 162:

6) «Արևելք», 1898, թիւ 3827:

Նկատի ունենալով Տ. Կամսարականի ներդրած գրական նորութեան նշանակութիւնը իրապաշտ վէպին գծով, հետաքրքրական պիտի ըլլար քննական ակնարկ մը նետել նաեւ հեղինակի գրական լեզուին, մասնաւորաբար լեզուական բառապաշարի բաղկացուցիչ տարրերուն։

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՏԱՐՐԵՐ

ԺԹ. դարու 60–ական թուականներուն, արեւմտահայ թէ՛ արեւելահայ գրական լեզուներուն մէջ, բացայայտ էր գրաբարի առկայութիւնը, որուն դէմ երկու հատուածներուն մէջ ալ բուռն պայքար կը մղուէր։

Մեծանուն քննադատ ու լուսաւորիչ Միքայէլ Նալպանդեան, շրջադարձի կոչ կ՚ընէր դէպի ժողովրդական լեզուն, դէպի լեզուի ժողովրդայնութիւն։

Բարեբախտաբար, նոր սերունդի գրողներուն համար, այս հարցը միանգամայն լուծուած էր ի նպաստ աշխարհաբարին։ Անոնք ամէն կերպ կը ձգտէին գրել պարզ ու հասկնալի լեզուով։ «Աշխարհաբարը գրաբարով ճոխացնելու եւ ազնուացնելու» կարգ մը հեղինակներու եւ վենետիկեան Մխիթարեաններու հրաւէրները, անհետեւանք մնացին։

Այս բոլորով հանդերձ գրաբարի հմայքը, ազդեցութիւնն ու դրոշմը ակներեւ մնացին, նոյնիսկ ա՛յն հեղինակներու լեզուին մէջ, որոնք գրաբարեաններու դէմ պայքարի դրօշակակիրներ դարձան։ Անոնց շարքին կը պատկանի նաեւ Տիգրան Կամսարական։

Վարժապետին Աղջիկը վէպը, հեղինակին կենդանութեան իսկ արժանացած է չորս հրատարակութիւններու, որոնց վերջին երկուքին միջեւ գոյութիւն ունի չնչին տարբերութիւն մը՝ լեզուական ուղղումներու գծով։

Վէպին՝ 1888 թ.ի թերթօնային հրատարակութիւնը, զգալի չափով կը կրէր գրաբարի ազդեցութիւնը, եւ վիպապաշտ վէպերուն յատուկ արտայայտչական որոշ ձեւեր։ Թէեւ վերջին հրատարակութեան մէջ, որոշ չափով վերոյիշեալ տարրերը բեռնաթափուած են, այնուամենայնիւ գրաբարեան ձեւերը, նկատելի տեղ կը գրաւեն վէպին մէջ։ Այսպէս(7).

---

7) Նկատի առած ենք միայն Վարժապետին Աղջիկը վէպը: Բոլոր օրինակները վերցուած են Հայպետհրատի կողմէ 1956 թ.ին հրատարակուած հատորէն:

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՀՈԼՈՎԱՁԵՒԵՐ ՈՒ ԲԱՌԵՐ

Դերանուններու յաճախակի գործածութեան կիրարկութիւնը կամսարականի լեզուին մէջ, բաւական մեծ թիւ կը կազմէ, ինչ որ կը վկայէ գրաբարին անխզելի ազդեցութիւնը։ Ի դէպ, այս «բաժինը» իրականութեան մէջ, շատ գրաբարաբոյր է, եւ մանաւանդ ժամանակակից գրական լեզուին համար անհարազատ։ Բերենք օրինակներ(8).

Որոյ – *յարաբերական դերանուն, եզակի սեռ. հոլով (էջ* 27)։
Յորում – *յարաբերական դերանուն, եզ. ներգոյական հոլով (էջ* 33)։
Որոց – *յարաբերական դերանուն, յոգնակի սեռ. հոլով (էջ* 30)։
Յորս – *յարաբերական դերանուն, յոգ. ներգոյական հոլով (էջ* 35)։
Զոք – *անորոշ դերանուն, եզակի հայցական հոլով (էջ* 226)։
Ումեք – *անորոշ դերանուն, եզակի տրական հոլով (էջ* 226)։
Զնա – *ցուցական դերանուն, եզակի հայցական հոլով (էջ* 32)։
Նմա – *ցուցական դերանուն, եզակի տրական հոլով (էջ* 36)։
Նորա – *ցուցական դերանուն, եզակի սեռական հոլով (էջ* 169)։
Այսոքիկ – *ցուցական դերանուն, յոգնակի ուղղական հոլով (էջ* 227)։
Այնու, այսու(9) – *ցուցական դերանուն, եզ. գործ. հոլով (էջ* 43)։
Զայս – *ցուցական դերանուն, եզակի հայցական հոլով (էջ* 72)։
Յայդմ(10) – *ցուցական դերանուն, եզ. բացառական հոլով (էջ* 203)։
Ո՞յր – *հարցական դերանուն, եզակի սեռական հոլով (էջ* 247)։

Յաճախակիօրէն երեւելի կը դառնայ եզակի և յոգնակի գործիական հոլովաձեւին գործածութիւնը։ Օրինակ. կերպիւ (*էջ* 31), ձայնիւ (*էջ* 66), հապճեպիւ (*էջ* 44), հանդիսիւ (*էջ* 122)՝ *բոլորն ալ* ի *հոլովման արտաքին թեքման հոլովումներ*, արժանեօք (*էջ* 47), հրաւիրանօք (*էջ* 35), դէմօք (*էջ* 183)՝ ա *հոլովման արտաքին թեքման հոլովումներ*։

Կարգ մը բառերու եզակի սեռականը – տարւոյ (*էջ* 30), եկեղեցւոյ (*էջ* 31), համբաւոյ (*էջ* 40), թշնամւոյ (*էջ* 116), *բոլորն ալ* ուա *խառն հոլովման*, ակադեմիոյ(11) (*էջ* 33)՝ ո *պարզ հոլովման*։

---

8) Գծիկէն ետք տրուած են քերականական կարգ մը ծանօթութիւններ եւ տուեալ բառին վէպին մէջ գործածութեան էջին թիւը։

9) Գրաբարի մէջ կը գործածուի նաեւ *այնուիկ* եւ *այսուիկ* ձեւերը։

10) Գրաբարի մէջ գոյութիւն ունի նաեւ *յայդմանէ* հոլովաձեւը։

11) Այս բառին հայերէն թարգմանութիւնն ալ գործածած է Կամսարական՝ *կաճառ.* տեսնել էջ 34։

Բաւական մեծ թիւ կը կազմեն բառերու յոգնակի սեռական հոլովաձեւերու գործածութիւնները. այսպէս՝

Ժամանակաց – ի–ա *խառն, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 29)։
Ընկերակցաց – ի–ա *խառն, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 32)։
Արուեստակցաց – ի–ա *խառն, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 70)։
Բարեկամաց – ի–ա *խառն, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 71)։
Դժոխոց – ո *պարզ, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 30)։
Ոսկերց – ե *պարզ, ներքին թեքման հոլովում* (էջ 260)։
Առն(12) – *զարտուղի հոլովման բառ* (էջ 238)։
Քերց(13) – *զարտուղի հոլովման բառ* (էջ 84)։
Եղբարց(14) – *զարտուղի հոլովման բառ* (էջ 49)։
Կենաց(15) – ի–ա *խառն հոլովման, արտաքին թեքման, անեզական բառ* (էջ 52)։
Կառաց(16) – ի–ա *խառն հոլովման, արտաքին թեքման, անեզական բառ* (էջ 90)։
Կամաց(17) – ի–ա *խառն հոլովման, արտաքին թեքման, անեզական բառ* (էջ 90)։
Պարուց(18) – ու *պարզ, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 94)։
Կրծոց(19) – ո *պարզ, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 96)։
Լրոց(20) – ո *պարզ, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 126)։
Պարտուց(21) – ու *պարզ, արտաքին թեքման հոլովում* (էջ 280)։
Աւուրց(22) – ու *պարզ, ներքին թեքման հոլովում* (էջ 287)։

Գրաբարեան հնացած ձեւեր են նաեւ – սենեկ (էջ 28), *գրութիւնք* (էջ 29), *նկարագրութիւնք* (էջ 29), *սանունք* (էջ 29), *հրաժարեցուցման* (էջ 37), *վայրկենի* (էջ 54), *որդեկի* (էջ 192), *հակըլեալ* (էջ 217), *յակամայս* (էջ 204), *յայլայլմէ* (էջ 167), *բռնակիրք* (էջ 246) *եւ այլ բառեր*։

---

12) Ուղիղ ձևն է *այր*։
13) Ուղիղ ձևն է *քոյր*։
14) Ուղիղ ձևն է *եղբայր*։
15) Ուղիղ ձևն է *կեանք*։
16) Ուղիղ ձևն է *կառք*։
17) Ուղիղ ձևն է *կամք*։
18) Ուղիղ ձևն է *պար*։
19) Ուղիղ ձևն է *կուրծք*։
20) Ուղիղ ձևն է *լուր*։
21) Ուղիղ ձևն է *պարտք*։
22) Ուղիղ ձևն է *օր* (տւք)։

Ց նախդիրի գործածութիւնը նոյնպէս, յաճախակի է – ցայն (էջ 34), ցայսօր (էջ 31), ցորչափ (էջ 41), ցմերջ (էջ 138), եւայլն։

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՁԵՒԵՐ

Լքանել (էջ 35) – այժմ կը գործածուի լքել բայաձեւը։

Լինիլ (էջ 42) – Ե խոնարհման անկանոն բայ։

Ագուցած (էջ 89) (հագցուցած) էին – սահմանական եղանակ, անցեալ յարակատար ժամանակ, յոգնակի, գ. դէմք։

Կորուսած (էջ 112) – նոյնը։

Ցանգուցանելու (էջ 138) (սիրով կապել, հրապուրել) – սահմանական եղանակ, բաղադրեալ ապառնի ժամանակ, եզ., գ. դէմք։

Գոգցես (էջ 35) (կարծես) – պակասաւոր բայ, բ. ապառնի, եզակի, բ. դէմք։

Ջիջանէր (էջ 38) (այժմ՝ ջնջել) – սահմանական եղանակ, անցեալ կատարեալ ժամանակ, եզակի, գ. դէմք։

Զբօսնուլ (էջ 81), արգելուլ (էջ 118), լնուլ (էջ 302) – ու խոնարհման անորոշ դերբայներ։

Խորշումեալ (էջ 65), սրտմտեալ (էջ 294), գրաւեալ (էջ 246), վարեալ (էջ 289), սեղմեալ (էջ 320)՝ բոլորն ալ Ե խոնարհման անցեալ դերբայներ։

Վերոյիշեալ բառերուն դերակշռող մասը, պէտք է ըսել, արդէն ծանօթ են որպէս գրաբարեան հնաբանութիւններ, եւ կամ՝ որոշ ձեւափոխութեան ենթարկուած բառեր։

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՈՃԵՐ ՈՒ ԴԱՐՁՈՒԱԾՔՆԵՐ

Դարձուածքները կը կազմեն ժամանակակից հայերէնի բառապաշարի անքակտելի մէկ օղակը, իբրեւ բառային մէկ միասնութիւն հանդէս եկող՝ դարձուածային բառոյթներ, ի մասնաւորի գրաբարեան դարձուածքներն ու ոճերը, որոնց առկայութիւնը Կամսարականի լեզուին մէջ զգալի տեղ կը գրաւէ, յատկապէս նախդրային գործածութեամբ։ Ի տարբերութիւն գրաբարեան հոլովաձեւերուն, խոնարհման ձեւերուն ու բառերուն, վերոյիշեալները լեզուին կուտան յատկանշական հիւթեղ հրապոյր, բան մը, որ ժամանակակից հայերէնը նոյնպէս, որոշ չափով ժառանգած է գրաբարէն։

Ստորեւ՝ Կամսարականի լեզուին մէջ նշմարուող գրաբարեան դարձուածքներէն եւ ոճերէն օրինակներ․

«Ի ձեռին ունէր սուրճէ ափսէ մը» (էջ 28)։

«Հայկարանը կը դասախօսէր այդ երեք ճիւղերն ի միասին» (էջ 29)։

«*Պանի՛ր*, – *բացագանչեց Ցեներճեան* յապուշ կրթեալ» (էջ 33)։

«*Իբր վերջին թարգմանութիւն* ի գրաբար» (էջ 33)։

«Իւր մտից ճառը *կ'արտասանէ*» (էջ 33)։

«*Անդրանիկ Ցեներճեան* եւս քան զիս *հեշտալուր կ'ընծայէր իրենց ճարտասանութեան երաժշտութիւնը*» (էջ 34)։

«*Ակադեմիոյ անդամ մը այնքան յարգ չի վայելեր, որքան* ի մեզ *ճեմարանի հայկարանն ունէր*, գուցէ այնու, *զի մէկէ աւելի անդամ ունի Փրանսական կաճառն*» (էջ 34)։

«*Ճեմարանի հողաբարձութիւն* ի ժողով *գումարուած էր ամենակարեւոր խնդրով մը զբաղելու*» (էջ 37)։

«*Ի՞նչ պատասխանատուութեանց չէր ենթարկած ինքզինք* ի փոխարէն դոյզն վարձուց» (էջ 52)։

«*Երբ գիտեմ թէ յաճախ* ի սիրոյ *չէ, որ աղջիկ մը կը հաւնի առաջարկուած ամուսնութեան մը*» (էջ 58)։

«Զոր ցայն վայր ի կարին *կատարած էին Պոլսոյ յանձնակատարի մը ձեռամբ*» (էջ 69)։

«*Կը բաղձար գտնել* ի նա *սիրող սիրտ մը*» (էջ 88)։

«Եւ ոչ եւս *խօսեցան*» (էջ 99)։

«*Որոյ աչերն եւս պղտորած էին արտասուօք*՝ ի լուր *իւր աղջկան սրտայոյզ խոստովանութեան*» (էջ 117)։

«*Երբ նմա կ'երկնցնէր զայն* ի ողջոյն» (էջ 136)։

«Զի այդու յաչս *Արամի ճշմարիտ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար*» (էջ 140)։

«*Զոր իբր եղբայր կը սիրէր* ի տղայ տիոց» (էջ 180)։

«*Դիմումն եղած էր* ի Պատրիարքարան» (էջ 200)։

«*Առնիս կը փութար* ի փախուստ» (էջ 200)։

«Վասնզի իւր կարծեօք անդամոց ամուսնացեալ *ըլլալը Սահմանադրութիւնը չի պատուիրեր*» (էջ 210)։

«*Որպէսզի վարժապետը* նոր ի նորոյ *շնորհակալութիւններով չշփոթէ զինք*» (էջ 250)։

«*Ցանկարծ* ի հեռուստ *ձայն մը կը լսուի*» (էջ 289)։

ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԲԱՌԵՐ

Գեղարուեստական երկերու լեզուին համար կարեւոր նախապայման է ժողովրդական զգայարանքը, վիպերգական շունչն ու նուրբ քնարականութիւնը, որոնց առկայութիւնը ինքնին լիցք կու տայ հեղինակի լեզուին, ոճին, դարձուածքներուն, թեւաւոր խօս-

քերուն, փոխաբերական իմաստներուն ու բառաձեւերուն: Կասկածէ դուրս է, որ այս բոլորը կ'ենթադրեն մտքի խորութիւն, կենսախինդ լաւատեսութիւն, թախիծի եւ մորմոքի յուզաթաթաւ տրամադրութիւններ:

Այս առումով, Տ. Կամսարական որպէս իրապաշտ դպրոցի կարկառուն դէմքերէն մէկը, իր ժամանակակիցներուն նման, եղաւ բառակերտիչ մը, որ մասնայատուկ փայլ ու հմայք ընծայեց իր լեզուին:

Ի տարբերութիւն այլ ութսունականներու բազմապիսի նորաբանութեանց, Կամսարականի բառամթերքը աւելի ճկուն է, համոզիչ, վէպի խորքին ու բովանդակութեան հարազատ: Աւելին՝ վէպին մէջ ռոմանթիք դրոշմը ակնյայտ ըլլալով (մանաւանդ շատ եզերական պահերուն), յոյժ ակներեւ կը դառնայ հեղինակին խռովքը՝ մեր բառագանձի հսկայ շտեմարանին մէջ չկարենալ գտնելու համար իր փնտռած համապատասխան բառերը: Ասկէ՝ երիտասարդ վիպագիրին ճիգը յօրինելու նոր բառեր, կամ փոխ առնելու այլ հեղինակներու կողմէ չինուած բառեր, որոնք սակայն գործածութեան մէջ չեն մտած(23):

Այնուհանդերձ, կարեւոր էր այդ ճիգը, բառագանձը հարստացնելու եւ նոր բառերով համալրելու տեսակէտով: Ստորեւ՝ օրինակներ իր նորակերտութիւնէն.

Ցոյզ *արմատէն կազմուած բարդ բառեր են* – սրտայուզութիւն (*էջ* 81), դղրդայոյզ (*էջ* 98), տագնապայոյզ (*էջ* 267), փոշեյոյզ (*էջ* 283), վրդովայոյզ (*էջ* 296):

Բոյր *արմատէն՝* սիրաբոյր (*էջ* 92), տխրաբոյր (*էջ* 213), հիւանդաբոյր (*էջ* 262), սգաբոյր (*էջ* 300):

Գեղ *արմատէն՝* ստուերագեղ (*էջ* 89), սիրագեղ (*էջ* 92), մտագեղ (*էջ* 267):

Տեսիլ *բառէն՝* շոգետեսիլ (*էջ* 89), բիւրեղատեսիլ (*էջ* 93):

Նուագ *բառէն՝* մեղանուագ (*էջ* 131), սիրանուագ (*էջ* 131):

Սէր *բառէն՝* սիրանիւթ (*էջ* 108), սիրակեղ (*էջ* 166):

Նմանօրինակ այլ բառեր են նաեւ հետեւեալները, որոնք ամբողջական նախադասութեան մէջ կը ներկայացուին՝ շեշտելու համար անոնց նորաբարութեան յատկութիւնը:

---

23) Իր նորավէպերէն մէկուն համար... «Իբր վերնագիր կը փնտռէր հայերէն բառ մը, որ համապատասխանէր ֆրանսերէն gueux բառին: Այն ատեն յիշեցինք որ Ռուսինեան... *հովկուլ* բառը գործածած է այդ իմաստով» (Հ. Աստուր, *Դիմաստուերներ*, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 263):

«Հնաւանդ ճիւղպէին տեղ կը կրէր երկար դասական ոստեն-կոթն» (էջ 34):

Հին – աւանդ բառերու կցումն է, որ կը նշանակէ նահապետական:

«Դուրս կը ցցուէր իրրեւ հսկայ յառաջապահ, շքաւորելով(24) *իւր երեսը»* (էջ 54):

Շուք-աւոր-ել:

«... Վարժապետին քթին, որ ահարեկ ու թերեւս քթաբեկ՝ *յետս ընկրկեցաւ, ձեռքը քթին տանելով»* (էջ 66):

Ահարեկ բառին առնմանութեամբ ստեղծած է այս բառը՝ քիթ-ա-բեկ:

«Ութ տարի արձակավիզ *ապրելէ յետոյ, Արամ հարկադրած էր զնա վզնոց գործածելու»* (էջ 85):

Արձակ-ա-վիզ. բառ մը, որ քաղաքացիութիւն ստացած չէ, թէեւ պատկերաւոր է, գեղեցիկ եւ անհրաժեշտ:

«Այդ ձիւնափառ *ու* թերասքող *կուրծքէն... գեղեցկահիւս շղթայ մը կ'իջնէր»* (էջ 89):

Ձիւն-ա-փառ, Թեր-ա-սքող. իրօք, երկու ինքնատիպ բառեր, որոնք պէ՛տք է մեր բառապաշարէն ներս ընդգրկել: Երկրորդը, որ կը նշանակէ կիսով ծածկուած, կիսաքօղ, ամբողջ պատկեր մը, իմաստ մը կրնայ ներկայացնել:

«Մազիկներէ փնջիկ մը կը շքաւորէր իր խարտիշաթել *մազերն»* (էջ 89):

Խարտեաշ-ա-թել. փոխանակ ըսելու խարտեշահեր, հեղինակը այս բառաձեւը կ'օգտագործէ, ինչ որ ճիշդ է, բայց ոչ-գործածական:

«Մետաքսավէտ *կերպասին վրայ, վայելչօրէն կ'երթար ձախ կողմէն քղանցքին ստուերագեղ ծալքերը վեր առնուլ»* (էջ 89):

Մետաքս-ա-վէտ. գրեթէ գործածութենէ զուրկ, հակառակ անոր որ տեղին գործածուած է եւ մանաւանդ նախադասութեան իմաստին ներդաշնակ երանգ մը կու տայ:

«Կը խորաքննէր *անոր մէն*(25) *մի բառը»* (էջ 107):

---

24) Բայակազմութիւնը, որպէս հայերէնի բառապաշարի ճկունութիւնն ու ներքին հարուստ հնարաւորութիւններէն մէկը, իր քերականական զարգացումը սկսաւ մասնաւորաբար աշխարհաբարի մէջ, որուն մէկ ցայտուն օրինակը կը հանդիսանայ վերոյիշեալ բառը:

25) Հնացած բառ, որ սակայն, կենսունակ է բարդութիւններու մէջ՝ *միայն* նշանակութեամբ. օրինակ՝ մենակեաց, եւայլն:

Խոր–ա–քննել. երբեմն այս բառի գործածութեան կարելի է հանդիպիլ, բայց ընդհանրացած ձեւն է՝ խորազննել բառը։

«Զգայուն էր Գարեգին, փափկանոյշ աղջկան մը նման վեհերոտ» (էջ 110)։

Փափուկ–անոյշ. լաւ բառակերտում մը, որ կը մատնանշէ ենթակային հեզութիւնն ու ամօթխածութիւնը։

«Վարժապետն հետզհետէ իւր ծխախոտի գլանիկը մեծաշունչ քաշելէ յետոյ, հաղորդեց էֆենտիին տղուն կամքը» (էջ 111)։

Մեծ–ա–շունչ. անգործածական եւ սխալ բառակազմութիւն մը (շունչը մեծ չըլլար)· կը գործածուի լայնաշունչ բառաձեւը։

«Յարմար, գերայարմար էր առիթն, եւ չպիտի փախցնէր զայն» (էջ 176)։

Գեր–յարմար. առիթին, ժամանակին յարմարութիւնը շեշտելու համար, գործածած է գեր նախածանցը, որ լիովին արդարացուած է։

«Իւր բոլոր կեանքն հացաբարձ ձիուն հետ էր անցուցած» (էջ 237)։

Հաց–ա–բարձ. լաւ ու պատկերաւոր բառազուգորդում մը, որ սակայն, այսօրուան առումով, ժամանակավրէպ է։

«Կը փողփողէր միշտ լուսերանգ» (էջ 239)։

Լոյս–երանգ. բանաստեղծական ու դիւթեղ բառ մը, որուն գործածութիւնը պէտք է ընդարձակել։

«Ստորնայարկն յատկացուած է վաճառականական ճիւղին» (էջ 247)։

Ստոր(ն)–ա–յարկ. վերնայարկ բառին հակադրութեամբ շինուած։

«Այդ օրէն Գարեգին ուզած էր իւր այդ նորազարթոյց յիշատակները ծածկել» (էջ 248)։

Նոր–ա–զարթոյց. խօսուն, բովանդակալի ու երաժշտական բառ մը, որ կ'արժէ մեր բառամթերքին մէջ շրջանառութեան մըտցնել։

«Իւր տխրահնչիւն շեշտերը միայն կը խզէին այն լռութիւնն, որ կը պատէր զիրենք» (էջ 258)։

Տխուր–ա–հնչիւն. յուզական, թախծալի բառ մը, որ անհրաժեշտ է գործածել։

«Վարունգն իւր տերեւոց տակ դեռասքող կը սողայ» (էջ 268)։

Դեռ–ա–սքող (նոր ծածկուած). հոյակապ բառակերտում. գործածութեան ոլորտը պէտք է տարածել։

«Կը վառէ մոմալուցկի մը» (էջ 298)։

Մոմ–ա–լուցկի․ մասնաւոր հմայք կամ իմաստ ներկայացնող բառ մը չէ։ Ցոյց կու տայ լուցկիին կազմութիւնը։ Գրեթէ ժամանակավրէպ։

«Իւր հեկեկանքները պիտի լնուն այդ մահահոտ խուցն» (էջ 302)։

Մահ–ա–հոտ․ դիպուկ ու պատկերաւոր բառ մը, որ իր իմաստով սահմռկեցուցիչ է, ահաւոր վտանգի մը նախանշանը ազդարարող։

«Բոլոր անեցիք, վրդովատանջ ու խելացնոր, կը շրջապատեն Աստղիկի անկողինն անշշուկ» (էջ 322)։

Վրդով–ա–տանջ․ իրենց իմաստով իրար լրացնող, չարչարանքը աւելի ընդգծող բառակերտում մը, որուն, նմանօրինակ պարագաներու մէջ գործածութիւնը լիովին կ՚արդարացուի։

Ինչպէս երեւան կու գայ վերոյիշեալ բառակերտումներէն ու բառահնարումներէն, Կամսարականի մօտ անոնք բուռն փափաքի կամ մոլուցքի արդիւնք չեն․ ընդհակառակը, իրավիճակներու, պատկերներու իմաստ մը մէկ բառով արտայայտելու տրամաբանական, անհրաժեշտ, տեղին ու յօժ գիւտեր ըլլալու, որ կոչուած էր մեր բառապաշարը զարգացնելու ու հարստացնելու, օգտուելով անոր բառակազմական այլազան միջոցներէն։

ՀԻՆՑԱԾ ԲԱՌԵՐ ԿԱՄ ԻՄԱՍՏԱԿԻՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կամսարականի լեզուին մէջ նկատելի են բառերու կարեւոր թիւ մը, որոնք այժմ իրենց իմաստներով եւ էութեամբ հինցած են, եւ մեր ժամանակներու ընթերցողին համար կը մնան անծանօթ, անհասկնալի, կամ բոլորովին խորթ։ Այսպէս․

Զազրաթորմի (էջ 34) = գարշելի։
Անձկակարօտ (էջ 43) = սաստիկ կարօտցած։
Տրամախորհիլ (էջ 43) = ուշի ուշով դատել, մտածել։
Նախանձաբեկ (էջ 92) = նախանձէն ճայթող։
Խրախալից (էջ 94) = սաստիկ ուրախութեամբ լի։
Ամօթլեած (էջ 98) = ազնիւ ամօթ ունեցող։
Հատակոտոր (էջ 106) = կցկտուր, կտոր–կտոր։
Փութանակի (էջ 106) = շուտափոյթ, արագ։
Փաղաքուշ (էջ 108) = փաղաքշող, գգուող։
Հեղլով (էջ 115) = թափելով։
Շահատակաւէր (էջ 130) = արշաւել, յարձակիլ սիրող։
Խաւարչուտ (էջ 145) = խաւար, մութ։

Ժիրաժիր (էջ 169) = *շատ ժիր, առոյգ*:
Սոյլ (էջ 275) = *սուլոց*:
Քաղցրասիւք (էջ 283) = *քաղցրաշունչ հով*:
Փթթինազարդ (էջ 283) = *փթթած, զարդարուած*:
Դառնադառն (էջ 285) = *չափազանց դառն*:
Դեղամերժ (էջ 285) = *դեղ մերժող, դեղէն խորշող*:
Հրանիւթ (էջ 292) = *հուրէ կազմուած նիւթ*:
Կենագրաւ (էջ 292) = *կեանքը խզող*:

ՀԱԶՈՒԱԴԷՊ ԳՈՐԾԱԾՈՒՈՂ ԲԱՌԵՐ

Կարելի է հանդիպիլ նաեւ բառերու, որոնց գործածութիւնը, կա՛մ սահմանափակ է, կամ հազուադէպ: Այսպէս.

Բերկրապատար (էջ 41) = *բերկրալից*:
Հրատոչոր (էջ 81) = *հուրէ այրուած*:
Ցետագդեցիկ (էջ 92) = *յետադարձ*:
Մահաստուեր (էջ 110) = *մահամերձ*:
Տենդայոյզ (էջ 109) = *տենդահար*:
Փոխանագրոց (էջ 174) = *փոխանակագիր*:
Ուժգնակ (էջ 182) = *ուժգնապէս*:
Տրտմաթախիծ (էջ 213) = *տրտում եւ թախծալից*:
Արտասուաթուրմ (էջ 252) = *արտասուքով թրջուած*:
Դալկատիպ (էջ 262) = *գունատ*:
Ուղխինախոս (էջ 298) = *գետի նման հոսող*:
Պայծառաճշոյլ (էջ 321) = *լուսաճաճանչ, շատ լուսաւոր*:
Քրտնակայլակ (էջ 321) = *քրտինքի կաթիլներ*:

Ինչպէս նկատելի պիտի դառնայ վերոյիշեալ զոյգ բաժիններէն, կան բառեր, որոնք կրնան կարգ մը հեղինակներու լեզուին մէջ առկայ ըլլալ, կամ ստէպ-ստէպ գործածուիլ: Այդուհանդերձ, իրողութիւն է նաեւ, որ յիշեալ բառերը չունին կենսունակութիւն ու գործածութեան ընդհանրութիւն:

Փոքրացուցիչ, փաղաքշական իկ *վերջածանցը, որուն գործածութիւնը ութսունականներու լեզուին մէջ ընդհանրացած երեւոյթ մըն էր, նոյնպէս կարելի է հանդիպիլ Կամսարականի մօտ: Օրինակ՝* խնկաբուրիկ (էջ 34), սրտիկ (էջ 75), ձայնիկ (էջ 76), հեշտագդեցիկ (էջ 92), խաղաղիկ (էջ 229), վայրիկ (էջ 248), գաւաթիկ (էջ 266), ապտակիկ (էջ 284):

*

Ինչպէս մեր ռոմանթիքներուն, նոյնպէս եւ ութսունական իրապաշտ սերունդին վրայ ակնյայտ էր եւրոպական, յատկապէս ֆրանսական գրականութեան ազդեցութիւնը, ինչ որ իր հերթին, անխուսափելի դրոշմ մը պիտի դնէր նաեւ լեզուին վրայ։ Արդարեւ, Տ. Կամսարական, որպէս ջերմ երկրպագու մը ֆրանսական լեզուին ու գրականութեան(26), ենթակայ էր անոր ազդեցութեան։ Վարժապետին Աղջիկը վէպը անուղղակի պտուղն է այդ ազդեցութեան։ Ինչ կը վերաբերի օտար բառերու (ֆրանսերէն) յաճախակի գործածութեանը Կամսարականի լեզուին մէջ, ատիկա կարելի է բացատրել ժամանակի համար հետեւեալ բնորոշ տուեալներով.

1) Ժամանակի պետական ու բարձր խաւերու յարաբերութիւններուն մէջ, ֆրանսերէնը իբրեւ եւրոպական լեզու, տիրական էր ու գերակշռող։

2) Պոլսահայ մտաւորականութեան մեծ մասը լաւապէս տիրապետած էր ֆրանսերէն լեզուին եւ քաջատեղեակ՝ ֆրանսական գրականութեան, որուն անմիջական ազդեցութիւնը խիստ զգալի էր գրական, աշխարհահայեացքային ու լեզուական տեսակէտով։

3) Ազատ ասպարէզի մարդոց, սալոնային եւ քաղքենիական խաւերուն մօտ՝ նորոյթ էր ֆրանսերէն լեզուով խօսիլը, կամ ֆրանսախառն հայերէնով արտայայտուիլը։ Ասոր դիմաց՝ աշխատաւոր, բանուոր, արհեստաւոր եւ հասարակ խաւին մէջ նշմարելի էր այլ ծայրայեղութիւն մը՝ թրքախառն հայերէնով խօսակցութիւնը։

Տ. Կամսարականին վէպը, որ կ'ընդգրկէ դասակարգային տարբեր խաւերու ներկայացուցիչներ (Յակոբ Նահապետեան, Արսէն Գարեգինեան, Անդրանիկ Ֆեներճեան), վերոյիշեալ կրկնակի ազդեցութիւնները ընկալած է այն չափով՝ որքան կը պահանջէ տիպերու արտայայտչական հարազատութիւնը, թէեւ՝ ֆրանսերէն բառերու գոյութիւնը, յարաբերաբար աւելի մեծ թիւ կը կազմէ, քան թրքերէն բառերունը։

Պէտք է նշել սակայն, որ ե՛ւ առաջին, եւ մանաւանդ երկրորդի գործածութիւնները, կատարուած են դիտումնաւոր՝ դասակարգային բաժանումներուն ու տարբերութիւններուն տալու համար յատուկ գունեղութիւն ու երանգ։

---

26) Որուն համար Հ. Ասատուր կ'ըսէր. «Ալֆոնս Տոտէի հետեւող մըն էր» (Տես՝ Դիմաստուերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 254)։

Հիմնաւորելու համար վերագրուածները, ահա՛ կարգ մը ֆրանսերէն բառեր, որոնք մուտք գործած են Կամսարականի Վարժապետին Աղջիկը վէպին մէջ·

««Մայր Արաքսին», «Մնացէս Բարեաւ» եւ այլ նման երգեր ընկերութեան ռեբերթուառին (խաղացանկ) ամենէն լաւ կտորներն էին» (էջ 31)։

«Շուտ փոխած էր խուղոտ ռըտենկոթն (տեսակ մը բաճկոն)» (էջ 36)։

«Շատ կ'աշխատէր Ֆրանսական դեսպանատան պանքիէն (դրամատան պաշտօնեայ) ըլլալ» (էջ 73)։

«Վերջը տեսնեմ չապլիկլիդ պռոտէն (ձեռագործ) որչափ առաջ տարիր» (էջ 109)։

«Հոգ չէ՛, վերջապէս դաշնակահարութեան քոնքուր (մրցում) չկայ հոս, ոչ ալ քոնսեր (համերգ)» (էջ 159)։

«Կարծէք թէ անթրաքթի (ընդմիջում) միջոցին թատերաբեմը հոս փոխադրուած է» (էջ 171)։

«Բայց կարծեմ եղբայր եղբօր մէջ այդպիսի սերեմոնիներու (արարողութիւններու) պէտք չկայ» (էջ 187)։

«Բենոտիկի կողմերը որսի ելած է եղեր, եւ մեթրեսն (հոմանուհի) ալ իր հետ առած է եղեր» (էջ 273)։

«Հագած է լայն ու հանդիստ սաք (տեսակ մը հագուստ) մը եւ նոյն գոյնէ քիւլոթ (տաբատ) մը» (էջ 292)։

Եթէ Տ. Կամսարականի մօտ բնորոշ է, մէկ կողմէն վերնախաւի լեզուին յատուկ երանգաւորումը տալու մտահոգութիւնը, միւս կողմէն՝ ականերեւ է պարզ խաւի հերոսներուն լեզուին հարազատ մնալու ճիգը, որ հեռու է աչքառու թրքաբանութենէ եւ ճոռոմաբանութիւններէ, ընդհակառակը՝ ան շատ պարզ է, յստակ ու ժողովրդական, ուր երբեմն կարելի է հանդիպիլ բառերու, որոնք ունին զուտ տեղական երանգ, կամ գաւառական դրոշմ։ Սակայն պէտք է ըսել, որ նայած վէպի ծաւալին եւ ժամանակի տարբեր հոսանքներու ներգործութեան, անոնք կը կազմեն չնչին տոկոս մը։ Բերենք օրինակներ·

«Զմեռը մօտեցաւ, դէչ աղէկ պուրդէ փիստան մը շինելու է Սատղիկին, ճահիլ է, չը՞ հաւասիր» (էջ 27)։

«Եւ ինչ տքնութիւններ չէր ունեցեր Գարեգին, ծառայելով հայ չորպաճիներու (տէր, աղա)» (էջ 52)։

«Եթէ Բերա ըլլար, թերեւս երեսը չէր նայեր, բայց հոս չոմերուն (եղեւնի) տակ...» (էջ 138)։

«Պարոն Ակոբ, նայէ սա խահուէին դիմացի աշճին ի՛նչ ունի» (էջ 214)։

«Մերինները կը ճանչնաս – խալազ կը ղրկեն, եւ եթէ ատով ալ չըլլայ՝ չաւուշ մը» (էջ 226)։

⁂

Տ. Կամսարական կը մնայ արեւմտահայ գրականութեան այն եզակի հեղինակներէն, որ ութսունականներու երախտաշատ հոյլին մէջ կը գրաւէ յատուկ պատուանդան մը, իր ինքնուրոյն, անսայթաք եւ կատարելագործուած լեզուով, ինչ որ կ՚արտացոլէ հայոց լեզուի բառագանձային հմայքն ու ճկունութիւնը։

Կամսարական մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ կը ներկայանայ երկու երեսներով, մին՝ որպէս իրապաշտ վէպի աչքառու ռահվիրայ, միւսը՝ որպէս աշխարհաբարի գրականացման վարպետ։

THE VOCABULARY OF TIGRAN GAMSARAGAN

BAROUYR AGHBASHIAN

(Summary)

Tigran Gamsaragan is one of the most talented realistic Armenian writers of the fourth quarter of the 19th century. His novel, **The Teacher's Daughter** (Varjabedin Aghtchige) is not only of great literary value, but also enhanced the popularization of the Western Armenian dialect. In spite of persisting elements of Old Armenian in his diction, the novelist has contributed greatly, through his new words, new style and use of the conversational Armenian, to the sound establishment of the Western Armenian dialect.

Ակնարկ լիբանանահայ մամուլի պատմութեան

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ԾԱԳՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Ե՞րբ կեանքի կոչուեցաւ լիբանանահայ մամուլը, ի՞նչ պայմաններու տակ, եւ որո՞նք հանդիսացան անոր առաջին հիմնադիրները։ Հարցեր են ասոնք, որոնք մինչեւ այսօր չեն գտած իրենց վերջնական պատասխանը։

Այս ուղղութեամբ ցարդ միայն Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանն է որ կատարած է պրպտումներ եւ հայթայթած է որոշ տեղեկութիւններ(1)։ *Մասնակի այլ աշխատանքներ կատարած են նաեւ ուրիշներ, սակայն անոնց հիմնական նպատակակէտը չէ հանդիսացած լիբանանահայ մամուլը։*

---

1) Ա. Տէր Խաչատուրեան լիբանանահայ մամուլին նուիրուած մէկէ աւելի աշխատասիրութիւններ ու ցանկեր պատրաստած է.

ա. *Հայ Մամուլի Ցուցահանդէս* (1794–1961), Պէյրութ, 1961։

բ. *Լիբանանահայ Մամուլը*, Հայ Աւետ. Գոլէճի հրատ. «Լիբանանահայ Մշակոյթի Շաբաթ» գրքոյկին մէջ, Պէյրութ, 1970։ (Յետայսու՝ *ԼՄ*)։

գ. *Արտասահմանի Ներկայ Հայ Մամուլը*, Հայ Աւետ. Գոլէճի «Սփիւռքը Այսօր» ցուցահանդէսի առիթով հրատ. գրքոյկին մէջ, Պէյրութ, 1972։

դ. *Լիբանանահայ Մամուլի Յիսուն Տարին*, 1921–1971 *թթ.*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Պէյրութ, 1971։ (Յետայսու՝ *ԼՄՅՏ*)։

ե. *Լիբանանահայ Մամուլը*, «Ազդակ» (օրաթերթ, Պէյրութ), 1960, Սեպտ. 24, թիւ 174։

Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի, 1920–ական Թուականներուն սկիզբը կը հանդիսանայ նաեւ սկիզբը հայ մամուլին՝ Լիբանանի տարածքին վրայ, անոր այսօրուան աշխարհագրական սահմաններուն մէջ։ «Ճիպէյլի Թուչնոց Բոյնին մէջ է որ աշխարհ կու գայ լիբանանահայ մամուլի երախայրիքը – Հոսանք (1922 Թ.)»(2)։

Նախապէս գրուած յօդուածի(3) մը մէջ, Ա. Տէր Խաչատուրեան լիբանանահայ մամուլի առաջին Թերթը նկատած է Դիտարանը եւ Քրիստոսի Ներկայութեան Մունետիկը, 1920 Թ.ին լոյս տեսած Պէյրութի մէջ։ Հաւանաբար այս տեղեկութիւնը քաղուած է Յովհ. Պետրոսեանի «Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոկրաֆիա»ի Բ. հատորէն, որուն մէջ վերոյիշեալ Թերթը յիշուած է երկու տարբեր էջերու մէջ, անգամ մը որպէս Պրուքլին լոյս տեսած Թերթ, անգամ մը՝ Պէյրութ(4)։

Աւելի ուշ, 1965 Թ.ին, Հասկ ամսաթերթի մէջ Յովհ. Պետրոսեանի վերոյիշեալ գործին նուիրուած գրախօսականին մէջ, Ա. Տէր Խաչատուրեան կը գրէ, Թէ Դիտարանը... անունով Թերթ լոյս տեսած չէ Պէյրութի մէջ, այլ եղածը Պետրոսեանի մօտ շփոթ մըն է Պրուքլին եւ Պէյրութ անուններուն միջեւ(5)։

Արդարեւ, Պետրոսեանին յիշատակածը շփոթի մը հետեւանքն է, շփոթ՝ որ շատ հաւանաբար արդիւնքն է Պրուքլին լոյս տեսած Դիտարանը...ին կարգ մը Թիւերուն մէջ տեղ գտած Պէյրութի անոր գործակալին հասցէին գոյութեան։

Այսպէս, երբ լուսաբանուած է Դիտարանը...ով յառաջացած շփոթը, Ա. Տէր Խաչատուրեանին համար լիբանանահայ մամուլի երախայրիքը կը դառնայ Ճիպէյլի Հոսանքը, որ ոչ Թէ լոյս տեսած է 1922 Թ.ին, այլ՝ 1921 Թ.ին, ու եղած է Ճիպէյլի որբանոցին աշակերտական դասարանի երկշաբաթաթերթը(6)։

---

2) Ա. Տէր Խաչատուրեան, *ԼՄՑՏ*, էջ 264։

3) Ա. Տէր Խաչատուրեան, *Լիբանանահայ Մամուլը*, «Ազդակ», ԼԴ. տարի, 1960, Սեպտ. 24, Թիւ 174։

4) Յովհ. Պետրոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոգրաֆիա*, հ. 2, Երեւան, 1957, էջ 339 եւ 359։ Ի դէպ, Պետրոսեանի յիշատակած Թերթը լոյս տեսած է ոչ Թէ 1920 Թ.ին, այլ՝ 1921 Թ.ին, Պրուքլին։

5) «Հասկ», ԼԴ. տարի, 1965, Թիւ 11–12, էջ 507։

6) «Հոսանք»ի հրատարակութեան Թուականին (1921 Թ.) մասին տես՝ Հ. Ռ. Քօսեան, *Լիակատար Ցուցակ Հայերէն Լրագիրներու Որոնք կը Գտնուին Մխիթարեան Մատենադարանի Մէջ ի Վիեննա*, «Հանդէս Ամսօրեայ», ԼԷ. տարի, 1923, Թիւ 1–2, էջ 96, եւ՝ *Յուշամատեան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի*, Պէյրութ, 1969,

Ուրեմն, ցարդ տիրող կարծիքը այն եղած է, որ լիբանանահայ նորագոյն գաղութին կազմաւորման հետ, որպէս հետեւանք մեծ եղեռնի ու Կիլիկիոյ վերջին պարպումին, ծնունդ առած է նաեւ լիբանանահայ մամուլը, Լիբանանի զանազան վայրերուն մէջ (Ճիպէյլ, Նահր Իպրահիմ, Ճունի) կայք հաստատած որբանոցներէն ներս:

Արդեօ՞ք նախա–եղեռնեան շրջանին, Ա. Աշխարհամարտէն առաջ, Լիբանանի եւ յատկապէս Պէյրութի հայ գաղութը չէ ունեցած թերթ, հոգ չէ թէ համեստ՝ բովանդակութեամբ եւ ձեւով: Արդեօ՞ք պատերազմի աւարտին, մինչեւ 1921 թ.ը, թերթ ունենալու ուղղութեամբ ճիգեր չեն եղած: Այս հարցումներուն պատասխանելու համար, հարկ է որոշ գաղափար մը կազմել այդ թուականներուն գոյութիւն ունեցող հայ գաղութին մասին:

Ընդհանրապէս կը գրուի, թէ Ի. դարու սկիզբը հազիւ 40–50 ընտանիք կը հաշուէր Պէյրութի հայ գաղութը, որ մեծ մասամբ կազմուած էր 1896 թ.ի կոտորածներէն խոյս տուած ու Լիբանանի մէջ երդիք գտած հայերէ(7): Մինչդեռ, նոյնիսկ յիշեալ կոտորածներէն առաջ, Պէյրութի հայ գաղութը ներկայացուցած է աւելի մեծ թիւ մը: Պէյրութի մէջ գոյութիւն ունէին կաթողիկէ Սբ. Եղիա եկեղեցին ու առաքելական Սբ. Նշան վանքը: Կային նաեւ Զմմառու եւ Պէյթ Խաշպոյի վանքերը: Իսկ գաղութը, 1895 թ.էն քիչ առաջ, շուրջ 30–40 առաքելական ընտանիք (200 անձ) եւ նոյնքան ու քիչ մը աւելի հայ կաթողիկէ ընտանիք կը հաշուէր: Հայերը ընդհանրապէս պետական բարձր պաշտօններ կը վարէին եւ կամ ալ ծանօթ ու յարգուած վաճառականներ էին(8):

1895–96 թթ.ու, եւ աւելի ուշ, 1909 թ.ի Կիլիկիոյ ջարդերը պատճառ կը հանդիսանան գաղթականութեան նոր ալիքներու: Սակայն Ի. դարու առաջին տասնամեակին, Պէյրութի զոյգ համալսարաններն են (Ֆրանսական ու Ամերիկեան) որ կը հրապուրեն արեւմտահայ ուսանողները, որոնք տասնեակներով կու գան հոս: Ցատ–

էջ 274–75, ուր կը խօսուի «Հոսանք»ի թիւերէն մէկուն մասին, որուն կողքին վրայ վերջին պահուն հասած լուր մը հրատարակուած է. այդ լուրը՝ 1921 թ.ի Փետրուար 18–ի ըմբոստութիւնն ու Սիմոն Վրացեանի իշխանութեան գլուխ անցնելու լուրն է:

7) Բժ. Եր. Խաթանասեան, *Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Ուսանողական Միութիւնը*, «Ազդակ բացառիկ»՝ նուիրուած հայ ուսանողութեան, Պէյրութ, 1957, էջ 107: Ա. Տէր Խաչատուրեան, *ԼՄՑՏ*, էջ 263:

8) Սիսակ Յ. Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի Մէջ*, Պէյրութ, 1951, էջ 285:

կապէս 1908 Թ.ի Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, Պէյրութի զոյգ համալսարանները դիմողներուն թիւը կը մեծնայ: 1905 Թ.էն սկսեալ կայ արդէն Զաւարեան Ուսանողական Միութիւնը, կազմուած Սիմոն Զաւարեանի Պէյրութ գտնուած օրերուն: Քիչ մը աւելի ուշ, կը հիմնուի նաեւ Հնչակեան Ուսանողական Միութիւնը, Պետրոս Թորոսեանի (Տոքթ. Պէննէ) կողմէ, որ 1910 Թ.ին որպէս բժիշկ կը վկայուի Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն(9):

Ըստ Բժ. Եր. Խաթանասեանի, նախքան 1908 Թ.ի Սահմանադրութիւնը, հայ ուսանողներու մեծագոյն թիւը (մէկ տարուան ընթացքին) 25-ը չէ անցած, իսկ 1910 Թ.էն ետք այդ թիւը կը հասնի 85-ի(10): Սակայն, Ֆրանսական ու Ամերիկեան (որ մինչեւ 1920 Թ. կ'անուանուէր Սուրիական Աւետ. Գոլէճ) համալսարաններու հայ շրջանաւարտներու թիւին վրայ հիմնուելով, կարելի է ըսել թէ հայ ուսանողներու թիւը, 1900–1915 ԹԹ.ուն, պէտք է եղած ըլլայ աւելի պատկառելի: Արդարեւ, 1900–1915 ԹԹ.ուն, Ամերիկեան Համալսարանի հայ շրջանաւարտներուն թիւը կը հասնի շուրջ 170-ի. անոնցմէ 114-ը բժիշկ, 32-ը դեղագործ, իսկ 24-ը՝ այլ մասնագիտութիւններ: Իսկ նոյն համալսարանէն, միայն 1910–1914 ԹԹ.ուն, ունեցած ենք 44 բժիշկ, 16 դեղագործ, 8 հիւանդապահուհի եւ այլ ասպարէզներէ 4 շրջանաւարտ. թիւով՝ 72: Գալով Ֆրանսական Համալսարանին, ուր հայ ուսանողներու թիւը եղած է նուազ, 1900–1915 ԹԹ.ուն շրջանաւարտ հայ բժիշկներուն թիւը կը հասնի 59-ի, իսկ 1910–1915 ԹԹ.ու միջեւ անոնց թիւն է՝ 27: Նոյն համալսարանէն մինչեւ 1910 Թ. ունեցած ենք 12 դեղագործ: Տակաւին չենք հաշուեր աստուածաբանական եւ այլ ճիւղերու հետեւող հայ ուսանողները(11): Տեղին է յիշել կարգ մը անուններ այդ շրջանի ուսանողներէն, որոնք իրենց ժամանակին եւ հետագային, ազգային-հասարակական կեանքի մէջ ունեցան գործօն մասնակցութիւն.– Տոքթ. Պաղտասար Մելքոնեան (հետագային նախագահ Պէյրութի Ազգ. Միութեան եւ արտօնատէր՝ Փիւնիկ Թերթի), Տոքթ. Վարդան Թո-

---

9) «Հնչակեան Մատեան», Զ. պրակ, 1955, էջ 10:

10) Բժ. Եր. Խաթանասեան, *Նշուած աշխ.*, էջ 109:

11) Պէյրութի զոյգ համալսարաններէն 1900–1915 թթ.ու հայ շրջանաւարտներու թիւերը պատրաստուած են՝ հիմնուելով Ս. վարժապետեանի *Հայերը Լիբանանի Մէջ* հատորով տրուած շրջանաւարտներու ցանկերէն (էջ 458–465), ինչպէս նաեւ վ. վ.ի (վալադ վալադեան) *25-ամեակ Ամերիկեան Համալսարանի Հայ Ուսանողական Միութեան*, 1908–1933 (Պէյրութ, 1933, էջ 84–89) հատորէն: վարժապետեանի եւ վալադեանի տուած ցանկերը մեծապէս նման են իրարու, չնչին տարբերութիւններով:

փալեան, Տոքթ. Եր. Խաթանասեան, Տոքթ. Ռուբէն Թադւորեան, Տոքթ. Խաչատուր Պոնափարթեան, Տոքթ. Լ. Գրիգորեան, Տոքթ. Պէննէ, Տոքթ. Մ. Հայրապետեան, Տոքթ. Գ. Վարդապետեան, Տոքթ. Գ. Թապուրեան, Տոքթ. Ա. Ինճէճիկեան, Տոքթ. Միհրան Քէչիչեան, եւն.: Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ուսանողներու թիւին շուրջ աւելի ճշգրիտ թիւեր կը հայթայթէ Վալադ Վալադեան, որուն հայթայթած թիւերը կը հաստատեն մեր կարծիքը այդ ուղղութեամբ, եւ ամբողջութեամբ կը հերքեն Եր. Խաթանասեանի տուած թիւերը: Ըստ Վ. Վալադեանի, որ թիւերը քաղած է Ամերիկեան Համալսարանի Արձանագրութեանց Գրասենեակի ֆաքալըկներէն, 1900–1901 տարեշրջանին հայ ուսանողութեան թիւը եղած է 51, իսկ համալսարանի ուսանողներու ընդհանուր թիւը՝ 544: Մինչեւ 1915 թ., հայ ուսանողներու թիւը միշտ աւելի բարձր եղած է: Բարձրագոյն թիւը, զարմանալիօրէն, եղած է նախքան Սահմանադրութիւնը: Արդարեւ, 1904–5 տարեշրջանին, 750 ուսանողի վրայ 86-ը եղած են հայ, յաջորդ տարին՝ 84 (769-ի վրայ), ապա՝ 82 (878-ի վրայ): Սահմանադրութենէն ետք, 1909–10-ին, հայ ուսանողներու թիւը եղած է 72 (853-ի վրայ), յաջորդ տարին՝ 65 (874-ի վրայ), տարի մը ետք՝ 63 (897-ի վրայ)(12): Ուրեմն, Խաթանասեանի տուած թիւերը կարելի չէ վաւերական նկատել:

Ա. Աշխարհամարտի սկիզբին, ցանուցիր եղան յատկապէս Կիլիկիայէն ու Արեւմտեան Հայաստանէն Պէյրութ եկած հայ ուսանողները: Անոնցմէ շատեր զոհուեցան Մեծ Եղեռնին, շատ քիչեր վերադարձան իրենց ուսումը շարունակելու:

Ուրեմն, նախքան Ա. Աշխարհամարտը, Պէյրութ հանդիսացեր էր հայ երիտասարդներու, խանդավառ ուսանողներու ժամադրավայրը: Անոնց թիւը եթէ գումարենք գաղութը բաղկացնող հայ բնակչութեան թիւին, կ'ունենանք 1000 եւ քիչ մը աւելի թիւ մը:

Ա. Տէր Խաչատուրեան կը գրէ. «... Հակառակ ուսանողական եռուն գործունէութեան... ո՛չ մէկ հետք հայ մամուլի»(13): Հակառակ այս հաստատումին, հայ ուսանողութիւնը, Ամերիկեան Համալսարանէն ներս, ունեցած է իր թերթը, 1913 թ.ին: Այսինքն՝ ժամանակակից Հալէպ հրատարակուած Աղբիւր խմորատիպ թերթին, որ կը համարուի սուրիահայ մամուլի երախայրիքը, եթէ չհաշուենք 1867 թ.ին Հալէպի մէջ հրատարակուած Ֆրաթ թերթի հայատառ թրքերէն բաժինը:

---

12) Վ. Վ. (Վալադ Վալադեան), 25-ամեակ Ամերիկեան Համալսարանի Հայ Ուսանողական Միութեան, 1908–1933, էջ 81–83:

13) ԼՄՑՏ, էջ 264:

⁂

Հոս կ՚ուզենք բանալ փակագիծ մը ու կարելի մանրամասնութիւններով խօսիլ Ֆրաթ թերթի մասին, որուն շուրջ վերջերս ստեղծուած է որոշ հետաքրքրութիւն մը։

Ոմանք, Ֆրաթը կը նկատեն սուրիահայ մամուլի երախայրիքը, հիմնուելով այն իրողութեան վրայ, որ ան, արաբերէնի եւ օսմաներէնի կողքին, մի քանի տարի, ունեցած է նաեւ հայատառ թրքերէն բաժին մը։ Սակայն, դժուար թէ կարելի ըլլայ Ֆրաթը հաշուել հայ մամուլ, պարզապէս անոր համար, որ անոր էջերուն մէջ տեղ գտած է հայատառ թրքերէնով բաժին մը։ Ո՛չ հրատարակիչները եղած են հայ, ո՛չ հայկական կեանքի մասին ակնարկութիւն կայ հոն, ո՛չ ալ հայ գրականութիւն մշակուած է անոր էջերուն մէջ։ Այլ՝ պարզապէս եղած է, գոնէ այն շրջանին երբ հայատառ թրքերէն բաժին մը ունեցած է, Հալէպի կուսակալութեան պաշտօնաթերթը, որուն մէջ տեղ գտած են պետական ու վարչական լուրեր, հրահանգներ ու հրամանագրեր միայն։

Հայատառ թրքերէն բաժինի մը գոյութիւնը սակայն կը մատնանշէ այն կարեւորութիւնը իշխանութիւններուն համար, որ կը ներկայացնէր այդ ժամանակաշրջանին Հալէպի կամ Հիւսիսային Սուրիոյ հայ գաղութը, որուն մէջ մեծ եղած է թիւը հայ վաճառականներու եւ արհեստաւորներու։ Գաղութի այդ շրջանի թիւին մասին յստակ պատկեր մը չէ տրուած ցարդ։ Մեծ Եղեռնի, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ պարպումին յաջորդող շրջանի գաղութի մասին տրուած են յստակ թիւեր։ Մինչ ալ Հալէպն ու անոր շրջակայքը հանդիսացեր են սուրիահայ գաղութի խտութեան կեդրոնը։ Նախաեղեռնեան հայ գաղութի թիւին մասին որոշ գաղափար մը կու տայ Խ. Թ. Խայրալլա։ Ըստ այս վերջինին, Սուրիոյ (որուն սահմաններուն մէջ կ՚իյնար նաեւ Լիբանանը) հայ կաթողիկէներու թիւը 10 հազար, իսկ հայ առաքելականներուն թիւը 25 հազար էր, որոնք գլխաւորաբար համախմբուած էին Հիւսիսային Սուրիա(14)։

Ուրեմն, նկատի առած այս պատկառելի թիւը հայ գաղութին, երբեք զարմանալի պէտք չէ թուի, որ Հալէպի կուսակալութիւնը իր պաշտօնաթերթին մէկ բաժինը լոյս կ՚ընծայէ հայատառ թրքերէնով։ Զարմանալի թուացողը պէտք է ըլլայ այն, որ ցարդ կարելի չէ եղած գտնել որեւէ հետք հայ մամուլի, Սուրիոյ մէջ, 1913 թ.էն առաջ։ Արդեօ՞ք հայերէն տպագիր տառերու գոյութիւնը այդ թուականին, մեզի իրաւունք չի տար ենթադրելու, թէ Հալէպը

14) K. T. Khairallah, La Syrie, Paris, 1912, p. 13–14.

նախքան 1918 թ.ը ունէր հայկ. տպարան, կամ ալ տպարան մը, որ հայերէն տառեր ունէր(15)։

Ֆրաթի մասին մինչեւ այսօր եղած կարծիքները համատեղելով, կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը։

Առաջին ակնարկութիւն մը կարելի է գտնել Վ. Թ. Քիւրքճեանի յուշերուն մէջ։ Քիւրքճեան՝ 1890-ական թուականներուն սկիզբը կ'այցելէ Հալէպ, տեղւոյն վրայ կամ Այնթէպի մէջ հայատառ տպարան մը հիմնելու նպատակով։ Վալի Հասան Հագգը փաշային մերժումին վրայ, Քիւրքճեան կը յիշեցնէ անոր «Հալէպի նահանգին երբեմնի Ֆրաթը, պաշտօնական, եւ կիսովին հայատառ»(16)։

Ա. Տէր Խաչատուրեան, իր տեղեկութիւնները քաղելով Էտիպ Մրուէէն(17), կը յայտնէ, թէ Ալ Ֆուրաթը, որ 1869 թ.ին յաջորդած է Ղատիր Ալ Ֆուրաթին (1867 թ.), առաջին տարիներուն կը հրատարակուէր արաբերէն, թրքերէն եւ հայերէն։ «Թերեւս, կ'ըսէ ան, նկատի ունենալով հայ գաղութի մը ներկայութիւնը Հալէպի մէջ, յարմար դատուած էր որ պաշտօնաթերթը լոյս տեսնէր հայերէնով ալ», 1869-1870 թթ.ուն(18)։

Էտիպ Մրուէ, իր կարգին, շատ հաւանաբար, իր տեղեկութիւնները քաղած է Ֆիլիպ տը Թարազիի Արաբական Մամուլի Պատմութիւնէն(19)։

---

15) Ա. Տէր Խաչատուրեանի կողմէ յիշատակուած առաջին տպարանը, որ հաւանաբար հայերէն տառեր ունեցած է՝ Անէմեան եղբայրներու Սէպաթ տպարանն եղած է (Տես՝ *Սուրիահայ Մամուլի Պատմութիւն*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», 1972, էջ 197, 228-29)։

16) «Հայաստանի Կոչնակ», 1928, թիւ 48, էջ 1518։

17) اديب مروه ، الصحافة العربية ، بيروت ، ١٩٦١ ، ص. ٢٠٧.

18) Ա. Տէր Խաչատուրեան, *Սուրիահայ Մամուլի Պատմութիւն*, էջ 205։

19) Կոմս Ֆիլիպ տը Թարազիի *Արաբական Մամուլի Պատմութիւնը* կը բաղկանայ 4 հատորներէ. Ա. եւ Բ. հատորները տպուած են 1913 թ.ին, Գ. հատորը՝ 1914 թ.ին եւ Դ. հատորը՝ 1933 թ.ին, բոլորն ալ՝ Պէյրութի մէջ։ Տը Թարազի ունեցած է աշխարհի ամենէն խոշոր հաւաքածոն արաբական մամուլի։ Անոր հաւաքածոյին մէջ եղած են նաեւ հարիւրաւոր հայ թերթերու նմոյշներ եւ հաւաքածոներ։ 1932 թ.ի Նոյեմբերի 6-ին, «Երիտասարդ Հայուհի» ամսագիրի նախաձեռնութեամբ, Կոմսին Պէյրութի բնակարանին մէջ տեղի կ'ունենայ հայ մամուլի առաջին ցուցահանդէսը, որուն ընթացքին կը ցուցադրուին վերջին 90 տարիներուն լոյս տեսած 300-է աւելի հայ թերթերու եւ պարբերաթերթերու նմոյշներ (ցուցահանդէսին մասին արտայայտուած են «Ազդակ», 9 Նոյ.ի 1932, «Երիտասարդ

Արդարեւ, Ֆիլիփ տը Թարազի, 1913 թ.ին Ֆրաթի մասին կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները. «Պաշտօնական շաբաթաթերթ, զոր հիմնեց նշանաւոր նախարար եւ Թուրք պատմաբան Հալէպի վալի Ճէվտէթ փաշան 1867 թ.ին (1284 հիճրական թուականին), եւ զայն յատկացուց՝ հրատարակելու յիշեալ նահանգի լուրերը եւ պետութեան հրամանագիրներն ու յայտարարութիւնները: Սկիզբը կը հրատարակուէր արաբերէն եւ թրքերէն զոյգ լեզուներով: Երկրորդ տարին, անոնց վրայ աւելցաւ երրորդ բաժին մը՝ հայերէն լեզուով, որ տեւեց մէկուկէս տարի: Ան այժմ կը հրատարակուի սկիզբի երկու լեզուներով, այսինքն՝ արաբերէն եւ թրքերէն...»(20):

Վերի մէջբերումէն յստակօրէն կարելի է եզրակացնել, որ Ֆրաթը սկսած է լոյս տեսնել 1867 թ.ին, իսկ տարի մը ետք՝ այսինքն 1868 թ.ին, անոր էջերուն մէջ աւելցած է հայերէն բաժին մը, որ շարունակուած է մէկուկէս տարի:

Հակառակ 1913 թ.ին արձանագրած այս տեղեկութիւններուն, մանրամասնութիւններուն, Կոմս տը Թարազի, 20 տարի աւելի ուշ, կու տայ հակասական տեղեկութիւններ: «Ղատիր Ալ Ֆուրաթը, կը գրէ ան, Հալէպ նահանգի պաշտօնաթերթն էր: Երկու տարի ապրելէ ետք, անոր յաջորդեց Ալ Ֆուրաթ թերթը, որ սկիզբները կը հրատարակուէր արաբերէն, թրքերէն եւ հայերէն լեզուներով: Ապա՝ սահմանափակուեցաւ առաջին երկու լեզուներով...»(21):

Խալիլ Մրուէ, որմէ քաղած է Ա. Տէր Խաչատուրեան իր տեղեկութիւնները, օգտագործած ըլլալու է տը Թարազիի յայտնած երկրորդ կարծիքը կամ տեղեկութիւնը: Տը Թարազի, իր հայթայթած հակասական տեղեկութիւններուն մասին ոչ մէկ բացատրութիւն կու տայ:

1961 թ.ին, Ն. Գասպարեան Պատմաբանասիրական Հանդէսի մէջ, «Հայատառ-Թուրքերէն թերթեր» խորագրի տակ կը գրէ.

Հայունի», Ա. տարի, թիւ 3, «Լիսան իւլ Հալ», «Էլ Ահրար», «Էլ Պէշիր», «Էլ Միտահ» եւ ֆրանսական «Լա Սիրի» թերթերը):

20) الفيكونت فيليب دي طرازي، تاريخ الصحافة العربية ، الجزء الاول، بيروت، المطبعة الادبية ، سنة ١٩١٣ ، ص. ٦٩ .

Վիքոնթ Ֆիլիպ տը Թարազի, *Արաբական Մամուլի Պատմութիւն*, Ա. հ., Պէյրութ, 1913, էջ 69:

21) الفيكنت فيليب دي طرازي ، الجزء الرابع ، بيروت ، المطبعة الاميركانية ، سنة ١٩٣٣ ، ص. ٥٣ - ٥٤.

Վիքոնթ Ֆիլիփ տը Թարազի, *Արաբական Մամուլի Պատմութիւն*, հ. 4, Պէյրութ, 1933, էջ 53–54:

«Ֆրաք… Հալէպ, 1867»(22)։ Ն. Գասպարեան այլ տեղեկութիւններ չի հայթայթեր։

Ֆրաք թերթի մասին մանրամասն եւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հայթայթէ Գրիգոր Պողարեան, մամուլի տակ գտնուող աշխատասիրութեան մը մէջ։ Ան կը գրէ. «Հալէպի նահանգին պաշտօնաթերթը Ֆրաք (= Եփրատ) եղած է քառիջեայ շաբաթաթերթ մը ներկայ օրաթերթերու ծաւալով։ Առաջին թիւը լոյս տեսած է 23 Մուհարէմ 1284 հիճրական թուականին (= 27 Մայիս 1867), թրքերէն եւ արաբերէն 49 թիւ։ Ունեցած է հայատառ բաժին մըն ալ սկսած 13 Սէֆէր 1285-էն (= 6 Յունիս 1868) եւ այդպէս շարունակուած է մի քանի տարի, ապա նորէն ստանալով իր նախկին ձեւը։ Ֆրաքի հրատարակութիւնը դադրած է 5 Մուհարէմ 1337-ին (= 10 Հոկտ. 1918)։ Առեն-առեն ունեցած է յաւելուածներ, ինչպէս են Ղատիր Էլ Ֆրաքը, 1285-ին, դրական, 28 թիւ, եւ Իդավէի Ֆրաքը, 1333-ին, թրքերէն եւ արաբերէն, 47 թիւ։ Ֆրաք լոյս տեսած է ընդամէնը 2420 թիւ, 53 տարուան մէջ»(23)։

Ներկայացուած կարծիքները համադրելով, կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը. Տը Թարազիի, Խոլիպ Մրուէի եւ Ա. Տէր Խաչատուրեանի համար հայատառ թրքերէն բաժինի եւ հայերէն բաժինի միջեւ երբեք տարբերութիւն մը գոյութիւն չունի։ Անոնց համար գոյութիւն ունի հայերէն բաժին մը։ Մինչդեռ, Վ. Քիւրքճեանի, Ն. Գասպարեանի եւ Գր. Պողարեանի համար յստակօրէն հայատառ բաժինի մը ներկայութիւնը առկայ է Ֆրաքի էջերուն մէջ, այսինքն՝ հայատառ թրքերէն։ Իսկ ինչ կը վերաբերի հայատառ բաժնի լոյս ընծայման թուականին եւ Ֆրաք ու Ղատիր Ալ Ֆուրաք անուններու առնչութեան, Պողարեանի, եւ տը Թարազիի 1913 թ.ի տուած մանրամասնութիւնները աւելի ընդունելի են եւ ճշգրիտ, մանաւանդ Պողարեանի՝ ուր մինչեւ անգամ հայատառ թրքերէն բաժնով լոյս տեսնող առաջին թիւի թուականը յիշուած է։

---

22) «Պատմաբանասիրական Հանդէս», 1961, թիւ 3-4, էջ 327։

23) Գր. Պողարեան, *Այնթապականք*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1974, էջ 15։ Պողարեանի՝ մեզի տուած բերանացի տեղեկութիւններուն համաձայն, «Ֆրաք» թերթի մասին հաղորդած տեղեկութիւնները ինք անձնապէս հաւաքած է՝ պտտելով Հալէպի հին տպարաններն ու գրադարանները, ստուգելով տարեթիւերը եւ այլ մանրամասնութիւններ, Արտաւազդ Սիւրմէեան Սրբազանի առաջարկով, որպէսզի այս վերջինիս *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց* աշխատասիրութեան մէջ յիշատակուին անոնք։ Արտաւազդ Սրբազան, առանց սպասելու Պողարեանի պրպտումներու արդիւնքին, հրատարակութեան յանձնած է իր աշխատասիրութիւնը։

Եթէ սկիզբը Ղատիր Ալ Ֆուրաթ *էր թերթին անունը, եւ լոյս տեսած՝ 2 տարի, ապա տեղը տուած է* Ֆրաթի, *որուն մէջ լոյս տեսած է հայատառ բաժինը, կը յանգինք այն եզրակացութեան, որուն յանգած են Ա. Տէր Խաչատուրեանն ու արար երկու մատե-ռականները, ըստ որուն* Ֆրաթը, *հայատառ բաժինով, լոյս տեսած է 1869 թ.ին և հաւանաբար շարունակուած՝ մինչեւ 1870 թ.: Մինչդեռ, հիմնուելով գոյութիւն ունեցող* Ֆրաթի *թիւերէն մէկուն վրայ*(24), *կարելի է վճռականօրէն ըսել, թէ Պողարեանի հայթայթած տեղեկութիւնները ճշգրիտ են:* Ֆրաթի *79-րդ թիւին թուականն է 1868 Հոկտ. 24: Թերթը բաղկացած է չորս էջերէ* (50×35 *սմ.): Իւրաքանչիւր էջ ունի երեք սիւնակ, աջէն սկսած առաջին սիւնակը օսմաներէն է, երկրորդը՝ արաբերէն, երրորդը՝ հայատառ թրքերէն: Թերթին վրայ գրուած է, թէ ան լոյս կը տեսնէ շաբաթը երկու անգամ, Հալէպի Կուսակալութեան տպարանէն եւ թերթին գինն է՝ 60 փարա: Ասկէ մեկնելով, կարելի է ընել մի քանի ճշդումներ: Նախ, ճիշդ է ուրեմն, որ թերթը սկիզբէն լոյս կը տեսնէր* Ֆրաթ *անունով:* Ղատիր Ալ Ֆուրաթը *1868 թ.ին,* Ֆրաթի *առընթեր լոյս տեսած է որպէս գրական յաւելուած, ինչպէս կարելի է հետեւցնել Պողարեանի տուած թուականներէն: Երկրորդ, թերթին անունը* Ալ Ֆուրաթ *չէ, այլ՝* Ֆրաթ *միայն, ինչպէ՛ս կարելի է տեսնել գոյութիւն ունեցող թերթի ճակատին: Երրորդ՝ Աճէմեան եղբայրներու Սէպաթ տպարանէն առաջ, այսինքն՝ 1918 թ.էն շուրջ 50 տարի առաջ, Հալէպի մէջ գոյութիւն ունեցած է հայ տառեր ունեցող տպարան: Չորրորդ, սկիզբը կրնայ շաբաթաթերթ եղած ըլլալ, սակայն տարի մը ետք՝ եղած է եռօրեայ, կամ շաբաթը լոյս տեսած՝ երկու թիւ: Միակ մութ կէտ մը. ճիշդ որքա՞ն տեւած է հայատառ բաժինը* Ֆրաթի*:*

⁂

Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի մէջ հայ թերթի մը գոյութեան մասին կան երեք վկայութիւններ, անձերու կողմէ, որոնք 1910-ական թուականներուն ուսանող եղած են Պէյրութի մէջ, եւ մասնակցած են ուսանողական գործունէութեանց: Անոնք են՝ Բժ.

---

24) «Ֆրաթ»ի յիշատակուող թիւը, որուն մէջ կայ հայատառ թրքերէն բաժին մը, եւ որուն թուականն է 1868 թ. ի Հոկտ. 24, կը գտնուի Վահէ Սէթեանի մօտ, որուն բարեհաճ օգնութեամբ կարելի եղաւ քաղել վերեւ տրուած տեղեկութիւնները, որոնք բաւականին լոյս կը սփռեն «Ֆրաթ» թերթի ստեղծած շփոթին վրայ:

Երուանդ Խաթանասեան, Տոքթ. Ռուբէն Թագւորեան եւ Մարկոս Բէշիշեան(25):

Ամերիկեան Համալսարանի մէջ հրապարակուած թերթի մը մասին առաջին ակնարկութիւնը կու գայ Մարկոս Բէշիշեանի կողմէ, 1972 թ.ին: Ան կը գրէ. «1913–ին երբ ես Պէյրութ բժշկական ուսանող էի, խմբատիպ հայերէն ամսաթերթ մը կը տպէինք Ամերիկեան Գոլէճը: Այդ տարուան Հոկտ.ին ես գրութիւն մ'ունէի Պետրոս Դուրեանի մասին...»(26):

Դժբախտաբար Մարկոս Բէշիշեան այլ մանրամասնութիւններ չի յիշեր: Այդ ուղղութեամբ կատարուած մեր հարցումներուն պատասխանելու համար, ան կը դիմէ իր բարեկամին՝ Բժ. Երուանդ Խաթանասեանի, որ եղած է խնդրոյ առարկայ թերթին խմբագիրներէն: Բժ. Խաթանասեան կը հայթայթէ բազմաթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ՝ թերթի անուան, աշխատակիցներուն, խմբագիրներուն և թերթի վերջնական ճակատագրին մասին: Եր. Խաթանասեան, ի մէջ այլոց, կը գրէ. «1913–ի սկիզբներին Հայ Ուսանողական Միութիւնը ձեռնարկեց մի ձեռագիր պարբերականի Միութիւն անունով:

«Պարբերաթերթը ձեռագիր էր: Բէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի (Սիրիական Կոլէջի) զուտ հայ ուսանողների նախաձեռնութիւնն էր: Յօդուածները արտագրում էր Յարութիւն Դարբինեանը, բժշկ. ուսանող, արաբկիրցի, որի ձեռագիրը գեղագրական սքանչելիք էր: Պարբերականը foolscap ծաւալ ունէր եւ 25–ից 30 էջով: Շարունակուեց մինչեւ 1914 ուսումնական տարուայ աւարտը՝ բոլորը 6 համար: Պարբերականը Համալսարանի մատենադարանի ընթերցասրահում մնում էր կարդալու համար: Դուրս հանելը խստիւ արգիլուած էր: Այդ պարբերականի հետքը չկայ(27), որովհետեւ Ա. Աշխարհամարտին, կոլէջի տնօրէնութեան հրամանով, փճացուած էին բոլոր հայերէն հրատարակութիւնները, որոնք յեղափոխական մտքեր պարունակում էին:

«Միութեան պարունակութիւնը գրական, քննադատական, ազգային եւ ընկերային հարցեր շօշափում էր...

---

25) Տեղեկութիւնները, մանրամասնութիւնները զորս կը հայթայթուին, քաղուած են վերոյիշեալ անձերուն կողմէ մեզի ուղղուած գրութիւններէ, նամակներէ (Ժ. Դ.):

26) Մարկոս Բէշիշեանի նամակէն, Յունիսի 26, 1972 թուակիր:

27) Անձնապէս պրպտումներ կատարեցինք Ամերիկեան Համալսարանի «Ուսանողական հրատարակութեանց» արխիւային բաժինին մէջ: Ոչ մէկ հետք կարելի եղաւ գտնել վերոյիշեալ թերթին մասին:

«Խմբագիրներն էին Սուրէն Աղիբեան, բանաստեղծ, Յարութիւն Դարբինեան եւ Եր. Խաթանասեան...

«Պարբերաթերթի աշխատակիցներն էին Մեսրոպ Վարդանեանը, որ երգիծական գրութիւն ունէր ամէն համարի մէջ, Ռուբէն Թագւորեանը..., Աւետիս Թեհլիրեանը, Թալէաթի ահաբեկիչ Սողոմոն Թեհլիրեանի աւագ եղբայրը, Լեւոն Գրիգորեանը..., Մարկոս Քէշիշեան..., Լեւոն Ղարիպեան...

«Պարբերականը այնպիսի խանդավառութիւն եւ ոգեւորութիւն ստեղծել էր, որ ֆրանս. բժշկ. ուսանողներից Յակոբ Յովհաննէսեան, Նաւասարդ Տէյիրմէնճեան եւ ուրիշներ երբեմն կ'աշխատակցէին»(28)։

Հետաքրքրական են ու բաւականին մանրամասնուած՝ բժ. Եր. Խաթանասեանի հայթայթած տեղեկութիւնները, որոնք առաջին անգամ ըլլալով կը տրուին(29)։ Տոքթ. Թագւորեանն ալ վկայութիւն մը ունի այս մասին։ «1912–ի վերջերը, կը գրէ ան, Հայ Ուսանողական Միութեան (գլխաւոր հիմնադիրներէն եղած եմ) վարչութեան կողմէ խմբագրական մարմին ընտրուեցանք Տոքթ. Ե. Խաթանասեան, հանգուցեալ Սուրէն Աղիբեան, ես (Թագւորեան) եւ մերսինցի բժշկ. ուսանող մը, որուն անունը մոռցած եմ։ «Գործ» անունով ձեռագիր թերթ մը հրատարակեցինք եւ Գոլէճին գրադարանը սեղանի վրայ դրինք։ Կը յիշեմ, Սուրէնը եւ ես յօդուածներ գրած էինք. իմս՝ Անջրդի ծննդավայր գիւղիս 1895–ի թալանի մասին էր, Տերսիմի քիւրտերուն կողմէ։ Քանի՞ թիւ հանեցինք, եւն., եւն., այժմ չեմ յիշեր...»(30)։

Վ. Վալադեանն ալ կը յիշատակէ, թէ 1912 թ.ի Հոկտեմբերին Հայ Ուսանողական Միութեան վարչութիւնը «թերթի մը հրատարակութեան համար ալ խմբագրական մարմին կ'ընտրէ»(31)։ Վալադեան, թերթին մասին այլ մանրամասնութիւններ չի յիշատակեր, այդ «խմբագրական մարմին»ը ի՞նչ աշխատանքներ տարաւ. այդ մասին ոչինչ կը գրէ։

Միութիւն թէ Գործ, վերոյիշեալ երեք վկայութիւններէն

---

28) Մարկոս Քէշիշեանի ուղղուած Ե. Խաթանասեանի գրութենէն, որուն պատճէնը ունիմ տրամադրութեանս տակ (18 Յունուարի, 1974 թուակիր)։

29) Բժ. Եր. Խաթանասեան «Միութիւն» թերթի մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն կատարած է «Ազդակ բացառիկ»ի մէջ ստորագրած իր «Հ. Յ. Դ. Ջաւարեան Ուս. Միութիւնը (1904–1914)» յօդուածին մէջ (տես՝ «Ազդակ բացառիկ»՝ Նուիրուած հայ ուսանողութեան, Պէյրութ, 1957, էջ 107–113)։

30) Տոքթ. Ռուբէն Թագւորեանի նամակէն, 11 Փետրուարի, 1974 թուակիր։

31) Վ. Վալադեան, *Նշուած աշխ.*, էջ 38։

յատակ կերպով կը պարզուի, թէ 1913 թ.ի սկիզբը Պէյրութի Հայ Ուսանողական Միութիւնը ունեցած է իր թերթը: Հակառակ Մարկոս Քէշիշեանի վկայութեան, թէ թերթը խմորատիպ էր, շատ հաւանական է որ թերթը եղած ըլլայ ձեռագիր, ինչպէս կը յայտնեն Խաթանասեանն ու Թագւորեանը, որովհետեւ Ամերիկեան Համալսարանի գրադարանը դրուած օրինակը միակը ըլլալու է, այլապէս ուրիշ տեղ ալ պիտի գտնուէին օրինակներ, որոնք փրկուած պիտի ըլլային հրկիզումէն, որ կը յիշատակուի Խաթանասեանի գրութեան մէջ:

Միութիւնը կամ Գործը, 1913 թ.ի սկիզբին, կը հանդիսանայ ոչ միայն լիբանանահայ մամուլի երախայրիքը, այլեւ՝ Հալէպի Աղբիւրին հետ կը բաժնէ նաեւ սուրիահայ մամուլի անդրանիկութեան պատիւը, եթէ·պահ մը ընդունինք, որ Աղբիւրէն առաջ ոչ մէկ մամուլի հետք եղած է Սուրիոյ մէջ:

Մինչեւ Ճիպէյլի Հոսանքի լոյս ընծայումը, լիբանանահայ մամուլի պատմութեան մէջ հարկ է նշել գոյութիւնը այլ թերթի մը՝ Լոյս անունով: Թերթը լոյս տեսած է Զահլէ, 1918 թ.ի ամրան սկիզբը: Զահլէի մէջ գոյութիւն ունեցած է, այդ թուականին, եւ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, հայկական փոքր գաղութ մը, որուն վրայ աւելցած են փախստական աքսորականներ եւ թրքական բանակէն փախստական զինուորներ: Թերթը եղած է խմորատիպ, լոյս տեսած քանի մը թիւ, Յակոբ Մարթայեանի(32) խմբագրութեամբ: Այս թերթին մասին Զօրա Իսկէնտէրեան ունի հետեւեալ վկայութիւնը.

---

32) Յակոբ Մարթայեան (ծն. 1895 թ.ին) եղած է Ռոպէրթ Գոլէճի փայլուն շրջանաւարտներէն: Թրքական բանակի սպայ, 1918 թ.ին, պաղեստինեան ճակատի քայքայումին, կ'ապաստանի Զահլէ, ուր լոյս կ'ընծայէ «Լոյս» խմորատիպ թերթը: Քանի մը ամիս ետք, 1918–19 կրթական տարեշրջանին, կը վարէ Պէյրութի ազգ. վարժարանի (Սբ. Նշան) տեսչութիւնը: Կ'անցնի Պոլիս, ապա՝ Սոֆիա, ուր կը զբաղի ուսուցչութեամբ, լեզուագիտութեան մասնաւոր դասեր աւանդելով թուրք, պուլկար, հայ եւ այլ ազգութեանց պատկանող ուսանողներու: Որպէս հմուտ լեզուաբան, կը գրաւէ Մուսթաֆա Քէմալի ուշադրութիւնը եւ յատուկ կարգադրութեամբ կ'անցնի Պոլիս, կը մասնակցի թրքագիտական համագումարներու եւ կը վարէ բարձր պաշտօններ՝ լեզուագիտութեան ճամբով: Ծանօթ է Յակոբ Տիլաչար անունով: Այժմ կ'ապրի Անքարա: (Յակոբ Մարթայեանի մասին տես՝ Թորոս Ազատեան եւ Մարտիրոս Գօչունեան, *Արմաղան Թուրքիոյ Հանրապետութեան 15-ամեակին Առիթով*, Իսթանպուլ, 1938, էջ 18, ինչպէս նաեւ Y. Çark, **Turk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953**, Istanbul, Yeni Matbaa, 1953, sah. 275–276).

«Փրոֆէսէօր Յակոբ Մարթայեան «Լոյս» անունով երկու էջ-նոց խմորատիպ թերթիկ մը հրատարակելու գաղափարը յղացաւ եւ սկսաւ թերթի հրատարակման աշխատանքներուն։ Եւ որովհետեւ մեր տունը կը մնար, անոր կ'օգնէինք ես եւ մեր տան մէջ ապաստանած հիւանդապահուհի Օր. Ովսաննա Թիւրապեան»(33)։

Լոյսի *մասին այլ մանրամասնութիւններ կարելի չեղաւ գտնել։*

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՑԱՐԴ ՉՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԹԵՐԹԵՐ

Ստորեւ տրուած 35 *թերթերը ցարդ ոչ մէկ յիշատակութեան արժանացած են մատենագիտական աշխատասիրութիւններու մէջ։ Ուրեմն՝ առաջին անգամ ըլլալով անոնք կը յիշատակուին։ Մեկնելով այս իրողութենէն, կը տրուին զանազան մանրամասնութիւններ, մասնաւորաբար՝ յիշատակուած թերթերուն չափերը։ Ցանկը կարելի էր տալ այբբենական շարքով, սակայն նախընտրեցինք պահել ժամանակագրական շարքը։ Այն պարագային, երբ յիշատակուած թերթը կարելի չէ եղած անձամբ տեսնել, յիշատակուած են աղբիւրները։*

ՄԻՈՒԹԻՒՆ (Պարբերաթերթ Հայ Ուսանողական Միութեան)։ Պէյրութ, 1913 *թ.ի սկիզբներէն* 1914 *թ.։* 6 *թիւ լոյս ընծայուած։ Խմբագիրներ՝ Սուրէն Աղլրեան, Յարութիւն Դարբինեան, Եր. Խաթանասեան եւ Ռ. Թագւորեան։ Լիբանանահայ մամուլի երախայրիքը։*

ԼՈՅՍ։ Խմորատիպ։ Զահլէ, 1918 *թ.։* 2 *էջ։ Խմբագիր՝ Յակոբ Մարթայեան (Տիլաչար)։*

ՋԱՆԳ – ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ (Ամսաթերթ Ամերիկեան Համալսարանի Ուս. Միութեան)։ Խմորատիպ։ Պէյրութ, 1926 *թ.ի Յունուար*(34)։

ՆՈՐ ԲԱՍՏԻՑԼ։ Ձեռագիր։ Կատմոս բերդ (Սուրիա), 1927 *թ.ի Օգոստոսին։ Արաբերէն եւ հայերէն բովանդակութեամբ։ Յօդուածներ ստորագրած են՝ հնչակեան գործիչ Սարգիս Տխրունի, Յ. Մատէեան եւ Հայկազուն Պօյաճեան՝ ծածկանուններով։ Մէկ թիւ*(35)։

---

33) Զօրա Իսկէնտէրեան, *Յուշեր Պատմութեան Համար*, Պէյրութ, 1974, էջ 87։

34) Այս թերթը յիշատակուած է «Որբաշխարհի Աստղը» ամսաթերթի «Ստացանք»ի բաժնին մէջ (տես՝ *Որբաշխարհի Աստղը*, 1926 Յունուար, թիւ 11)։

35) Յ. Մատէեան, *Լիբանանի եւ Սուրիոյ Մէջ Լոյս Տեսած Մեր Մամուլի*

ՎԻԼԱԿ (Կրօնական պարբերաթերթ)։ Խմորատիպ։ Պէյրութ, 1929։ Հրատարակութիւն Հայ Աւետարանական Ջանից Ընկերակցութեանց Տեղական Միութեան։ Խմբագիրներ՝ Տոքթ. Բիւզանդ Հատիտեան, Ժորժ Կայծակեան, Երուանդ Լուսարարեան, Յովհաննէս Սերոբեան։ 2 թիւ, երկրորդ թիւը լոյս տեսած՝ Յունիսի 1–ին։ 20 էջ (27×18 սմ.)։

Վիլակը կարելի է նկատել լիբանանահայ առաջին աւետարանական թերթը։

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՕՐԱՑՈՅՑ, 1936։ (Ի նպաստ Նոր Ատանայի Արզարեան երկսեռ վարժարանի)։ Պէյրութ, 1935 թ., Տպ. Ազատ։ Պատրաստեց՝ Եղիա Տօլպաղեան։ 153 թերթ (26×19 սմ.)։ Առաջին 8 թերթերը էջագրուած են, ապա էջագրումը՝ դադրած։ Բովանդակութիւնը եւ ծաւալը մեզի կրաւունք կու տան տարեցոյցերու կամ տարեգիրքերու մէջ զետեղելու զայն։ Սկիզբը՝ պատմական ու ընդհանուր ընդարձակ տեղեկութիւններ կան Լիբանանի մասին։ Նմանապէս՝ լիբանանահայ անձնաւորութիւններու եւ բարձր կղերին մասին։

L'ARC (Bulletin de liaison des membres du group St. Gregoire)։ Սկաուտական թերթ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ ճեմարանի։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պէյրութ, 1937 թ.ի Յունուարէն – 1939 թ.։ Ա. տարին լոյս տեսած՝ 4 թիւ (23×17 սմ)։ Բ. եւ Գ. տարիներուն՝ 3–ական թիւ, աւելի մեծ ծաւալով (32×23 սմ.)։ Գ. տարուան 3–րդ թիւը բացառիկ մըն է՝ նուիրուած սկաուտներուն Պաղեստին կատարած արշաւին։ Էջերու թիւը կը տարուբերի 20–48–ի միջեւ։ Յօդուածները ընդհանրապէս ֆրանսերէն են, երբեմն՝ հայերէն։

ԲՈՂԲՈՋՈՒՄ (Տետր)։ Հայ ճեմարանի Դ. դասարանի հայ. գրուածքներու հաւաքածոյ (այսպէս արձանագրուած է առաջին թերթին վրայ)։ Պէյրութ, 1942 թ.ի Նոյեմբեր։ Ձեռագիր։ Հաւանաբար խմբագիր գրող անձնապէս ինք գրած է շարադրութիւնը կամ ուսումնասիրութիւնը, քանի որ խմբագիր յօդուած տարբեր ձեռագրով գրուած է։ (34×25 սմ.)։

ՋԱՀԱԿԻՐ (Լսարանական ամսաթերթ)։ Խմորատիպ։ Պէյրութ, Հայ ճեմարան, 1945 թ.էն – 1948 թ.ի Փետրուարը։ Ընդամէնը 20 թիւ (25×18 սմ.)։ Առաջին երկու տարիները խմբագրած է Աբրահամ Ալիքեանը։ (Չշփոթել նոյն վարժարանին Ջահակիրին հետ, որուն Ա. տարին սկսած է 1951 թ.ին)։

Պատմութենէն, «Մեր Նշանաբանն է Յառաջ» (Իլէլ-էմամ), 1964, 26 Յուլիս, թիւ 31։

ՓԱՐՈՍ (*Գրական, երգիծական, ակումբային պարբերաթերթ*)։ *Հրատարակութիւն Մեսրոպեան Նախկին Սանուց Միութեան դրաւեքրներու խումբին։ Խմբագրական։ Պուրճ–Համուտ*, 1946 *թ.ի Յունուարէն – Մայիս։ Լոյս տեսած*՝ 5 *թիւ, թիւ* 4–5–*ը միացեալ* (30×22 *սմ.*)։

Հ. Կ. Ե. Մ.ի օրուան նուիրուած ալպոմ։ Պէյրութ, Ա. տարի, 1947 *թ.*։ *Հրատարակութիւն Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութեան* (*Հ. Կ. Ե. Մ.*)։ 40 *էջ* (17×25 *սմ.*)։

ԱՌԱՒՕՏ (*Ազգային քաղաքական անկախ օրաթերթ*)։ *Պէյրութ*, 1948 *թ.ի Մարտի* 7–*էն – Նոյեմբեր։ Տէր եւ Տնօրէն՝ Յարութիւն Ճէրէճեան* (*Յ. Կուժունի*)։ *Խմբագրական աշխատանքներ կատարած են Յ. Ճէրէճեան, Սեդրակ Ապաճեան եւ վերջին շրջանին՝ Գեւորգ Մինասեան։ Լոյս տեսած է երբեմն չորս, երբեմն երկու էջերով* (60×45 *սմ.*)։

Ծանօթ է Հրանդ Տէվէճեանի Առաւօտը (1938–1946)։ *Տէվէճեանի հայրենիք գաղթով դադրած էր* Առաւօտը։ *Արտօնագիրը տէր փոխած էր*։ 1948 *թ.ի սկիզբը, երբ իշխանութիւններուն կողմէ կը դադրեցուի* Ժողովուրդի Ձայն *օրաթերթը, «Ազգային քաղաքական անկախ օրաթերթ» անուան տակ լոյս կ'ընծայուի* Առաւօտը, *որուն առաջին թիւին մէջ Յ. Ճէրէճեան կը գրէ*.

«Հայ ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթ է «Առաւօտ» օրաթերթի մը, որ տասնամեակ մը կանոնաւորապէս հրատարակուեցաւ քաղաքիս մէջ՝ իր արժանաւոր տնօրէն հայրենադարձ Պ. Հրանդ Տէվէճեանի կողմէ եւ որ դադրեցաւ լոյս տեսնելէ՝ անոր մեկնումէն ի վեր։

«Նոր «Առաւօտ»ը իր նախորդէն կը ժառանգէ անունը, եւ իր այս առաջին թիւով համեստօրէն կը ներկայանայ իր ընթերցողներուն՝ յետ այսու ամէն առաւօտ անթերի կերպով միշտ ներկայ ըլլալու խոստումով։

«Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայութիւնը տասը տարուայ ընթացքին առիթը ունեցաւ գնահատելու նախկին «Առաւօտ»ը, գնահատութիւն մը որ ամբողջութեամբ կը պատկանի անոր։

«Նոր «Առաւօտ»ը նոր էջ մը կը բանայ։ Իր Ա. թիւէն սկսեալ կը ստանձնէ իր սեփականներուն բոլոր պատասխանատուութիւնը...

«Ամէն թիւրիմացութեան եւ սովորութիւն դարձած ձրի վերագրումներու առաջքն առնելու համար, պարտինք մի անգամ ընդմիշտ այս առթիւ յայտարարել, ուէէ կուսակցութեան օրկանը չէ»(36)։

---

36) Յ. Ճէրէճեան, *Նոր «Առաւօտ»ը*, «Առաւօտ», 1948, նոր շրջան, թիւ 1։

Հակառակ տրուած բացատրութիւններուն, նոր Առաւօտը դժուարութիւններու կը բախի լիբանանեան իշխանութիւններուն կողմէ, որոնք կը դադրեցնեն թերթը, առաջին անգամ՝ Յունիսի 10–էն Հոկտեմբերի 20–ը, եւ վերջնականապէս՝ Նոյեմբերին, շուրջ 75 թիւ լոյս տեսնելէ ետք։ Աշխատակիցներ՝ Ա. Կիտուր, Լեւոն Զորմխեան, Ցրթ. Ճէրէճեան, Պետրոս Մինասեան (Ահրիման), Ս. Ապաճեան, եւն.։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐ (քաղաքական)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պէյրութ, 1948 թ.ի վերջերը – 1949 թ.ի սկիզբները։ Անունը առած է Լիբանանի համայնավար կուսակցութեան օրկան արաբատառ Նիտալ էլ–Շաապ թերթէն։ Խմբագիրներ՝ Ց. Մատէեան եւ Յովհ. Աղպաշեան։ 8–10 էջ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՏԵԱՆ։ Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Լիբանանի շրջանի Պրոպականտի դիւանի։ Պէյրութ, 1952 թ.ի Յունուարէն – 1955 թ.ի Յունիս։ Լոյս տեսած՝ 6 պրակ։ Առաջին երեք պրակները լոյս տեսած են 1952 թ.ի Յունուար, Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն, յաջորդաբար։ Դ. պրակը՝ 1954 թ.ի Յունուարին, Ե. պրակը՝ 1954 թ.ի Ապրիլին, Զ. պրակը՝ 1955 թ.ի Յունիսին։ Ա., Դ. եւ Զ. պրակները խմբագրած է Միհրան Սէֆէրեան, Բ. եւ Գ. պրակները՝ Արմէն Ղարիպ, Ե. պրակը՝ Արսէն Կիտուր։ Մինչեւ 5–րդ պրակ էջադրութիւնը շարունակական բնոյթ կը կրէ եւ հասած է 148–րդ էջին։ Վերջին պրակը կը բաղկանայ 16 էջէ (24×17 սմ.)(37)։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԳԻՐՔ։ Հրատարակութիւն՝ Մշակութային Մարմնի։ Պէյրութ, 1952։ 48 էջ (22·5×15 սմ.)։ Աշխատակիցներ՝ Ա. Կիտուր, Ժիրայր Նայիրի, Հրանդ Գանդրունի, Պօղոս Թիւթիւնճեան, եւն.։

Թէեւ կողքին վրայ հրատարակութեան վայր նշուած է Հալէպ, սակայն պարբերագիրքը տպուած է Պէյրութ, տպ. Նաժահ։ Ասոր պատճառը՝ առանց արտօնութեան տպուիլն է։

ՎՆՐԵԼՔ (Պարբերաթերթ Հ. Ե. Ը.ի Կրտսերաց Բաժինի)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պէյրութ, Ա. տարի, թիւ 1, 1952 թ.ի Դեկտեմբերի 28։ 19 էջ (33×21 սմ.)։ Մէկ թիւ։

ՓԵԹԱԿ (Ճեմարանի Դեղին դասարանի թերթը, աւելի ուշ՝ Ն. Փ. Ճեմարանի Հ. Օ. Մ. Մանկապարտէզի տարեթերթը)։ Պէյրութ, 1953 թ.էն սկսեալ։ Բազմատպուած ձեռագիր։ Թերթին չա–

---

37) Հնչակեան Մատեանի առաջին 4 պրակները յիշատակած է Մ. Սէֆէրեան (Հնչակեան Մատեան, Դ. պրակ, 1954, էջ 98)։

փերը եւ էջերուն թիւը միշտ փոփոխութիւն կրած են։ Բովանդակութիւնը կը ներկայացնէ մանկապարտէզի աշակերտներուն աշխատանքները։

ԱՍՊԵՏ (Շաբաթաթերթ Հ. Բ. Ը. Մ.ի Յովակիմեան–Մանուկեան Երկրդ. Վարժարանի երկրորդական Ա. դասարանի)։ Պէյրութ, 1957։ Առաջին 2 թիւերը՝ ձեռագիր, ապա՝ բազմագրուած(38)։

CLARION (Տարեգիրք Հայկազեան Գոլէճի)։ Պէյրութ, 1957–58 տարեշրջանէն սկսեալ մինչեւ 1963 թ.։ 4 գիրք (առաջինը՝ 30×17 սմ., միւսները՝ 24×17 սմ.)։ Լոյս չէ տեսած 1960–61 տարեշրջանին։ Եղած է անգլերէն լեզուով հրատարակութիւն։ Միայն 1958–59 տարեշրջանի տարեգիրքը ունեցած է 36 էջնոց հայերէն բաժին մը հայ ուսանողներու գրական փորձերուն եւ ուսումնասիրութիւններուն յատկացուած։ Խմբագիր՝ Երուանդ Քասունի։

ՇՈՂԱՐՁԱԿ (Խաղաղութեան երգիծախառն պարբերագիրք)։ Պէյրութ, 1959 թ., թիւ առաջին։ 40 էջ (22·5×15 սմ.)։ Խմբագիր՝ Նաշիտ Նշտունի Փէհլիվանեան։ Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ։

ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ (Տարեգիրք)։ Հրատ. Վահան Թէքէեան Վարժարանի։ Պէյրութ, 1961։ 66 էջ (17×24·5 սմ.)։ Նոյն վարժարանը հրատարակած է նաեւ 15–ամեակի տարեգիրք մը, 1966 թ.ին, 56 էջ (14×24 սմ.) եւ 20–ամեակի տարեգիրք մը, 1972 թ.ին, 104 էջ (28·5×20 սմ.)։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ Հ. Կ. Ե. Մ.ի (Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութիւն)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պէյրութ, 1963 թ.ի Նոյեմբեր–1965 թ.ի Յուլիս։ Բ. եւ Գ. թիւերը լոյս տեսած են 1964 թ.ի Յունիսին եւ Նոյեմբերին։ Առաջին երկու թիւերը մեծադիր են (33×21 սմ.), միւս երկուքը՝ աւելի փոքր (29×21 սմ.)։

ՆՈՐ ԳԵՂԻ (Ազգագրական հանդէս)։ Հրատ. Համաքղեցիական Վերաշինաց Միութեան կեդրոնական գործադիր մարմնոյ։ Պէյրութ, 1964–65 թթ.։ Երկու գիրք, Ա. տարի (1964) եւ Բ. տարի (1965)։ Ա. տարին՝ 167 էջ, Բ. տարին՝ 207 էջ (33×24 սմ.)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈԼԷՃԻ (Հաստատութեան հիմնադրութեան տասնամեակին առիթով, 1955–1965)։ Պէյրութ, 1965 թ.։ Անգլերէն, հայերէն եւ արաբերէն բովանդակութեամբ։ 150 էջ (24×17 սմ.)։ Խմբագիրներ՝ Յակոբ Թէրճիմանեան եւ Յակոբ Կէօվճէյլիզեան։

---

38) Ասպետի մասին տեղեկութիւն կը հայթայթէ նոյն վարժարանի պաշտօնաթերթը՝ «Նուիրում» (Ե. տարի, 1957, թիւ 2, էջ 57–58)։

ՅԱՌԱՋ Շաբաթաթերթ (Գրական–հասարակական)։ Պէյրութ, 1965 թ.ի Հոկտ.ի 10 – 1970 թ.ի Յունուարի 31։ 8 էջ (41×28.5)։ Արտօնատէր՝ Նախլէ Մութրան, պատասխանատու տնօրէն՝ Գասպար Տէրտէրեան, խմբագիր՝ Յովհ. Աղպաշեան։ Ունեցած է խմբագրական կազմ։ (Այս թերթին մասին տես աւելի ետք տրուած լուսաբանութիւնը)։

ՂԱՐԱԲԱՂ։ Պէյրութ, 1966 թ.ի Նոյեմբերի 24։ 4 մեծադիր էջ (50×35 սմ.)։ «Վահան Սէմէրճիպաշեանի եւ Կ. Զ.ի պահանջքին վրայ դրեց՝ Յարութիւն Սահակեան»։

Ղարաբաղի ու անոր պատմութեան նուիրուած լրագրի ծաւալով հրատարակութիւն մը, նկարազարդ ու քարտէսով։

ԱՐԵՆՈՅՇ (Պարբերաթերթ Հ. Ե. Ը.ի Արենուշներու)։ Պէյրութ, 1967։ 36 էջ (24×17 սմ.)։ Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ։

ԽԱԶԲՈՒՌ (Լեւոն եւ Սոֆիա Յակոբեան Ազգային Գոլէճի Հայկական եւ Անգլիական ակումբներու գրական ձեռնարկ)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պուրճ–Համուտ, 1967 թ.ի Յունիս, թիւ 1։ Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութեամբ։ 44 էջ (27.5×21 սմ.)։

السنابل – ՍԱՆԱՊԵԼ (Պարբերաթերթ Լ. եւ Ս. Յակոբեան Ազգային Վարժարանի Արաբական Ակումբի)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Արաբերէնով։ Պուրճ–Համուտ, 1967 թ.ի Դեկտեմբերին։ Մէկ թիւ, 40 էջ (28.5×21 սմ.)։

SOPHIA (Լ. եւ Ս. Յակոբեան Ազգային Գոլէճի Անգլիական Ակումբի հրատարակութիւն)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պուրճ–Համուտ, 1968 թ.ի Մայիսին։ Լոյս տեսած մէկ թիւ, 61 էջ (32×21 սմ.)։

ԼՐԱՏՈՒ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան 50–ամեայ արշաւի Յանձնախումբի։ Պէյրութ, 1968 թ., թիւ 1։ Էջաթիւ չէ դրուած, սակայն կը բաղկանայ 12 էջերէ (28×22)։ Մէկ թիւ լոյս տեսած, ապա՝ դադրած։

ՓՇԱՊՍԱԿ (Երգիծաթերթ Հ. Ե. Ընկերակցութեան Ասպետներու)։ Պէյրութ, 1968 թ.ի Դեկտեմբեր։ Մէկ թիւ, որպէս «Խօսնակ»ի յաւելուած։ 12 էջ (45×30 սմ.)։ Խմբագիրներ՝ Վարդգէս Պալեան, Ենովք Պալիկեան, Տք. Գէորգ Քեչիշեան, Գր. Քէօսէեան, Պերճ Ֆազլեան։

ՆՈՐ ՈՒՂԻ (Ի խնդիր Ազգային Դեմոկրատիայի)։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պէյրութ, 1969 Յուլիս, թիւ 1։ 19 էջ (27×21 սմ.)։ Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ։

Թերթին վրայ ոչ մէկ անուն ու հասցէ, սակայն խմբագրուած է Գասպար Տէրտէրեանի կողմէ։

ՎԵՐԵԼՔ (Կրօնական տարեգիրք, Հայ քրիստոնեայ ընտանի- քին տարեգիրքը, Հայ ընտանիքին տարեգիրքը· այս երեք բացատ- րութիւններն ալ գործածուած են ցարդ լոյս տեսած թիւերուն մէջ)։ Հրատարակութիւն՝ Մխիթարեան Վարժարանի։ Պէյրութ, 1970 թ.էն սկսեալ (24×17 սմ.)։ Խմբագիր՝ Հ. Բարսեղ Վ. Ֆէրհաթեան։

Առաջին թիւին մէջ կ'ըսուի. «Վերելքը տարեգիրք մըն է, որ տարին երկիցս լոյս պիտի տեսնէ. Յունուարին–Յունիսին»։

1970 եւ 1971 թուականներուն կը յարգուի խոստումը։ 1972 եւ 1973 թթ.ուն, փոխան երկուքի, տարին մէկ թիւ լոյս կը տեսնէ։

Այս Վերելքը չշփոթել նոյն հաստատութեան ուսանողական պարբերագիրքին հետ, որ կը կրէ նոյն անունը եւ լոյս կը տեսնէ անջատաբար, սկսած 1961 թ.ի Մայիսէն։ Այս վերջինս, մինչեւ 1967 թ.ի Մայիս ամիսը լոյս կը տեսնէ՝ 13 թիւ։ 1968 թ.էն սկսեալ՝ տա- րին թիւ մը։ 1972 թ.ին լոյս չէ տեսած։ 1973 թ.ին լոյս տեսած՝ թիւ 18–ը։

ՊԱՐԲԵՐԱԳԻՐՔ (Հայ Աւետ. Վարժարաններու Ուսուցչական Միութեան, 1969–1970)։ Պէյրութ, տպագրութիւնը աւարտած 1971 թ.ին։ 124 էջ (27×21 սմ.)։ Խմբագիր՝ Բարկէն Ջանոյեան։

ՃՇԴՈՒՄՆԵՐ, ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՅԱՒԵԼՈՒՄՆԵՐ

Այս բաժինին մէջ տրուած թերթերը նախապէս յիշատակու- թեան արժանացած են մատենագիտական աշխատասիրութիւններու եւ այդ ուղղութեամբ պատրաստուած ցանկերու մէջ։ Մանրակրկիտ քննութենէ մը վերջ, մեր կողմէ կատարուած են սրբագրութիւններ եւ յաւելումներ։

Որոշ բաժանումի ենթարկած ենք այս բաժինին մէջ ինկող թերթերը։ Այդ բաժանումներն են՝ Ա. Քաղաքական թերթեր, Բ. Գրական թերթեր, Գ. Դպրոցական թերթեր, Դ. Այլազան թերթեր։ Կրկին պիտի հետեւինք ժամանակագրական կարգին։

Ա. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ

Փիւնիկ եւ Նոր Փիւնիկ

ՓԻՒՆԻԿ։ Պէյրութ, 1924 թ.ի Մարտի 19 – 1925 թ.ի Մայիս 10։ Պատասխանատու տնօրէն՝ Մկրտիչ Պօղոսեան։ Խմբագիրներ՝ Ա. Արշակունի (Արշակ Յովհաննիսեան) եւ Խոսրով Թիւթիւնճեան։

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը Փիւնիկով հիմը կը դնէր Ե՛ւ լիբանանահայ կուսակցական–քաղաքական մամուլին Ե՛ւ առաջին տպագիր թերթին։ Խմբագրական աշխատանքները վարելու

համար կը հրաւիրուին կուսակցական գործիչներ՝ Արշակ Յովհաննիսեանն ու Խոսրով Թիւթիւնճեանը, որոնք 1921 Թ․ի Հայաստանի Փետրուարեան դէպքերէն ետք անցած էին Պարսկաստան։

Փիւնիկի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1924 Թ․ի Մարտի 19-ին, Զորեքշաբթի օր մը, հակառակ որ թերթի ճակատին գրուած է՝ «Կը հրատարակուի Հինգշաբթի եւ Կիրակի օրերը»։ Առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կ՚ըսուի․ «Դժնդակ պայմաններու մէջ է, որ լոյս կը տեսնէ «Փիւնիկ»ը»(39)։

Փիւնիկի համար նիւթականը՝ առաջին օրէն իսկ կը հանդիսանայ դժուարութիւններուն մեծագոյնը։ Կարճ ժամանակ ետք, «թերթի նիւթական տագնապը մեղմացնելու նախանձախնդրութեամբ, ընկ․ Թիւթիւնճեան մինակը ստանձնեց թերթը խմբագրելու պարտականութիւնը»(40)։

Փիւնիկ լոյս կը տեսնէ 117 թիւ, մինչեւ 1925 Թ․ի Մայիսի 10։ Ապա՝ թերթը կը վերամկրտուի Նոր Փիւնիկ, 1925 Թ․ի Մայիսի 13-ին եւ այդ անունով լոյս կը տեսնէ 118-րդ թիւը։ Ըստ Ա․ Տէր Խաչատուրեանի, «Այս վերամկրտման հարցը կը մնայ լուծելի»(41)։

Անուանափոխութեան մասին յստակացումներ կը կատարէ եւ լուսաբանութիւններ կու տայ Նոր Փիւնիկը ինք, առաջին խմբագրականով։

«Այսօրուընէ սկսեալ մեր թերթը լոյս կը տեսնէ «Նոր Փիւնիկ» անունով։

««Փիւնիկ»ը առջի օր, մամուլի տեսչութեան կողմէ եկած հրահանգի վրայ, դադրեցուց իր հրատարակութիւնը։ Այսպէս էր ցանկացեր «Փիւնիկ»ի ինքնակոչ արտօնատէր Պ․ Բժիշկ Մելքոնեան, հիմնուած օրէնքով ապահոված իրաւունքին վրայ։

«․․․ Անօգուտ անցաւ նաեւ սպառնալիքը, որով Սուրիոյ հայութեան ինքնակոչ ներկայացուցիչը կը մտածէր խափանել հանրութեան ձայնը յանձին «Փիւնիկ»ի։

«Այլեւս լոյս չ՚տեսներ «Փիւնիկ»ը, բայց անոր փոխարէն մենք կը հրատարակենք «Նոր Փիւնիկ»ը, որ հարազատ շարունակութիւնն է «Փիւնիկ»ին, նոյն ուղղութեամբ խմբագրական եւ վարչական նոյն կազմով։

««Նոր Փիւնիկ»ը, ինչպէս իր նախորդը, օրկանն է հայ մեծ

---

39) «Փիւնիկ», Ա․ տարի, 1924, Մարտ 19, թիւ 1։

40) Նազարէթ Կէրկէրեան, «Ազդակ»ի Ծնունդը Մեր Գաղութին Մէջ, «Ազդակ»ի 38 Տարիները, 1927–1965, էջ 63։

41) ԼՄՑՏ, էջ 265։

քաղաքական կազմակերպութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որմէ կ'ստանայ ան իր բովանդակ ուժը»(42)։

Ուրեմն, յստակ է անուանափոխութեան տուն տուող պատճառը։ Տոքթ. Պաղտասար Մելքոնեան (կաթողիկէ հայ մը), որ ատենապետն էր Լիբանանի Ազգային Միութեան, յաչս ֆրանսական իշխանութիւններուն, որոնց ենթակայ էին Սուրիան ու Լիբանանը, արտօնատէրն էր Փիւնիկին։ Տարակարծութիւն եւ թշնամանք Տոքթ. Մելքոնեանի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ, պատճառ կը հանդիսանան Փիւնիկի դադարեցման, արտօնատէրին՝ ֆրանսական իշխանութեանց մօտ կատարած դիմումին վրայ։ Սակայն, Փիւնիկի խմբագիրը՝ Խօսրով Թիւթիւնճեան, առանց ժամավաճառ ըլլալու, նոր դիմումնագրով մը կը ստանայ Նոր Փիւնիկի արտօնագիրը։ Ուստի, թերթը, առանց ընդմիջումի, կը շարունակէ լոյս տեսնել նոր անունով – Նոր Փիւնիկ(43)։ Արտօնատէրն ու խմբագիրն է՝ Խօսրով Թիւթիւնճեան, իսկ պատասխանատու տնօրէնը՝ Մկրտիչ Պօղոսեան։

Մինչ Նոր Փիւնիկ կը շարունակէ լոյս տեսնել մինչեւ 1927 թ.ի փետրուարը, 1925 թ.ի Մայիսէն ասդին Փիւնիկի արտօնագրով ոչ մէկ թերթ լոյս կը տեսնէ։

Շաբաթ, 27 Մարտ 1926 թ.ին, եռօրեայ Նոր Փիւնիկը (Փիւնիկն ալ շաբաթը երկու անգամ լոյս կը տեսնէր), իր 208-րդ թիւէն (Գ. տարի, թիւ 91) կը դառնայ երկօրեայ եւ կը սկսի լոյս տեսնել Երեքշաբթի, Հինգշաբթի ու Շաբաթ օրերը։ Այս առթիւ, երկօրեայ Նոր Փիւնիկի առաջին խմբագրականին մէջ կը գրուի.

«Հասարակական լուրջ պահանջի մըն է որ ընդառաջ կ'երթանք, երկօրեայի վերածելով թերթը։ Երկու տարին լրացաւ ամսիս 19-ին, երբ «Փիւնիկ»ի առաջին թիւը լոյս տեսաւ, եւ անկէ ի վեր կը շարունակուի՝ օրինակելի կանոնաւորութեամբ մը։ Վաղուց կ'զգացուէր անհրաժեշտութիւնը դարձնելու թերթին երեւումը աւելի յաճախադէպ, հնարաւորութիւն ընձեռելու ընթերցող հանրութեան՝ հետեւիլ ուշի ուշով դէպքերուն, որոնք տեղի կ'ունենան մեր մասնաւոր շրջափակէն դուրս եւ սակայն կը հետաքրքրեն մեզ՝ խորապէս, ունենան անոնք ազգային, քաղաքական թէ տնտեսական բնոյթ։ Առժամապէս մենք կը փորձենք բաւարարել այս արդարացի պահանջը երկօրեայ հրատարակութեամբ, յոյս տածելով որ յառա-

---

42) «Նոր Փիւնիկ», Բ. տարի, 1925, 13 Մայիս, թիւ 1 (118)։

43) Խմբագիր Խ. Թիւթիւնճեան անձնապէս, բերանացի, հաստատած է այս իրողութիւնները։

ճիկային հնարաւորութիւն կ՚ստեղծուի տեսնել «Նոր Փիւնիկ»ը ամենօրեայ»(44):

Հակառակ վերջին տողերուն մէջ արտայայտուած փափաքին, նիւթական դժուարութիւններու պատճառով, երկօրեայ Նոր Փիւնիկը կը դադրի հրատարակուելէ 1927 թ.ի Փետրուարի սկիզբը: Հազիւ ամիս մը ետք, 1927 թ.ի Մարտի 5-ին, Հայկ Պալեան, կուսակցութեան հետ համախորհուրդ, գնելով Նոր Փիւնիկի տառերը, անձնական միջոցներով կը սկսի Ազդակի հրատարակութեան:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ (Շաբաթաթերթ), 1938 թ.ի Փետրուարի 6 – 1939 թ.ի Հոկտ.ի 1:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ (Օրաթերթ), 1942 թ.ի Փետրուարի 20 – 1948 թ.ի Յունուարի 11-ը:

Մինչեւ 1938 թ.ի Փետրուար ամիսը Լիբանանի և Սուրիոյ հայ համայնավարները ունեցած են ոչ մէկ տպագիր թերթ: Մինչեւ այդ թուականը, եւ աւելի ուշ թուականներու, զանազան ընդյատակեայ գաղտնի թերթեր լոյս ընծայած են անոնք, ընդհանրապէս խմորատիպ կամ մեքենագիր բազմագրուած, որոնց կեանքը եղած է շատ կարճ(45):

Այդ թերթերը եղած են՝

ՆՈՐ ՓԱՐՈՍ: Խմորատիպ: Պէյրութ, 1925: 24 էջ: Ա. թիւը լոյս տեսած է 1925 թ.ի Յունիսին, իսկ Բ. թիւը՝ Օգոստոսին: Խմբագիր՝ Յ. Մատէեան: Ապա՝ Մատէեան եւ ուրիշներ աքսորուած են դէպի Տէր-Զօրի կողմերը, ֆրանսական իշխանութիւններուն կողմէ, եւ հոն լոյս ընծայած են՝

ՍՊԱՐՏԱԿ: Խմորատիպ: Ռաքքա, 1927 թ.: Ա. թիւը՝ 1927 թ.ի Յունուարին սկիզբը: Բ. թիւը՝ Փետրուարին: Միայն 2 թիւ: Խմբ. Յրթ. Մատէեան:

---

44) «Նոր Փիւնիկ», Գ. տարի, 1926, Մարտ 27, թիւ (208):

45) Հայ համայնավարներու կողմէ հրատարակուած թերթերու մասին բաւական տեղեկութիւն կը հայթայթէ Յ. Մատէեան, (*Լիբանանի եւ Սուրիոյ Մէջ Լոյս Տեսած Մեր Մամուլի Պատմութենէն*, «Մեր Նշանաբանն է Յառաջ», 1964, Յուլիս 26, թիւ 31): Օգտագործելով հանդերձ հոն տրուած տեղեկութիւնները, յաւելումներ կատարեցինք անձնապէս կատարուած պրպտումներով՝ թէ հաւաքածոներ աչքէ անցընելով եւ թէ հարցուփորձելով այդ թերթերուն հետ առնչութիւն ունեցած անձերը: «Ժողովուրդի Ձայն»ի եւ «Մեր Նշանաբանն է Յառաջ»ի մասին աշխատասիրութիւն մը ունի Կ. Դալլաքեան (*Լիբանանահայ Դեմոկրատական Մամուլի Պատմութիւնից*, Երեւան, 1964): Դժբախտաբար, Դալլաքեանի գործին մէջ ալ կը պակսին որոշ մանրամասնութիւններ, թուականներ եւ անուններ:

Աքսորեալները փոխադրուած են Սուրիոյ Կամոս բերդը եւ հոն պատրաստած են՝

ՆՈՐ ԲԱՍՏԻՑԼ ձեռագիր թերթը, 1927 թ.ի Օգոստոսին։

ԿԱՐՄԻՐ ԱՐՇԱԼՈՅՍ։ Խմորատիպ։ Պէյրութ, 1931–32 թթ.։ 4 թիւ։ Խմբագրութեան պատասխանատու՝ Յրթ. Մատէեան, աշխատակիցներ՝ Ջատիկ (Շահէ) Տատուրեան, Յակոբ Տէր Պետրոսեան, եւն.։

ՄԱՐՏԱԿՈՉ։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Պէյրութ, 1934–35 թ.ի սկիզբը։ 4 թիւ միայն։ Ա. թիւը՝ 1934 թ.ի Յունիսին։ Խմբագիր՝ Յրթ. Մատէեան։ Նոյն անունով թերթ մըն ալ հետագային (1951–52 թթ.) լոյս տեսած է Հալէպ, Պարոյր Երէցեանի խմբագրութեամբ, կրկին մեքենագիր բազմագրուած։

Ուրեմն, լիբանանահայ համայնավարները, մինչեւ 1938 թ., դիմած են զանազան միջոցներու, իրենց ձայնը լսելի դարձնելու համար։ 1937 թ.ին, երբ Լիբանանի համայնավար կուսակցութիւնը կ՚ունենայ իր օրինաւոր օրկանը, Սաութ Էլ–Շաապը, հայերը, օգտուելով անոր արտօնագրէն, 1938 թ.ի Փետրուարի 6–ին կը հրատարակեն առաջին թիւը Ժողովուրդի Ձայն շաբաթաթերթին, որ 84 թիւ լոյս տեսնելէ ետք, 1939 թ.ի Հոկտեմբերի 1–ին կը դադրեցուի։ Վերջին թիւին մէջ կը հրատարակուի Ֆրանսական Բարձր Քոմիսարիայի 29 Սեպտ.ի 1939 թուակիր թիւ 258 հրամանագիրը, որ կ՚արգիլէր թերթին հրատարակութիւնը։ Աւելի ուշ, 1945 թ.ին, Փանոս Արամայիսեան կը գրէ. «Սարսափի այդ պայմաններուն տակ «Ժող. Ձայն»ը սկսաւ հրատարակուիլ ստորերկրեայ խմորատիպ՝ պզտիկ ծաւալով»(46)։

Ժողովուրդի Ձայն օրաթերթը կը սկսի լոյս տեսնել 1942 թ.ի Փետրուարի 20–ին, երբ Լիբանանի մէջ պարտուած էին վիշիականները եւ անոնց տեղ անցած՝ տը կոլականները։ Թերթը շարունակած է լոյս տեսնել մինչեւ 1948 թ.ի Յունուարի 11–ը։ Լիբանանի իշխանութիւնները արգիլած են անոր հրատարակութիւնը։

Ժողովուրդի Ձայն շաբաթաթերթի եւ օրաթերթի խմբագիրը եղած է Յովհ. Աղպաշեան։ Սկիզբը, կարճ շրջան մը, խմբագրութիւնը վարած են Յովհ. Ապաշեան եւ Յարութիւն Մատէեան։

---

46) «Ժող. Ձայն»ի բարեկամներուն, «Ժողովուրդի Ձայն», 1945, թիւ 1017: Փանոս Արամայիսեանի վերոյիշեալ տողերը կարդացողներ կրնան շփոթի մատնուիլ: Արդարեւ, երբ «Ժողովուրդի Ձայն» շաբաթաթերթը կը փակուի, «ստորերկրեայ խմորատիպ՝ պզտիկ ծաւալով» լոյս տեսնող թերթը «Ժող. Ձայն» չէ, այլ՝ «Սպարտակ», լոյս տեսած 1940–41 թ.ի կէսերը, խմբագիր՝ Յ. Մատէեան եւ Սեդրակ Ապանեան:

Ժողովուրդի Ձայն ամսագիրը (գրական-հասարակագիտական) օրաթերթին հետ զուգընթաց լոյս տեսած է 1943 թ.ի Յունուարին, Փետրուարին, Ապրիլին եւ Մայիսին, ընդամէնը՝ 4 թիւ(47): Ամսագրին աշխատակցած են՝ Հրանդ Տէվէճեան, Վահէ-Վահէ, Արշէն Աճէմեան, Արտաւազդ Սրբազան, Գրիգոր Քէշիշեան, Արխ Շաքլեան, Հրաչ Պուճիգանեան, եւն.: Խմբագիր՝ Յ. Աղպաշեան:

ՅԱՌԱՋ կամ ՄԵՐ ՆՇԱՆԱԲԱՆՆ Է ՅԱՌԱՋ (ԻԼԷԼ-ԷՄԱՄ), 1957 թ.ի Յունուարէն 1964 թ.ի Դեկտեմբերի 13:

ՅԱՌԱՋ Շաբաթաթերթ (գրական-հասարակական): 1965 թ.ի Հոկտեմբերի 10 – 1970 թ.ի Յունուարի 31:

Այս երկու «Յառաջ»ներու պարագան կը կարօտի լուսաբանութեան, որովհետեւ անոնք եղած են բոլորովին անջատ թերթեր, առանձին արտօնատէրերով եւ արտօնագրերով, տարբեր անուններով, առանձին խմբագիրներով, մէկը եղած է քաղաքական, միւսը՝ գրական-հասարակական:

Մատենագիտական ցանկեր պատրաստողներու եւ մամուլով զբաղողներու մօտ բացայայտ շփոթ մը գոյութիւն ունի այս երկու «Յառաջ»ներուն պարագային(48):

Ժողովուրդի Ձայն օրաթերթի դադրեցումէն ետք, մինչեւ 1957 թ.ը, հայ համայնավարներ արտօնագիր չունեցան քաղաքական կամ այլ թերթ հրատարակելու: 1957 թ.ին, օգտագործելով Նէսիպ Նըմըրի պատկանող Իլէլ-Էմամ (հայերէն՝ Յառաջ) արաբերէն թերթի արտօնագիրը, նոյն թուականի Յունուարի 6-ին լոյս կ'ընծայուի Յառաջ անունով շաբաթաթերթ մը, քաղաքական բովանդակութեամբ, 8 էջ (58×41 սմ.): Առաջին երկու թիւերը լոյս

---

47) Ա. Տէր Խաչատուրեան ակնարկելով «Ժողովուրդի Ձայն»ին՝ կը գրէ. «1938-39 թթ. եղած է շաբաթաթերթ, 1942-48 թթ. օրաթերթ: 1943 թ.ին լոյս տեսած է որպէս ամսաթերթ» (ԼՄՑՏ, էջ 272): Կը տրուի այն տպաւորութիւնը, թէ 1943 թ.ին օրաթերթը դադրած է եւ փոխարէն լոյս տեսած՝ ամսաթերթը:

48) Ա. Տէր Խաչատուրեանի համար գոյութիւն ունի 1957 թ. սկսեալ «Յառաջ» մը, որ կը շարունակէ լոյս տեսնել 1971 թ.ին (ԼՄՑՏ, էջ 294): Ա. Կիրակոսեան կը հայթայթէ մի քանի մանրամասնութիւններ. խմբագիր՝ Գ. Ադդարեան եւ հրատարակուած՝ 1957-1964 թթ.ուն, ինչպէս նաեւ կը յիշատակէ, որ 1957 թ.ի Յունուարին հրատարակուեր է «Մեր Նշանաբանն է Յառաջ» անունով (ՀԳՄՄ, էջ 123): Եդուարդ Գիւլբէկեան ալ շփոթի մատնուած է. կը յիշատակէ «Յառաջ» մը. 1957-1964, 1966 թթ.ուն, որուն արտօնատէրն է Նախլէ Մութրան եւ խմբագրութեան պատասխանատուն՝ Յովհ. Աղպաշեան, (**Armenian Press Directory**, **London, Harq publications, 1971, p. 21**):

կը տեսնենք Յառաջ շաբաթաթերթ անունով։ Պետութեան ազդարարութեան առջեւ, Գ. թիւէն սկսեալ կ'օգտագործուի Իլէլ-Էմամ անունը արաբերէն, որուն վրայ՝ հայերէնով՝ Մեր նշանաբանն է Յառաջ։ Սկիզբէն մինչեւ 1963 թ.ի Դեկտեմբերի 15-ը խմբագրութեան պատասխանատուն է Գառնիկ Ադդարեանը։ Այս, թերթին խմբագրութիւնը վարած է խմբագրական մարմին մը, սկիզբը՝ Յովհաննէս Աղպաշեանի եւ վերջին ամիսներուն՝ Յրթ. Մատէեանի գլխաւորութեամբ։ Պատասխանատու տնօրէն՝ Գասպար Տէրտէրեան (սկիզբը՝ Ապտալլա Հշէյմի)։

Թերթի արտօնատէրին ու անոր համախոհներուն մէկ կողմէ, միւս կողմէ՝ Լիբանանի համայնավար կուսակցութեան միջեւ ծագած տարակարծութիւններ պատճառ կը հանդիսանան Մեր Նշանաբանն է Յառաջ (Իլէլ-Էմամ) թերթի դադարեցումին, 1964 թ.ի Դեկտեմբերի 13-ին, 436 թիւ լոյս տեսնելէ ետք։

ՅԱՌԱՋ շաբաթաթերթ (գրական-հասարակական)։

Այս երկրորդ Յառաջը բոլորովին տարբեր թերթ մըն է։ Միւսին հետ միակ հասարակաց գիծը՝ համայնավարներու կողմէ լոյս ընծայուիլն է։ Արտօնատէրն է՝ Նախլէ Մութրան։ Արտօնագիրը առնուած է ուղղակի Յառաջ անունով, այսինքն՝ նոր արտօնագիր մըն է։ Թերթը քաղաքական արտօնագիր չունի, այլ՝ գրական-հասարակական։ Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1965 թ.ի Հոկտեմբերի 10-ին։ Ընդհանրապէս լոյս տեսած 8 էջով (41×28.5 սմ.)։ Ունեցած է խմբագրական կազմ։ Պատասխանատու տնօրէնը եղած է Գասպար Տէրտէրեան, իսկ խմբագրութեան պատասխանատուն՝ Յովհ. Աղպաշեան։ Ա. տարին լոյս տեսած է 52 թիւ, Բ., Գ. եւ Դ. տարիները՝ 44-ական թիւ։ Ժամանակաւորապէս կը դադրի 1969 թ.ի Հոկտեմբերի 19-ին։ Աւելի ուշ, 1970 թ. Յունուարի 31-ին լոյս կը տեսնէ թիւ մը եւս (Ե. տարի, թիւ 1), որ կը հանդիսանայ վերջին թիւը։

ԿԱՆՉ շաբաթաթերթ։ Պէյրութ, 1971 թ.ի Փետրուարի 20-էն սկսեալ։ 8 էջ (45×30 սմ.)։ Լոյս կը տեսնէ լիբանանեան Ալ-Նիտէ արաբական թերթի որպէս յաւելուած։ Խմբագրութեան պատասխանատուն է՝ Յրթ. Մատէեան։

Բ. ԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ

ՆՈՐ ՈՒՂԻ (Պարբերաթերթ)։ Պէյրութ, 1945–1947 թթ.։ 1945 թ.ին լոյս տեսած՝ 4 թիւ, 1946 թ.ին՝ 6 թիւ, իսկ վերջին թիւը՝ 1947 թ.ին(49)։

---

49) «Նոր Ուղի»ի վերջին թիւը՝ թիւ 11-ը (1947 թ.) ընդհանրապէս մո-

Խմբագրական մարմնին անդամներն են՝ Գր. Սիսուան, Գր. Քէչիշեան, Երթ. Գայայեան, Հրաչ Պուճիգանեան եւ Վարսենիկ Պօյաճեան։ Վերջին թիւը խմբագրած են՝ Գր. Սիսուան, Երթ. Գայայեան եւ Փանոս Զագրեան։

Նոր Ուղին *դադրած է խմբագիրներուն Հայաստան գաղթով։ Անուղղակի կերպով հանդիսացած է շարունակութիւնը* Ժողովուրդի Ձայն *ամսագրին, որ գրական բովանդակութեամբ լոյս տեսած էր* 1943 *թ.ին։*

Նոր Ուղին *ունեցած է ծանօթ գրողներէ բաղկացած աշխատակիցներու խմբակ մը։ Թերթի խմբագիրներուն կողքին, անոր աշխատակցած են՝ Վահէ-Վահեան, Աբրահամ Ալիքեան, Ստ. Ալաջաջեան, Յովհ. Աղպաշեան, Արամ Արման, Անդրանիկ Թէրզեան, Ս. Ապաճեան եւ ուրիշներ։ Ունեցած է նաեւ արաբ աշխատակիցներ, որոնց գրութիւնները տրուած են թարգմանաբար։*

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ *(Գրական եւ գիտական պարբերագիրք)։ Պէյրութ,* 1974 *թ., Ա. պրակ։ Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ։ Հրատարակիչ՝ Գ. Աֆարեան*(50)։

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ (1950 *թ.ի Նոյեմբեր –* 1954 *թ.ի Յունիս)։*

ՄՇԱԿՈՅԹ. Գիրք Գրականութեան եւ Արուեստի (1954 *թ.ի Սեպտեմբեր –* 1955 *թ.ի Օգոստոս)։*

ԳԻՐՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ (1955 *թ.ի Դեկտեմբեր –* 1956 *թ.ի Հոկտեմբեր,* 1959 *թ.ի Յունուար –* 1959 *թ.ի Հոկտեմբեր)։*

ՑԱՌԱՋ–ԳՐԱԿԱՆ (1961 *թ.ի Մարտ –* 1964 *թ.ի Մայիս)։*

ԷՋԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ (1965 *թ.ի Յունուար –* 1972 *թ.ի Մարտ)։*

Վերոյիշեալ բոլոր գրական պարբերաթերթերը, տարբեր ժամանակներու մէջ, եղած են հայ համայնավար գրողներու եւ մտաւորականներու գրական, հասարակական ու մշակութային յօդուածներու հանդիսարանը։ Անուններու յաճախակի փոփոխութիւնը, հրա-

ռացութեան տրուած է։ Ա. Տէր Խաչատուրեան կը յիշատակէ 1945–46 թթ. (*ԼՄՑՏ*, էջ 294 եւ *ԼՄ*)։ Յ. Պետրոսեանն ալ նոյն թուականները կու տայ (*Հայ Պարբ. Մամուլի Բիբլիոգրաֆիա*, հ. 2, էջ 523)։ Միայն Ա. Կիրակոսեանն է որ կու տայ ճշգրիտ թուականը եւ կը յիշատակէ 11 թիւ լոյս տեսած ըլլալը (*ՀՊՄՄ*, էջ 409–410)։

50) Ա. Տէր Խաչատուրեան *Սուրբ Մեսրոպ*ի համար կ'ըսէ՝ «անթուական... 1940–ական թուականներուն» (*ԼՄՑՏ*, էջ 295 եւ *ԼՄ*)։

տարակութեան հերթականութեան անկանոնութիւնը, նոր խմբագիրներու նշանակումը, չափի, ծաւալի, կողքի փոփոխութիւնները, մանաւանդ հերթական թիւի բացակայութիւնը յառաջացուցած են շփոթ(51)։

Ա. Տէր Խաչատուրեան, որուն ներկայացուցած ցանկը կարելի է համարել եղածներուն մէջ նուազ թերութիւններ ունեցողը, այս կացութեան առջեւ կը գրէ. «Անուններու այս փոփոխումը ի՞նչ նպատակով կատարուած է՝ մեզի համար կը մնայ անյայտ»(52)։

Բ. Աշխարհամարտի աւարտէն քանի մը տարի ետք, Լիբանանեան իշխանութիւններուն կողմէ դադրեցուած են Լիբանանի համայնավար կուսակցութեան հրատարակած թերթերը։ Կուսակցութիւնը պաշտօնական ճանաչում չէ ունեցած։ Ուստի, ինչպէս համայնավար կուսակցութիւնը, նոյնպէս ալ հայ համայնավարներ, փորձած են զանազան ձեւերով, միջոցներով ունենալ իրենց թերթը կամ թերթերը։ Երբեմն լոյս ընծայուած են գաղտնի թերթեր։ Յաճախ դիմուած է այլ ձեւերու։ Ի չգոյէ օրինական արտօնագրի, ամսագրի, պարբերաթերթի, եւն.ի փոխարէն օգտագործուած են «Ժողովածու», «Գիրք գրականութեան եւ արուեստի», «Էջեր» բացատրութիւնները, քանի որ նոյն անունով ու կանոնաւոր հերթականութեամբ լոյս տեսնող թերթերն են որ պաշտօնական արտօնագիր ունենալու պարտադրանքին տակ են։ Այս է նաեւ հիմնական պատճառը, որ շատ յաճախ հերթականութիւնը նշող թիւերն ու թուականները չեն յարգուած։

Մատենագիտական մտահոգութիւններէ առաջնորդուած, ինչպէս նաեւ գրադարաններու, մատենագիտական ցանկեր եւ ուսումնասիրութիւններ պատրաստողներու գործը դիւրացնելու նպատակով, պէտք տանք ամբողջական ցանկը վերոյիշեալ գրական թերթերուն, հաղորդելով նաեւ այդ թերթերուն հետ առնչուող մանրամասնութիւններ։

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ Գրականութեան եւ Արուեստի։ Պէյրութ, 1950 թ.ի Նոյեմբեր – 1954 թ.ի Յունիս։ Էջերու թիւը տարուբերած է 88–206–ի միջեւ (21×15 սմ.)։ Լոյս տեսած 17 թիւ։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Պետրոս Մինասեան։

---

51) Յ. Պետրոսեան, որուն գիրքը լոյս տեսած է 1957 թ.ին, կը յիշատակէ միայն «Մշակոյթ»ը, որուն հրատարակութեան թուականը կը նշէ 1955 թ.ը, որ սխալ է (*Հայ Պարբ. Մամուլի Բիբլ.*, հ. 2, էջ 560)։ Թուականներու, խմբագիրներու եւ հրատարակուած հատորներու թիւին շուրջ ակներեւ շփոթ եւ սխալ տուեալներ կան նաեւ Ա. Կիրակոսեանի գործին մէջ (*ՀՊՄՄ*, էջ 247, 285 եւ 391)։

52) *ԼՄՅՏ*, էջ 282–283։

ժողովածուի 17 թիւերը լոյս տեսած են հետեւեալ թուական-ներուն․

1950 թ․ – Նոյեմբեր (թիւ 1)։

1951 թ․ – Յունուար (թիւ 2), Մարտ (թիւ 3), Յունիս (թիւ 4), Օգոստոս (թիւ 5), Հոկտեմբեր (թիւ 6), Դեկտեմբեր (թիւ 7)։

1952 թ․ – Փետրուար (թիւ 8), Մայիս (թիւ 9), Յուլիս (թիւ 10), Հոկտեմբեր (թիւ 11)։

1953 թ․ – (թիւ 12, ամսաթիւ չկայ), Մայիս (թիւ 13), Յու-նիս (թիւ 14), Հոկտեմբեր (թիւ 15)։

1954 թ․ – (թիւ 16, ամսաթիւ չկայ), Յունիս (թիւ չէ յիշա-տակուած, սակայն պէտք է ըլլայ թիւ 17)։

Այս՝ մէկ քանի ամիս ետք, ժողովածուն սկսած է լոյս տես-նել նոր անունով՝

ՄՇԱԿՈՅԹ (Գիրք Գրականութեան եւ Արուեստի)։ Պէյրութ, 1954 թ․ի Սեպտեմբեր – 1955 թ․ի Օգոստոս։ 96 էջ (21×15 սմ․)։ Ընդամէնը՝ 5 թիւ։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Գառնիկ Ադդարեան։

Մշակոյթի հինգ թիւերը լոյս տեսած են հետեւեալ թուա-կաններուն․

1954 թ․ – Սեպտեմբեր եւ Նոյեմբեր ամիսներուն։

1955 թ․ – Յունուար, Ապրիլ եւ Օգոստոս ամիսներուն։

Մշակոյթը հինգ թիւ լոյս տեսնելէ ետք կը դառնայ՝

ԳԻՐՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ։ Նոյն չափն ու ծա-ւալը կը պահպանուին։ Պատասխանատու խմբագիրը կրկին Գառնիկ Ադդարեանն է։ Լոյս կը տեսնէ 4 թիւ։

1955 թ․ – Դեկտեմբերին։

1956 թ․ – Ապրիլ, Յուլիս եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն։

1956 թ․ի Հոկտեմբերէն ետք, մինչեւ 1959 թ․ի սկիզբը կը դադրի։ 1959 թ․ի Յունուար ամիսէն սկսեալ կը վերահրատարակուի Գեղամ Լ․ Սեւանի խմբագրութեամբ։ Անունը կը մնայ նոյնը։ Լոյս կ'ընծայուի երեք թիւ։

1959 թ․ – Յունուար, Մայիս եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն։

Գեղամ Սեւանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած Հոկտեմբերի թիւը՝ պահելով հանդերձ Գիրք Գրականութեան եւ Արուեստի ա-նունը, կողքին վրայ ունի մեծատառ Յառաջ–Գրական (Իլէ–Ֆմամ) անունը(53)։

---

53) Ա․ Տէր Խաչատուրեան կը յիշատակէ «Յառաջ» անունով թերթ մը եւ որպէս խմբագիր՝ կու տայ Գեղամ Սեւանի անունը (*ԼՄՑՏ*, էջ 283)։ Ինչպէս կը տեսնուի, նման բան գոյութիւն չունի։

Այս կրկին շուրջ մէկուկէս տարուան դադար մը եւ նոր անունը կ՚ըլլայ՝

ՅԱՌԱՋ–ԳՐԱԿԱՆ(54)։ *Գրեթէ ամսագրի կանոնաւորութեամբ լոյս տեսած է* 1961 *թ.ի Մարտէն մինչեւ* 1964 *թ.ի Մայիսը*, 12–20 *մեծադիր էջերով* (41×28 *սմ.*)։ *Ունեցած է խմբագրական կազմ մը, սակայն խմբագրական աշխատանքները վարած են՝ Գասպար Տէրտէրեան եւ Պետրոս Մինասեան։ Լոյս տեսած՝* 26 *թիւ*, Մեր Նշանաբանն է Յառաջ *շաբաթաթերթի որպէս գրական յաւելուած, օգտագործելով* Իլէլ–Ճմամ *թերթի արտօնագիրը։*

1961 *թ. – Մարտ, Ապրիլ, Մայիս, Յունիս, Յուլիս, Օգոստոս–Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր։*

1962 *թ. – Յունուար–Փետրուար, Մարտ–Ապրիլ, Մայիս, Յունիս, Յուլիս, Օգոստոս–Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր։*

1963 *թ. – Յունուար, Փետրուար, Մարտ–Ապրիլ, Յուլիս, Օգոստոս, Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր։*

1964 *թ. – Յունուար, Փետրուար–Մարտ, Ապրիլ–Մայիս։*

Յառաջ–Գրական *լոյս չէ տեսած* 1963 *թ.ի Մայիսին, Յունիսին եւ Դեկտեմբերին։ Երբ ստեղծուած տարակարծութիւններու պատճառով կը դադրի* Մեր Նշանաբանն է Յառաջ (Իլէլ–Ճմամ) *քաղաքական շաբաթաթերթը, կը դադրի նաեւ անոր գրական յաւելուածը հանդիսացող* Յառաջ–Գրականը։

1965 *թ.ին, կ՚որդեգրուի սկզբնական ձեւը եւ լոյս կը տեսնէ՝*

ԷՋԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ։ 1965 *թ.ի Յունուարէն* – 1972 *թ.ի Մարտ*։ 64–128 *էջ* (24×17 *սմ.*)։ *Լոյս տեսած՝* 14 *թիւ։ Խմբագրութեան պատասխանատու՝ Գառնիկ Աղդարեան։ Վերջին երկու թիւերը* – 1970 *թ.ի Դեկտեմբեր եւ* 1972 *թ.ի Մարտ* – *խմբագրած է Արմէն Դարեան։*

1965 *թ. – Յունուար, Մարտ, Յունիս, Դեկտեմբեր։*

1966 *թ. – Ապրիլ, Հոկտեմբեր։*

1967 *թ. – Փետրուար, Մայիս, Սեպտեմբեր։*

1968 *թ. – Մարտ, Սեպտեմբեր։*

1969 *թ. – Ապրիլ։*

---

54) Ա. Տէր Խաչատուրեան երբեք չի յիշատակեր այս թերթը։ Ա. Կիրակոսեան, կը յիշատակէ 1961–67 թթ.ուն լոյս տեսած «Յառաջ–Գրական» մը, որուն խմբագիրները եղած են՝ Գ. Մինասեան, Բ. Մինասեան (*ՀՊՄՄ*, էջ 123)։ Թուականը պէտք է ըլլայ՝ 1961–64 եւ խմբագիրներուն անունը՝ Գ. Տէրտէրեան, Պ. Մինասեան։

1970 *Թ. – Ամիսը չէ յիշատակուած, սակայն լոյս տեսած՝ Դեկտեմբերին:*

1972 *Թ. – Մարտ:*

Անկախ սովետահայ, արաբ եւ օտար գրողներու բերած մասնակցութենէն, բազմաթիւ հայ գրողներ, զանազան ժամանակներու մէջ, աշխատակցած են վերոյիշեալ թերթերուն: Այդ գրողներէն շատեր հետագային հրատարակած են առանձին հատորներ: Ստորեւ աշխատակիցներու ցանկ մը. Ա. Դարեան, Գ. Ազգարեան, Գեղամ Սեւան, Պետրոս Մինասեան, Թ. Թորանեան, Լեւոն Վարդան, Յ. Սարգիսեան, Արամ Երեմեան, Հրաչ Զարդարեան, Ա. Նաճարեան, Նշան Շահէն, Սարգիս Վահագն, Յրթ. Լաչինեան, Ժոզէֆ (Վահրամ) Հաճեան, Մ. Գուշագճեան, Յրթ. Մաթեան, Յակոբ Գույումճեան, Սիրան Սեզա, Վահէ-Վահեան, Տիգրան Վարժապետեան, Յ. Աղպաշեան, Սեդրակ Ապաճեան, Զարեհ Որբունի, Սմբատ Փանոսեան, Գալուստ Խանենց, Վահրամ Մավեան, Վահէ-Հայկ, Յակոբ Յ. Ասատուրեան, Պէպօ Սիմոնեան, Յ. Նորունի, Երուանդ Կոպէլեան, Հրանդ Գանդրունի, Գ. Տէրտէրեան, Ս. Արմէն, Յրթ. Պէտոյեան (Ցոլակ Մեսրոպեան), Գ. Երէցեան, Յ. Պօղոսեան, եւն.:

ՅԱՅԳԱԼՈՅՍ (Պարբերաթերթ Գրականութեան եւ Գեղարուեստի): Լոյս տեսած՝ 4 *թիւ* (25×17 *սմ.): Ա. թիւը՝* 1951 *թ.ին, Բ. եւ Գ. թիւերը՝* 1952 *թ.ին, Դ. թիւը՝* 1953 *թ.ին: Խմբագիր՝ Ա. Պիլէզիկճեան:*

ԱՐԱՐԱՏ ԳՐԱԿԱՆ: 1956 *թ.ի Յունուարէն սկսեալ մեծադիր էջերով լոյս կը տեսնէ* 15 *թիւ, որպէս երկշաբաթաթերթ:* 1956 *թ.ի Նոյեմբերէն –* 1963 *թ.ի Մայիսը (Ա.–Դ. տարի) լոյս կը տեսնէ գըրքոյկի ձեւով* (24×17 *սմ.): Ընդամէնը՝* 40 *թիւ (յաճախ միացեալ թիւեր): Ընդհանրապէս անկանոն լոյս տեսած է:* 1961 *թ.ին լոյս տեսած է ոչ մէկ թիւ: Խմբագիրներ՝ Յ. Նորունի, Հ. Գանդրունի, Պ. Սիմոնեան:* 1963 *թ.ի Մայիսին դադրած է:*

Արարատ Գրականը *վերահրատարակուած է* 1964 *թ.ի Մայիսի* 15*–ին, մեծադիր* 16 *էջերով* (45×30 *սմ.), որպէս Ե. տարի: Լոյս տեսած է* 11 *թիւ, մինչեւ* 1965 *թ.ի Մարտի* 15*–ը: Ինչպէս կը տեսնուի, վերջին շրջանի* 11 *թիւերը լոյս տեսած են կանոնաւորաբար, ամիսը անգամ մը: Վերջին երկու թիւերուն վրայ սխալմամբ գըրուած է Ժ. տարի, Ե. տարուան փոխարէն: Վերջին* 11 *թիւերը ունեցած են խմբագրական մարմին մը, բաղկացած հետեւեալներէն. Յ. Նորունի, Ե. Գարաճեան, Ա. Գազանճեան (Ա. Վանատուր), Պ. Սիմոնեան, Շ. Մոլոյեան (Մ. Շուշիկ)*(55):

55) «Արարատ–Գրական»ի վերջին 11 թիւերը, որոնք առանձին շրջան մը կը

ԵՐԳԻԾԱԳԻՐՔ։ Պէյրութ, անթուական, սակայն լոյս տեսած՝ 1961 թ·ին(56)։ 40 էջ (24×17 սմ·)։ Խմբագիր՝ Վարուժան Ճինպաշեան(57), պատասխանատու՝ Սարգիս Ս· Սարգիսեան։

7–Ը ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ։ Անթուական, սակայն լոյս տեսած՝ 1963 թ·ին, Պէյրութ, Տպ· Հայկ։ 48 էջ (24×17 սմ·)։ Կազմողն է՝ Վարուժան Ճինպաշեան։ Ինչպէս անունը ցոյց կու տայ, հաւաքածոյ մըն է, որ կը բովանդակէ եօթ պատմուածքներ, եօթ տարբեր հեղինակներու կողմէ գրուած։ Պատմուածքներու այս հատորը կարելի չէ թերթ կամ պարբերաթերթ համարել։ Այլապէս՝ տասնեակներով գրականութեան հաւաքածոներ հարկ պիտի ըլլար անցընել պարբերական մամուլի նուիրուած մատենագիտական ցանկերու եւ աշխատասիրութիւններու մէջ(58)։

ԱՌԱԳԱՍՏ (Հանդէս՝ Գրականութեան եւ Արուեստի)։ Պէյրութ, անթուական, սակայն լոյս տեսած՝ 1963 թ·ի սկիզբը(59)։ 64 էջ (24×17 սմ·)։ Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ։ Հրատարակիչ՝ Յակոբ Թ· Նազարենց։ Պատասխանատու քարտուղարուհի՝ Անահիտ Յարութիւնեան։

Գ· ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ

Լիբանանահայ նորագոյն գաղութի կազմութեան առաջին տարիներուն իսկ, սկսած 1921 թուականէն, արդէն աշակերտական մամուլ գոյութիւն ունի Լիբանանի մէջ։ Եթէ առաջին օրերուն, աշակերտական թերթերը ձեռագիր էին եւ կամ խմորատիպ, ժամանակի թաւալքին հետ անոնք կը դառնան տպագիր։ Այսօր, լիբանանահայ մամուլի ներկայացուցած թիւին շուրջ մէկ երրորդը կը կազմեն ա-

---

կազմեն, յիշատակութեան չեն արժանացած նախապէս։ Միայն Ա· Կիրակոսեան կը յիշատակէ 1947–1965 թուականը, որ բոլորովին անճիշդ է (ՀՊՄՄ, էջ 215)։

56) Ըստ Ա· Տէր Խաչատուրեանի՝ «անթուական, սակայն 1961–62 թուականներուն լոյս տեսած» (ԼՄՑՏ, էջ 292 եւ ԼՄ)։

57) Նոյն անձը եղած է նաեւ խմբագիրը «Իշամեղու Երգիծագիրք»ի, թիւ 1–ի, կրկին անթուական, սակայն լոյս տեսած՝ 1958 թ·ին, 24 էջ (28·5x22 սմ·)։ Արտօնագիր չունենալուն, դադրած է «Իշամեղու»ն։ 1961 թ·ին լոյս տեսած «Երգիծագիրք»ը, որուն կողքի շապիկին վրայ կայ իշամեղուի մը նկարը, կարելի է հաշուել թիւ 2–ը։

58) Ա· Տէր Խաչատուրեան «7–ը պատմուածքներ»ը (կը գրէ՝ «Եօթը պատմուածքներ) կը համարէ պարբերաթերթ, որուն հրատարակութեան թուականը անծանօթ է (ԼՄՑՏ, էջ 292 եւ ԼՄ)։

59) Ըստ Ա· Տէր Խաչատուրեանի՝ 1962 թ·ին (ԼՄՑՏ, էջ 291 եւ ԼՄ)։

չակերտական հրատարակութիւնները, ընդհանրապէս պարբերաթերթի եւ տարեգիրքի ձեւով լոյս տեսնող։ Կարգ մը պարագաներու, դպրոցական թերթերը ունեցած են եւ ունին աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմեր, ընդհանրապէս հայ գրականութեան դասատուին հսկողութեան տակ։ Դպրոցական կարգ մը թերթեր, որպէս խմբագիր ունին տնօրէնը կամ ուսուցիչներէ կազմուած խմբագրական մարմին մը։ Ուստի, մատենագիտական աշխատասիրութիւններու մէջ, զգուշանալու է խմբագրական կազմ կամ խմբագիրներու անուններ տալէ, նկատի ունենալով որ անոնք շատ յաճախ, նոյնիսկ տարուէ տարի, փոփոխութիւններ կը կրեն։

ՆՈՐ ԴԱՐ։ Նահր Իպրահիմ (Լիբանան), 1923 *Թ.։ Խմորատիպ, մէկ թիւ*(60)։

ՏՈՒՆ (Աշակերտական ամսագիր)։ Հրատ. Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի։ 1922 *Թ.ի Սեպտեմբերէն –* 1925 *Թ.ի Յունիսը։ Գրեթէ կը բոլորէ երեք տարի եւ լոյս կը տեսնէ կանոնաւորաբար։* 18-*րդ թիւէն սկսեալ* Տունի *հրատարակութեան գործերը կը ստանձնէ որբանոցէն ներս ստեղծուած Գրական Ակումբը։* Տունը *լոյս կը տեսնէ մինչեւ Որբանոցին փակումը*(61)։

1925 *Թ.ին լոյս կը տեսնէ* Տունի *միացեալ թիւ մը* (29–33), *Յունուար–Մայիս ամիսներուն համար,* 40 *էջ, նկարազարդ։ Յունիսին թիւ մըն ալ լոյս կը տեսնէ (թիւ* 34), *եւ յաջորդ ամիս կը փակուի որբանոցը եւ կը դադրի* Տունը։

ՍԻՓԱՆ (Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի)

Սիփանի *անդրանիկ թիւը լոյս տեսած է* 1925 *Թ.ին, երբ հաստատութեան անունն էր Հայ Աւետարանական Մանչերու Վարժա-*

---

60) Ա. Տէր Խաչատուրեան միայն անգամ մը կը յիշատակէ «Նոր Դար»ի հրատարակութեան թուականը – 1924 թ. («Ազդակ», 1960, Սեպտ. 24)։ Իսկ աւելի ուշ պատրաստած ցանկերուն մէջ (*ԼՄՑՏ*, էջ 294 եւ *ԼՄ*) թուական չի յիշատակեր։ Եթէ նկատի ունենանք որ «Նոր Դար» Նահր Իպրահիմի որբանոցին թերթն էր, անպայմանօրէն ան լոյս տեսած պէտք է ըլլայ 1923 թ.ին, քանի որ որբանոցը հաստատուած է 1923 թ.ի գարնան, իսկ աշնան, մալարիայի համաճարակի պատճառով, փակուած է, եւ շուրջ 1200 որբերը փոխադրուած են Ճիպէյլ եւ Անթիլիաս (տես՝ Ղ. Տ. Պետրոսեան, *Որբին Գիրքը*, Պէյրութ, 1932, էջ 67)։

61) Ա. Կիրակոսեանի եւ Ա. Տէր Խաչատուրեանի համար «Տունը» լոյս տեսած է մինչեւ 1924 թ. (տես՝ *ՀՊՄՄ*, էջ 460, *ԼՄՑՏ*, էջ 295 եւ *ԼՄ*)։ Իսկ *Յուշամատեան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի* (Պէյրութ, 1969, էջ 155) հատորին մէջ կ'ըսուի. «Տուն»ի հրատարակութիւնը պիտի տեւէր երեք տարի լման, լոյս պիտի տեսնէին երեսուն վեց թիւեր, մինչեւ որբանոցի փակումը…»։ Ինչպէս տեսանք, «Տուն» միայն 34 թիւ լոյս տեսած է։

րան, որուն տնօրէնն էր՝ Պետրոս Քարծայր։ Դպրոցը կը գտնուէր Սըրսոք փողոցը(62)։

1949 *թ·ի Նոյեմբերի* 15–*էն սկսեալ լոյս կը տեսնէ մեքենագիր բազմագրուած մեծադիր էջերով* (33×21 *սմ·*)։ *Մինչեւ* 1951 *թ·ի Ապրիլ ամիսը՝* 9 *թիւ*։ *Նոյն տարուան Նոյեմբերին կը սկսի Գ· տարին եւ լոյս կը տեսնէ չորս թիւ*։ *Ապա՝ թիւ մը* 1952–53 *տարեշրջանին, ուրիշ մը՝* 1953–54 *տարեշրջանին (այս վերջին թիւին վրայ սխալմամբ գրուած է* 1952–53)։ *Ուրեմն՝ մեքենագիր բազմագրուած* 15 *թիւ* Սիփան *լոյս տեսած է* 1949 *թ·ի Նոյեմբերէն՝* 1954 *թ·ը, որպէս պարբերաթերթ*։

Առաջին տպագիր Սիփանը *լոյս կը տեսնէ* 1954 *թ·ի Յունիսին, Վեր· Տ· Խրլոբեանի տնօրէնութեան շրջանին*։ *Անոր վրայ ալ գըրուած է «պարբերաթերթ»*։

1958–59 *կրթական տարեշրջանին կը սկսի լոյս տեսնել* Սիփան *տարեգիրքը, մինչեւ* 1962 *թ·*։ *Ընդամէնը՝* 4 *գիրք*։

1962–63 *տարեշրջանին, Գոլէճի տնօրէնութեան եւ Հայերէնի բաժանմունքի որոշումով՝* Սիփանը *կը դառնայ եռամսեայ հրատարակութիւն եւ լոյս կը տեսնէ* 3 *թիւ* (24×17 *սմ·*)։ *Ա· թիւը,* 1962 *թ·ի Նոյեմբեր–Դեկտեմբերին, խմբագիր՝ Ա· Տէր Խաչատուրեան*։ *Բ· թիւը,* 1963 *թ·ի Ապրիլին, խմբագիր՝ Երուանդ Հ· Քասունի, իսկ Գ· թիւը, նոյն տարուան Յունիսին, խմբագիրներ՝ Կարօ Պետրոսեան եւ Ա· Տէր Խաչատուրեան*։

1963–64 *տարեշրջանէն սկսեալ* Սիփան *կրկին տարեգիրքի կը վերածուի*։ *Ա· տարին կը խմբագրէ Երուանդ Հ· Քասունի, իսկ* 1965 *թ·էն սկսեալ՝ տնօրէն Ջաւէն Մսըրլեան*։ *Կը շարունակէ լոյս տեսնել*։

---

62) «Սիփան»ի 1925 թ·ին հրատարակուած ըլլալուն մասին կ'անդրադառնայ տնօրէն վեր· Բիւզանդ Ռուպեան («Սիփան», 1952–53, էջ 1)։ Դժբախտաբար, յաւելեալ տեղեկութիւն կարելի չեղաւ ձեռք ձգել այդ շրջանի «Սիփան»ի մասին։ Վարժարանի այժմու տնօրէն՝ Ջաւէն Մսրլեանի կողմէ պատրաստուած «ծանօթագրութեան» մը մէջ կը կարդանք· «Պարբերականը 1925–էն 1955 խմորատիպ կամ մեքենագիր բազմագրեալ ձեւով հրատարակուած է, երկար ընդմիջումներով։ Սակայն 1947–1953 Պ· Խ· Գալուստեանի տնօրէնութեան շրջանին երէց աշակերտներու գործակցութեամբ հրատարակութիւնը եղած է աւելի կանոնաւոր»։ Ա· Տէր Խաչատուրեան կը յիշատակէ միայն «Սիփան» տարեգիրքը՝ սկսած 1964 թ·էն (*ԼՄՑՏ*, էջ 296 եւ *ԼՄ*)։ Ա· Կիրակոսեան կը յիշատակէ «Սիփան» պարբերաթերթ, 1954 եւ 1962–63 թթ·ուն, ինչպէս նաեւ «Սիփան» տարեգիրք, 1958–1967 թթ·ուն (*ՀՊՄՄ*, էջ 439)։

Նոյն վարժարանը ունի նաեւ մեքենագիր բազմագրուած բազմաթիւ հրատարակութիւններ.—

ԱՆԻ (Պարբերաթերթ պատմութեան ակումբի)։ Ա. թիւը լոյս տեսած 1965 թ.ի Փետրուարին։ Այս հրատարակուած թիւեր՝ Յունիս 1965, Մայիս 1966, Դեկտ. 1967, Մարտ 1969, Մարտ 1970, Մարտ 1971, Մարտ 1972, Ապրիլ 1973։

ԲԻՒՐԱԿԱՆ (Պարբերաթերթ գիտական ակումբի)։ Ա. թիւը լոյս տեսած 1965 թ.ի Յունուարին։ Այս հրատարակուած թիւեր՝ Յունիս 1965, Մարտ 1967, Մայիս 1971, Մայիս 1972, Յունիս 1973։

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ (Պարբերաթերթ Սուրբ Գրքի ակումբի)։ Հրատարակուած թիւեր՝ Մայիս 1970, Մայիս 1971, Մայիս 1972, Յունիս 1973։

ԳԱՌՆԻ (Հրատարակութիւն հայկական ակումբի)։ Հրատարակուած թիւեր՝ Յունուար 1964, Ապրիլ 1964, Դեկտեմբեր 1964, Ապրիլ 1965, Յունիս 1969, Յունիս 1970, Յունիս 1972։

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ (Պարբերաթերթ երաժշտութեան ակումբի)։ Ա. թիւը լոյս տեսած 1973 թ.ի Յունիսին։

ԱԽԹԱՄԱՐ։ Նոյն Գոլէճի ԺԱ. դասարանը, 1971 թ.ի Փետրուարին, ունեցած է իր պատի թերթը՝ Ախթամար անունով (1 թիւ)։ Իսկ նոյն տարուան Ապրիլին, «Ապրիլ 24» խորագրով լոյս ընծայուած է 12 մեծադիր էջանոց (50×35 սմ.) թերթ մը, որուն վերջին էջին վրայ գրուած է. «Հայ Աւետ. Գոլէճի աւարտական դասարանի մշակութային յանձնախումբ – «Ախթամար»»։ Խմբագիր՝ Վաչէ Պարսումեան։

Ասոնցմէ անկախ, նոյն Գոլէճի արաբական ակումբը, 1963 թ.ի Դեկտեմբերէն սկսեալ հրատարակած է Սաութ–Թուլլապը՝ արաբերէն լեզուով, իսկ անգլիական ակումբը՝ նոյն թուականէն սկսեալ՝ Փէէքը, անգլերէնով։

ՈՒՍԱՆՈՂ (Պարբերաթերթ Ազգային Սահակեան Բարձրագոյն վարժարանի)։ 1948 թ.ի Յունուարէն սկսեալ։ Ա. տարին լոյս տեսած՝ 4 թիւ(63)։

Ուսանողը կը հանդիսանայ դպրոցական տպագիր թերթերու ամենէն երկարակեացը։

ԱՐՓԻ (Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարանի)։ Պէյրութ, 1948–1949 կրթական տարեշրջանէն սկսեալ։ Եղած է մեքենագիր բազմագրուած թերթ։ Ա. թիւը՝ 1949 թ.ի

---

63) Ա. Տէր Խաչատուրեան եւ Յ. Պետրոսեան «Ուսանող»ի հրատ. թուականը կու տան 1949–ը, փոխանակ 1948–ի (տես՝ ԼՄՑՏ, էջ 294 եւ ԼՄ։ Յ. Պետրոսեան, Հայ Պարբ. Մամուլի Բիբլ., հ. 2, էջ 550)։

Յունուարին, Օր. Լ. Փանոսեանի գլխաւորութեամբ: Ապա՝ շարունակուած է 1953–1954 թթ.ուն: Շրջան մը դադրած է: Նոյն հաստատութենէն՝ 1960 թ.ին լոյս տեսած է տպագիր Հունձքը, *76 էջ (24×17 սմ.): Մէկ թիւ միայն: 1964 եւ 1965 թթ.ուն, լոյս տեսած է՝*

ԱՐՓԻ տարեգիրքը: Ա. տարին (1964 թ.) եղած է փոքրադիր, 48 էջ (24×17 սմ.): Բ. տարին (1965 թ.) մեծադիր, 64 էջ (27×21 սմ.):

Տարեգիրքերը խմբագրուած են հետեւեալ ուսուցիչներուն կողմէ. Գ. Գարապոյաճեան, Հ. Զալեան, Վ. Անթօեան:

Ապա՝ Արփին *կը սկսի լոյս տեսնել որպէս աշակերտական պարբերագիրք՝ 1965–66 կրթական տարեշրջանին, մինչեւ 1967: Լոյս կը տեսնեն 4 թիւեր, առաջին երեքը մեքենագիր բազմագրուած, վերջինը՝ բազմատիպ ձեռագիր (28×21 սմ.)(64):*

Նոյն վարժարանը վերջին տարիներուն ունեցած է մեքենագիր դասարանային թերթեր:

ՋԱՀԱԿԻՐ (Լսարանական ամսաթերթ Նշան Փալանճեան Ճեմարանի): 1951 թ.էն սկսեալ: Այժմ՝ պարբերաթերթ: Ա. տարին լոյս տեսած՝ 5 թիւ, խմորատիպ, մեծադիր (33×21 սմ.): 1952 թ.ին, թիւ 6–էն սկսեալ կը դառնայ տպագիր, փոքրադիր (24×17 սմ.):

ԼՈՅՍԻ ԺԱՌԱՆԳ (Պարբերաթերթ): Անթիլիաս, 1951 թ.ի Ապրիլ, Թիւ Ա.: Հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքի սաներու: Խմբագրական մարմին՝ Եղիա Նաճարեան եւ Սարգիս Համպոյեան: Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ, 29 էջ (33×22 սմ.), բացառիկ թիւ՝ նուիրուած Սրբոց Վարդանանց Նահատակութեան հազարհինգհարիւրամեակին: Մեքենագիր բազմագրուած(65):

ՆՈՒԻՐՈՒՄ (Պարբերաթերթ Հ. Բ. Ը. Մ.ի Յովակիմեան-Մանուկեան Երկրդ. Վարժարանի): 1953 թ.ի Մարտէն սկսեալ(66): Ա. տարին լոյս տեսած՝ 2 թիւ (Մարտ, Յուլիս), մեքենագիր բազմագրուած մեծադիր էջերով (33×21 սմ.): 1954 թ.էն սկսեալ՝ տպագիր, փոքրադիր (24×17 սմ.): 1966 թ.էն սկսեալ դարձած է տարեգիրք:

---

64) Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի, «Արփի»ն լոյս տեսած է «1953–54 թ.ին, 3 թիւ, եւ յետոյ վերահրատարակուած», իսկ «Արփի» տարեգիրքը՝ 1964 թ.ին, մէկ տարի միայն (*ԼՄՑՏ*, էջ 292 եւ 295, *ԼՄ*):

65) Միայն Ա. Կիրակոսեան կը յիշատակէ այս թերթը (*ՀՊՄՄ*, էջ 297):

66) Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի, «Նուիրում»ը սկսած է 1952 թ.էն (*ԼՄՑՏ*, էջ 294 եւ *ԼՄ*): Ըստ Եդուարդ Գիւլբէնկեանի՝ 1951 թ.ին (*Հայկական Մամուլի Ցուցակ*, Լոնտոն, 1971, էջ 51):

ԿԵՆԱՑ (*Տարեգիրք Կենաց Երկրորդական վարժարանի*)։ 1957–58 կրթական տարեշրջանէն սկսեալ։ 1963–1966 թթ.ուն լոյս տեսած է եռամսեաններու դրութեամբ, 9 թիւ։ Ապա կրկին՝ տարեգիրքի ձեւով, մինչեւ 1972։ 1973 թ.ին տարեգիրքին անունը եղած է Տաքեւ(67)։

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ։ 1962–63 տարեշրջանը կը հանդիսանայ Ա. տարին, լոյս կը տեսնէ՝ 4 թիւ, մեքենագիր բազմագրուած (29×21 սմ.)։ Բ. տարի թիւ 1–էն սկսեալ՝ տպագիր, փոքրադիր։ Մինչեւ թիւ 6 եղած է «պարբերագիրք Ազգ. Ցառաջ վրժ.ի շրջանաւարտից միութեան»։ Թիւ 7–էն (1966 թ.) սկսեալ՝ «Պարբերագիրք Ազգային Ցառաջ Գոլէճի»։ Թիւ 13–էն (1970 թ.) սկսեալ՝ «Տարեգիրք Ազգային Ցառաջ–Կիւլպէնկեան Գոլէճի»։

ԿԱՅԾ (*Հրատարակութիւն Նոր Բարձրագոյն Վարժարանի*)։ Պէյրութ, 1960 թ.ի Մայիսէն – 1964 թ.ի Հոկտեմբեր։ Ընդամէնը՝ 5 թիւ։ Խմբագիրները եղած են վարժարանի շրջանաւարտներ եւ բարձրագոյն կարգի աշակերտներ։ 5 թիւերը լոյս տեսած են հետեւեալ կարգով. Մայիս 1960, Մարտ 1961, Դեկտեմբեր 1962, Դեկտեմբեր 1963, Հոկտեմբեր 1964(68)։

ՆԱԽԱՍԱՐԴ (*Ուսանողական հանդէս Հայկազեան Գոլէճի*)։ 1962 թ.էն սկսեալ։ 1962–1963 թ.ին լոյս կը տեսնէ 4 թիւ։ 1964 թ.ին լոյս կը տեսնէ Նաւասարդ տարեգիրքը, որ կը դառնայ 5–րդ թիւը։ Վերստին լոյս կը տեսնէ 1968 թ.ի Մայիսին, 1969 թ.ի Մարտին եւ Ապրիլին։ Կրկին դադար մը, եւ 1973 թ.ին լոյս կը տեսնէ 9–րդ թիւ մը։

Նաւասարդը Հայկազեան Գոլէճի հայ ուսանողութեան միակ թերթն է, որ ամբողջութեամբ հայերէն բովանդակութիւն ունեցած է։ Ասկէ անկախ, Հայկազեանի ուսանողները – հայ թէ օտար – ունեցած են այլ թերթեր, որոնց խմբագիրներն ու աշխատակիցները եղած են բազմազգի։ Այդ թերթերն են.

---

67) Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի, «Կենաց»ը լոյս տեսած է 1960–1964 թթ.ուն, որպէս տարեգիրք (*ԼՄՑՏ*, էջ 296)։ Ըստ Ա. Կիրակոսեանի՝ 1957–1965 թթ.ուն (*ՀԳՄՄ*, էջ 314)։

68) «Կայծ»ը դադրած է լոյս տեսնելէ 1964 թ.ին։ Ա. Տէր Խաչատուրեան 1972 թ.ին լոյս տեսնող թերթերու ցանկին մէջ կը յիշատակէ զայն (տես՝ *Արտասահմանի Ներկայ Հայ Մամուլը* «Սփիւռքը Այսօր» Ցուցահանդէսի գրքոյկին մէջ)։ Ա. Կիրակոսեան «Կայծ»ի հրատարակութեան թուականը կը նկատէ 1960–63։ Ա. Կիրակոսեան կ'ընէ նաեւ այլ սխալ մը. եթէ թիւը լոյս տեսած է Մայիս ամսուն, կը խորհի թէ այդ տարուան 5–րդ համարն է ան, քանի որ Մայիսը 5–րդ ամիսն է (*ՀԳՄՄ*, էջ 309)։ Ա. Կիրակոսեան այս սխալը կը կրկնէ բազմաթիւ թերթերու պարագային։

CLARION – Նախապէս տեսանք։

SPECTRA – 1961 Թ.ի Դեկտեմբերէն – 1968 Թ.ի Յունիս։ Ընդամէնը՝ 22 Թիւ (30×22 սմ.)։

HAIGAZIAN ALUMNUS – Շրջանաւարտից վարչութեան կողմէ հրատարակուած, 1965 Թ.ի Մայիսին, տպագիր, 4 էջ (30×22.5 սմ.) եւ Թիւ մըն ալ 1969 Թ.ին, մեքենագիր բազմագրուած։

HAIGAZIAN HERALD – 1968–69 տարեշրջանէն սկսեալ (40×28 սմ.)(69)։ Ա. Թիւը 1969 Թ.ի Յունուարին։

1968–1970 ԹԹ.ուն Հայկազեան Հերըլտ–ի որպէս գրական յաւելուած լոյս կը տեսնէ Սփեքթրա մը, 3 Թիւ ընդամէնը, գրքոյկի ձեւով (24×17 սմ.)։

FOCUS – Պատկերազարդ տարեգիրք Հայկազեան Գոլէճի։ Սկսած է լոյս տեսնել 1971 Թ.ին։

ԾԱՂԿԱՁՈՐ (Ուսանողական պարբերաթերթ Սրբոց Քառասնից Մանկանց Ազգ. Բարձր. Վարժարանի)։ Անթուական, սակայն լոյս տեսած 1964 Թ.ին, մէկ Թիւ միայն։ 32 էջ (24×17 սմ.)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ ԼԵՒՈՆ ԵՒ ՍՈՖԻԱ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԳՈԼԷՃԻ։ Պէյրութ, 1965–1969 ԹԹ.։ Ընդամէնը՝ 5 գիրք (28×20 սմ.)։ 1969 Թ.էն ի վեր լոյս չէ տեսած։

ՑՈԼՔԵՐ (Տարեգիրք Հայ Աւետ. Շամլեան–Թաթիկեան Երկրդ. Վարժարանի)։ Պէյրութ, 1969 Թ.էն սկսեալ։ 1970–71 տարեշրջանին լոյս չէ տեսած։ Ցարդ՝ երեք գիրք (30×22 սմ.)(70)։

Դ. ԱՑԼԱՋԱՆ ԹԵՐԹԵՐ

ԺՊԻՏ (Երգիծաթերթ)։ Պէյրութ, 1928(71)։ Խմբագիր՝ Միհրան Նաճարեան։ 2 մեծադիր էջ։ Լոյս տեսած՝ քանի մը Թիւ։ Եղած

---

69) Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի՝ 1966 թ.էն սկսեալ (տես՝ *Արտասահմանի Ներկայ Հայ Մամուլը*)։

70) Եդուարդ Գիւլբէկեան կը յիշատակէ «Ցոլքեր»ը, սակայն թուականը կու տայ 1967 (*Հայկ. Մամուլի Ցուցակ*, էջ 43)։ Ա. Տէր Խաչատուրեան երկու առիթներով (*ԼՄՑՏ*, էջ 295 եւ *Արտ. Ներկայ Հայ Մամուլը*) կը յիշատակէ «Ցոլք» անունով պարբերաթերթ մը, որ գոյութիւն չունի։ Հաւանաբար կը շփոթէ 1969 թ.ին սկսած «Ցոլքեր» տարեգիրքին հետ։

71) «Ժպիտ»ի հրատարակութեան թուականը 1927–ը նկատող առաջին անձը հանդիսացած է Յովհ. Պետրոսեան (*Հայ Պարբ. Մամուլի Բիբլ.*, հ. 2, էջ 423)։ Իրմէ ետք, Ա. Կիրակոսեան (*ՀՊՄՄ*, էջ 286) եւ Ա. Տէր Խաչատուրեան (*ԼՄՑՏ*, էջ 293 եւ *ԼՄ*) կրկնած են Պետրոսեանի յիշատակած թուականը։ Ճշգրիտ թուա–

է Միհրան Նաճարեանի խմբագրած Սահակ-Մեսրոպ ամսաթերթի երգիծական յաւելուածը։ Թերթին գլխաւոր աշխատակիցը հանդիսացած է Յակոբ Թորոսեան, որ ստորագրած է Կ. Պիծակ ծածկանունով։

ՃԵՄ-ԱՐԻ (Պարբերաթերթ Հայ Ճեմարանի Արիներուն)։ Պէյրութ, 1938 թ․ի Յունուարէն-Մայիս։ Լոյս տեսած ընդամէնը 5 թիւ։ 12-16 էջ (21×14 սմ․)։ Պատասխանատու՝ Ն․ Զոլագեան(72)։

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂ (Պարբերաթերթ Հայ Համալսարանական Ուսանողներու Միութեան գրական յանձնախումբին)։ 1943 թ․ի Մայիսէն – 1944 թ․ի Յունիս։ Ընդամէնը՝ 3 թիւ։ Առաջին թիւը՝ մեքենագիր բազմագրուած, որուն վրայ Հայ Ուսանող անունը չէ յիշատակուած, այլ՝ Հ․Բ․Ը․Մ․ Հ․Ե․Ը․ Հ․Հ․Ո․Մ․։ Խմբագրութիւն՝ Գր․ Քէշիշեան, Ս․ Բերէնեան, Գ․ Գասպարեան, Վ․ Պօյաճեան։ Հ․ Բ․ Ը․ Միութեան Հ․ Ե․ Ընկերակցութեան Համալսարանական Ուս․ Միութեան թերթն է եղած(73)։

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ (Տեղեկատու Հայոց Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու)։ Անթիլիաս, 1950-1956 թթ․։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Մինչեւ 1954 թ․ խմբագիր եղած է Լեւոն Զէնեան։ Վերջին երկու տարիներուն՝ Մեսրոպ Էթարեան։ (33×21 սմ․)։ Ապա՝ լոյս տեսած Դրազարկ անունով։

ԴՐԱԶԱՐԿ (Պաշտօնաթերթ Հայց․ Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու)։ Անթիլիաս, 1961-62 թթ․։ Տպագիր։ Մեր Կեանքը-ին շարունակութիւնը հանդիսացած է։ Խմբագիր՝ Հ․ Վարդան Տէմիրճեան։ 1961 թ․ի Սեպտ․էն սկսեալ լոյս տեսած է 12 թիւ։ (27×20 սմ․)։

Դրազարկը, որպէս պարբերաթերթ դադրած է մինչեւ 1966 թ․ը։ 1967 թ․ին սկսած է լոյս տեսնել որպէս տարեգիրք։

կանը ըլլալու է 1928 թ․ի Յուլիսը։ Այս մասին վկայութիւն մը կայ Մ․ Նաճարեանի «Սահակ-Մեսրոպ» ամսագրի թիւ 9-ին մէջ (Ա․ տարի, 1928, Յուլիս)․ «Փնտռեցէք յետայսու «Սահակ-Մեսրոպ»ի յաւելուածական թիւը – Ժպիտի բաժին –, նոյն եւ շահեկան բովանդակութեամբ»։ Նախապէս լոյս տեսած «Սահակ-Մեսրոպ»ի այլ թիւի մէջ նման յայտարարութիւն չկայ։ Ուստի, հիմնուելով վերոյիշեալ մէջբերումին վրայ, հաստատօրէն կարելի է ըսել, թէ «Ժպիտ»ը, աւելի ճիշդ՝ «Ժպիտի բաժին»ի առաջին թիւը լոյս տեսած է «Սահակ-Մեսրոպ»ի 9-րդ թիւին հետ, այսինքն՝ 1928 թ․ի Յուլիսին։

72) Ըստ Ա․ Տէր Խաչատուրեանի «Ճեմ-Արի»ն լոյս տեսած է «1937, քանի մը թիւ» (տես՝ *ԼՄՑՏ*, էջ 293 եւ *ԼՄ*)։

73) Ըստ Ն․ Գասպարեանի «Հայ Ուսանող»ը լոյս տեսած է 1942-43 թթ․ուն («Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1961, թիւ 3-4, էջ 323)։ Ըստ Ա․ Տէր Խաչատուրեանի՝ 1943 թ․ին (*ԼՄՑՏ*, էջ 293)։

ԴՐԱԶԱՐԿ (*Տարեգիրք Հ. Ե. Կ. Դ.ի*)։ *Պէյրութ*, 1957–1971 *թթ.*։ *Լոյս տեսած*՝ 5 *գիրք* (24×17 *սմ.*)։ 1971 *թ.ի տարեգիրքին հրատարակութիւնը աւարտած է* 1973 *թ.ին*։ *Խմբագիր*՝ *Տիրայր Վրդ. Փանոսեան*(74)։

ՓԱՐՈՍ (*Երգիծաթերթ*)։ 1951 *թ.ի Յունուարէն – Յուլիսի* 19, 24 *թիւ*։ 1952 *թ.ի Յունուարէն – Յուլիսի* 31, 22 *թիւ*։

Արտօնատէր՝ *Բ. Տէր Գէորգեան*։ *Լոյս սկսած է տեսնել որպէս երկշաբաթաթերթ*։ 3–*րդ թիւէն*՝ *տասնօրեայ*։ *Թիւ* 10–24՝ *շաբաթաթերթ*։ *Ժամանակաւորապէս կը դադրի* 24–*րդ թիւէն* (*Յուլիսի* 19), *մինչեւ յաջորդ տարուան սկիզբը*։ *Վերստին լոյս տեսած*՝ 1952 *թ.ի Յունուարին*, *որպէս երկշաբաթաթերթ*։ *Թիւ* 30–*էն սկըսեալ*՝ *կրկին շաբաթաթերթ*, *մինչեւ դադրիլը*՝ 1952 *թ.ի Յուլիսի* 31–*ը*։ *Ընդամէնը*՝ 46 *թիւ* (30×22 *սմ.*)։ *Թիւ* 25–*էն սկսեալ խմբագիրը եղած է Պետրոս Քիրէջեան*(75)։

ՊՐԻՍՄԱԿ (*Անկախ շաբաթաթերթ*)։ 1951 *թ.ի Փետրուարէն – Սեպտեմբերի* 20, 29 *թիւ*։ 1952 *թ.ի Յունիսի* 19 – 1953 *թ.ի Յունուարի* 17, 23 *թիւ*։

Հիմնադիր՝ *Պարգեւ Պարսումեան*։ *Թիւ* 29–*էն ետք* (1951 *թ.ի Սեպտեմբերի* 20) *կը դադրի շուրջ տարի մը*։ *Ապա կը վերահրատարակուի* 1952 *թ.ի Յունիսի* 19–*ին*, *որպէս Բ. տարի*։ *Բ. տարուան առաջին թիւին վրայ գրուած է թիւ* 29, *փոխանակ*՝ 30–*ի*։ *Վերջնականապէս դադրած է*՝ 1953 *թ.ի Յունուարի* 17–*ին*։ *Ընդամէնը*՝ 52 *թիւ* (30×22 *սմ.*)(76)։

ԲԱՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (*Օրկան Լիբանանի բանուոր դասակարգի*)։ *Նոյն անունով արաբերէն լոյս տեսնող բանուորական թերթի նմանութեամբ*։ *Պէյրութ*, 1952 *թ.ի Մարտ–Ապրիլ ամիսներուն*, *ընդամէնը* 3 *թիւ*, *մեծադիր չորս էջ*։ *Խմբագիրներ*՝ *Պօղոս Թիւթիւնճեան եւ Գէորգ Տէր Նիկողոսեան*(77)։

---

74) Ա. Տէր Խաչատուրեան կը յայտնէ, թէ «Մեր կեանքը» լոյս տեսած է 1950–54 թթ.ուն (*ԼՄՑՏ*, էջ 294 եւ *ԼՄ*), իսկ «Դրազարկ» տարեգիրքը՝ միայն 1967–68 թթ.ուն, 2 թիւ (*ԼՄՑՏ*, էջ 295 եւ *ԼՄ*)։ Ա. Կիրակոսեանի համար «Դրազարկ» պարբերաթերթը լոյս է տեսած 1962 թ.ին (*ՀՊՄՄ*, էջ 259)։

75) Ա. Տէր Խաչատուրեան «Փարոս»ի հրատարակութեան թուական կու տայ 1951–ը միայն (*ԼՄՑՏ*, էջ 295 եւ *ԼՄ*)։ Ա. Կիրակոսեանի համաձայն՝ 1951–52 եւ զայն կը նկատէ «երգիծական երկշաբաթաթերթ» (*ՀՊՄՄ*, էջ 463)։

76) Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի՝ «Պրիսմակ» լոյս տեսած է 1951 Փետրուար – 1952 Դեկտեմբեր (*ԼՄՑՏ*, էջ 294 եւ *ԼՄ*)։

77) Ա. Տէր Խաչատուրեանը միակն է որ յիշատակած է այս թերթը։ 1961–ին (*Հայ Մամուլի Ցուցահանդէս*, էջ 17) եւ 1970–ին (*ԼՄ*) միայն թերթին անունը

ՎԱՐԱԳ (Եռամսեայ պարբերաթերթ Համավասպուրականի հայրենակցական միութեան): Պոսթըն, 1953 *թ.ի Ապրիլէն սկսեալ:*

1963 *թ.ի Յունուարէն սկսեալ մինչեւ* 1970 *թ.ի Յուլիսը* Վարագ *կը խմբագրուի եւ կը հրատարակուի Պէյրութի մէջ: Այսինքն՝ թիւ* 40–70: *Մինչեւ* 1967 *թ.ի Յուլիսը խմբագիրն է Վ. Փափազեան (Կոմս): Ապա՝ մինչեւ* 1970 *թ.ի Յուլիսը, թիւ* 58–70, *խմբագրութիւնը վարած է Խորէն Թութունճեան: Թիւ* 70–*էն ետք, թերթը շարունակած է լոյս տեսնել Պոսթըն*(78):

ՋԱՐԹՕՆՔ–ՍՓՈՐ (Շաբաթական յաւելուած Զարթօնք *օրաթերթի):* 1955 *թ.ի Փետրուարի* 14 – 1957 *թ.ի Նոյեմբերի* 18: *Լոյս կը տեսնէ* 140 *թիւ: Ապա, շուրջ մէկուկէս տարի դադրելէ ետք, կրկին լոյս կը տեսնէ* 1959 *թ.ի Փետրուարի* 23–*ին, վերջնականապէս դադրելու համար նոյն տարուան Յունիսի կէսին: Խմբագիրը եղած է Վարուժան Պետիկեան*(79):

ՍԻՆԷ ՎԷՊ: Պէյրութ, 1956 *թ.ի Հոկտեմբերին:* 30 *էջ* (29×22 *սմ.): Լոյս տեսած է որպէս երկշաբաթաթերթ: Երկրորդ թիւը լոյս կը տեսնէ միայն* 1957 *թ.ի Յունուարին*, 22 *էջ* (28×20 *սմ.), երրորդ թիւը՝ նոյն տարուան Ապրիլին*, 16 *էջ* (28×20 *սմ.):*

Առաջին թիւի պարագային, թէ՛ կողքին վրան եւ թէ ներքին էջերուն մէջ գրուած է Սինէ վէպ: *Երկրորդին կողքին վրայ գրուած է* Սինէ Աշխարհ, *երրորդին՝* Սինէ Սքոփ: *Սակայն երեքին ալ ներքին էջերուն մէջ միշտ* Սինէ վէպ *յիշատակութիւնը կայ: Վերջին թիւին մէջ գրուած է.* «Սինէ–վէպ*ի տէր եւ տնօրէն՝ Սարգիս Մագասճեան»: Թերթին հրատարակիչը այս ձեւին դիմած է, որովհետեւ թերթի պաշտօնական արտօնագիր չէ ունեցած*(80):

կը յիշատակէ: *ԼՄՑՏ* (էջ 292) կը գրէ. «1940–ական թուականներուն», Մինչդեռ լոյս տեսած է 1952 թ.ին:

78) Պէյրութ հրատարակուած եւ հրատարակուող բազմաթիւ թերթեր կան («Կարծիք», «Պապ–Ուխտի», «Ջուարթնոց», «Ծիրանի Գօտի», եւն.) որոնց չենք անդրադառնար: Սակայն, անոնք որ հոս հրատարակուած են եւ հոս խմբագրուած՝ կը յիշատակենք լիբանանահայ մամուլի մէջ: Ա. Տէր Խաչատուրեան յիշատակած է «Հայ Այնթապ»ը (*ԼՄՑՏ*, էջ 293), սակայն «Վարագ»ը՝ ոչ: Մինչդեռ նոյն սկզբունքէն մեկնած, պէտք էր յիշատակած ըլլար նաեւ այս:

79) Ա. Կիրակոսեան կը յիշատակէ 1955–59 թթ.ը, առանց այլ մանրամասնութիւններու (*ՀԳՄՄ*, էջ 80): Իսկ Ա. Տէր Խաչատուրեան նախ երբեք չի յիշատակեր 1959 թ.ի լոյս տեսած շրջանը, իսկ Ա. շրջանին համար կու տայ հետեւեալ անճիշդ թուականը. 1955 Փետրուար – 1957 Սեպտեմբեր (*ԼՄՑՏ*, էջ 292 եւ *ԼՄ*):

80) Ա. Տէր Խաչատուրեան, հիմնուելով կողքին վրայ գտնուող տարբեր ա–

اليقظة – ԱԼ-ԵԱՔԶԱ: Զարթօնք օրաթերթի շաբաթական յաւելուած, արաբերէնով: Պէյրութ, 1957 թ.ի Ապրիլ 17 – 1958 թ.ի Մայիս(81):

ՆՈՐ ՍԻՆԵՄԱ (Հրատարակութիւն Լիբանանահայ Գրական Շրջանակի): Լոյս տեսած՝ 2 թիւ. 1958 թ.ի Դեկտեմբերին, 52 էջ (24×17 սմ.) եւ 1959 թ.ի Մարտին (72 էջ): Խմբագրութեան պատասխանատու՝ Սարգիս Վահագն: Աշխատակիցներ՝ Լեւոն Թորոսեան, Զ. Մազաքեան, Եղիա Փիլաւճեան, Օ. Մարթայեան, եւն.(82):

ՀԱՅ ԱՆԹԷՊ (Պարբերաթերթ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան): 1960 թ.ի Ապրիլ–Յունիսէն սկսեալ, Միացեալ Նահանգներ: 1962 թ.ի Ապրիլին, թիւ 6–էն սկսեալ՝ կը հրատարակուի Պէյրութ: Թիւ 7–էն (1962 թ.ի Յուլիս) սկսեալ թերթը կը խմբագրուի նմանապէս Պէյրութի մէջ: Մինչեւ 1971 թ. Գրիգոր Պողարեանն է խմբագիրը: 1972 թ.ին խմբագիրը կ'ըլլայ Երուանդ Պապայեան: 1971 թ.էն սկսեալ թերթը կ'ունենայ նոր անուն – Նոր Այնթապ(83):

ԶԱՒԱՐԵԱՆ ՊՐԱԿ (Խմբագրուած եւ հրատարակուած Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Ուսանողական Միութեան կողմէ): Պէյրութ, 1961

ցուններու – «Սինէ-Վէպ», «Սինէ-Աշխարհ», «Սինէ Սքոփ» – վրայ, զանոնք կը նկատէ երբեք անջատ թերթեր (ԼՄՑՏ, էջ 295 եւ ԼՄ):

81) Ա. Տէր Խաչատուրեան «Ալ-Եաքզա»-ի հրատարակութեան թուականը կը նկատէ 1958 (ԼՄՑՏ, էջ 295 եւ ԼՄ):

82) Ա. Կիրակոսեան «Նոր Սինեմա»ն կը յիշատակէ եւ հրատարակութեան թուական կու տայ 1958–1959 եւ կը թուէ 2 թիւ, 1958 թիւ 12, 1959 թիւ 3, որովհետեւ առաջինը լոյս տեսած է Դեկտեմբերին եւ երկրորդը՝ Մարտին (նման սխալի մը անդրադարձանք նախապէս «Կայծ»ի պարագային) (ՀՊՄՄ, էջ 409): Կիրակոսեան այլ էջի մը մէջ (ՀՊՄՄ, էջ 436) կը յիշատակէ 1958 թ.ին լոյս տեսած «Սինեմա» անուն թերթ մը, շատ հաւանաբար զայն շփոթելով «Նոր Սինեմա»-ի 1958 թ.ի Դեկտեմբերի թիւին հետ: Իսկ լրագիրներու բաժնին մէջ ալ կը յիշատակէ «Նոր Սինեմա» պարբերաթերթ մը 1957–59 թթ.ուն: Ա. Կիրակոսեան 3 անգամ կ'անդրադառնայ նոյն թերթին, որպէս 3 տարբեր հրատարակութիւններ եւ երբեք անգամներուն ալ աններդաշնակ տեղեկութիւններ կը հայթայթէ: Դ. Շահլամեանն ալ կը յիշատակէ «Նոր Սինեմա» մը 1957–59 թթ.ուն (Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1964, թ. 3, էջ 161): Ե՛ւ Կիրակոսեան ե՛ւ Շահլամեան փոխանակ Գրական Շրջանակի կը գրեն՝ Գրական Շրջան: Ա. Տէր Խաչատուրեան նոյն կը յայտնէ, թէ «Նոր Սինեմա»ն լոյս տեսած է 1959 թ.ի Մարտին, 1 թիւ (ԼՄ), ապա՝ 1959 թ.ին, 2 թիւ (ԼՄՑՏ, էջ 294):

83) Ըստ Ա. Կիրակոսեանի (ՀՊՄՄ, էջ 325) եւ Ա. Տէր Խաչատուրեանի (ԼՄՑՏ, էջ 293), «Հայ Անթէպ»ը 1963-էն սկսեալ կը հրատարակուի Պէյրութ:

Թ.ի Յունիսէն – 1962 *Թ.ի Մայիս։ Ընդամէնը* 5 *Թիւ։ Մեքենագիր բազմագրուած* (33×21 *սմ.*)։

Վերահրատարակուած՝ 1967 *Թ.ի Ապրիլին, մինչեւ* 1969 *Թ., ընդամէնը՝* 3 *Թիւ։ Փոխան* Զաւարեան Պրակի, *վերահրատարակուածները կոչուած են՝* Պրակ Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Ուսանողական Միութեան(84)։

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ (Ամսաթերթ Հայ Աւետ. վարժարաններու Ուսուցչական Միութեան)։ Պէյրութ, 1963 *Թ.ի Յունուարի* 15 – 1964 *Թ.ի Յունիս։ Հիմնադիրը՝ Գ. Ինճէճիկեան. ունեցած է խմբագրական կազմ։ Մեքենագիր բազմագրուած* (28×22 *սմ.*)։ *Ընդամէնը՝* 12 *Թիւ*(85)։

ՄՇԱԿ (Պաշտօնաթերթ Լիբ. Ազգ. Վարժարաններու Ուսուցչական Միութեան)։ Պարբերագիրք։ Պէյրութ, 1964 *Թ.ի Նոյեմբեր* – 1965 *Թ.ի Մայիս։ Ընդամէնը՝* 6 *գիրք* (24×17 *սմ.*)։

ՌԱՀՎԻՐԱՅ (Պարբերագիրք Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութեան)։ Պուրճ Համուտ, 1966 *Թ.։ Ընդամէնը՝* 5 *Թիւ։* 32–64 *էջ* (24×17 *սմ.*)։ *Խմբագրական կազմ՝ Նշան վրդ. Քէհէեան, Դաւիթ Ց. Էվէրէկլեան, Պետրոս Թէրզեան, եւն.*(86)։

ՈՎԱՍԻՍ (Պարբերագիրք Բարդէն Սեւնի Պատանեկան Միութեան)։ Պէյրութ, 1964 *Թ.ի Մայիսին, Յունիս–Յուլիսին եւ* 1965 *Թ.ի Մարտին։ Առաջին երկուքը* 24–*ական էջ, երրորդը՝* 52 *էջ* (24×17 *սմ.*)(87)։

1964 *Թ.ի առաջին Թիւին մէջ գրուած է. «Բ. տարի Թիւ* 1 (13)»։ *Առաջին տարին կը համարուի* 1925 *Թ.ի Մարտի* 1–*էն սկսեալ Պէյրութ լոյս տեսած* Ովասիսը (*Օրկան Սուրիահայ պատանիներու*), *որ*

---

84) Ա. Տէր Խաչատուրեան կը գրէ. «(1961–1962 Մայիս)։ Յետոյ վերահրատարակուած» (*ԼՄՑՏ*, էջ 292)։

85) Ըստ Ա. Տէր Խաչատուրեանի՝ «1963 Յունուար – 1964 Ապրիլ» (*ԼՄՑՏ*, էջ 292)։

86) Ա. Կիրակոսեան երբեք չի յիշատակեր «Ռահվիրայ»-ն։ Ա. Տէր Խաչատուրեան նախ առանց թուականի կը յիշատակէ միայն թերթին անունը (*ԼՄ*), իսկ ուրիշ տեղ մը (*ԼՄՑՏ*, էջ 295) հրատարակութեան թուականին համար կ'ըսէ. «1960–ական թուականներուն»։ Եդուարդ Գիւլբէկեանի համաձայն այն լոյս տեսած է 1961 թ.ին (*Հայկական Մամուլի Ցուցակ*, 1971, էջ 52) եւ կը շարունակէ լոյս տեսնել։

87) 1964–65 թթ.ուն լոյս տեսած «Ովասիս»-ը միայն Ա. Տէր Խաչատուրեանի մօտ յիշատակուած է։ Սակայն հրատարակուած թուական տրուած է միայն 1964–ը (*ԼՄՑՏ*, էջ 294)։

եղած է ամսագիր եւ լոյս տեսած՝ 12 թիւ, Վարդան Գէորգեանի խմբագրութեամբ։ Արտօնատէր՝ Նազարէթ Կէրկէրեան։

ԱՆԻ (Պարբերագիրք։ Հրատարակութիւն Անի Օթեակ Թիւ 11-ի)։ Պէյրութ, 1967 թ.էն սկսեալ։ Խմբագրական մարմին՝ Յ. Թօփճեան, Վ. Սիմոնեան, Ա. Աւետիսեան, Յ. Գասպարեան։ Երկրորդ թիւէն սկսեալ Հ. Ծերունեան կը փոխարինէ Վ. Սիմոնեանը։ Աւելի ուշ, նոր փոփոխութիւններ կը կրէ խմբագրական կազմը։ Էջադրութիւնը շարունակական է (24×17 սմ.)(88)։

ՄԵՀԵԱՆ (Պարբերաթերթ Պուրճ Համուտի Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Աշակերտական Միութեան)։ Լոյս տեսած՝ 1 թիւ, 1969 թ.ի Մարտին (24×17 սմ.)(89)։

Նոյն տղաքը տարի մը ետք կը հրատարակեն 2001-ը, որ ընդամէնը լոյս կը տեսնէ 9 թիւ, 1970 թ.ի Ապրիլէն՝ 1971 թ.ի Մայիսը։

ԱՅՆՃԱՐ (Կրօնական, մանկավարժական, գիւղատնտեսական, հասարակագիտական պարբերաթերթ)։ Այնճար, 1969 թ.ի Մարտէն–Յունիս։ Ընդամէնը՝ 4 թիւ։ 28–35 էջ (27×19 սմ.)։ Խմբագիրներ՝ Վ. Ա. Հերկելեան, Հայկ Թիլպեան, Ներսէս Ներսոյեան, եւ ուրիշներ։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅ (Երկշաբաթաթերթ)։ 1969 թ.ի Դեկտեմբերի 27-էն սկսեալ(90)։ 40, 48, 32 էջ (27×20 սմ.)։ Ա. տարին (1970) լոյս տեսած՝ 26 թիւ։ Բ. տարին (1971) եւ Գ. տարին (1972)՝ 20-ական թիւ։ Դ. տարին (1973)՝ 23 թիւ։ Դ. տարին ունեցած է Ե. Հ. մարզական յաւելուած մը։

Առաջին երկու տարիներուն խմբագրական կազմի մաս կազմած են՝ Անդրանիկ Կռանեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Յովսէփ Մելքոնեան, Պետրոս Թէրզեան, Լութֆի Թապաքեան։ Ապա, որոշ փոփոխութիւններ մտած են խմբագրական կազմին մէջ։

---

88) Այս պարբերագիրքին մասին Ա. Տէր խաչատուրեան ոչ մէկ յիշատակութիւն ունի «Արտասահմանի Ներկայ Հայ Մամուլը» («Սփիւռքը Այսօր» Ցուցահանդէս, 1972) ցանկին մէջ։ Բայց ԼՄՅՏի մէջ (էջ 291) կը յիշատակէ «1969-էն սկսեալ» «Անի» մը։ Ա. Կիրակոսեան մասնական օթեակ թիւ 11-ը կը շփոթէ թերթին 11-րդ համարին հետ (ՀՊՄՄ, էջ 202)։

89) Ա. Տէր խաչատուրեան կը գրէ. «1969 Մարտէն սկսեալ» (ԼՄՅՏ, էջ 294)։ Մինչդեռ միայն մէկ թիւ լոյս տեսած է «Մեհեան»ը։

90) Ըստ Ա. Տէր խաչատուրեանի՝ «1969 Դեկտ.ի 29-էն սկսեալ» (ԼՄՅՏ, էջ 285)։

ՄԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԸ (Հրատ. Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան – Ս. Գրիգոր–Ս. Եղիա)։ Պէյրութ, 1971 թ.ի Մարտ–Ապրիլէն 1972 թ.։ Ընդամէնը՝ 3 թիւ (28·5×22 սմ.)։ Հայերէն, ֆրանսերէն եւ արաբերէն բովանդակութեամբ։

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Անցնող երկու տարիներուն, լիբանանահայ մամուլը ունեցաւ թիւլ աճ, շնորհիւ մի քանի նոր թերթերու լոյս ընծայուելուն։ Անոնք են՝

ՏԱՐԵԳԻՐՔ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԿԷՐԹՄԷՆՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ։ Պէյրութ, 1971–72։ Առանց էջագրութեան (27·5×20 սմ.)։ 1972–73 տարեշրջանին լոյս չէ տեսած։

ԲԱՆԲԵՐ (Լիբանանի հայ համալսարանաւարտներու միութեան)։ Պէյրութ, 1972 թ.էն սկսեալ։ Ա. տարի, թիւ 1–ը լոյս տեսած՝ 1972 թ.ին։ 64 էջ (27·5×20 սմ.)։ Երկրորդ թիւ մը լոյս տեսած՝ 1973 թ.ին։

ԱՌԱՋՆՈՐԴ (Զարեհ–Նուպար սկաուտական խումբի պարբերաթերթ)։ Պէյրութ, 1973 թ.ի Մարտէն սկսեալ։ Ա. թիւը մեքենագիր բազմագրուած (25×22 սմ.)։ 1973 թ.ի Յունիսին եւ Սեպտեմբերին Բ. եւ Գ. թիւերը լոյս տեսած են տպագիր։ 20 էջ (28×22 սմ.)։ Խմբագրական կազմ՝ Պերճ Արապեան, Տիրան Շաքլեան։

ԼՐԱՏՈՒ (Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան)։ Պէյրութ, 1973 թ.ի Դեկտ.ի 1–էն սկսեալ։ Մեքենագիր բազմագրուած։ 12 էջ (27×10·5 սմ.)։

A SHORT ACCOUNT OF THE ARMENIAN PRESS IN LEBANON

JIRAIR TANIELIAN

(Summary)

The Armenian press in Lebanon can boast a rich past. Despite this fact, it has not been given the comprehensive and serious consideration it deserves. The work of Ardashes Der Khatchadourian in the field is worthy of commendation, but it is not without shortcomings. A careful study of the Armenian press in Lebanon reveals that the first Armenian paper, named «Mioutune» (=Union) was handwritten in one copy in 1913 by the Armenian students of the American University of Beirut. It is further to be noted that those who have done research work in this field have failed to mention the names of some 35 publications that have been issued in Lebanon at various times to date. The comprehensive list of these publications is given here, with some corrections in connection with other papers already presented.

Հայկականութիւնը
Արշիլ Կորքիի ստեղծագործութեան մէջ

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԵՐԵՃԻՔԼԵԱՆ

«Այս հոյակապ աչքը։ Ան արտասովոր բնազդ մը ունէր մասնաւորաբար ամբողջ արուեստին հանդէպ, քանի որ ան հայ մըն էր։ Կորքի միշտ ունէր իր սեփական դիմագիծը, երանգը, զգացումը։ Ան սարսափելի կերպով Կորքի էր։ Ան հասկցած էր ամէն ինչ որ յատուկ էր բնութեան ու նկարչութեան։ Այն բաները, զորս ես պարտ էի գիտնալ, ան աւելի լաւ գիտէր։ Ես ակադեմիա յաճախած եմ ու կը պատկանիմ արեւմտեան աւանդութեան, բայց Կորքի շատ աւելին գիտէր։ Ահա թէ ինչ զմայլանքի կը մատնէր զիս իրեն հանդէպ։ Հայաստանէն այնքան երիտասարդ դուրս եկած ըլլալուն, ան չէր կրնար հոն արուեստի մեծ ուսում ստացած ըլլալ։ Ուրեմն կը տեսնես որ ան կերտած էր ինքզինք։ Ճոն Կրահամ ըսած է. «Կորքի անիծուած էր մեծ ճաշակով»։ Կեանքը դժուար է, բայց Կորքի միշտ վեր էր, եւ ան ունէր այս աւելի քան սովորական, աւելի քան զգացական ըմբռնողութիւնը։ Ան ունէր այդ միւս զգայարանքը։ Ան ունէր այդ բոլորը դերիրապաշտներէն առաջ, եւ դերիրապաշտները ըսին իրեն որ ինք ունէր զայն արդէն։ Ան ունէր անհաւատալի բնազդ մը, ճիշդ տեսնելու շնորհ մը։ ... Ան կար նախ քան որ գիրքերը գրուեցան։»

Ուիլլըմ Տը Քունինկ(1)

1920 *թ.ին, Արշիլ Կորքի, իրմէ մէկ ու կէս տարիով փոքր քրոջը՝ Վարդուշի հետ, հայ գաղթականներու խումբի մը հետ Ա–*

1) Karlen Mooradian, **Gardener From Eden**, «Ararad, A Decade of Armenian — American writings», ed. by Jack Antreassian, New York, 1969, pp. 299–300.

մերիկայի Միացեալ Նահանգներ կը հասնէր։ Հազիւ անոր հողին վրայ ոտք դրած՝ յանկարծ, անծանօթ շրջանակի մը մէջ ինկած ու կորսնցուցած մայրը ուզող մանուկի մը նման կ՚ըսէր Վարդուշի․ «Միայն եթէ կարենայինք վերադառնալ Հայաստան, Վան»(2)։

Առաջին վայրկեանէն իսկ Ամերիկան խորթ կու գար իրեն։ Ան մինչեւ իր կեանքի վերջին տարին դեռ կը փափաքէր վերադառնալ Հայաստան։ «Օր մը պիտի վերադառնամ։ Թող քիչ մը ես ինձ գտնեմ, ու Հայաստամ պիտի վերադառնամ»(3), ան ըսած էր Վարդուշին․ եւ այս՝ հետզհետէ անդիմադրելի պահանջք մը կ՚ըլլար իրեն համար։

1932 թ․ին, իր նիւթական ծանր պայմանները, որոնք միշտ պիտի ընկերային իրեն, արգելք եղան իր Հայաստան ներգաղթին։ Ու այսպէս՝ Կորքի ինքզինք միշտ անհանդիստ կը զգար, կարծէք Հայաստանէն հեռու մնալը կը կասեցնէր իր հոգիին ազատ թռիչքը։ Իր նամակները միշտ կը դպչէին անոր, կ՚երգեն ու կ՚ոգեկոչեն զայն։

«Ան Հայաստանը կ՚ապրէր իր մէջ ու կը տածէր սէր մը Վանի հանդէպ։ «Անոնք անմեղ մարդիկ են», կ՚ըսէր։ «Անոնք մաքուր մարդիկ են»։ Եւ կրնայիր տեսնել անոր արցունքոտ աչքերը։ Ան իրապէս կ՚ողբար Վանի համար»(4)։ Այսպէս կ՚արտայայտուի Կորքիի մասին, ամերիկահայ քանդակագործ Րաուլ Հեկ։

Կորքի ապրեցաւ հայկական ողբերգութիւնը ծայրէ ծայր։ Ճնշումի, վախի, սարսափի, ջարդի եւ աքսորի ահաւորութիւնը, եւ սահմռկեցուցիչ պատկերները անջնջելիօրէն դրոշմուեցան իր միտքին մէջ, ու յարատեւ ցաւ պատճառեցին իրեն։ Ինք երբեք չմոռցաւ իր ժողովուրդը, պաշտեց զայն։

Կորքիի սէրը իր ժողովուրդին եւ հայրենի աշխարհին հանդէպ սահման չէր ճանչնար։ Իր միտքն ու գոյութիւնը ամբողջութեամբ կլանուած էր անով։ Իր նամակները կը յորդին անոնց նուիրուած տողերով, որոնց մէջ հայրենի բնութիւնը, ժողովուրդը, կենցաղն ու արուեստը նորանոր արտայայտութիւններու տակ նոր իմաստներ կը ստանան։ Ցասումով կը լեցուի երբ տեղացիները թըրքական, բիւզանդական կամ ռուսական կը նկատեն ինչ որ հայկական է։ Կ՚ընդվզի երբ իր մօր աչքերը կը վերագրեն փիքասօյական աչքերու, եւ ինք կը պայքարի ու կը վիճաբանի, այս մարդոց տալու համար անոնց ճշգրիտ ծանօթութիւնը(5)։

---

2) Karlen Mooradian, **A Sister Recalls: An Interview with Vartoosh Mooradian**, «Ararad», A Quarterly, vol. XII, № 4, Fall 1971, p. 15.

3) Նոյնը, էջ 18։

4) Karlen Mooradian, **Gardener From Eden**, p. 298.

5) **The Letters of Arshile Gorky to Vartoosh, Moorad and Karlen Mooradian**, «Ararad», vol. XII, № 4, Fall 1971, p. 29.

Կորքի՝ բարձրահասակ, թուխ, խոշոր աչքերով եւ մեծ ձեռքերով մարդ մըն էր։ Ամերիկահայ այլ քանդակագործ մը՝ Ռուբէն Նագեան, կ'ըսէ թէ Կորքի հին աշխարհի մը պատկանող մարդու մը կերպարն էր, այսինքն՝ կովկասցի մը, սումեր մը(6)։ Այս յատկանիշները կու գային ամբողջացնելու իր նկարագիրը՝ տեսակ մը խառնուրդ փափկութեան ու վայրագութեան, յանդգնութեան եւ խոնարհութեան, խիզախութեան եւ յամառութեան, արկածախնդրութեան եւ կատաղութեան, անբծութեան եւ կատարելութեան։

Հայաստանէն հեռու գտնուիլը իր սիրտը կը լեցնէր անմխիթար մորմոքով մը։ Անփոփելի տխրութիւն մը ու առանձնութեան անամոքելի զգայնութիւն մը կը խեղդեն զինք։ Կորքի կը գրէ. «Սիրտս լեցուած է շատ չարագուշակ տխրութեամբ մը։ Բնականօրէն ատիկա մեր ճակատագիրն է։ Միշտ առանձին կը զգամ, մինչեւ իսկ երբ իմ բազմաթիւ բարեկամներս կը տեսնեմ, ու հազարներու մէջ եմ»(7)։ Ու այս բոլորէն ան ապաստան կը գտնէ իր հայրենի երազանքներուն ու յիշատակներուն մէջ, ու կ'ապրի անոնց անչօշափելի իրականութիւնը։

Իր հազուադէպ ճամբորդութիւններու ընթացքին Ամերիկայի բնութեան մէջ կը գտնէր յատկանիշներ, որոնք բաւականին մօտ ըլլային հայրենի բնաշխարհին ու կլիմային, սակայն առանց որ անոնց հանդէպ զգար նոյն հարազատութիւնը՝ ինչպէս իր ծննդավայրին հանդէպ։ «Նոր Աշխարհ»ի քաղաքային շրջափակն ու կենցաղը կը խանգարեն զինք։ «Բայց ես հայ մըն եմ – կը գրէ ան –, ու մարդ պէտք է ինքզինք ըլլայ, այդ իսկ պատճառով քաղաքաշինական քիւպիզմը, կ'արգիլէ իմ ինքնադրսեւորումը, քանի որ անոր ճարտարապետական ուղղութիւնը ընկղմած է անզգայուն լեզուի մը մէջ, որ կը ճնշէ ականջներուս դէմ, որոնք վարժուած են տարբեր երգերու։ Անոր գիծերը ուղիղ են, բայց ես կոր գիծ մըն եմ»(8)։

Իր այս խարսխումը ազգային զօրաւոր հիմքի մը վրայ՝ աւելի զօրացուց հաղորդակցութիւն մը գտնելու եւ ստեղծելու մարմաջը, որ կը բխէր անկէ ու կը բացուէր ամբողջ մարդկութեան։ Այսպիսով՝ Կորքի աւելի ընդլայնեց իր մտային, զգացական եւ հոգեկան հորիզոնները ու իր այս ինքնայատուկ կազմաւորումին բերումով իրերուն եւ իրողութիւններուն տուաւ իւրայատուկ մեկնաբանութիւն եւ բնորոշում՝ հիմնուած ներքին զօրաւոր պայքարներու վրայ, որոնց մէկ ծայրը կիրքն է, իսկ միւս ծայրը՝ մեղմութիւնն ու թովչանքը։

---

6) Karlen Mooradian, **Gardener From Eden**, p. 298.
7) **The Letters of Arshile Gorky...**, p. 22.
8) Նոյնը, էջ 30։

Անցեալը, ներկան ու ապագան իր մօտ զօրաւոր կերպով իրարու կը ձուլուէին եւ կը կազմէին բարդ հանգոյց մը, որ հետզհետէ կը սկսէր ինքնաբուխ կերպով եւ ինքնաբերաբար քակուիլ ու յստակ, անքակտելի բաղադրութիւն մը կազմել, ու յստակ կերպով անցնիլ Կորքիի մանաւա՛նդ հասուն եւ վերջին շրջանի գործերուն ընդմէջէն։ Ահա երեւոյթ մը, որուն դժուար է հանդիպիլ 20–րդ դարու նկարչութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներուն մօտ, ուր արուեստագէտը անցեալի իրականութիւնները ոչ թէ միայն մէջբերէ իր գործին մէջ, այլ՝ ապրած ըլլայ զանոնք։

Կորքիի շաղկապումը եւ ձուլումը արտաքին եւ ներքին իրար հակասող, եւ սակայն զիրար ամբողջացնող ազդակներու միջեւ (նախաքսաններորդ դարու աշխարհ ու անկէ եկող յիշատակներ՝ եւ ժամանակակից կեանքի արդիական պահանջքներ ու ապրելակերպ. մին՝ ապաստան դէպի անցեալ, միւսը՝ խորացում ներկայի եւ ապագայի մէջ), համընթաց կ'ընթանայ իր ամբողջ գոյութեան հակադրութիւններուն հետ։ Ասոր կողքին իր միտքի դարպասները լայն բացած՝ ան կ'ընկալէր արուեստի իւրաքանչիւր գիւտ կամ երեւոյթ, որ դարերու ընթացքին տեղի ունեցած էր եւ կամ՝ ժամանակակից շրջանին տեղի կ'ունենար արուեստի աշխարհին մէջ։ Այսպիսով, ան կը կազմէր արդէն իրեն յատուկ պատուանդան մը, որ համապատասխանէր վերոյիշեալ հակադրութեան ու ծնած ըլլար անկէ։ Կորքի՝ Վարդուշին ուղղուած իր 26 Յունուարի, 1944 թուակիր նամակին մէջ կը գրէ. «Ուրեմն ես պէտք է խօսիմ որպէս այս դարու մէկ մասնիկը, բայց իմ սեփական շեշտովս, պէտք է փոխանցեմ ժառանգուած պատմութիւնը իմ փորձառութեանս, այլապէս անբնական կը դառնայ։ ... Եւ քանի որ ես Արարատի զաւակ մըն եմ, իմինը խօսքն է տարբեր շարժումի մը, տարածութեան մը, աճի մը, այն իմաստով որ ամէն ինչ որ կ'աճի, մնայուն կերպով շարժման մէջ է։ ...

«Այսպէս, Վանէն եկած հայու մը պէս ես կ'ընդառա՛ջեմ կեանքին։ Մարդ չի կրնար փախչիլ իր ժամանակի զգայնութենէն։ Իր ժամանակի զգայնութիւնը ի վերջոյ անոր կու տայ տեսողական լեզուն ընդլայնելու իր կարողութիւնը, դիրքորոշելու ինքզինք այս աշխարհին մէջ...»(9)։

Մինչեւ այս համադրումին իր հասնիլը՝ Կորքի անցաւ զանազան փուլերէ, որոնք հետզհետէ զտուելով՝ իրենց եզրափակիչ մարմնացումին հասան 1940–ական թուականներու սկիզբներուն՝ ամբողջական վերայայտնաբերումի շրջանին։ Կորքի, ինչպէս ոեւէ դաղ–

---

9) Նոյնը, էջ 30–31։

թական հայ, ապրեցաւ գաղթականութեան պայմանները ամբողջութեամբ՝ մանաւանդ որ նիւթական գետնի վրայ ապահովութիւն չունէր։ Սակայն գաղթականի կեթոյական հոգեվիճակին պարիսպը ճեղքելով՝ կրաւորական դիրքորոշումէն անցաւ ներգործական հանգրուանի մը՝ առաջին հայ անհատներէն ըլլալով, որոնք ապրելով սփիւռքեան նոր իրականութիւնը՝ արդէն կ'անցնէին անոր հարցերու ճշդորոշումին եւ լուծման՝ սակայն անհատական գետնի վրայ՝ եւ դուցէ ակամայ կերպով։ Պարիսպը ճեղքելով, Կորքի նուաճեց ամբողջ մարդկութիւնը։ Առանց կորսնցնելու իր հայկական ինքնութիւնը՝ ան շաղուեցաւ նոր դարու եւ նոր իրականութեան տուեալներով՝ կազմելով հարուստ խառնուրդ մը։ Այս երկու կէտերուն միջեւ իր մօտ միշտ տեղի ունեցաւ շարունակական տիալոկ մը, որ անծայր միտքեր ու յայտնաբերութիւններ հայթայթեց Կորքիի՝ եւ իր միջոցով արուեստին եւ մարդկութեան։

Իր կորսնցուցած հայրենիքին հանդէպ այս յախուռն սէրը նկատի առնելով՝ առաջին տպաւորութեամբ անըմբռնելի կը թուի այն իրողութիւնը թէ հայրենի աշխարհով, արուեստով, յիշատակներով եւ տպաւորութիւններով յափշտակուած անձ մը ինչպէ՞ս իր իսկական անունը (Ոստանիկ–Մանուկ Ատոյեան) փոխելով կ'որդեգրէր Արշիլ Կորքի վրացա–ռուսական անունը, իր Ամերիկա հասնելէն հինգ տարի ետք։

Գլխաւոր պատճառներէն մէկը այն է թէ կարգ մը անձեր իրեն կը թելադրեն փոխել իր հայկական անունը, նկատի ունենալով տեղացիներուն անծանօթութիւնը հայերուն մասին։ Ի վերջոյ Կորքի նախ կը մտածէ ուէսթըրնեան բնոյթ ունեցող Արչի Կըռն անունի մասին՝ կարծէք անոնց ըսել ուզէր. «Ուրիշ անո՞ւն կ'ուզէք... ահա ձեզի անուն»։ Սակայն նոյն հիւմորը պահելով՝ կ'ընտրէր այլ անուն մը, որ համապատասխանէր գոնէ իրեն հարազատ եղող բանի մը, վերջնականօրէն կը կեդրոնանար Արշիլ Կորքիի վրայ(10)։

Երկար ժամանակի համար իր առած այս քայլը որոշ շփոթ մը ստեղծած էր անոր դրդապատճառներու ճշդորոշման մէջ, ու պատճառ դարձած որ իր անհատականութիւնը եւ ինքնութիւնը այլազան կերպերով մեկնաբանուի, մինչեւ իսկ իր մահէն ետք։ Ինչպէս օրինակ Նիւ Եորք Փոսթ-ի թղթակիցը 1926 թ.ի Սեպտեմբերի 15-ի թիւին մէջ լոյս տեսած իր գրութեան մէջ զինք կը ներկայացնէ

---

10) Karlen Mooradian, The Crisis of Cultural Identity in the Art of Arshile Gorky and Reuben Nakian, «Armenian Digest», Monthly Magazine, N. York, vol. IV, 1973, № 3-6, p. 36.

որպէս Կորքի մեծ ընտանիքին պատկանող անձ մը, եւ Մաքսիմ Կորքիի հօրեղբօրորդին(11)։

Իսկ Վարդուշ կ'ըսէ թէ Կորքի կը զգար որ եթէ նշանակալից կերպով չստեղծագործէր՝ ինք արժանի պիտի չըլլայ յիշուելու։ Եւ Կորքի ըսած էր Վարդուշի․ «Վարդուշ ջան, երբ ես (օր մը) իմ նշանակալից բաժինս բերած ըլլամ, այն ատեն աշխարհին պիտի յայտարարեմ իմ հայ ծագումս։ Քանի որ ես Վանի զաւակ մըն եմ։ Հաւատարիմ զաւակ մը մեր նախնիքներուն»(12)։ Իրեն համար պատուախնդրութիւն էր բարձր պահել այն ազգին արժանիքը, որմէ ծնունդ առած էր ինք։

Սակայն անունին ընտրութիւնը պատահական չէր։ Անիկա յատուկ իմաստ մը կը ներկայացնէ (Արշիլ՝ հայկական արքայական Արշակ անունի վրացերէն համապատասխանը, իսկ Կորքի՝ որ ռուսերէնով կը նշանակէ դառնութիւն) եւ ցոյց կու տայ թէ Կորքի իր քսանամեայ տարիքին արդէն կազմած էր կեանքի, փորձառութիւններու եւ ապրումներու պաշար մը, որ վերջնական ձեւաւորում մը կու տար կեանքին հանդէպ իր փիլիսոփայութեան։ Դառնութիւնը եւ ցաւը անվերջ կերպով պիտի հետեւէին իրեն, եւ կարծէք ինք արդէն կանուխէն նախատեսած ըլլար իր կեանքի ընթացքը մինչեւ իր եղերական մահը։

Կորքի մահացաւ նախքան աշխարհին իր հայութիւնը կարենալ յայտարարելը։

Հակառակ որ իր ներքին կապը իր ծննդավայրին հետ երբեք չէր կտրած, որուն յիշատակներէն ներշնչուած, մանաւա՛նդ 1936 թ․էն սկսեալ, պաստառներու ծնունդ կու տար, միայն 1941 թ․էն ետք է սակայն որ այդ յիշատակները գեղարուեստականօրէն սկսան եզրափակիչ բնոյթ ունենալ եւ ամբողջականօրէն շաղուիլ իր ներաշխարհին, եւ բիւրեղացած, զտուած նկարչութեան հետ արտայայտել այն ինչ որ կը զգար ու կը ցանկար։

1920–ական թուականներու առաջին տարիներուն Կորքիի՝ Ամերիկայի մէջ նկարած գործերը դեռ կը պատկերէին հայրենի բնանկարներ։ Սակայն իր գեղարուեստական զարգացումովն ու յառաջացումովը, բնապաշտական պատկերացումներուն փոխարէն կը սկսէին տեղ գտնել ծննդավայրի արուեստէն եկող ուղղակի ազդեցութիւններ՝ նկարչական ժամանակակից լեզուով արտայայտուած։

Ախթամարի Ս․ Խաչ եկեղեցիին խորաքանդակները իր վրայ ամենէն աւելի տպաւորութիւն գործող արուեստի գործերն էին։

---

11) Ethel K. Schwabacher, **Arshile Gorky**, New York, 1957, p. 30.
12) Karlen Mooradian, **A Sister Recalls...**, p. 13.

Կորքի կլանուած եւ գինովցած էր Ս. Խաչով։ 25 Փետրուարի, 1941 թուակիր նամակին մէջ կը գրէր Վարդուշին. «Եթէ մահուան դատապարտուած մը, ստիպուած ըլլար ճշգրտօրէն ընտրելու կառոյց մը որպէս գլուխ գործոցը ամբողջ արուեստին, ընտրութիւնը միայն Ախթամարը կրնար ըլլալ, գեղեցկութեան մեր թագին վրայ զետեղուած այդ գոհարը։ Ես կը խոնարհիմ անոր առջեւ»(13)։

Այս խորաքանդակներու ուղիղ ազդեցութիւնը Կորքիի գործերուն մէջ կը սկսին յայտնուիլ 1920–ական տարիներու առաջին գործերէն իսկ, «Ինքնանկար Երեւակայած Կնոջս Հետ» (1922 թ.), եւ աւելի ուշ՝ «Այգոյի Դիմանկարը», ասոնցմէ են։ Սակայն այդ խորաքանդակներէն եկած թելադրանքները Կորքի ձուլեց իր նոր յայտնաբերած վարպետներու գործերէն եկած թելադրանքներուն՝ մանաւանդ Փիքասոյի, ձեռք բերելով բազմատեսակ արդիւնքներ։

Կորքիի դիմանկարչութեան ամենէն յատկանշական երեւոյթներէն մէկը աչքերուն հայկականութիւնը ձեռք բերելու եւ արտայայտելու մտահոգութիւնն է, ինչպէս հայ նկարիչներու պարագային՝ ընդհանուր առմամբ։ Հայկական աչքերուն մասին ըսած էր թէ անոնք «կը խօսին նախ քան շրթունքներուն շարժիլը, ու դեռ երկար՝ անոնց դադրելէն ետք...»(14)։ Ան այս մօտեցումը բիւրեղացումի եւ արտայայտչականութեան գագաթին հասցուց իր մօր աչքերուն մէջ՝ «Ինքնանկար Մօրս Հետ»ի (1926–36 թթ.) Բ. տարբերակին (հիմնական գլուխ գործոց մը իր նկարչութեան մէջ) եւ անոր վրայէն կատարած իր մօր ածխամատիտով աշխատած դիմանկարին (1938 թ.) մէջ։

1930–ական թուականներու սկիզբին Կորքիի արուեստը կը թեւակոխէ նոր հանգրուան մը, ուր դերիրապաշտութիւնն ու վերացապաշտութիւնը իր մօտ առաջին անգամ ըլլալով կը սկսին իրարու շաղուիլ, ու զինք տանիլ մինչեւ 1942 թ.՝ ամբողջական վերայայտնաբերումի տարին։

Տպաւորապաշտ, սէզաննեան, քիւպիստ եւ կրիսեան ազդեցութիւններէ անցնելէ ետք, Կորքի այս շրջանին կը կեդրոնանար յետքիւպիստ Փիքասոյի, ինչպէս նաեւ Մոնտրիանի եւ ապա՝ Միրոյի վրայ։ Իր այս նոր խորք եւ բնոյթ ունեցող գործերու շարքին, շուրջ 1932 թ.ին կը գծանկարէ «Կերպար Խորգոմի Մէջ»ը, որ թերեւս առաջին վաւերական գործն է իր հայրենի տպաւորութիւններէն եւ յիշատակներէն եկող։ Նախորդ տասնամեակին հայրենի բնութիւնը պատկերող գործերէն ու իր մօտիկներու դիմանկարներէն ետք՝ այս

13) The Letters of Arshile Gorky..., p. 26.
14) Նոյնը, էջ 29։

նոր գործով այլեւս հայրենի յիշատակներու թելադրանքէն բխող մթնոլորտն ու հիւթն է որ կը նկարէ ան։ 1936 թ.ի շուրջ կը նկարէ չորս տարբերակներ «Կերպար Խորգոմի Մէջ» թեմայով։

Այս գործերուն մէջ, որոնց կառոյցը հիմնուած է կանացի կերպարի մը վրայ, պաստառներուն մակերեսները ներկի թանձր խաւերով ծածկուած են, որոնք իրենց կարգին կը դառնան ապրող իրականութիւն մը՝ այն հիւսուածքին պատճառով, որ յառաջ եկած է գոյնի զանազան մակերեսներու յաջորդականութենէն։ Այստեղէն սկսեալ Կորքիի փորձերը, *մարմինները եւ գիծերը կը ստանան արտայայտչական նոր բանաստեղծականութիւն, դառնալով աւելի կըրքոտ ու մարմնոտ՝ ընկերակցուած վրձնահարուածի զգայնոտ կիրարկումի մը։ Իսկ* փոնը *եւ առաջամասը նոյն բանները կը դառնան, ու իրարու կը ձուլուին՝ ստանալով արտայայտչական եւ գործնական նոյն արժէքը։*

«Կերպար Խորգոմի Մէջ» շարքին յաջորդեց նոր մը՝ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ»ը՝ իր ութ տարբերակներով, որոնք ոչ միայն հայրենական նոր հանդրուան մը կը նուաճեն, այլ՝ նոր դուռ կը բանան գեղարուեստական նոր աշխարհի մը դիմաց, որ պիտի դառնայ միայն Կորքիի սեփականութիւնը։ Այստեղէն սկսեալ իր արուեստը պիտի ծաղկի եւ յորդառատ բանաստեղծութիւններ պիտի կազմէ։ Բնութիւնը, իր անձը եւ կեանքը պիտի գրկեն ու ծնունդ պիտի տան անմոռանալի գործերու, որոնց սկիզբը՝ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ»ն է։ Այս շարքին մասին Կորքի կը գրէ. «Ես կը սիրեմ ջերմութիւնը, փափկութիւնը, ուտելին, անուշահամութիւնը, առանձին մարդու մը երգը, ջուրով լեցուն լողարանը՝ ջուրին տակ ինքզինքս թրջելու համար։ Ես կը սիրեմ Ուչէլլոն, Կրիւնուալտը, Էնկրը, Սէօրայի գծագրութիւնները եւ իր նկարներուն նախափորձերը, եւ այդ մարդը՝ Փապլօ Փիքասոն։

«Ես բոլոր բաները իրենց ծանրութեամբ կը չափեմ։

«Ես կը սիրեմ իմ Մուկուչը(15)*։ Ինչ ըսեմ պապա Սէզանի մասին... ես կ՚ատեմ այն բաները, որոնք ինծի նման չեն եւ այն բոլոր բաները, որոնք չեմ ունեցած՝ ինծի համար Աստուած են։*

«Թոյլ տուէք –

«Ես կը սիրեմ ցորենի դաշտերը, արտը, ծիրանները, ծիրաններու ձեւը, արեւի խայտանքները։ Եւ ամենէն աւելի հացը։ ...

«Մեր տունէն 194 ոտք հեռաւորութեան՝ աղբիւրի ճամբուն վրայ, հայրս ունէր պզտիկ պարտէզ մը, մի քանի խնձորենիներով,

---

15) Վանի բարբառին յատուկ փաղաքշական մակդիր, զոր այստեղ Կորքի գործածած է իր կնոջ՝ Էկնէս Մեկրէօյեանի համար։

որոնք դադրած էին պտուղ տալէ։ Այնտեղ կար հողամաս մը, որ միշտ արեւոտ էր, ուր կ'աճէին անչափելի քանակութեամբ վայրի ստեպղիններ եւ ուր ոզնիները կը շինէին իրենց բոյնը։ Այնտեղ, սեւ հողին մէջ կիսով խրուած կապոյտ ժայռ մը կար, որուն վրայ հոս հոն բուսած էին մամուռի կտորներ՝ ինկած ամպերու նման։ Բայց ո՞ւրտեղէն կու գային զիրար խաչաձեւող այդ բոլոր ստուերները, նման Փաօլօ Ուչելլոյի նկարներու նիզակահարներուն։ Այս պարտէզը ճանչցուած էր որպէս «խնդրակատար պարտէզ»։ Յաճախ տեսած էի մայրս եւ գիւղի ուրիշ կիներ, որոնք բանալով իրենց կուրծքերը՝ ձեռքերնուն մէջ կ'առնէին իրենց փափուկ եւ կախուած ստինքները ու կը քսէին ժայռին։ Այս բոլորին վրայ կ'իշխէր արեւէն, անձրեւէն ու ցուրտէն բոլորովին ճերմկած եւ տերեւազուրկ դարձած հսկայ ծառ մը։ Ասիկա Սուրբ Ծառն էր։ Ես ինքս չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ այս ծառը սուրբ էր, բայց տեսած էի շատ մը անձեր, որոնք մօտէն անցնելով՝ յօժարակամ իրենց հագուստէն կտոր մը կը պատռէին ու զայն կը կպցնէին այդ ծառին։ Տարիներու ընթացքին բազմացող եւ հովի ճնշումին տակ դրօշակներու իրական տողանցքի մը նման թրթռացող այս բոլոր անձնական արձանագրութիւնները, շատ մեղմօրէն իմ ականջիս կու տային բարտիներու արծաթեայ տերեւներու շշ–հ–շշ–հ··· արձագանգը»(16)։

Այս ութ տարբերակներէն՝ 1941 թ․ի շուրջ նկարուածը կը թուի ըլլալ վերջինը՝ (հակառակ որ կայ տարբերակ մը՝ 1942 թ. արձանագրութեամբ) ոճային այն ուղղութեան պատճառով, որ ան կը բովանդակէ եւ որ պիտի ձեւաւորէ իր վարպետի վերջնական ոճը։ Այս գործը թէ՛ որպէս թեքնիք եւ թէ՛ որպէս յղացք, կը տարբերի այն բոլոր գործերէն, որոնք կանխած են զայն։ Այստեղ Կորքիի աշխատանքը ձեռք կը բերէ իր յղացողական վարպետութեան առաջնակարգ նուաճումներէն, որ յանկարծ պիտի երեւայ այս նկարով։ Արդիւնքները, որոնց կը հասնի, աննախընթաց են։ Վրձինի եւ գիծի կիրարկումը նկատելիօրէն սահուն են եւ ինքնաբուխ։ Վերջապէս, երկարատեւ վերաքաղներէ եւ անդադար ուսումնասիրութիւններէ ետք, ան կը հասնէր յղացողականութեան կէտին, նկատի ունենալով ոչ միայն իր արուեստը՝ այլ ընդհանուրը։ Ասոնց մէջ Կորքի՝ նկարի վերի կեդրոնէն իջնող կոճղանման մարմինի մը կողքին՝ Սուրբ Ծառը թելադրող, նկարած է հայկական այն գեղեցիկ մուճակները, զորս ինք եւ իր հայրը կը հագուէին, նաեւ այն խնոցին, որուն մէջ իր մայրը կարագ կը պատրաստէր, բոլորն ալ ազատօրէն մեկնաբանուած՝ առանց իրապաշտօրէն նկարագրելու

---

16) Ethel K. Schwabacher, **Arshile Gorky**, p. 66.

անոնց արտաքին երեւոյթը՝ այլ միայն անոնց խորքը: Վերոյիշեալ տարբերակը կը նմանի դեղջկական տան մը ճերմակ եւ արեւոտ պատին վրայ գունաւոր կաւիճներով գծուած գործի մը: Սակայն այս թեմային խորագիրը դիտումնաւոր կերպով փոփոխութիւն կրած է, քանի որ այս շարքը խորքին մէջ կապուած է Կորքիենց Խորգոմի պարտէզին: Ամերիկացիներուն այս ուղղութեամբ տգէտ ըլլալը եւ աւելի ճանչցուած տեղերու անուններ նախընտրելը Կորքին կը մղեն առնելու այդ քայլը, սակայն միշտ իր միտքին մէջ ունենալով անոնց իսկական խորագիրը՝ «Պարտէզ Խորգոմի Մէջ»: Ի վերջոյ, իրեն համար խորագիր մը այնքան ալ կարեւորութիւն չէր ներկայացներ, որքան Հայաստանի ներշնչումը, որ իր նկարչութիւնը կ'առաջնորդէր, ինչպէս կը գրէր ինք(17):

Սակայն Կորքի իրեն յատուկ եւ վերջնական հասունութեան հասած ուղղութիւնը պիտի գտնէր բնութիւնը վերայայտնաբերելով: «Մենք չկրցանք ամբողջութեամբ գնահատել ինչ որ ունէինք հին երկրին մէջ: Վերայայտնաբերելով բնութեան ամբողջական գեղեցկութիւնը, կը գիտակցիմ թէ ուր կեցած եմ, ու գտած եմ իմ ճամբաս»(18), ըսած էր իր մանկութեան ընկերներէն Ենովք Տէր Ցակոբեանին: Ասիկա կը բնորոշէ Կորքիի վերջին եւ ամբողջական յղացողականութեան հասած արուեստին ընթացքը:

Կորքի բնութիւնը վերայայտնաբերեց 1942 թ.ին: Ասոր կ'ընկերանային իր անձին ու կեանքին վերայայտնաբերումը: Մօտաւորապէս տարի մը առաջ, երկրորդ անգամ ըլլալով կ'ամուսնանար, այս անգամ՝ Էկնըս Մեկրէօյտըրի հետ, ու կ'ունենար ընտանեկան կեանքի երջանիկ սկիզբ մը, որ ստեղծագործական յորձանքով մը կը լեցնէր իր գոյութիւնը: Ասոնք կը ձուլուէին իր մէջ հետզհետէ աւելի սաստկացող հայրենական կարօտին հետ՝ ու կը կազմէին խորքը արուեստի մը, որ հինգ տարուան ընթացքին ծնունդ պիտի տար գլուխ գործոցներու, որոնք հիմնական նուաճումներէն պիտի դառնային Նիւ Եորքի դպրոցին:

«Պարտէզ Սոչիի Մէջ»էն ետք, «Ծովահէն 1»ը (1942 թ.) արդէն կ'աւետէ ամբողջական նորարարութիւնը: Փիքասոյի եւ Մոնտրիանի ազդեցութիւնները չքացած են: Այժմ Միրօ, Մաթթա եւ Քանտինսքին են, որոնք հարազատ կու գան իրեն: Գերիրապաշտութիւնը ընկալած, իր մէջ գտած ու անոր նոր արտայայտութիւն մը ու տարածք տուած է ան: Գերիրապաշտութեան պատմողական բը-

---

17) The Letters of Arshile Gorky..., p. 29.

18) Karlen Mooradian, The Philosophy of Arshile Gorky, «Armenian Digest», Monthly Magazine, N. York, vol. II, 1971, Nº 3-4 p. 61.

նոյթին փոխարէն տեղ գրաւած են կենդանի եւ անդոյ էակներու բազմիմաստ կերպարներ, որոնք փորմերու պատմողական, սիմպոլիք եւ տրամաբանական յաջորդականութեան տեղ՝ աւելի կը ստանան զուտ համադրական բնոյթ թէ՛ կառուցողական, թէ՛ բանաստեղծական եւ թէ՛ արտայայտչական տեսակէտէն՝ իրենց ընդհանուր շաղկապումին մէջ գոյացնելով աշխարհ մը, որ իւղանկարներու պարագային (աւելի քան գծանկարներուն մէջ) կը ստանայ աւելի վերացական բնոյթ՝ մանրամասնութիւնները կրճատող վրձնահարուածներու նկարագրելու պաշտօնէն անկախ կիրարկումին տակ: Նոսր, խոնաւ եւ կաթկթող գոյները փոխարինուած են նախորդ երկու տասնամեակներու թանձրամարմին եւ զօրաւոր գիծերով դրոշմուած գործերուն: Ծանր կշռուածութեան տեղ մարմին առած է սահուն ինքնաբխութիւն մը: Գիծերը եւ վրձնահարուածները դարձած են ազատ ու անկաշկանդ: Յղացողական անորոշութիւնն ու կատարողական տատամսումը վերջ գտած է: Ինք այլեւս գիտէ թէ վերջնականապէս գտած է այն, ինչ որ կը փնտռէր: Հիմա ինք գիտէր «հոն ուր որ կեցած» էր:

Այստեղէն սկսեալ կը բազմանայ թիւը այն նիւթերուն, որոնք կը վերակենդանացնեն հայրենի յիշատակներն ու կարօտը: Ասոնցմէ «Արօրը եւ Երգը» (1944–1947 թթ.), «Ինչպէս Մօրս Ասեղնագործուած Գոգնոցը կ'Ընդլայնի Կեանքիս Մէջ»ը (1944 թ.) և «Ծիրաններու Բուրմունքը» (1947 թ.), բոլորն ալ կը ժայթքեն յղացողական եւ ստեղծագործական նորարարութեամբ: Կորքի նուաճած է արուեստի մեհեանը: Հայկական գեղանկարչական ոգին եւ բանաստեղծականութիւնը առաջին անգամ ըլլալով այսքան լայնօրէն կը զգենուն համամարդկային բնոյթ ու հեռեւողականութենէ կ'անցնին ներգործական ազդեցութեան՝ նոր մարմին եւ ուղղութիւն տալով 1940–ական եւ 1950–ական թուականներու նկարչութեան:

Ծնունդ կ'առնեն «Լեարդը Աքլորին Կատարն է»ն (1944 թ.) եւ «Ծաղկած Ջրաղացի Ջուրը» (1944 թ.) իրենց վարվռուն գոյներով, գոյներ, զորս Կորքի կը պաշտէր, եւ որոնք Հայաստանի գոյներն են: Հայրենի գոյները, անոնց հարազատութիւնը ձեռք բերելը կ'ըլլան իր մեծագոյն մտահոգութիւններէն մէկը: Գոհունակութիւնն ու հրճուանքը իրարու կը խառնուէին երբ գոյները իրար խառնելու ժամանակ Կորքի ձեռք կը բերէ Հայաստանի գոյները: Վարդուշ կը վկայէ. «Ան միշտ ցանկաց ձեռք բերել Վանի գոյները: Մանաւանդ այն դեղինը որ կը ստացուի երբ եփենք Վանի կոտրանջարը, որ Ջուրը կը ներկէր շատ գեղեցիկ դեղինով մը: Եւ Վանի մէջ կայ նաեւ բոյսի տեսակ մը, զոր մենք տիւրիտն կը կոչենք: Տիւրիտը կը նմանի հաստ թելի մը, եւ ունի հոյակապ կարմիր գոյն: Եւ

Կորքիի նկարներուն մէջ դուն պիտի տեսնես Վանի այդ գոյները, զորս ան փորձեց բռնել։ Ան միշտ փափաքեցաւ վերադառնալ Վան, որովհետեւ ան մեր ծննդավայրն էր եւ որովհետեւ ան կրկին ուզեց տեսնել անոր գոյները իր հասունութեան մէջ»(19)։ Իսկ Կորքի իր 1944 թ.ի Դեկտեմբերի նամակին մէջ, որ իր ամենէն հիմնական նամակներէն մէկն է, կը գրէ. «Երբեմն ես կը յաջողիմ բռնել Հայրենիքին գոյները։ Երբեմն կը ձախողիմ։ Բայց ճիգը անհրաժեշտ է, պաստառին վրայ բռնելու հարուստ գոյները մեր պտուղներուն՝ ծիրանի, դեղձի, խնձորի, խաղողի։ Հարուստ գոյները մեր բոյսերուն ու բանջարեղէնին, մեր հատիկներուն եւ ծաղիկներուն։ Տեւականօրէն ես կը ջանամ վերարտադրել Հայաստանի գոյները իմ գործերուս մէջ»(20)։

Տեղական գոյնի այս հարստութեան պաշտամունքին կ'ընկերանան հայկական երգն ու պարը, որոնք մէկ մասնիկն են Կորքիի ամբողջական հայկականութեան։ Անոնք կու գան Փոլքլորիք աշխարհէն, ու Կորքի ամերիկեան իր շրջանի սերունդի հիմնական արուեստագէտներուն մէջ միակն է, որ ամբողջովին խմորուած էր անով եւ որ իր գործը կը ծածկէր քնարերգակ ու ժողովրդային բանաստեղծութեան շղարշով մը։ Ան կարգ մը հաւաքոյթներու ընթացքին կը պարէր հայկական պարեր ու կ'երգէր տխուր եւ մելամաղձոտ հայկական երգեր, ինչպէս այն խնճոյքին ընթացքին, որ սարքուած էր իր տանը մէջ՝ ի պատիւ Խուան Միրոյի։ Երբ կը նկարէր՝ յաճախ Վարդուշին հայկական երգեր երգել կու տար, մասնաւորաբար Թումանեանի խօսքերով, աւելի ներշնչուելու եւ աւելի խոր կերպով կապուելու իր նկարած գործին։ Իսկ Վարդուշի բացակայութեան, երբ Վըրճինիայի դաշտերուն մէջ եւ ամրան կիզիչ արեւուն տակ կը կատարէր գծանկարներ՝ ինք կ'երգէր իր սիրած հայկական երգերը։ Իր ուսուցչական շրջանին աշակերտներուն ունկնդրել կու տար հայերէն երգերու եւ պարերու ձայնապնակներ, անոնց յստակացնելու համար թէ ինք ի՞նչպէս երաժշտութիւնը կը մեկնաբանէր նկարչութեամբ։ 1938 թ.ին արդէն նկարած էր «Նարկիւլէ»ն, այդ նշանաւոր պարերգէն թելադրուած. այս գործն էր, որ հիմք պիտի ծառայէր «Պարտէզ Սոչիի Մէջ» շարքին։

«Պարտէզ Սոչիի Մէջ»էն ետք՝ «Արօրը եւ Երգը» թեման կը հանդիսանայ երկրորդ բարձրորակ շարքի մը խորքը։ 1944 թ.ի վերջերուն Կորքի կը սկսէր անոր պատրաստութեան, ու նոյն տարուան Դեկտեմբերի իր նամակին մէջ կը գրէր Վարդուշին. «Կլանուած եմ

---

19) Karlen Mooradian, **A Sister Recalls...**, p. 18.
20) **The Letters of Arshile Gorky...**, p. 33.

հայկական արօրներ գծելով։ Այն արօրները, զորս մենք կը գործածէինք մեր՝ Աստոյեաններու դաշտերուն մէջ, մեր տան մօտ։ Դուն կը յիշե՞ս զանոնք։ Հատ մը քանդակած եմ փայտով, զոր Կարլէնին պիտի ղրկեմ։ Դուն չես կրնար երեւակայել առատութիւնը ձեւերուն, որոնք կը ժայթքին հայկական արօրներէն։ Այն արօրները, զորս մեր նախահայրերը գործածեցին հազարաւոր տարիներ։ Տարիներ՝ աշխատանքի եւ ցնծութեան, տաժանքի ու բանաստեղծութեան։ Արօրը պէտք է ըլլայ յարմարագոյն տապանաքարը Խորգոմէն եկած հայ մարդու մը համար»(21)։

Իր մանկութենէն ի վեր Կորքի յաճախ արօրներ կը քանդակէր։ Իրեն համար արօր մը դաշտին վրայ գտնուող ամենասիրելի իրն էր, ու խորապէս կը փնտռէր արտի երգերը, զորս այլեւս ոչ մէկը կ՚երգէր, ինչպէս կ՚ըսէր ինք(22)։ Արօրը խորհուրդ մը ունէր, իր ձայնը խառնուելով գեղջուկի երգերուն, ինքն էր որ կը բանար հողը, որ կարծէք իր արգանդը բացած կ՚ընկալէր ու կեանք կու տար սերմերուն, որոնցմէ պիտի ծնէին եւ չարունակուէին ուրիշ կեանքեր, եւ այսպէս յաջորդաբար։

Ինչպէս իր շատ մը գործերու պարագային, Կորքի նախ կը կատարէր գծագրական նախափորձեր, որոնք, մեծ մասով, արդէն անկախ եւ աւարտած գործեր են եւ որոնք կը հաստատեն թէ գիծի ինչպիսի վարպետ մըն է Կորքին՝ մէկը այս դարու մեծերէն։ «Արօրը եւ Երգը» թեմային շուրջ Կորքի կատարեց մի քանի գծանկարներ, որոնք հիմք ծառայեցին երեք պաստառներու՝ 1946–1947 թթ.ու շրջանին նկարուած։ Նախքան այս իւղանկարները, ան նկարեց երկու այլ տարբերակներ, որոնք սակայն զոհ գացին 1946 թ.ի Յունուարին իր արուեստանոցի հրդեհին, եւ որոնք, իր կնոջ՝ Էկնըսի վկայութեամբ, սքանչելի գործեր էին։

Առաջին տարբերակը, իր ճոխ գոյներով, կը պատկերէ արեւոտ օրուան մը մթնոլորտը՝ մուգ կապոյտ երկինքին տակ, ուր լոյսը կ՚ողողէ ամէն ինչ, որ կը գտնուի դաշտին մէջ (կանաչ ծառերէն եւ կարմիր հողէն մինչեւ գեղջուկներուն գլխարկներն ու իրենց գոյները), որ այստեղ պատկերուած է ճերմակի–կանաչի շաղախումով՝ թելադրելով ցանքին տեսքը իր աճի շրջանին։ Երկրորդ տարբերակին մէջ, բացի գոյներու ամբողջական փոփոխութենէն, ուր դեղինը կը տիրապետէ, գծագրութեան կամ գործը կառուցանող տարրերուն մէջ հիմնական փոփոխութիւն տեղի չ՚ունենար։ Միայն թէ մթնոլորտը եւ զգայնութիւնը կը փոխուին՝ դառնալով մելա–

21) Նոյնը, էջ 32։ Կարլենը՝ Կորքիի քրոջ՝ Վարդուշի զաւակն է։

22) **Ethel K. Schwabacher, Arshile Gorky, p. 128.**

մաղձոտ, տխուր եւ մեկուսացած։ Սակայն երրորդին մէջ կարգ մը կերպարներ եւ գիծեր կ՚անհետանան կամ կը ձուլուին ամբողջ տեսարանը ծածկող մշուշին մէջ։ Հիմա արտը դեղին է՝ հասունցած ցորենի դեղնութեամբ։ Այստեղ չկայ երկինքի եւ դաշտի կտրուկ բաժանում, այլ կայ անսահման միջոց մը, որ կը խորանայ երկու ուղղութեամբ՝ դէպի առաջ ու դէպի ետ։ Ասոր եւ միատեսակ ֆոնին որպէս հակադրութիւն, կերպարները գծուած են ճշգրիտ եւ յստակ կերպով։ Կորքի այստեղ կրկին կը մէջբերէ իր կարմիր, կապոյտ եւ կանաչ «գոհար»ները։ Առաջին տարբերակին մանրամասնումէն ան անցած է երկրորդի աւելի նուազ մանրամասնումին եւ վերջապէս երրորդի երազանման մթնոլորտին։ Զգայնութեան եւ պատկերացումի այս երեք վիճակները՝ իր յիշատակներուն հանդէպ, ցոյց կու տան իր կարողութիւնը՝ գտնելու ճշգրիտ ոճը, գունաւորումը եւ նկարելու կերպը, որ լաւագոյն ձեւով համապատասխանէր գործի իրագործումին՝ թելադրուած իրարմէ տարբեր բանաստեղծականութիւններէն։

Կորքի դաշտերուն մէջ կը յայտնաբերէր նոր աշխարհ մը, ուրկէ կարելի էր անթիւ գործերու ծնունդ տալ։ Բոյսերը նոր իմաստ կը ստանային իր արուեստով, երբ Կորքի անոնց թէ՛ մարմնական եւ թէ՛ կազմողական կառուցուածքին վրայ հիմնուելով՝ ծնունդ կու տար ապրող նոր ֆորմերու, որոնք միայն իրեն կը պատկանէին, որովհետեւ անոնք կու գան իր իւրայատուկ աշխարհէն, ուր սեռագըրգռային կապեր եւ սեռային մարմիններ թելադրող ֆորմեր կը դառնան անբաժանելի մէկ մասնիկը անոր ամբողջականութեան։ Բոյսերուն մէջ ան գտած էր նոր աշխարհ մը (միջատներ, ծաղիկներ եւլն.), որոնց մէջ կը տեսնէր վերի աշխարհի կեանքի բնապաշտական ընթացքին կրկնութիւնը։ Ան իր գործերէն ոմանք ցոյց տալով Ռապըրթ Ճանըսի կ՚ըսէր. «Կը տեսնես, ասոնք տերեւներն են, այս խոտն է։ Ես վար ծռած եմ զանոնք տեսնելու։ Ես ձեռք բերած եմ զանոնք վարը հողին մօտենալով։ Ես կրնայի լսել եւ հոտոտել զայն։ Հոն վարը գտնուող փոքր աշխարհի մը նման»(23)։

Այլափոխումը, որ տեղի կ՚ունենար Կորքիի մատիտին ու վըրձինին տակ, կը զգենուր գերիրապաշտ նկարագիր մը՝ յենած automatism-ի ընձեռած կարելիութիւններուն վրայ։ Ճակներու եւ իրերու նկարագրային յատկանիշները կը համառօտուին՝ մինչեւ իսկ չէզոքացումի աստիճանին հասնելով։ Իսկ ֆորմերու, գիծերու, միջոցներու եւ այլակերպչական մարմիններու միջեւ կապը ձերբա-

23) Karlen Mooradian, Gardener From Eden, p. 308.

դատուելով որեւէ նկարագրային կամ պատմողական յաջորդականութեան պարտադրանքէն՝ կը կազմէ ինքնուրոյն եւ անջատ գոյակցութիւն մը, որ ինքնին կենդանի է եւ գործօն որպէս նկարչութիւն: Ֆորմերը եւ կերպարները զուտ սիմպոլիք բնոյթ մը ունենալու փոխարէն, կը ստանան կառուցուածքային բնոյթ, սակայն կարգ մը գործերու մէջ առատ կերպով, իսկ ուրիշներու մէջ նուազ կերպով, եւ որոշ համադրումով եւ համատեղումով կը թելադրեն ու կը խորհրդանշեն խորքին կառոյցը կազմող տարրերու բնապաշտական կազմը, ինչպէս՝ «Նշանտուք 2»ին (1947 թ.) մէջ ձիուորը, ձին եւ իրենց հետեւող կերպարը: Եւ յետոյ, ֆորմերը առանձինն առնուած՝ կառոյցներ են, որոնք որոշ համատեղումով, իւրաքանչիւր գործի մէջ կը ստանան տարբեր պաշտօն եւ դեր՝ մարմնաւորելով եւ թելադրելով այլազան կերպարներ՝ գոյութիւն ունեցող կամ անգոյ:

Գերիրապաշտներուն հետ Կորքիի կապը 1940-ական թուականներու սկիզբին կը վերածուէր ուղղակի անհատական շփման, այս դպրոցի վարպետներուն հետ, որոնք Բ. Աշխարհամարտին պատճառով ապաստանած էին Ամերիկա: Ասոնցմէ էին Ռոպէրթօ Մաթթա, Մաքս Էրնսթ, Խուան Միրօ, Իվ Թանկի եւ Անտրէ Պրըթօն, որուն հետ Կորքիի կապը այնքան պիտի զարգանար, որ այս վերջինը զինք գեղարուեստականօրէն պիտի որդեգրէր, եւ 1945 թ.ին Կորքիի տուած ցուցահանդէսին առիթով լոյս տեսած պատկերացուցակին մէջ պիտի գրէր Կորքիի արուեստը քննարկող հիմնական նախաբան մը, որ յետոյ պիտի անցնէր նոյն հեղինակի «Գերիրապաշտութիւնը եւ Նկարչութիւնը» մեծածաւալ գործին մէջ:

Գերիրապաշտութիւնը – որ ինքնին գլխաւորաբար իմացապաշտ շարժում մըն է՝ հիմնուած գլխաւորաբար հոգեկանի եւ ենթագիտակիցի աշխուժացումին, զարգացումին եւ գործունէութեան վրայ –, կը սատարէր Կորքիի գեղարուեստական կազմաւորումին, քանի որ Կորքի խորքին մէջ նաեւ իմացապաշտ է: Սակայն իր մօտ իմացապաշտութիւնը ինքնին նպատակակէտ չի դառնար, այլ՝ կը միանայ միւս տարրերուն, ու կը կաղապարէ զանոնք:

Բայց, հակառակ որ Կորքի լայն կապեր ու շփումներ ունէր իր շրջապատի գեղարուեստի աշխարհին եւ շրջանի երիտասարդ նկարիչներուն հետ – որոնց վրայ իր ազդեցութիւնը հսկայական էր, ինչպէս կը վկայեն անոնցմէ շատեր –, ինք դուրս կը մնայ որեւէ խմբաւորումէ եւ կամ՝ տեսական սկզբունքներէ, որոնք միւսները կը ձեւէին, որովհետեւ հոն, ուր Կորքի իր մտահորիզոնը սեւեռած էր՝ շատ տարբեր էր այն բանէն որ միւսները կ'ուզէին ձեռք բերել: Կորքի եզակի բան մը ունէր: Ան կը ճանչնար եւ տեսած էր բա-

ներ, զորս իր սերունդի միւս ներկայացուցիչները չէին տեսած։ Ինք գիտէր Ռոսլինը, Ս. Խաչը։ Այս պատճառով իր տեսած եւ լսած բաները սովորական չէին, եւ այսպէս ան կը կատարէր բաներ, որոնք անսովոր էին նոյնիսկ իր շրջանի մեծերուն մէջ։ Ան եզակի էր նոյնիսկ եզակիներուն մէջ։ Զինք անոնցմէ զանազանող կէտերէն մէկը այն է նաեւ, որ այն աշխարհին մէջ, ուր միւսները իրենք զիրենք հարազատ կը զգային՝ Կորքի իր շուրջը պատեց ամրոց մը, ուր ան երազեց Հայաստանի մասին ու ապրեցաւ անոր թովչանքովը։ Այսպիսով իր իրագործումները պարունակեցին աւելի քնարական նկարագիր մը, որ իսկականօրէն Հայաստանինն է։ Սակայն իր մեծութիւնը կը կայանայ նաեւ հոն, որ ինքզինք «բանտարկած» ըլլալով իր ամրոցին մէջ՝ ուրկէ աշխարհը կը դիտէր եւ կ՚ըմբռնէր իրեն յատուկ փիլիսոփայութեամբ, կրցաւ հաղորդական դառնալ անկէ դուրս գտնուող մարդոց։ Արդարեւ ան հաղորդական դարձաւ ամբողջ մարդկութեան։ Հիմա ան իրեն յատուկ աշխարհը ունէր՝ զտուած արտաքին անմիջական ազդեցութիւններէ, աւելի ազատօրէն եւ վարպետ կերպով յղանալու այն գործերը, որոնք զինք 20-րդ դարու արուեստի անմոռանալի վարպետներէն պիտի դարձնեն։

1947 թ.ին Կորքի նկարեց «Նշանտուք 2»ը։

Հայկական խորաքանդակներէն եկած թելադրանքները, զորս Կորքի իր ստեղծագործական կեանքի սկզբնական շրջանին օգտագործեց, 1940-ական թուականներուն փոխարինուեցան հայկական մանրանկարչութենէն եկած թելադրանքներով, որոնք իրենց բարձրագոյն արտայայտութիւնը գտան «Նշանտուք 2»ին մէջ։ Այս դեղնորակ պաստառը, որ իր ամենէն աւելի ճանչցուած գործերէն մին է՝ կը նմանի արդի մագաղաթեայ մանրանկարչական էջի մը։

Կորքիի վրայ հայկական մանրանկարչութեան գործած տպաւորութիւնը այնքան խոր էր, որքան Ս. Խաչին կողմէ գործուածը։ Մանրանկարներու գծային, զարդանկարային, ֆորմային, գոյնային եւ միջոցային յատկութիւնները Կորքիի մօտ կ՚երեւին ժամանակակից յղացողական կիրարկումով, որոնք կը կեդրոնանան այդ յատկութիւններու վերլուծման եւ օգտագործման վրայ։ Ու ան խորապէս համոզուած ըլլալով անոնց բարձրորակ եւ նորարարական յատկութիւններուն՝ այնքան յառաջ կ՚երթար, որ վերածնունդի ոգին կը գտնէր անոնց մէջ, երբ կը գրէր թէ «Թորոս Ռոսլինը ինքնին վերածնունդն է»(24)։ Միջնադարու այս վարպետին արուեստը իրեն համար անփոխարինելի էր, կոթողային։ Անոր առաջ ան կը խոնարհէր, ինչպէս՝ Ս. Խաչին։

---

24) **The Letters of Arshile Gorky..., p. 33.**

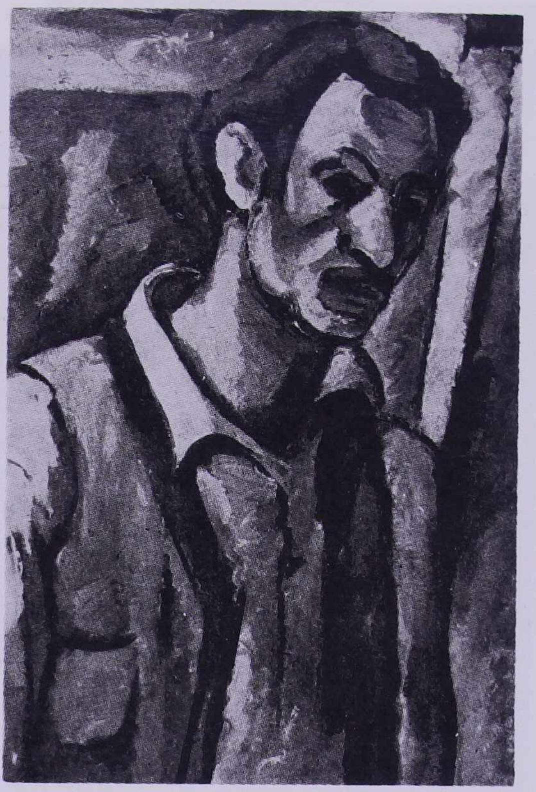

Ինքնանկար

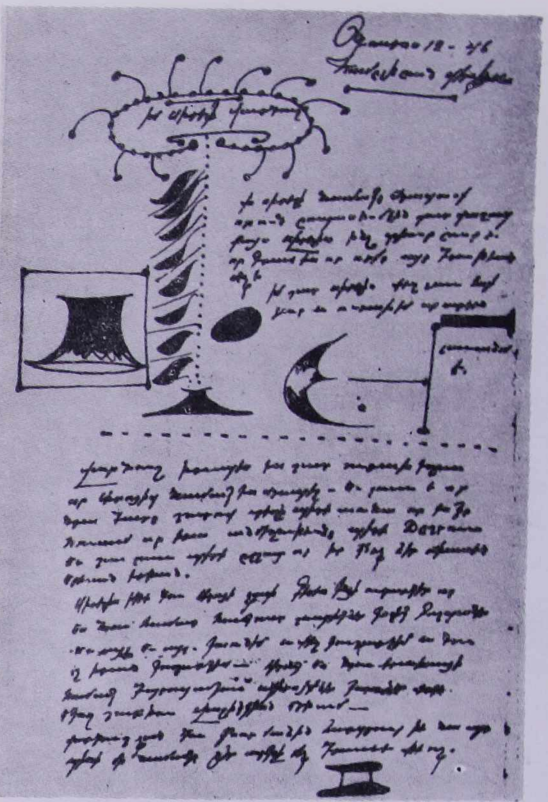

Կորքիի ձեռագիրը

Մորը դիմանկարը

Այգույի դիմանկարը

Կերպար խորգոմի մէջ

Պարտէզ Սոչիի մէջ

Լեարդը աքլորին կատարն է

Արօրը եւ Երգը

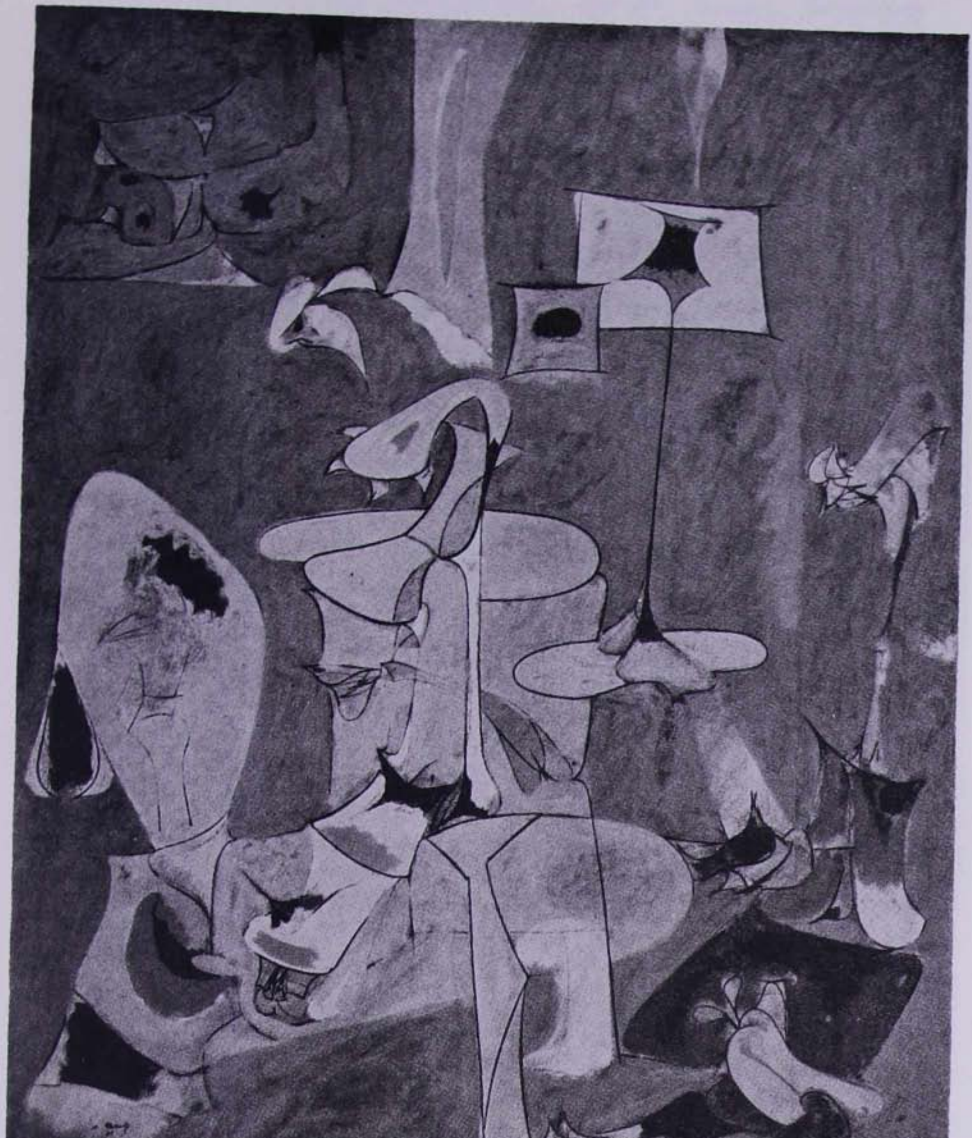

Նշանտուք 2

Ծիրաններու Բուրմունքը

Կորքի կը սիրէր ջերմութիւնը, արեւին տաքը։ Ամառուան շրջանը իր ամենէն բեղուն շրջանն էր՝ մասնաւորաբար 1945 եւ 1946 թթ.ու ամառները։ 1946 թ.ի ամրան իր կատարած աշխատանքին առիթով Վարդուշին դոհունակութեամբ կը գրէր թէ աւարտած էր 292 գծանկարներ(25)։ Կ՚աշխատէր խենթի մը նման, երջանիկ խենթի մը նման, ինչպէս կ՚ըսէր իր կինը։ Հակառակ նոյն տարուան Յունուարին իր արուեստանոցի հրկիզումին եւ անկէ մի քանի շաբաթներ ետք քաղցկեղի պատճառով վիրաբուժութեան ենթարկուելուն, որոնք բարոյական եւ հոգեկան ծանր հարուած մը կ՚ըլլային իրեն համար, ամրան տաքը եւ դաշտերուն արեւը կարծէք կրկին կրակ կու տային իր ստեղծագործական կարելիութիւններուն։

Սակայն Կորքիի փնտռածը Հայաստանի արեւն էր, այն արեւը, որուն տակ իր մանկութեան շրջանին կը պառկէր Վանայ լճափի աւազին վրայ, ջուրէն դուրս գալէն ետք։ Իր նկարներուն լոյսը հայկական մթնոլորտի լոյսն է ու ջերմութիւնը, դաղջ, այրող, սակայն միաժամանակ հաճելի։ Այդ լոյսին տակ ծիրանները կը դառնային մէկական արեւներ։ Ու Կորքի կը խենթենար ծիրաններուն համար։ Այս ընդհանուր շաղախումին մէջ, ուր ջերմութիւնը, լոյսը, գոյնը, բոյրը, անուշահամութիւնը, հաճոյքով, սիրով եւ կարօտով ուտելու փափաքը իրարու կը պլլուին ու անվերջօրէն իրարու վրայ կը գալարուին, Կորքի ծնունդ կու տայ «Ծիրաններու Բուրմունքը» պաստառին։

Ծիրաններով արբեցած Կորքի կը գրէ․ «Մարդ պէտք է սորվի հոտոտալ իր միտքով, ու այդպէս տիրապետէ տակաւին յիշողութեան զգայնութիւններէն մէկուն։ Տարօրինակ։ Վերջերս միտքս կլանուած էր Հայաստանի ծիրաններուն բուրմունքովը, ու թէեւ անշուշտ աշխատանոցիս մէջ չէի գտնուիր անոնցմէ, բայց ես կը հոտոտամ զանոնք իմ ուղեղովս, այնքան վստահ, որքան երբ ես կը մագլցէի մեր այգիին ծառերը, զանոնք քաղելու մեծ հօրս համար։... Ես կը հպէի անոնց փափկութեան իմ քթիս ծայրովը։ Հիմա անոնք կը ծփան իմ գործերուս մէջ, որպէս համեստ ծնողները նուրբ գեղեցկութեան։ Անոնք, հորիզոնին վրայ լռութեամբ պարող՝ մայր մտնող բազմաթիւ արեւներն են, եւ բացուող թերթերը ծաղիկներուն, որոնք կ՚արտօնեն հայ կոյսերուն պարելու իրենց տաք տերեւներուն վրայ, բնութեան մեծ հանդիսատեսին շնորհակալ կանչերուն դէմ։ Ծիրաններուն բուրմունքը մեր դաշտերուն»(26)։

Այս գործը խորքին մէջ երկրորդ տարբերակ մըն է 1944 թ.ին

25) Նոյնը, էջ 38։

26) Նոյնը, էջ 31։

նկարուած «Քրուքիտ Րան»ին, որ հիմնուած է տեսարանի մը վրայ: Սակայն «Ծիրաններու Բուրմունքը»ով Կորքի կը նուաճէ նորարարական նոր հանգրուան մը: Իր նկարչութեան կարեւոր երեւոյթներէն մէկը այն է, որ ան ինչ որ նկարէ, ընդհանրապէս վրձինը երգել կու տայ: Բայց այս գործին մէջ վրձնահարուածը այնքան ազատ դարձած է՝ խիստ մօտենալով action-paintingի տուեալներուն: Ասոնք լեցուն են պոռթկացող զգայնութեամբ մը, որ գետի նման կը հոսի: Նկարելու արարքի քանակը, որ գոյութիւն ունի այս գործին մէջ, կը հաստատէ այն իրողութիւնը թէ նոր ուղղութիւն մը, գոնէ թեքնիք տեսակէտէն, կրնար տեղ գրաւել Կորքիի արուեստէն ներս, որ վստահաբար դէպի action-painting կ'երթար:

Նոյն տարին նկարուած այլ գործ մը՝ «Հռետորները» (յետմահու փճացած), յառաջ եկած է հայկական թաղմանական ծիսակատարութենէ, որ կը թուի տեղի ունեցած ըլլալ իր հօր մահուան առիթով, քանի այս նկարին մասին խօսելով Կորքի ըսած էր· «...Հօրս մահը, ու ամէն ոք մեծ ճառեր կ'արտասանէ, երբ մոմ մը կը հալի կեանքի մը նման»(27):

Երկրորդ նախափորձ գծանկարին մէջ, խորքը կազմող տարրերու նկարագրային յատկանիշները աւելի բացայայտ են, քան թէ պաստառին, քանի, ինչպէս նախապէս ըսինք, երբ Կորքի կը իւղանկարէ գործը՝ կ'երթայ դէպի վերացականութեան աւելի ակնյայտ աստիճանաչափի մը, ուր շատ մը մանրամասնութիւններ կ'անհետանան:

Նկարի կեդրոնին հորիզոնականօրէն պառկած է մահացած անձը· ոտքին մօտ մոմ մը, շիջող կեանքի մը խորհրդանիշը, իսկ մէջտեղը՝ պատուանդանի մը վրայ դրուած գիրք մը, որուն շուրջ բոլորուած են հռետորները:

Կորքի, ըստ իր սովորութեան, հսկայ ազատութիւն տուած է իր երեւակայութեան՝ նկարի համադրումի եւ կառուցումի տեսակէտէն: Ողբերգութեան փոխարէն, այստեղ, ընդհակառակը, կայ հեգնանք՝ մահացածին լայն ու սինիք ժպիտէն թելադրուած՝ պէյքընեան ժպիտները յիշեցնող: Տաք եւ պսպղացող գոյներու այլազանութիւնը՝ ցանուած մոխրագոյն-կապոյտ շրջապատին մէջ, կը յառաջացնէ աշխոյժ եւ զուարթ զգայնութիւն մը՝ աւելի հակադրուելով խորքի ողբերգականութեան: Իմացապաշտութիւնը եւ կշռուածութիւնը – որոնք երբեք չեն բացակայիր Կորքիի գործէն, նոյնիսկ երբ իր շատ մը գործերուն մէջ կը ձգէ որ ներկը ազատօրէն հոսի եւ կաթի՝ անգամներ առատ կերպով – իրենց ամենէն շեշ-

27) Julien Levy, **Arshile Gorky**, New York, 1966, p. 35.

տակի բնոյթը կը ստանան նաեւ այս գործին մէջ՝ մանաւանդ խորքը կազմող տարրերուն ունեցած պաշտօններուն պատճառով, որոնք այստեղ ունին խորհրդանշական յատակ մը, ինչպէս նաեւ «Նշանտուք 1», «Նշանտուք 2» (1947 թ.), «Տաղնապ» (1947 թ.), «Սահմանը» (1947 թ.), «Օրացոյցները» (1947 թ., յետ մահու փճացած), «Մութ կանաչ նկար» (1947 թ.) եւ «Փափուկ Գիշեր» (1948 թ.) գործերուն մէջ։

1947 թ.ը կ'ըլլար Կորքիի բեղմնաւոր վերջին տարին։ Տարուան աւարտին ան ընկճուած էր իր կատարած գործի քանակէն եւ այն զգացական ու հոգեկան վերիվայրումներէն, գլխաւորաբար ամուսնական հարցերէ ծագած, որոնք զինք կը տանջէին։ Առանձնութեան խորտակող ոգին կրկին մտած էր իր մէջ։ Սակայն ինք պատրաստ էր իր յաջորդ ցուցահանդէսին։

1948 թ.ի Մարտին տրուած այս ցուցահանդէսը դրական փոփոխութիւն մը չառաջացուց Կորքիի քայքայուած ներաշխարհին մէջ։ Հասարակութեան դիրքորոշումը բացասական էր, հակառակ անոր որ գեղարուեստի պաշտօնական աշխարհի կարգ մը ականաւոր դէմքեր կը դրուատէին իր արուեստը։ Արուեստը այլեւս զինք այնքան չէր հետաքրքրեր, որքան իր երկու փոքր աղջիկները՝ Մարոն եւ Նաթաշան։ Կեանքն էր կարեւորը, եւ ոչ թէ արուեստի աշխարհին անիմաստութիւնը, ինչպէս ինք ըսած էր այդ օրերուն(28)։

Ինքնաշարժի ճամբու արկած մը կու գայ աւելի խորացնելու իր այս ընկճուած վիճակը, որուն պատճառով Կորքիի վզոսկորը կը կոտրի ու աջ բազուկը երկար ժամանակի համար անշարժութեան կը դատապարտուի։ Արկածէն մօտ երկու շաբաթներ ետք, ծանր վէճէ մը յետոյ, իր կինը կ'առնէ Մարոն եւ Նաթաշան ու կը մեկնի ծնողքին մօտ՝ լքելով Կորքին։

Յաջորդական ամէն տեսակի զրկանքներն ու դժուարութիւնները զինք վերջնականօրէն կը խորտակեն։ Իր Հայաստանն ու անոր յիշատակները զինք այլեւս կանգուն չէին կրնար պահել։ Իրեն կը թուէր թէ ամէն ինչ կորսնցուցած էր։ Կնոջմէ բաժանումին յաջորդ օրը Կորքի անձնասպան կ'ըլլար, կախելով ինքզինք։

«Մարդ կը ցանկայ վերադառնալ այն հողին որ զինք ծնած է։ Հայաստանի լեռներն ու ձորերը իմ ծնողներս են»(29), ըսած էր ան։ Ասիկա գուցէ իր ամենէն մեծ փափաքն էր. վերադառնալ Հայաստան, շաղուելու համար անոր հողին, ապրելու համար անոր

---

28) Karlen Mooradian, **Gardener From Eden**, p. 303.
29) Karlen Mooradian, **A Sister Recalls...**, p. 18.

բոյրով ու միանալու անոր։ Փափաք մը այս, որ զինք յարատեւօրէն այրած էր ու տանջած։ Սակայն այն պատգամը որ Կորքի Թողուց իր ետին, այնքան վսեմ է, ուր միտքը, սիրտն ու ոգին կը ձգտին վերար ամբողջացնել ու մարմնաւորել գոյութիւն մը, որ դարերու ընդերքէն դուրս կու գայ, եւ որ զիջում չի ճանչնար, եւ ոչ ալ սայթաքում, որ ոտքերը ամուր հաստատած հայրենի հողին վրայ՝ արդի աշխարհին կը համապատասխանէ ու հերոսականօրէն կը պարտադրէ ինքզինք որպէս «Հայ մը Վանէն»։

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ)

1904 թ. Ապրիլի 15-ին կը ծնի Ոստանիկ-Մանուկ Ատոյեան, Խորգոմի մէջ (Վարի Հայոց Ձոր), Վան։

1908 թ. հայրը կ'անցնի Ա. Մ. Ն., փախչելով զինուորական ծառայութենէ։

1909 թ. կը սկսի գծել։ Կը յաճախէ գիւղին վարժարանը։ Մօրմէ կը սորվի գրաբար։

1910 թ. ընտանեօք կը փոխադրուին Վան։ Կը յաճախէ Հիւսիսեան վարժարանը, ապա՝ Ամերիկեան Միսիոնարական վարժարանը, մինչեւ 1915 թ.։

1914 թ. Նոյ.ի 1-ին կը սկսի թրքական ռմբակոծումը հայկական թաղերուն վրայ։ Ոստանիկ կը մասնակցի ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն, զէնք, զինամթերք եւ ուտեստեղէն փոխադրելով հայ մարտիկներուն։

1915 թ. Յունիսի 15-ին, Ատոյեաններ կը բռնեն գաղթի ճամբան։ Ամիս մը ետք կը հասնին Երեւան։

1918 թ. Մարտին, Ոստանիկ իր թեւերուն մէջ կը տեսնէ իր մօրը մահը։ Մայիսին, քրոջ՝ Վարդուշի հետ կ'անցնի Թիֆլիս, ապա՝ Պաթում, ուրկէ Սեպտ.ին կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս։

1920 թ. Մարտի 1-ին, Վարդուշի հետ կը հասնի Ա. Մ. Ն.։

1922 թ. Ոստանիկ Արուեստի դասախօս է Պոսթընի Նիւ Եորք Սքուլ աֆ Տիզայնի մէջ։

1925 թ. կը հաստատուի Նիւ Եորք։ Ոստանիկ-Մանուկ կ'որդեգրէ Արշիլ Կորքի անունը։

1926 թ. կը դասաւանդէ Կրենտ Սենթրըլ Սքուլ աֆ Արթի մէջ, Նիւ Եորք։

1930 թ․ Ապրիլին կը մասնակցի «46 Նկարիչներ եւ Քանդակագործներ 35 Տարեկանէն վար» ցուցահանդէսին, Արդի Արուեստի Թանգարանին մէջ, Նիւ Եորք։

1934 թ․ Փետրուարին տեղի կ'ունենայ Կորքիի անհատական առաջին ցուցահանդէսը, Ֆիլատելֆիոյ Մելլոն կելըրիներուն մէջ։

1935 թ․ Սեպտ․ին Կորքիի գծագրութիւնները կը ցուցադրուին Պոյըր կելըրիներուն մէջ, Ֆիլատելֆիա, իսկ Դեկտ․ին Կիլտ Արթ կելըրիներուն մէջ, Նիւ Եորք։ Կ'ամուսնանայ Մառնի Ճորճի հետ, որմէ շուտով կը բաժնուի։ Այս թուականէն սկըսեալ կը մասնակցի «Վերացապաշտ Արուեստը Ամերիկայի Մէջ» ցուցահանդէսներուն։

1938 թ․ Նիւ Եորքի Պոյըր կելըրիներուն մէջ կը ցուցադրուին իր գործերը։

1941 թ․, անհատական ցուցահանդէս մը, Արուեստի Թանգարանին մէջ, Սան Ֆրանսիսքօ։ Սեպտ․ին կ'ամուսնանայ Էկնըս Մեկրէօյտըրի հետ։

1945 թ․ անհատական ցուցահանդէս մը Ճիւլիըն Լեւիի կելըրիին մէջ, Նիւ Եորք։

1946 թ․ Յունուարին կ'այրի Կորքիի արուեստանոցը։ Փետրուարին ան կ'ենթարկուի քաղցկեղի վիրահատութեան։ Տարւոյն վերջաւորութեան կը մասնակցի «Տասնըչորս Ամերիկացիներ» ցուցահանդէսին, Նիւ Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանին մէջ, ինչպէս նաեւ «Ժամանակակից Ամերիկեան Նկարչութեան Տարեկան Ցուցահանդէս»ին, Նիւ Եորք։

1948 թ․ Մարտին, անհատական երկրորդ ցուցահանդէսը Ճիւլիըն Լեւիի մօտ, Նիւ Եորք։ Յունիսին կ'ունենայ ինքնաշարժի արկածը։ Յուլիսի 21–ին, Կորքի անձնասպան կ'ըլլայ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ՅՕԴՈՒԱԾԻՆ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԿՈՐՔԻԻ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ)

1) ԻՆՔՆԱՆԿԱՐ, շրջ․ 1931 թ․, իւղանկար, 62·5×41·5 սմ․։ Սեփականութիւն՝ Լոս Անճելըս Քաունթիի Արուեստի Թանգարանին (Ա․ Մ․ Ն․)։
2) ԿՈՐՔԻԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ, նամակ, քրոջը՝ Վարդուշին։
3) ՄՕՐԸ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ (հատուած), 1938 թ․, ածխամատիտ։ Սեփականութիւն՝ Շիքակոյի Արուեստի Թանգարանին (Ա․ Մ․ Ն․)։

4) ԱՑԳՈՑԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ, շրջ. 1930 թ., իւղանկար, 53×40 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Արշիլ Կորքիի, պահ դրուած կելըրի Սիտնի Ճենիսի մօտ, Նիւ Եորք (Ա. Մ. Ն.)։
5) ԿԵՐՊԱՐ ԽՈՐԳՈՄԻ ՄԷՋ, 1936 թ., իւղանկար, 83·5×125 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Արշիլ Կորքիի, պահ դրուած կելըրի Սիտնի Ճենիսի մօտ, Նիւ Եորք (Ա. Մ. Ն.)։
6) ՊԱՐՏԷԶ ՍՈՉԻԻ ՄԷՋ, շրջ. 1941 թ., իւղանկար, 101·5×80·5 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Արշիլ Կորքիի, պահ դրուած կելըրի Սիտնի Ճենըսի մօտ, Նիւ Եորք (Ա. Մ. Ն.)։
7) ԼԵԱՐԴԸ ԱՔԼՈՐԻՆ ԿԱՏԱՐՆ Է, 1944 թ., իւղանկար, 255×190 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Օլպրայթ Արուեստի Պատկերասրահին, Պաֆըլօ (Ա. Մ. Ն.)։
8) ԱՐՕՐԸ ԵՒ ԵՐԳԸ, 1947 թ., իւղանկար, 132×163 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Ալէն Մեմորիըլ Արուեստի Թանգարանին, Օպըրլին Գոլէն (Ա. Մ. Ն.)։
9) ՆՇԱՆՏՈՒՔ 2, 1947 թ., իւղանկար, 132×99 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանին, Նիւ Եորք (Ա. Մ. Ն.)։
10) ԾԻՐԱՆՆԵՐՈՒ ԲՈՒՐՄՈՒՆՔԸ, 1947 թ., իւղանկար, 80×114·5 սմ.։ Սեփականութիւն՝ Տէր եւ Տիկին Ճոզէֆ Շափիրոյի, Օք Փարք, Իլինոյ (Ա. Մ. Ն.)

THE ARMENIAN STRAIN IN THE CREATIVE WORK OF ARSHILE GORKY

ALEXAN BEREJIKLIAN

(Summary)

Arshile Gorky (Vostanig-Manoug Adoyan, 1904-1948, American-Armenian painter, immigrated to the United States in 1920, and lived the nostalgia for his fatherland Armenia and hometown Van until his suicidal death. In his canvases he was constantly spellbound by the Armenian sunshine, land, fruits and colors, which he proficiently translated into painting. Arshile Gorky gradually freed himself from the influence of the great masters and developed his own style, amply accentuated in the Armenian manuscript illuminations, and the Armenian countryside. Some of these canvases have that unmistakable character: **The Artist and His Mother** (1926-1936), **Image in Khorkom** (1936), **The Liver is the Cock's Comb** (1944), **Garden in Sochi** (1941), **The Bethrothal, II** (1947), **The Plow and the Song** (1947), **Scent of Apricots** (1947), etc.

Հայագիտական հրատարակութիւններ

«ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1973, 543 էջ:

Վերջին տարիներուն, ժամանակակից հայոց լեզուի մասին լոյս տեսան բազմատեսակ ուսումնասիրութիւններ, մենագրութիւններ, եւ քննական հետազօտութիւններ, որոնք կը շօշափեն հայերէնի բնոյթը, օրինաչափութիւններն ու կանոնները, տեղն ու դիրքը այլ լեզուներու շարքին մէջ:

Վերոյիշեալ բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ, հայոց լեզուն ուսումնասիրուած է բազմակողմանիօրէն, գիտական խորութեամբ եւ որակաւոր մակարդակով:

Հայոց Լեզուի Զարգացումը Սովետական Շրջանում *հատորը՝ իր էութեամբ եւ արծարծած նիւթերուն այժմէականութեամբ ու ճոխութեամբ, եզակի է ու աննախընթաց, տրուած ըլլալով, որ ան փաստական համադրումն ու ամփոփումն է հայոց լեզուին մօտ կէսդարեան պատմութեան, վերելքին ու զարգացման:*

Օրհասական շրջաններ ապրած, փոթորկոտ վերիվայրումներու ենթարկուած մեր ոսկեղէնիկը, որպէս կանգուն կոթող, մնաց անսասան ու յարատեւեց իբրեւ ինքնատիպ եւ ինքնուրոյն լեզու, յառաջադէմ շարք մը այլ լեզուներու կողքին:

Վերջին հինգ տասնամեակին, արեւելահայ լեզուի զարգացումն ու հարստացումը՝ լեզուաբան Ս. Աբրահամեան կը բացատրէ երկու հիմնական ազդակներով. առաջին՝ գիտութեան, տնտեսութեան, մշակոյթի եւ այլ բնագաւառներու նոր տուեալներով, երկրորդ՝ լեզուի նկատմամբ ցուցաբերուող բացառիկ հոգածութեամբ ու խնամքով:

Գիրքը, որ նուիրուած է արեւելահայ գրական լեզուի զարգացմանը, կ'ընդգրկէ ներկայիս ապրող եօթը տարբեր մասնագէտ-լեզուաբաններու լեզուական յօդուածները, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը շօշափէ հայոց լեզուի մէկ բնորոշ մարզը:

Գիրքը խմբագրած են անուանի լեզուաբաններ՝ Գուրգէն Սեւակն ու Սերգէյ Աբրահամեանը, որոնցմէ վերջինը գրած է Ներածութիւնը (էջ 5–20), ուր հիմնական գիծերու մէջ ներկայացուած են հայերէնի զարգացման ու հարստացման կարեւորագոյն հանգրուանները, միաժամանակ՝ կատարելով լեզուական որոշ ուղղումներ, թելադրութիւններ ու դիտողութիւններ։

Խուսափելու համար խաչաձեւումներէ, եւ յատկապէս նիւթերու բաշխում ու համակարգում կատարելու մտահոգութեամբ, գիրքը բաժնուած է լեզուաքերականական երեք մասերու, որոնք իրենց լայն ու խորազնին հետազօտութեամբ, աշխատութեան տուած են արժանաւոր որակ։

Առաջին յօդուածը – Բառապաշարի Հարստացումը Բառաբարդման Միջոցով (էջ 27–71), ստորագրուած է Հ. Մ. Օհանեանի կողմէ, որ ընդհանուր ակնարկ մը նետելէ ետք հայոց լեզուի բառապաշարի զարգացման վրայ, կը կեդրոնանայ յատկապէս բառային կազմի հարստացման միջոցներէն բառաբարդութեան վրայ, ի մասնաւորի այն նորակերտ բառերուն, որոնք կազմուած են բառակրկնութեամբ, բաղհիւսական, կցական, յարադրական եւ իսկական բարդութիւններով։

Վերոյիշեալներէն իւրաքանչիւրը՝ յօդուածագրին համար դարձած է մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան առարկայ՝ լի մեր հարուստ գրականութենէն վերցուած բազմաթիւ օրինակներով։ Մասնաւոր գլուխներու տակ, թէեւ ամփոփ, ան տուած է հայոց լեզուի կարգ մը հատուածներուն փոխառութիւնները՝ բարբառներէն, ժողովրդականէն, գրաբարէն եւ արեւմտահայերէնէն։

Ի դէպ, արեւմտահայերէնը ըլլալով հարուստ ու ճոխ՝ իր բառապաշարային շերտով, անհրաժեշտ է որ արեւելահայերէնը առաւելագոյն չափով օգտուի անոր բառամթերքէն, որ ինչ խօսք, կրնայ նոր երանգ ու լիցք տալ անոր հարստացման։

Երկրորդ մասը՝ Բառապաշարի Հարստացումը Ածանցման Միջոցով (էջ 75–121), հեղինակը՝ Ս. Ա. Էլոյեան, կը քննէ բառապաշարի հարստացման միւս կարեւոր միջոցներէն մին՝ բառածանցումը։

Տարբեր գլուխներու տակ, յօդուածագիրը մանրամասնօրէն կու տայ ածանցներու կիրարկութիւնները եւ անոնց դերը հայոց լեզուի մէջ։ Այսպէս՝ կարգ մը ածանցներ աւելի կենսունակ են, մինչ ուրիշներ՝ քարացած եւ անգործածական. երբեմն տեղի կ՚ունենայ նաեւ իմաստի նեղացում եւ սահմանափակում, եւ կամ ճիշդ հակառակը՝ իմաստի աշխուժացում եւ ուժգնութիւն։

Այնուհետեւ, հեղինակը կը թուէ ածանցներով կազմուած նոր բառերը եւ անոնց բաղադրութիւնները։ Իսկ այլ բաժնի մը մէջ, կը

քննէ նաեւ բայածանցները եւ վերջին շրջանին յառաջացած եւ փոխառեալ ածանցները:

Նոյն հեղինակին երկրորդ յօդուածը՝ Յապաւումներ (էջ 123–148), կ'ուսումնասիրէ արեւելահայերէնի բառագիտութեան մէջ նոր ծնունդ առած շերտաւորումներէն մէկը: Յապաւումները բառեր են, որոնք կը ներկայացնեն քանի մը բառերու կրճատուած մասերուն ամբողջութիւնը՝ զգալի տեղ գրաւելով ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզուին մէջ:

Յօդուածագիրը հանգամանօրէն տուած է յապաւումներու պատմականը, տեսակները (վանկային, տառային, բառային, խառն, եւայլն), ինչպէս նաեւ ռուսերէնէ եւ այլ պատճէնաւորումներէ յառաջացած նորամուծութիւնները:

Չորրորդ ուսումնասիրութեամբ մը հանդէս կու գայ Հ. Ա. Օհանեան՝ Բառապաշարի Հարստացումը Փոխառութեան Միջոցով (էջ 149–170), ուր կը ներկայացնէ փոխառութեան կարեւոր դերը լեզուներու բառային կազմի հարստացման մէջ: Խօսքը մասնաւորելով արեւելահայերէնի վրայ, հեղինակը կու տայ նաեւ փոխառեալ բառերու ընդարձակ ու հարուստ ցանկ մը:

Հիմք ընդունելով փոխառեալ բառերուն գործածութեան բնագաւառները, ան իրաւացիօրէն փոխառեալ բառերը պայմանականօրէն բաժնած է 12 խմբաւորումներու, իւրաքանչիւրէն տալով նմոյշներ եւ օրինակներ: Յօդուածը կ'եզրափակուի ռուսերէն լեզուի նմանակութեամբ կազմուած բառերու, կապակցութիւններու, ոճերու եւ արտայայտչաձեւերու թուարկումով, որոնք իրենց հերթին, նոյնպէս բաժնուած են խումբերու՝ օրինակներու շարքով մը:

Երիտասարդ լեզուաբան եւ Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօս Ռաֆայէլ Իշխանեան, գրած է Հայերէնի Տերմինաշինութեան մասին (էջ 171–217), ընդգծելով անոր նորարարութիւնը, էութիւնը եւ զարգացումը, մասնաւորաբար վերջին յիսնամեակին:

Խօսելով լեզուի ներքին օրէնքներուն ու զարգացման օրինաչափութիւններուն մասին, Իշխանեան իր թեզը կը հիմնաւորէ այն փաստով, թէ հայերէնը իր ճկունութեամբ ու տոկունութեամբ, կրնայ արտայայտել ժամանակակից նորագոյն ըմբռնումներն ու մտածումները: Ապա, հեղինակը կու տայ տերմին եւ բառ հասկացութեանց յատկանշական տարբերութիւնները, տերմինի պատմականը, տերմինաբանական բառարաններու հրատարակութիւնները, անոնց բովանդակութիւնը եւ վերջապէս՝ տերմինաշինութեան ծընունդն ու աստիճանական զարգացումը գրականութեան, բառարանագրութեան եւ մամուլին մէջ, սկսած հայրենական պատերազմէն մինչեւ ներկայ օրերը:

Բառիմաստի Փոփոխութիւններ (էջ 218–249) յօդուածով հանդէս եկած է լեզուաբան ու Մանկավարժական Ինստիտուտի դասախօս՝ Պետրոս Պետիրեանը։

Բառիմաստի փոփոխութիւնները կը կատարուին, տուեալ ժողովուրդի մը կեանքին մէջ պատահած տեղաշարժերու եւ այլ փոփոխակներու պատճառով, որոնք իրենց անմիջական ազդեցութիւնը կը դրոշմեն զանազան բնագաւառներու վրայ եւ, յատկապէս լեզուի բառապաշարին վրայ։ Այս սկզբունքով, լեզուաբան–դասախօսը կը ներկայացնէ հայոց լեզուի բառային կազմին մէջ տեղի ունեցած իմաստափոխութիւններուն պատկերը։ Հիմնաւորելու համար իր թեզը՝ ան կու տայ բառիմաստի փոփոխութեան տեսակները, ապա՝ այդ փոփոխութիւններու հիման վրայ կատարուած տեղաշարժերը, բառերու ձեւաբանական արժէքին մէջ։ Վերջապէս, յօդուածագիրը կը խօսի բառապաշարի զարգացման բնորոշ առանձնայատկութիւններուն մասին, կը նշէ կայուն փոխաբերութիւնն ու նոր դարձուածքները, իմաստային պատճէնաւորումները եւ արեւելահայ գրական լեզուին մէջ տեղի ունեցած իմաստափոխութիւնները, որոնք սկսած են թափանցել արեւմտահայ գրական լեզուին մէջ։

Երկրորդ գլխուն մէջ, համապարփակ քննութեան նիւթ կը դառնայ հայոց լեզուի Քերականական Կառուցուածքը (էջ 253–422), եւ անոր մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները։

Վերոյիշեալ բաժնի առաջին յօդուածագիրն է Գ. Լ. Գարեգինեան՝ Ձեւագիտական Կառուցուածքի Փոփոխութիւնները (253–364) ուսումնասիրութեամբ, ուր կը քննուի արեւելահայերէնի խոնարհման համակարգին մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, մասնաւորաբար բայական լծորդութիւններուն մէջ, ինչպէս նաեւ գրաբարաձեւ կամ հնատիպ բայաձեւերու վերացումը, լեզուական տեղաշարժերը եւ հարստացումը. երկրորդ՝ հոլովման համակարգին մէջ նկատուող փոփոխակները, նկատի առած գլխաւորաբար գոյականներու յոգնակի թիւին կազմութիւնը, անձի եւ իրի քերականական կարգին մէջ եղած տեղաշարժերը, ինչպէս նաեւ դերանունները, թուականները, մակբայները, կապերը, կապական բառերը եւ շաղկապները։

Երկրորդ յօդուածին՝ Շարահիւսական Կառուցուածքի Փոփոխութիւններ (էջ 367–422) հեղինակն է Ռ. Կ. Յովհաննիսեան։

Ընդհանուր Դիտողութիւններ հատուածին մէջ, հեղինակը կը շեշտէ, թէ շարահիւսական կառուցուածքին մէջ նկատուող փոփոխութիւնները, յառաջացած են նախախորհրդային շրջանին։ Յօդուածագիրը մանրամասնօրէն կը բացատրէ իր դրոյթները՝ զանազան

մարզերու մէջ նշմարուած փոփոխութիւններու հիման վրայ (շարադասութիւն, կապերու եւ դերանուններու կիրարկութիւն, հոլովներու կիրարկման նշանակութիւն, բառակապակցութիւն, խնդրառութիւն, եւայլն)։

Երրորդ գլխուն մէջ, Թ. Ա. Ղարագիւլեան ընդարձակօրէն կը խօսի Հնչիւնափոխութեան, Ուղղագրութեան եւ Ուղղախօսութեան մասին (էջ 427–543)։ Յօդուածին մէջ ուսումնասիրուած ու ներկայացուած են հայերէնի արտասանական կարգ մը փոփոխութիւնները, հնչիւնափոխութիւնները (չեշտափոխութեան, ձայնաւորումներու եւ երկհնչիւններու), չեշտադրութիւնը, ուղղագրութիւնը, տառադարձութիւնը, ուղղախօսութիւնը (արեւմտահայ, բարբառային, գրային, փափկացած կամ քմայնացած արտասանութեանց)։

Անշուշտ, ուշագրաւ եւ մեծարժէք հաւաքական այս գործը, կարելի չէ քանի մը էջի սահմանին մէջ լիուլի արժեւորել։ Տրուած հպանցիկ ծանօթացում մըն է գիրքի որակին ու գիտականութեան մակարդակին մասին, որուն հրատարակութեան համար կարելի է միայն շնորհաւորել Հ. Աճառեանի անուան Լեզուի Ինստիտուտը, որ իր նորանոր հրատարակութիւններով մեծապէս կը հարստացնէ ու կը սատարէ հայագիտութեան մարզը։

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

ՆԵՐՍԷՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ, «ԲՈՒՐԴՈՒՐԻ ԲԱՐԲԱՌԸ», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1971, 233 էջ։

Հայ բարբառագիտութիւնը կը կազմէ ընդհանրապէս հայագիտութեան, եւ յատկապէս հայ լեզուագիտութեան անքակտելի մէկ առանցքը, ինչպէս նաեւ՝ հայոց լեզուի պարբերական շառաւիղը։

Ի տարբերութիւն այլ լեզուներու, հայ բարբառները կը հանդիսանան հայոց լեզուի անսպառ շտեմարանը, որ միշտ կարելի է պեղել՝ առաւելագոյնս անկէ օգտուելու առաջադրանքով։

Հայ բարբառներու թիւը կը հասնի շուրջ հինգ–վեց տասնեակի, որոնց կարեւոր մէկ մասը կա՛մ ուսումնասիրուած չեն, – հետեւաբար անհետ կորելու ճակատագրին դատապարտուած –, եւ կա՛մ մասնակի ու թերի քննութեան նիւթ դարձած։

Բարեբախտաբար, հայրենի լեզուագէտ–բարբառագէտները, մասնաւորաբար Հրաչեայ Աճառեանի անուան Լեզուի Ինստիտուտի

բարբառագիտութեան բաժինը, շնորհակալ ու երախտաշատ աշխատանք կը կատարեն կիսատ մնացած այդ մարզը համալրելու, եւ ի գին ամէն զոհողութեան ու խոնջանքի՝ լեզուի այդ «խլեակները» փրկելու համար:

Այս դժուարին, այլ անհրաժեշտ աշխատանքին փարած է հայրենի մանրադէտ լեզուաբաններու ու բարբառագէտներու պատկառելի հոյլ մը, որուն մէջ իր արժանի տեղն ունի գիտաշխատող բարբառագէտ Ներսէս Մկրտչեանը:

Ի դէպ, տեղին է նշել, որ վերոյիշեալ եւ այլ բարբառագէտներ, որպէս ուղեցոյց եւ հաւաստի աղբիւր կ'օգտագործեն, կամ կը հետեւին անզուգական եւ անուանի գիտնական, լեզուաբան, բարբառագէտ Հ. Աճառեանի ուղեգծին ու տեսութիւններուն, տրուած ըլլալով, որ Աճառեան, իբրեւ հայ բարբառագիտութեան հիմնադիր, իր նորարարութեամբ ու գիտական ճշգրտութեամբ, կը հանդիսանայ անհասանելի եւ ինքնատիպ փառապսակը մեր ողջ լեզուաբանութեան:

Ներսէս Մկրտչեանի սոյն աշխատասիրութիւնը՝ Բուրդուրի Բարբառը, *նուիրուած է Փոքր Ասիոյ Բուրդուր քաղաքի հայ համայնքի բարբառին ուսումնասիրութեան, որ մինչեւ մեր օրերը ամբողջական ու գիտական քննութեան ենթարկուած չէր, թէեւ՝ Հ. Աճառեանի* Հայ Բարբառագիտութիւն (1911) *եւ* Հայ Լեզուի Պատմութիւն (*Բ. հատ.* 1951) *զոյգ աշխատութիւններուն մէջ ակնարկութիւններ կան անոր մասին:*

Աշխատութեան մէջ հանգամանօրէն ու հարուստ տուեալներու, ընդհանրութիւններու ու տարբերութիւններու հիման վրայ, ներկայացուած եւ արժեւորուած են Բուրդուրի բարբառին հնչիւնաբանութիւնը, ձեւաբանութիւնն ու բառագիտութիւնը:

Գիրքը ունի ուշագրաւ Ներածութիւն *մը,* (*էջ* 6–29), *բաղկացած երկու ենթաբաժիններէ, մին՝* Տեղեկութիւններ Բուրդուրի Հայ Գաղթօճախի Մասին, *ուր հեղինակը համառօտ կերպով կը նկարագրէ Բուրդուրի աշխարհագրական դիրքը, բնակչութեան տեղաշարժերը եւ հիմնադրութիւնը, ըստ որուն, Բուրդուր գաղթօճախը* 300 *տարեկան է:*

Երկրորդ ենթաբաժինը՝ Բուրդուրի Բարբառը, *կը կազմէ Մկրտչեանի աշխատութեան հիմնական մասը, այլ խօսքով՝ դափնեպսակը, ուր ան կը բացայայտէ բարբառին մասին արտայայտուած ոչ-ճշգրիտ տեղեկութիւններու էութիւնը, փորձելով բարբառը վերարժեւորել իր ինքնուրոյնութեան հիմնական առանձնայատկութիւններուն հիման վրայ:*

Բարբառագէտը կը մէջբերէ Հ. Աճառեանի ու Թէոդիկի տուած կարգ մը տեղեկութիւնները այս բարբառի մասին։ Աճառեան՝ Բուրդուր եւ Օդեմիշ բարբառները կը կապէ Ղարաբաղի բարբառին հետ, իբրեւ ենթաբարբառներ։ Մկրտչեան՝ իր հետեւողական ուսումնասիրութեան ընթացքին կը նշմարէ, թէ Բուրդուրի բարբառը Ղարաբաղի բարբառին հետ նոյնացնելը, կամ անոր ենթաբարբառ համարելը՝ ճիշդ չէ։

Ասկէ՝ Մկրտչեանի հետեւութիւններուն երկար շարանը, ուր հիմնաւոր, լեզուագիտական ճոխ ու համոզիչ փաստարկումներով, հեղինակը կու տայ Բուրդուրի բարբառին ունեցած աչքառու եւ էական տարբերութիւնները Ղարաբաղի բարբառէն։

Յատկանշական է շեշտել, որ հմուտ բարբառագէտը իր դրոյթները ապացուցանելու ու գիտական հիմքերու վրայ դնելու նպատակով, կու տայ քառասուն կէտերէ բաղկացած տուեալներ՝ առնուած բարբառներու հնչիւնաբանութենէն, ձեւաբանութենէն, շարահիւսութենէն ու բառագիտութենէն։

Իրաւամբ, ասիկա ինքնին կը վկայէ գիտաշխատողին մանրակրկիտ ու խղճամիտ պրպտումներուն անառարկելի հաւաստիքը· եւ ինչ որ կարեւոր է՝ երկու բարբառներուն խորապէս տիրապետելու հեղինակին արժանիքը։

Փաստարկումներու այս ճոխութիւնը, հեղինակը կը մղեն եզրակացնելու, թէ «Բուրդուրի բարբառը շատ հեռու է կանգնած Ղարաբաղից»։

Այնուհետեւ, հեղինակը կ՚ընդգծէ, թէ բարբառի որոշակի կէտերուն մէկ մասը առաջացած է նոր միջավայրի մէջ՝ կը ճիւղի բարբառներու մերձեցման ժամանակ։

Աշխատութեան երկրորդ մասը (էջ 30–79), յատկացուած է Հնչիւնաբանութեան, որ ունի իր ենթաբաժինները – Հնչիւնախօսութիւն (9 ձայնաւոր եւ 33 բաղաձայն), եւ Հնչիւնափոխութիւն։ Այս վերջինը բաղկացած է ձայնաւորներու ու բաղաձայններու փոփոխութեանց ստորաբաժանումներէն։

Ուսումնասիրութենէն ի յայտ կու գայ, որ լեզուաբան-բարբառագէտը խորազնին քննութեան ենթարկած է գրաբարի ձայնաւորներուն, երկբարբառներուն ու բաղաձայններուն կրած փոփոխութիւնները Բուրդուրի բարբառին մէջ, եւ յանգած՝ հետեւեալ եզրակացութեան.

ա) Ձայնաւորներու հնչիւնափոխութեան հիմնական պատճառը միայն շեշտը չէ։ Կը հնչիւնափոխուին նաեւ եռավանկ ու բազմավանկ բառերուն առաջին ձայնաւորները։

բ) Գրաբարեան երկբարբառներէն որեւէ մէկը չէ պահպանուած Բուրդուրի բարբառին մէջ։

գ) Բաղաձայններու այս կամ այն հնչիւնափոխութիւնը (օրինակ՝ գրաբարեան ձայնեղ պայթականները բառասկիզբին կը փոխուին խուլ պայթականներու, կամ՝ շնչեղ խուլերու, եւայլն)։

Երկրորդ գլուխը (էջ 80–165), նուիրուած է Ձեւաբանութեան, *ուր մանրամասն ու բծախնդիր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած են գոյականը (իր թիւով, հոլովներով, հոլովումներով եւ յօդով), ածականը, թուականը, դերանունը, բայը, դերբայները, մակբայը, կապերը եւ ձայնարկութիւնները։*

Ծաւալուն բաժինով մը, տրուած են – համեմատութիւններու ու բազմերանգ օրինակներու հիման վրայ – բարբառին խօսքի մասերը՝ իրենց այլազան մանրամասնութեամբ ու հիմունքներով, յաճախ վկայակոչելով նաեւ գրաբարն ու ժամանակակից հայերէնը։

Երրորդ գլխուն մէջ – Բառագիտութիւն *(էջ 166–175), կը քննարկուին բարբառի բառապաշարային շերտերը, բառակազմութեան օրինաչափութիւնները, ածանցները, եւ տեղի ունեցած իմաստափոխութիւնները։*

Այստեղ, հեղինակը լայնապարփակ ուսումնասիրութենէ ու հաշուարկումէ ետք, եկած է այն համոզումին, թէ գրաբարի բառապաշարէն ժառանգուած բառերու քանակն է 1600, նորակերտ կամ ինքնաստեղծ բառերուն ու դարձուածքներունը՝ 200, զուտ բարբառային բառերուն քանակը՝ 200, իսկ փոխառեալ բառերուն թիւը՝ շուրջ 3500։

Այս հիման վրայ, Մկրտչեան բարբառի բառապաշարը կը բաժնէ հետեւեալ շերտերու.

ա. Հին հայերէնէն եկած բառեր,

բ. Գրաբարի արմատներէն կազմուած նորակերտ բառեր,

գ. Անյայտ ծագում ունեցող բարբառային բառեր,

դ. Փոխառեալ բառեր ու ոճեր,

ե. Փոխառեալ արմատներով եւ հայերէն ածանցներով կազմուած բառեր։

Այնուհետեւ, վերոյիշեալ իւրաքանչիւր պայմանական շերտաւորումը վերարծարծուած է աւելի ընդհանուր ու խոր ուսումնասիրութեամբ մը։

Չորրորդ գլուխը, որ անուանուած է Ցանկլուածներ *(էջ* 176–195), *աներկբայօրէն կը հանդիսանայ բարբառագէտին որակային մուծումի կարեւորագոյն մասերէն մէկը, որուն խորագիրը սակայն,*

խոտոր կը համեմատի ու չ'արդարացներ անոր բովանդակութեան արժէքը։ Արդարեւ, այս հատուածը պէտք է հեղինակին սխրանքը համարել, մանաւանդ որ, այբուբենական հերթականութեամբ տըրուած են գրաբարի ու Բուրդուրի բարբառի բառերուն բաղդատական մէկ ցանկը։

Իսկ էջ 196–219–ին մէջ, արձանագրուած է բարբառային բառերու այլ բառացանկ մը, որ նոյնպէս կը մնայ Մկրտչեանի բարբառագիտական այս աշխատութեան էական չափանիշներէն մէկը։

Բուրդուրի ժողովրդական Բանահիւսութիւնը բաժնին մէջ, Մկրտչեան ի մի համախմբած է բարբառէն նմոյշներ, առնուած՝ բուրդուրցիներէ։ Եւ ասիկա՝ որպէսզի բարբառը դառնայ կենդանի, խօսուն ու պատկերաւոր։ Իրականութեան մէջ, այս բաժինն է որ հիմք ծառայած է հեղինակին գրելու սոյն աշխատութիւնը։ Այլ խօսքով՝ բարբառին ուսումնասիրութեան բանալին կը կազմեն այս կտորները։

Եզրակացնելով, պէտք է ըսել, թէ Բուրդուրի բարբառի վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնը յատկանշական ներդրում մըն է հայ բարբառագիտութեան համար, իր նորարարութեամբ, տարողութեամբ, բովանդակութեամբ, որ կոչուած է փրկելու համարեայ անհետացող բարբառ մը։

Աշխատասիրութիւնը կրկնակի արժէք եւ իմաստ կը ստանայ, երբ նկատի ունենանք, թէ հեղինակը քանի–քանի բուրդուրցիներու հետ հանդիպումներ ունեցած է, գրառած, մշակած ու դասաւորած ըսուածները, ի վերջոյ՝ պատրաստելու համար նմանօրինակ գիտական մենագրութիւն մը, որ ինչ խօսք, ի սպառ կորչելու դատապարտուած բարբառի մը գերագնահատական լաւագոյն վկայագիրն է։

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՊՈՂԱՐԵԱՆ, «ՑԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԸ – ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՔԱՂՈՒԱԾ՝ ՀՐԱՇՔՈՎ ՓՐԿՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԶՐՈՅՑՆԵՐԷՆ», Պէյրութ, 1973, 207 էջ։

Գրիգոր Պօղարեանը առաջինը չէ, որ քով քովի բերած եւ նոյն կողքի ներքեւ տուած ըլլայ Հայկական Տասնհինգին հետ անմիջական կերպով առնչուող մաս մը վկայութիւն։ Հայ եւ օտար բազմաթիւ գործեր կան, որոնք լոյսին կը բերեն 1915 Թուականով բնորոշուող իրականութիւնը Հայկական Եղեռնին։ Լորտ Պրայսի,

Թոյնպիի, Լեփսիուսի, Նանսէնի, Նէյրօմի, Պրէզոնի, Մայեւսքիի, Նաայիմի, Խօքոնոմոսի հրատարակած վաւերագրերու հաւաքածոներուն վրայ կու գան աւելնալու ամերիկեան, անգլիական, ֆրանսական, զուիցերիական, գերմանական եւ այլ հայասէրներու կոմիտէներուն հրատարակածները, որոնց վրայ երբ աւելցուին անգլիական կապոյտ գիրքերուն եւ գերման արխիւներէն վերցուած վաւերագիրներուն ալ հրատարակութիւնները, եւ հայ ու օտար ականատեսներու վկայութիւններն ու յուշերը՝ պատկերը կը դառնայ ամբողջական։

Բայց հոս չ՚աւարտիր հարցը, որովհետեւ տակաւին կան հայ մարդեր, որոնց յուշերը չեն հաւաքուած եւ չեն յանձնուած Կիւթենպերկի գլանին. անհրաժեշտ է որ Հայկական Տասնհինգը ապրած այս սերունդին վերջին մնացորդները խօսին՝ երբ ուշ չէ տակաւին եւ փրկուին թանկագին այն տեղեկութիւնները, որոնք վերջին վեց տասնամեակէ ի վեր մնացին անոնց մօտ որպէս յաճախանք եւ ապրում։

Այս բոլորէն ետք՝ կը թուի թէ տակաւին կան կարգ մը մարդեր, որոնք իրենց մօտ պահուած ունին Հայկական Տասնհինգին հետ աղերսուող յուշերը, վկայութիւններն ու վաւերագիրները այդ Տասնհինգը ապրած մարդերուն, որոնք այսօր գուցէ դադրած են իսկ գոյութիւն ունենալէ։ Վկա՞յ այս եզրակացութեան. ահաւասիկ, Գրիգոր Պողարեանը, որ այսօր մամուլին է յանձնած իր Ցեղասպան Թուրքը – վկայութիւններ, Քաղուած՝ Հրաշքով փրկուածներու Զրոյցներէն հատորը, եւ որուն Ներածականով կը յայտարարէ, թէ «Յիսուն եւ չորս տարի առաջ դրի առնուած վկայութիւններ են ինչ որ կը մատուցանեմ այս հատորով. վկայութիւններ քաղուած հարազատ բերաններէն անոնց՝ որ ճաշակեցին աններեւակայելի դառնութիւնները 1915-ի տեղահանութեան, Իթթիհատ վէ Թերագգը կոչուած կուսակցութեան սարքած ցեղասպանութեան։

«Փարիզի Ազգային Պատուիրակութենէն օրուան Ազգային Միութիւններուն ուղղուած շրջաբերականի մը հրահանգին վրայ էր, որ հաւաքեցի այս վկայութիւնները Համայի ենթակայ Սելիմիէ աւանին մէջ ապաստան գտած 13 տարբեր վայրերէ տարագիր հայուհիներէ եւ դեռահասակ պատանիներէ եւ որոնց կցեցի հակիրճ մի տեսութիւնը Այնթապի հայոց տեղահանութեան, 1915 Յուլիս 29-էն (Նոր տոմարով Օգոստոս 11) 6 Դեկտեմբեր 1916 երկարաձգուող 497 օրերու իմ Տարագրի Օրագիրով»։

Յստակ է, ուրեմն, բովանդակութիւնը վկայութիւններու այս հատորին։ Հոն կը տրուին տեղահանութիւնը Սեբաստիոյ Հաֆիթ կամ Գոչհիսար գաւառակին պատկանող Տուզհիսար գիւղին (դեկուցողներ՝ Մարիամ Տեմիրճեան եւ Էլմաստ Զորթանեան),

Խարբերդի Մալաթիա գաւառակին պատկանող Պեհեսնիին (զեկուցողներ՝ Գէորգ Զալըգեան, Մարիամ Խանզէտեան եւ Մարիամ Տէր Աբրահամեան), Ակնի Ըլըճա գիւղին (զեկուցող՝ Զապէլ Սարաֆեան), Սեբաստիոյ ենթակայ Պինկէօլի (զեկուցողներ՝ Մարիամ Տումանեան, Աղաւնի Առաքելեան եւ Արամ Լոշիկեան), Կեսարիոյ (զեկուցող՝ Տիրուհի Նազար Խախամեան), Խարբերդի պատկանող Զմշկածագի եւ Իչպեկ գիւղին (զեկուցողներ՝ Զարուհի Դաւիթեան եւ Սանդուխտ Դիւթելեան), Մեզրէ–Խարբերդի (զեկուցող՝ Մարիամ Յակոբ Պաղոյեան), Էսկիշեհիրի (զեկուցող՝ Վիքթորիա Կարապետ Մասլաքեան), Ամասիոյ պատկանող Վեզիր Քէօփրիւյի (զեկուցող՝ Թագուհի Տէր Արսէնեան), Սեբաստիոյ Հաֆիթ կամ Գոչհիսար գաւառակին ենթակայ Խանձառ գիւղին (զեկուցող՝ Սանդուխտ Դարբինեան), նոյն գաւառակին պատկանող Կովտուն գիւղին (զեկուցողներ՝ Եաղութ Քիպարեան, Ղոնջէկիւլ Միքայէլեան եւ Հայկանոյշ Միքայէլեան), Սեբաստիոյ Թոնուս կամ Շար Գըշլա գաւառակին պատկանող Իսանլու գիւղին (զեկուցողներ՝ Հայրիկ Համբարեան եւ անոր մայրը), եւ Տիգրանակերտի ենթակայ Վիրան Շահիրի (զեկուցողներ՝ Մանուշ Այվազեան եւ Ցուղիտա Այվազեան)։ Տասներեք այս վայրերու տեղահանութեան պատումներուն կը յաջորդէ Գրիգոր Պողարեանի «Օրագիր Տարագրի Կեանքիս»ը, որ գիրքին մէջ, համիրճ նախաբանէ մը ետք, կը գրաւէ 126–206 էջերը։

Սիրտ բզկտող այս պատումները եթէ ոչ մէկ նոր բան կ'աւելցնեն նախապէս տրուածներու բովանդակութեան վրայ՝ առնուազն, սակայն, կը հիմնաւորեն զանոնք։ Այսպէս՝ այսօր աւելի քան վստահ կերպով կարելի է պնդել թէ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութիւնը ի գործ դրաւ Հայկական Տասնհինգը յստակ եւ որոշ ծրագիրի մը համաձայն, յստակ եւ որոշ նպատակի մը իրագործումին համար ալ․ աւելին՝ այսօր անվարան կերպով կարելի է հաստատել թէ ներկայ Թրքական պատմագրութիւնը կը ստէ՛ միայն, ինչպէս միշտ, եւ կը նենգափոխէ ի՛ր իսկ 1915–1923 տարիներու շրջանին վրայ տարածուող պատմութիւնը, որովհետեւ իրարու վրայ բարդուելու եկող վկայութիւնները բոլորովին այլ պատմութիւն կը վերբերեն։ Լոյսին եկող իւրաքանչիւր վկայութիւն, որքան որ ալ անիկա ըլլայ կարճ, ջահ մըն է այսօր հայ պատմագրութեան համար, որ վերջին մէկ տասնամեակէ ի վեր նուիրուած է Հայկական Տասնհինգին լուսաբանումին եւ գնահատումին։

Կ'արժէ՛ որ Պողարեանի Ցեղասպան Թուրքը – վկայութիւններ հատորը օրինակ ծառայէ այն բոլորին, որոնք իրենց մօտ պահուած ունին զանազան վկայութիւններ՝ լոյսին բերելու զանոնք եւ սեփականութիւնը դարձնելու գիտութեան եւ հայ պատմագրութեան,

որովհետեւ մեզմէ ո՛չ մէկն իրաւունք ունի մեր պատմութենէն խլելու իր արմատները, իր նիւթերը, որոցմով է որ միայն կարելի պիտի դառնայ ամբողջական ընկալումը Հայկական Տասնհինգին։ Այս հասկացողութեամբ՝ գնահատելի եւ շնորհակալ աշխատանք մըն է կատարածը Գրիգոր Պողարեանին, որուն անձնական արխիւը, վըստահ ենք, տակաւին ունի բաւակա՛ն արժէքաւոր նիւթեր մեր վերջին շրջանի պատմութեան հետ առնչուող։

Ծի՛շդ հոս ալ հրապարակ կու գայ այլ հարց. ի՞նչ պատահեցաւ այն երեսունմէկ տեղեկագիրներուն, որոնք 1918 Թուականին Հալէպի մէջ կազմուած հայրենակցական միութիւններու կողմէ պատրաստուեցան եւ Արամ Անտոնեանի հետ ղրկուեցան Բարիզ՝ յանձնուելու համար Պօղոս Նուպարին։ Ըստ հայրենակցական միութիւններու կողմէ կազմուած Միջ-գաւառային Միութեան ատենապետ Հայկ Արամեանի՝ Արամ Անտոնեան զանոնք «չէր յանձնած»։

Հայրենակցական միութիւններու թիւն է երեսուն երկու, ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ Հայկ Արամեան իր մօտ պահեց իր ծննդավայրին՝ Զէյթունի քսան երեք էջնոց տեղեկագիրը։ Ինչո՞ւ համար Անտոնեանին յանձնուեցաւ միայն երեսուն մէկ տեղեկագիր եւ ի՞նչ ըրաւ Անտոնեան զանոնք։ Եթէ ինք իւրացուց՝ իր արխիւին հետ չփոխանցուեցա՞ն Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանին, եթէ յանձնեց Պօղոս Նուպարին՝ անկէ չանցա՞ւ նոյն մատենադարանը։ Իսկ եթէ այսօր այդ տեղեկագիրները չեն գտնուիր այդ մատենադարանին մէջ՝ ուրո՞ւն քով են անոնք։

Հարցե՛ր են այս բոլորը, որոնց պատասխանը, դրական կամ ժխտական, պէտք է որ տրուին։ Պողարեան հրատարակեց իր մօտ գտնուողները, բայց անիկա միակը չէ՛ր. կային իրեն նման ուրիշներ ալ։ Ի՞նչ պատահեցաւ անոնց հաւաքածոներուն։ Անտոնեանին կամ Հայկ Արամեանին նման անո՞նք ալ իւրացուցին։ Շա՞տ մը ուրիշներ ալ ձեռք անցուցին, թէ ոչ ուրիշներ ալ ձեռք անցուցին։

Այսօր մենք շնորհակալ ենք Գրիգոր Պողարեանէն. շնորհակալ ենք, որովհետեւ իր հաւաքած եւ յիսուն հինգ տարի իր մօտ պահած այս վաւերագիրները կը փրկէ կորուստէ եւ առիթ մը կու տայ ոմանց մտածելու, խղճմտօրէն մտածելու, եւ հրապարակ նետելու այն ինչ որ հինգ ու կէս տասնամեակէ ի վեր անփութօրէն պահած են իրենց դարակներուն եւ գզրոցներուն մէջ, ուր, ա՛նկասկած, ոչ մէկուն կրնան ըլլալ օգտակար։

Շնորհակալութի՛ւն։

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՀՐԱՆԴ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ, «ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲՌՆԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ, 1890–1910», Պէյրութ, 1973, 414 էջ։

Հրանդ Գանգրունիի առաջին գործն է ասիկա, որ նուիրուած է արեւմտահայ պատմութեան վերջին մէկդարեայ շրջանի ամենէն խառնակ եւ նաեւ ամենէն քիչ ուսումնասիրուած մէկ քանամեակին։ Արեւմտահայութիւնն իր ապրած առօրեային մէջ հազիւ թէ ժամանակ ունեցաւ իր ցաւերը լալու եւ կուսակցական պատմագրութիւն մը յառաջացնելու, իսկ հայրենի մտաւորականութիւնն ալ պարզօրէն մղկտեցաւ իր անզօրութենէն. բարձր քաղաքականութիւն էր եւ կարելի չէր շատ բան ըսել. բարեբախտաբար Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակը եկաւ ցոյց տալու թէ հայրենի պատմագրութիւնը չէր ուրացած արեւմտահայութիւնն ու անոր ապրած երէկը։

Սակայն շա՛տ քիչեր ուզեցին գնահատանքի իսկական նժարումի մը ենթարկել հայ յեղափոխութիւնը, որ, եթէ յաջողած ըլլար, պիտի անկասկած բարձրացուէր եօթներորդ գագաթը երկինքներուն, բայց որովհետեւ անիկա ձախողեցաւ՝ քիչ մը ամէն մարդ ուզեց ուրանալ, նուազագոյն պարագային՝ անտեսել զայն։ Եւ, ահա՛ւասիկ, արդիւնքն եղաւ խոպան ձգուած շրջան մը մեր պատմութեան մէջ, որուն մասին կատարուած «ուսումնասիրութիւնները» չեղան յուշագրութիւններէ, առասպելներէ, հեքեաթներէ տարբեր բան։ Արդարեւ, այդ շրջանով զբաղող ո՛չ մէկ մարդ ուզեց երթալ ուղղակի աղբիւրներուն. իրաւ էր, որ այդ շրջանն ընդգրկող օսմանեան ո՛չ մէկ արխիւային նիւթ կար օգտագործելի. կար, սակայն, օտար դիւանագիտականը, ինչպէս որ կար նաեւ կուսակցական արխիւներուն լոյսին բերելիքը։ Բայց ամէն մարդ գոհացաւ ուրիշին ըսածով, ուրիշին գրածով, եւ՝ ահաւասիկ արդիւնքը։

Այսօր, շա՛տ վիճելի շրջան մըն է 1890–1910 թուականներով ընդգրկուող շրջանը. կան կողմի պատմութիւններ, կան դաշնակցական, հնչակեան, եւ ինչո՞ւ չէ, նաեւ ռամկավար–արմենական պատմութիւններ, որոնք, սակայն, փոխանակ զիրար ամբողջացնելու՝ յաճախ կը պախարակեն, կը քննադատեն եւ կ՚անտեսեն զիրար։ Ու շրջանը կը մնայ մութ, կը մնայ խառնակ։

Հրանդ Գանգրունիի գիրքը յաւելում մըն է ստեղծուած այս պատմագրութեան, եւ, սակայն, եթէ չի յստակացներ կարգ մը վիճելի հարցեր, չի տար նոր վարկածներ պատումի եւ ճշդումի, չի խօսիր արխիւային նիւթերու վրայ յենած՝ առնուազն, սակայն, կը կատարէ ընդարձակ մէջբերումներ զանազան հեղինակութիւններէ՝ այդ ձեւով արժեւորելու, դրական քաշի զարնելու կատարուածը։

Կատարուած մէջբերումներուն առատութիւնը դիւրու պտոյտ առթելու ամէն տուեալ ունի՝ պաշտպանելու համար հայ յեղափոխութեան արդարացի եւ իրաւացի ըլլալը։ Գանդրունի պէտք ունէ՞ր մէջբերումներու առատութեամբ խեղդելու ընթերցողը, կ'անգիտանանք· բայց մէկ բան յստակ է, որ Գանդրունի ուզած է հիմնաւորել այն վարկածը թէ հայութիւնը ձեռնարկեց յեղափոխական որոշ շարժումի մը, որովհետեւ ալ չէր կրնար չձեռնարկել, եւ թէ այդ շարժումը ձախողեցաւ, իրմէ՝ հայութենէն դուրս գտնուող պատճառներով, պատճառներ, զորոնք ինք չէր կրնար ղեկավարել, չէր կրնար սանձել։

Հատորին ընթերցումէն ետք մարդ կը տարուի մտածելու թէ ինիսունական թուականներուն յաջորդող քսանամեակի տիրական միակ ուժը Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնն էր, թէ ինչ որ կատարուեցաւ՝ սկսաւ անով, թէ մնացեալները, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, Արմենականները եւ մասամբ նորին, հազիւ թէ կը կենային յեղափոխութեան լուսանցքին վրայ, թէ հետագային, Օսմանեան Կայսրութեան սահմանադրական շրջանին, անոնք ինկան կորանքէ կորանք եւ իրենց հետ անկումի առաջնորդեցին նաեւ ամբողջ արեւմտահայութիւնը։ Թուցէ որոշ ճշմարտութիւններ կան այս բոլորին մէջ, բայց Գանդրունիի գիրքը չի գար յստակացնելու այդ ճշմարտութիւնները· աւելին, չի յստակացներ նաեւ Հնչակեան–Իթթիլաֆական փոխյարաբերութիւնը, որմէ շա՜տ բան կախում պիտի ունենար այսօր՝ դատապարտել կարենալու համար հանդիպակաց կողմը։

Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Բռնատիրութեան Դէմ, 1890–1910 հատորը կը բաղկանայ երկու հիմնական բաժիններէ, որոնց առաջինով կ'ընդգրկուի 1890–1907 թուականը ինկող շրջանը· իսկ երկրորդով՝ 1907 թուականէն ետք եկող ժամանակաշրջանը, որ իր աւարտը կը գտնէ Հայկական Տասնհինգով։ 216 էջի մէջ պարփակուող այս առաջին մասին ութը գլուխները անվարան կարելի էր խտացնել՝ առա՜նց որ վնասուէր բովանդակութիւնը։ Հոս, այս հատուածին մէջ, Գանդրունի կու տայ «Միջազգային Կացութիւնը և Վեց Մեծերու Դիրքորոշումները 1890–ական Թուականներուն», «Հայ Յեղափոխութեան Ազատագրական Պայքարը», «Հայ Ազատագրական Պայքարի Ընթացքը Օսմանեան Բռնատիրութեան Օրով», «Հայ Քաղաքական Հոսանքները», «Հայ Յեղափոխական Շարժումները», «Հայ եւ Օտար Վկայութիւններ Օսմանեան Բռնակալութեան եւ Հայ Ազատագրական Պայքարի Մասին», «Կուսակցական Ներքին Տարակարծութիւններ», եւ «Օսմանեան Բռնատիրութեան դէմ Հայ Ազատագրական Պայքարի Գնահատման

Հարցի Շուրջ»․ բաւակա՛ն լայն ծանօթութիւն, բաւակա՛ն լայն վկայութիւն, բաւակա՛ն լայն մէջբերում, բայց քի՛չ վերլուծում, քի՛չ նմարում։

Հատորին երկրորդ բաժինը, որ վերնագրուած է «Հայ Յեղափոխութիւնը Իթթիհատի Բռնատիրութեան Շրջանին» բացատրութեամբ՝ ունի եօթը գլուխ, որոնցմէ, կրկին, կարելի էր քանի մը հատը զեղչել եւ իրարու միացնել առա՛նց որեւէ վնասի։ Այսպէս՝ այս հատուածով Գանդրունի կու տայ «Միջազգային Քաղաքական Կացութիւնը (1907–1914)», «Իթթիհատի Քաղաքական Դիմագիծը», «Իթթիհատի Դիմագիծը Սահմանադրութեան Շրջանին», «Իթթիհատը եւ Բանթուրքիզմը», «1909–ի Կիլիկիոյ Հայոց Աղէտին Շուրջ», «Իթթիհատը եւ Հայ Քաղաքական Միտքը», «Իթթիհատի Դէմ Պայքարը Սուրիոյ եւ Լիբանանի Մէջ», «Թուրք Պատմաբաններուն Խօսքը Իթթիհատի Մասին» եւ «Ս․ Դ․ Հնչակեան Կուսակցութիւնը Իթթիհատի Դէմ» գլուխները։ Իրաւ է որ անոնց բոլորն ալ անմիջականօրէն չեն աղերսուիր Հայ Յեղափոխութեան հետ, եւ անվարան կարելի է զանոնք հանել այս գործէն՝ առա՛նց որ խորապէս տուժէ Գանդրունիի Հայ Յեղափոխութիւնը հատորը․ արդարեւ, այս հատուածին հինգերորդ գլուխը, որ կ'իյնայ «Իթթիհատի Դէմ Պայքարը Սուրիոյ եւ Լիբանանի Մէջ» խորագրին ներքեւ, ո՛չ մէկ կապ ունի հայութեան հետ․ անոր յաջորդող գլուխը, որ վերնագրուած է «Թուրք Պատմաբաններու Խօսքը Իթթիհատի Մասին»՝ դատապարտութիւնն է Երիտասարդ Կուսակցութեան՝ նոյն ինքն Թուրքին կողմէ, բայց ա՛յս ալ շահ մը չ'ապահովեր Հայ Յեղափոխութեան գնահատումին համար։

Աւելին, Գանդրունիի գիրքին ընթերցումէն ետք երեւան կու գան հիմնական երկու հարցեր, որոնցմով զբաղած պէտք էր որ ըլլար հեղինակը․

Առաջին, ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս յառաջացաւ Հայ Յեղափոխութիւնը։

Երկրորդ, ի՞նչ ըրաւ անիկա։

Գանդրունի կը փորձէ զբաղիլ այս երկու հարցերով ալ, բայց, դժբախտաբար, անոնց սահմանումի եւ սահմանագծումի գործողութիւնն է որ յստակ չէ․ ասկէ՛ հատորին պակսող կազմակերպուածութիւնը, ասկէ՛ նաեւ օգտագործուող նիւթերուն առատութիւնը եւ մերթ կրկնութիւնը, մանաւանդ՝ վարկածներու չատութիւնը։ Գանդրունի բաւական չատ ըսելիք ունի, բաւական ալ չատ վարկածներու մասին․ իսկ ասիկա զինք կը տանի տարածումի, որ, դժբախտաբար, զինք չ'առաջնորդեր յստակացումի, մեկին եզրա–

կացութիւններու։ Անկէ՛ նաեւ ժամանակագրական եւ ու առաջշարժումը, որ եթէ հեղինակին կու տայ որոշ ազատութիւն եւ ճկունութիւն իր նիւթին հետ վարուելու այնպէս ինչպէս ինք կը կամի՝ կու տայ նաեւ պատմութեան ոչ-շարունակականութիւն մը, որ ընթերցողին մօտ կը ստեղծէ ընթերցումին թելը կորսնցնելու հակամիտութիւն։

Ըսինք՝ Հրանդ Գանգրունիի պատմագիտական առաջին գործն է այս. յստակ է որ Գանգրունի պատմագիտութիւն կը փորձէ եւ կը տառապի անով, յստակ է նաեւ, որ որպէս առաջին փորձ՝ տանելի մըջինի մը վրայ կը կենայ այս գործը, բայց պատմագրական գործի մը մէջ անհրաժեշտ է առկայութիւնը կարգ մը տուեալներու. այսպէս՝ նշումը օգտագործուած բոլոր աղբիւրներուն, լրիւ եւ ամբողջական կերպով։ Ընթերցողը պէտք չէ օդէն առկախ մնայ՝ մէջբերումի մը պարագային, որքան որ ալ այդ մէջբերումն ըլլայ հանրածանօթ. ապա՝ մատենագիտութեան մէջ նշումը օգտագործուած բոլո՛ր աղբիւրներուն. յետոյ՝ գործերու եւ էջերու նշումին դրութենէն դուրս դրուիլը. կարելի է զանոնք զետեղել կամ էջատակին, եւ կամ ալ՝ իւրաքանչիւր գլուխէ ետք. նոյնիսկ կարելի է անոնց բոլորը զետեղել հատորի վերջաւորութեան՝ որպէս անկախ հատուած մը ծանօթագրութիւններու։

Գանգրունիի գիրքն ունի մատենագիտութեան ցանկ մը, ուրկէ, սակայն, կը պակսի բաւակա՛ն մեծ թիւ մը օգտագործուած աղբիւրներու. մատենագիտական այս ցանկը անհրաժեշտ կերպով պէտք էր որ ըլլար ամբողջացուած։ Իսկ նո՛յնքան անհրաժեշտ էր հատորի վերջաւորութեան աւելցնել ցանկ մը տեղանուններու եւ անձնանուններու՝ ի շահ հատորի օգտագործումին։

Բայց այսօր կարելի է անվարան կերպով ըսել, թէ Գանգրունիի հատորը, հակառա՛կ իր ակնբախ թերիներուն՝ շահ մըն է եւ յաւելում մը իր ընդգրկած շրջանի պատմութեան յստակացումին եւ ընկալումին, ի՞նչ փոյթ որ հատորը կը ջանայ պարզերես հանել Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, եւ հպարտութեան առիթ մը ստեղծել անոր համակիրներուն։

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

G. H. CHOPOURIAN, «*THE ARMENIAN EVANGELICAL REFORMATION CAUSES AND EFFECTS*», *Armenian Missionary Association of America, Inc., New York, 1972, 170 p.*

ԿԻՐԱԿՈՍ ՉՈՓՈՒՐԵԱՆ, «ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ», հրատ. Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան, Նիւ Եորք, 1972, 170 էջ։

Անկախ Հայ եւ օտար պարբերական մամուլի մէջ երեւցած ու մինչեւ օրս երեւցող յօդուածներէ, Հայ Աւետարանական Շարժումը արտադրած է շատ քիչ թիւով պատմագրական կամ դաւաբանական հատորներ։ 128 *տարիներու կեանք ունեցող Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի պատմութիւնը՝ հասկնալի կամ անհասկնալի պատճառներով՝ շատ չէ խանդավառած այս շարժումին հետեւող գրիչները։ Թերեւս ալ անոնք չեն ունեցած քաջութիւնը՝ գրելու Հայ Եկեղեցիին մէջ երեւան եկած այս «պառակտում»ին կամ «բարեկարգութեան» մասին, որ չըլլայ թէ ճիշդ կամ անճիշդ կերպով քննադատութեան թիրախ դառնան, եւ կամ «արծարծեն հին վէրքեր, որոնք ոչ մէկ կողմին օգտակար կրնան ըլլալ»...*

Սակայն պատմագրութիւնը՝ իբրեւ գիտութիւն, վեր կը մնայ այսպիսի ենթակայական ու նեղմիտ մտահոգութիւններէ։ Հայ Աւետարանական Շարժումը ու Եկեղեցիի գոյառումը պատմական դէպք մըն է, ու իբրեւ այդ՝ անբաժան մէկ մասը կը կազմէ Հայ Եկեղեցիի պատմութեան։

Հայ Աւետարանական Շարժումի մասին մեզի ծանօթ հրատարակուած գիրքերու թիւը – հայերէն և անգլերէն –, ինն է։ Վերջին քառորդ դարու ընթացքին հայրենակցական միութիւններու կողմէ լոյս ընծայուած «պատմագիրք»երու մէջ կը հանդիպինք մէկ կամ երկու գլուխներու, ուր կը նկարագրուի աւետարանականութեան մուտքը իրենց շրջանէն ներս, ու ապա կը ներկայացուին աւետարանական վարժարաններու, ժողովարաններու եւ դէմքերու ծառայութիւնները տեղւոյն հայ համայնքին։ Ու պէտք է ըսել որ անոնց մէջ հանդիպած ենք անաչառ ու առարկայական բազմաթիւ գրիչներու։

Միայն յիշելով անցնինք այն գիրքերը, որոնք ուղղակի նուիրուած են Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի պատմութեան.–

1) *Իւթիւճեան, Ստեփան.–* «Ծագումն եւ Ընթացքը Աւետարանականութեան ի Հայս»։ *Սկզբնաղբիւր մըն է այս որ գրուած է Շարժումին առաջին յարողներէն մէկուն կողմէ։ Գործը սկսուած է* 1885-*ին, սակայն հրատարակուած՝* 1914-*ին, հեղինակին մահէն երեք տարի ետք, Կ. Պոլիս։*

2) **Arpee, Leon** – «The Armenian Awakening» 1909, Շիքակօ, Ա. Մ. Ն.։

3) **Arpee, Leon** – «A Century of Armenian Christianity», 1946, Բրինսթըն, Ա. Մ. Ն.։

4) **Arpee, Leon** – «A Century of Armenian Protestantism», 1946, Բրինսթըն։ (Անիկա արտատպումն է Վեր. Արփիի «The Armenian Awakening» հատորին հինգ գլուխներուն)։

5) Քասունի, Վեր. Եղիա – «Լուսաշաւիղ», 1947, Պէյրութ։

6) Խըլըբեան, Վեր. Տիգրան – «Ոսկեմատեան», երկու հատոր, 1950, Պէյրութ։

7) Ատանալեան, Վեր. Կարապետ – «Ցուշարձան», 1952, Ֆըրեզնօ, Ա. Մ. Ն.։

8) Տարագճեան, Վեր. Աւետիս – «Պատմագիրք Մարգուանի Հայ Աւետարանականութեան», 1960, Պրուքլին, Նիւ Եորք։

9) **G. H. Chopourian** – «The Armenian Reformation Causes and Effects»։

Անտարակոյս, առանցմէ զուրս, բազմաթիւ գրքոյկներ ու տետրակներ հրատարակուած են, ստորագրուած՝ հայ ու աւետարանական հեղինակաւոր գրիչներու կողմէ, ինչպէս՝ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան, Վեր. Տոքթ. Ց. Ջաղմաքճեան, Վեր. Եղիա Քասունի, Վեր. Ա. Շմաւոնեան, Վեր. Տոքթ. Մ. Փափազեան եւ ուրիշներ։ Սակայն, մեր կարծիքով, ոչ թէ ինը, հապա նուազագոյնը տասնեակներով հատորներու նիւթ կրնան հայթայթել Հայ Աւետարանական Շարժումի եւ Եկեղեցիի գոյառումի պատմութիւնը, անոր աշխարհատարած հաստատութիւններն ու գործունէութիւնները, նաեւ դաւանաբանական եւ վարդապետական ըմբռնումները։

Վեր. Դոկտ. Կ. Զոփուրեանի գիրքը պատմագիտական ու քննական մեթոտներով աշխատասիրուած գործ մըն է։ Դոկտորայի երբեւ թեզ պատրաստուած եւ համալսարանի քննիչ յանձնախումբին կողմէ ընդունուած ըլլալու տուեալները բաւարար հաւաստիք են՝ այս գիրքին հեղինակութիւն եւ կշիռ տալու։ Աւելի քան 140 անուն հատորներէ քաղկացած մատենագիտութիւնը եւ 550–է աւելի մէջբերումները վերոյիշեալ աղբիւրներէն, ապացոյց են հեղինակին կատարած սպառիչ աշխատանքին, որ տարածուած է 170 էջերու վրայ։

Օգտագործուած աղբիւրներու մէջ Հայ Աւետարանական Շարժումի ջատագով միսիոնարական եւ աւետարանական հեղինակներու կողքին տեղ գրաւած են նաեւ քննադատ գրիչներ՝ ինչպէս Աւետիս Պէրպէրեան, Բիւզանդ Եղիայեան, Հայր Ներսէս Բախտիկեան և ու–

րիչներ։ Ու պէտք է ըսել որ Վեր. Զօփուրեան առարկայական ու արդար դիրք մը ունեցած է այս հեղինակներուն հանդէպ, ցուցաբերելով մտաւորական պարկեշտութիւն։ Մենք կրնանք համաձայն չըլլալ Վեր. Զօփուրեանի հասած դրական կամ բացասական եզրակացութիւններուն, սակայն կրնանք ըսել թէ ան չէ անտեսած քննադատներու կատարած սուր դիտողութիւնները, հոգ չէ թէ անոնցմէ ոմանք՝ զգացական ու բանաստեղծական, պատմական հունէն դուրս հանուած ակնարկութիւններ եղած ըլլան։

Վեր. Զօփուրեան մօտեցած է նիւթին շատ ընդարձակ շրջագիծի մէջ։ Բացի ներածականէն՝ ուր հեղինակը հանգամանօրէն կը ներկայացնէ նիւթը, գիրքը բաժնուած է երեք գլխաւոր մասերու. առաւել՝ ունի Յաւելուածի բաժին մը։ Առաջին մասը կը ներկայացնէ Ամերիկեան Առաքելութիւնը Հայոց մէջ, երկրորդը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցիի Հակազդեցութիւնը, իսկ երրորդը՝ Բաժանումի Սատարող Ուրիշ Ազդակներ։ Այս երեք գլխաւոր մասերը տարածուած են տասը գլուխներու մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի 4–6 ստորաբաժանումներ։

Առաջին մասին մէջ Վեր. Զօփուրեան հակիրճ ակնարկով մը կը ներկայացնէ անգլիական եւ ամերիկեան բարեկարգութիւններու աւանդը, աստուածաբանական վարդապետութիւններն ու անոնց կիրարկութիւնը մարդուն առօրեայ կենցաղին, ինչ որ կ'արդարացնէ ամբողջ աշխարհը աւետարանելու մարդոց ձգտումն ու գործելակերպը։

Գիրքին երկրորդ մասը կը ներկայացնէ Հայաստանի քրիստոնէացումը։ Հայ Եկեղեցիի ազգայնացումը եւ դաւանական մեկուսացումը, բարեկարգչական շարժումները եկեղեցիէն ներս, ու վերջապէս՝ 1830–ական թուականներուն սկսող բարեպաշտական շարժումը եւ «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի»ի գոյառումը։

Երրորդ մասին մէջ հեղինակը կը վերլուծէ բաժանումի ազդակները, ներկայացնելով քաղաքական, ազգային եւ ընկերաբանական ենթահողերը։ Թուրքիոյ յարաբերութիւնները արեւմտեան երկիրներու հետ եւ այս վերջիններուն անուղղակի ճնշումները՝ ամբողջ Օսմանեան Տէրութեան վարչակարգը բարեփոխելու եւ ուղիներ բանալու ընդհանուր ազատագրութեան եւ լուսաւորումի։ Համայնքային դրութիւնը քաջալեր կը հանդիսանայ խիղճի ու պաշտամունքի ազատութեան։

Եզրափակիչ գլուխին մէջ, հեղինակը՝ յետադարձ ակնարկով մը Հայ Աւետարանական Շարժումի 127 տարիներու պատմութեան վրայ, կ'ուզէ ապացուցանել թէ անտեղի էին հայ ազգի առաջնորդներուն մտավախութիւնները, թէ բարեկարգչական այս շարժումը

պիտի պառակտէր ազգը ու օտարամուտ տարրեր պիտի տկարացնէին հայ ազգայնականութեան ոգին։ Սկզբնական շրջանի երեւոյթները առիթ տուին այս մտավախութեան, սակայն Հայու հոգին՝ աւետարանականութեամբ չաղուած՝ ունեցաւ իր բարերար ազդեցութիւնը հայ կեանքին վրայ։ Նախ՝ հայ մտքին եւ հոգիին մէջ գետին գտաւ կրօնական հանդուրժողութիւնը։ Երկրորդ, կրօնական, կրթական և ընկերային կեանքը հայ ժողովուրդին՝ չաղախուեցաւ աւետարանական հոգեւորութեամբ։ Երրորդ, աւետարանականներ զարկ տուին կրթական գործին ու շնորհիւ միսիոնարներու օգնութեան մեծ քաղաքներէն սկսեալ մինչեւ յետին գիւղերը հաստատեցին դպրոցներ, ու այս կերպով բարձրացուցին Հայուն կրթական մակարդակը։ Չորրորդ, Աստուածաշունչը ժողովրդականացուցին՝ աշխարհաբար հայերէնի թարգմանելով զայն, որուն իբր արդիւնք՝ զարգացաւ նաեւ արեւմտահայերէնը։ Հինգերորդ, աւետարանականութիւնը տարածեց Կիրակնօրեայ Դպրոցի դրութիւնը, ինչ որ ժամանակի ընթացքին որդեգրուեցաւ Հայ Առաքելական Եկեղեցիի կողմէ։ Վեցերորդ, աւետարանականութիւնը ջատագով հանդիսացաւ Պետութեան եւ Կրօնքի բաժանման սկզբունքին։ Եօթներորդ, շնորհիւ այս շարժումին, Հայ Եկեղեցիի բարեկարգութիւնը միշտ սեղանի վրայ պահուեցաւ ու բարեկարգչական սահմանափակ միջոցներ գործադրուեցան։

Վեր. Զօփուրեանի գիրքը ունի լաւատես վերջաբան մը։ Ան կը հաւատայ որ Հայ Եկեղեցին՝ եթէ ոչ արագ ու արմատական՝ գոնէ աստիճանական յեղաշրջումի մէջ է, իսկ Հայ Աւետարանականութիւնը աւելի քան երբեք գիտակից կը դառնայ ազգային միսիոնականութեան եւ իր հոգեւոր առաքելութեան։

Յաւելուածի բաժինին մէջ տեղաւորած են 1840-ական թուականներուն Կ. Պոլսոյ Հայ Եկեղեցիի իշխանութեանց եւ Աւետարանական Շարժումի ռահվիրաներուն յայտարարութիւնները եւ դաւանական հանգանակները, որոնք այդ շրջանին խռովեցին հայ կեանքը իրենց կարծր, անզիջող ու ծայրայեղ դատումներով։

Անկախ իր պատմական, աստուածաբանական եւ եկեղեցաբանական արժէքէն, Վեր. Զօփուրեանի այս գիրքը կը մղէ ընթերցողը ինքնաճանաչումի եւ փոխադարձ գնահատանքի, որով կ՚արդիւնաւորուի քոյր եկեղեցիներու ինքնուրոյն ծառայութիւնը հայ ժողովուրդին մէջ։ Նպատակի այս նոյնութեամբ, իրարու մօտ կու գան «մրրկաւ դատուած» ազգակիցները, մէկտեղ վայելելու հայ ժողովուրդին դարերու հոգեւոր ժառանգութիւնը, նաեւ յառաջդիմելու քրիստոնէական գիտակից հաւատքի ու կենցաղի մէջ։

ՊԱՐԳԵՒ Ն. ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ

ՄՈՒՐԱՏ Մ. ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, «ՍԻՒՆԻՔԻ ԺԷ.–ԺԸ. ԴԱՐԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ», ՍՍՀ ԳԱ հրատարակութիւն, Երեւան, 1973, 190 էջ (նկարազարդ, կը պարունակէ նաեւ յատակագծեր, կտրուածքներ, չափագրութիւններ, եւայլն)։

Մուրատ Մ. Հասրաթեանի սոյն աշխատասիրութիւնը նուիրուած է Սիւնիքի ուշ միջնադարեան ճարտարապետութեան. հոն կը ներկայացուին շրջանի շինարարական օրինակները իրենց առանձնայատկութիւններով եւ կը վերլուծուին այն զանազան ազդակները, որոնք պատճառ կը հանդիսանան ստեղծելու տեղական ինքնուրոյն ճարտարապետական համալիրները իրենց յատուկ յատակագծային թէ ծաւալային լուծումներով։ Կրօնական կառոյցներուն արնթեր, կարեւոր նշանակութիւն ունին նաեւ շրջանի քաղաքական–ռազմական շինութիւնները՝ ամրոցներն ու բերդերը, իրր հետեւանք Սիւնիքի լեռնային դիրքին եւ դարաշրջանի քաղաքական անցուդարձերուն։

Աշխատութիւնը կը բաղկանայ չորս գլուխներէ.

Ա. Ճարտարապետական անսամպլներ,

Բ. Պաշտամունքային կառուցածքներ,

Գ. Աշխարհիկ կառուցածքներ,

Դ. Շինարարական տեխնիկական կոնստրուկցիաներ։

ԺԴ. դարու քաղաքական իրադարձութեանց իրր հետեւանք կանգ առած եւ մի քանի հարիւր տարուայ կազմալուծուած վիճակը ծանր անդրադարձներ ունեցաւ Հայաստանի մշակութային, կրթական եւ տնտեսական կեանքին վրայ։ Այս կացութենէն զերծ չմնաց նաեւ շինարարութիւնը նոյն շրջանին, անգործութեան դատապարտելով բովանդակ ճարտարապետական գործունէութիւնը երկրին մէջ։

Շնորհիւ ԺԷ. դարու կարճատեւ խաղաղութեան եւ քաղաքական տանելի պայմաններուն, Արեւելեան Հայաստանի եւ մանաւանդ Սիւնիքի համար ստեղծուեցան նպաստաւոր կարելիութիւններ՝ վերակազմակերպելու համար կրօնական ու մշակութային կեանքը։ Որպէս հետեւանք այս իրադրութեան, նոր թափ ստացաւ շինարարութիւնը։ Վերաշինուեցան աւերակ եւ փլատակ վանքերն ու եկեղեցիները, ու կարճ ժամանակամիջոցի մէջ շրջանի ճարտարապետութիւնը ապրեցաւ իր զարթօնքը, ստեղծելով նոր, ռազմական կառոյցներ եւ խոշոր ճարտարապետական համալիրներ։

Հակառակ վերոյիշեալ զարթօնքին, եթէ ուշ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը մինչեւ հիմա զանց առնուած է հայկական ճարտարապետութեան ընդհանուր պատմութեան մէջ, եւ կամ միայն մակերեսային կերպով ուսումնասիրուած, պատճառը այն է որ սոյն

դարաշրջանի կառուցումները չունին այն բարձր մակարդակի տըւեալները, որոնք ստորոգելիները եղած են հայ ճարտարապետութեան, սկսած քրիստոնէական վաղ շրջանէն։

Բայց եւ այնպէս, շրջանը կը ներկայացնէ կարեւոր օղակ մը հայկական ճարտարապետութեան ընդհանուր ուսումնասիրութեան համար. մանաւանդ՝ ան նորութիւններ կը բերէ անապատային կեանքի մասնայատուկ համալիրներու ստեղծումով, եւ ամրոցաշինութիւններու նոր լուծումներով, պարտադրուած՝ հրազէնի գործածութեամբը ռազմական գետնի վրայ։

Մուրատ Հասրաթեանի ներկայ աշխատասիրութիւնը կու գայ լրացնելու այս բացը, եւ վարակիչ օրինակ ծառայելու նման մասնակի ուսումնասիրութեանց։ Հեղինակին իսկ բառերով, «Նման հետազօտութիւնն անհրաժեշտ է նաեւ այն պատճառով, որ, անբաւարար ուսումնասիրութիւններու հետեւանքով, Հայաստանի ուշ միջնադարի ճարտարապետութիւնը մինչեւ օրս էլ չի ստացել իր օբյեկտիւ գնահատականը եւ մասնագիտական գրականութեան մէջ նոյնիսկ անկումային է համարւում» (էջ 5)։

Ներկայ ուսումնասիրութեան երկու կարեւոր առանցքները կարելի է համարել՝

Ա.— Անապատային համալիրները,

Բ.— Ռազմական ամրոցները։

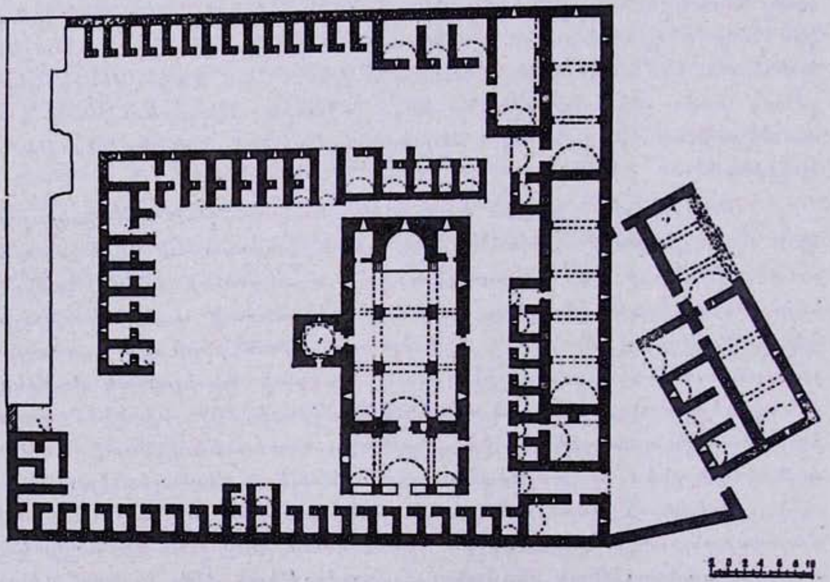

Տաթեւի Մեծ անապատ, գլխաւոր յատակագիծը

Անապատային համալիրներ

Անապատները կրօնական կեդրոններ էին եւ իբր տարբերութիւն վանքերու, ունէին որոշ առանձնայատկութիւններ· նախ՝ աւելի նման էին ճգնաւորական կազմակերպութեանց իրենց կենցաղով եւ ապաշխարհիկ ըմբռնումներով, եւ իբր հետեւանք իրենց ինքնուրոյն ապրելակերպին, կը պահանջէին տարբեր ճարտարապետական լուծումներ եւ կը թելադրէին որոշ շինարարական կառոյց, ըլլայ յատակագծային մօտայղացումներով, և թէ՝ շէնքերու ծաւալային-տեղադրական տեսակէտով։ Ասոնց վրայ եթէ աւելցնենք աշխարհագրական դիրքերէն բխած ռազմական պահանջներն ու նկատողութիւնները, արդէն կ'ունենանք բաւական տուեալներ՝ ստեղծելու ճարտարապետական ինքնուրոյն եւ հետաքրքրական կառոյցներ եւ համալիրներ։

Այս տիպի կարեւոր օրինակը կը մնայ Տաթեւի Մեծ անապատը, որ իբր առաւել յաջողած եւ նշանաւոր համալիր, այլեւս իր օրինական տեղը կ'ունենայ հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ։

Ռազմական ամրոցներ

Սիւնեաց աշխարհը աշխարհագրականօրէն կը գտնուի Հայաստանի հարաւ-արեւելեան ծայրամասին մէջ։ Ունենալով լեռնային եւ անառիկ դիրք, ազգային ազատագրական պայքարը հոս յաջողութեամբ տեւած է մինչեւ ուշ միջնադար։ Սիւնիքի մէջ, շնորհիւ Ղարաբաղի եւ Սիւնեաց մելիքութիւններուն, ստեղծուած է միակ հայկական անկախ իշխանութիւն (Ղափան), երբ Հայաստանը կը գտնուէր պարսկա-թրքական տիրապետութեան տակ։

Իբր հետեւանք վերոյիշեալ իրադարձութեանց, ամրոցաշինութիւնը առաւել զարգացած է Սիւնիքի մէջ։ Շրջանի աշխարհիկ կառուցումներուն մէջ ամենանշանաւորն ու ինքնատիպը կը մնայ Մեղրիի բերդը, որ իր յատակագծային-ծաւալային եւ մանաւանդ օգտագործման եղանակով կը տարբերի միջնադարեան Հայաստանի միւս ամրոցներէն, նկատի ունենալով որ ան իր վերջնական ձեւին մէջ կառուցուած է հրազէնի գործածութիւնը հաշուի առած։

Հատորը, բացի իր ճարտարապետական ուսումնասիրութենէն, շահեկան է նաեւ մասնակի ու յարակից կերպով անապատային կեանքին նուիրուած իր բաժիններով, մարզ մը, որ հեղինակին կողմէ նոյնպէս արժանացած է յատուկ ուշադրութեան։

Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւնը անկասկած կը հարստանայ գիտական մօտեցումով ստեղծուած նմանօրինակ հետազօտութիւններով։

ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ԱՇՈՏԻ ԱՄՄԱՐԵԱՆ, «ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ, ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ», Երեւան, 1971, 229 էջ:

Տեղ քայլի մէջ է գրական մեր քննադատութիւնը: Մեր գրականագէտները կա՛մ կը կրկնեն հեղինակին արտայայտած մտածումներն ու զգացումները, կ'ամփոփեն վէպը, տափակ արձակի կը վերածեն քերթուածին հրայրքոտ թէ քնարական գնացքը, եւ կա՛մ կ'ապաւինին գրուատական ամենափրկիչ եզրերու: Ինչ որ կը յանգի բան մը չըսելու:

Բացատրողական, բառերու միջոցով թարգմանական այդ յառաջատուութիւնը հաւանաբար պիտի պատշաճէր նկարչական կամ երաժշտական քննադատութեան: Ի վերջոյ ամէն մարդու հասողութեան, զարգացման տարողութեան մաս կրնայ չկազմել նկարչական, թատերական, երաժշտական, պարային հասկացողութիւնը, թափանցումը: Բայց հարկ կա՞յ գրաւորապէս արտայայտուած մտածումն ու զգացումը կրկնելու տարբեր բառերով, բացատրել յաճախ աւելի գեղարուեստականօրէն արտայայտուած, ինքնուրոյն ձեւով ու խորքով տարազուած յոյզերն ու մտածումները:

Այսպէս, մեր գրադատութիւնը հետզհետէ կը տարուբերի փառաբանութեան եւ կենսագրական գիծերու ծանօթացումին միջեւ: Ու եթէ, այս ընթացքին, ընթերցողին մատուցուի քչիկ մը դատում տուեալ երկի մասին, յուշ մը հեղինակէն եւ քանի մը հպանցիկ ծանօթութիւններ ստեղծագործական եւ ընկերային կացութեան վերաբերեալ, կը թուի թէ գոհացում տրուած կ'ըլլայ, ամենայն ինչ կը դառնայ կատարեալ:

Հետզհետէ նկատելի կը դառնայ թէ քննադատութիւնը կը վերածուի ծանօթութեանց թուարկումի, գրական դիտելիքներու ցուցադրութեան: Քննադատը կարծես կը զգուշանայ յանդուգն միջամտութիւններէ, իր պաշտօնին իրաւասութիւններէն՝ թիւրն ու թերին մատնանշելէ: Կը ջանայ քայլ առ քայլ հետեւիլ հեղինակին՝ բացատրել, թարգմանել զայն, փոխանակ առաջնորդելու, նորանոր մտածումներով լուսաւորելու, ամբողջացնելու մատուցած երկը:

Ո՛չ միայն մեր մէջ, այլեւ արեւմտեան Եւրոպայի մէջ ալ, քննադատը այլեւս դարձեր է աւելի զգուշաւոր, շրջահայեաց, կոճկուած: Բռնազբօսիկ ճիգ մը կայ անկողմնակալ, անպաչառ երեւելու: Անկէ՝ պակասը դատումի հրայրքին, մտածման յեղափոխութեան: Գիտական առարկայականութեամբ տեսնելու, դատելու, բացատրելու այս ձգտումը, աննախապաշար երեւելու այն ճիգը, սակայն, ժխտումն իսկ են գրական քննադատի դերին ու կոչումին: Որովհետեւ, այս ձեւով, քննադատը կ'իրագործէ իր պարտականութեան ա-

ռաջին մասը միայն – կը քննէ, կը գննէ միայն – հրաժարելով աւելի կարեւոր մասէն՝ դատելէ, դատապարտելէ, կամ՝ ճշդորոշելէ արժանիքները։ Գիրք կամ գրական լման վաստակ մը դատելու կանչուած քննադատը, իր այդ դիրքորոշումով, հրաժարած կ'ըլլայ իր սեփական կարծիքներուն եւ դատումին առանձնայատկութիւններէն, ինչ որ գրականութեան առաջնորդողին անհրաժեշտ դրամագլուխն ու անձնաշնորհումը պէտք էր ըլլային։ Հաւաքականութեան մը ամենէն անժամանցելի, հարազատ ու մնայուն հարստութեան՝ գրականութեան ղեկավարման մէջ, քննադատը ո՛չ թէ արդարասիրութեամբ մտահոգուելու է, այլ՝ արդարութեամբ։ Այս պարագային «Արդար ըլլալու համար, այսինքն գոյութեան իրաւունք ունենալու համար, քննադատը պէտք է ըլլայ կողմնակալ, կրքոտ, քաղաքական...», կ'ըսէ Պոտլէր, բանաստեղծութեան արքան։ Նուազագոյնը՝ գոնէ կշռելու եւ չափելու է գնահատութեան իր չափանիշով։

Քննադատի դերին ու կոչումին մասին այս մտածումներն ունեցայ, երբ կարդացի Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիային Մանուկ Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի կողմէ հրատարակուած գիրքը – Վահան Թէքէյան, Կյանքը և Ստեղծագործությունը, հեղինակ՝ Լեւոն Աշոտի Ամարեան։

«Ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է հայ նշանաւոր բանաստեղծին եւ հասարակական գործիչին կեանքին ու գործունէութեան։ Վահան Թէքէեանը կը ներկայացուի իբր բանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակախօս, գրականագէտ, խմբագիր։ Վահան Թէքէեանի կեանքն ու գործունէութիւնը կ'ուսումնասիրուին ժամանակի հասարակական–պատմական ֆոնի վրայ»։ Այսպէս կը բացուի գիրքը, Գրական Ինստիտուտի կողմէ։ Ապա՝ ներածութիւն մը հեղինակէն (էջ 5–40)։

Հարկ է անմիջապէս նշել թէ այս ներածութիւնը լուրջ, հաւասարակշռուած, տիրապետող ուսումնասիրութիւն մըն է արեւմտահայ հատուածին քաղաքական կացութեան եւ գրական ստեղծագործութեան վերաբերեալ։ Գեղարուեստական մեր այն ժառանգութեան մասին, որ մեզի կտակուեցաւ 1880–1900-ի ժամանակամիջոցին։ Հերթով կը ներկայացուին, մերթ հպանցիկ, մերթ հիացիկ, այն բոլոր լուսաւոր դէմքերը, որոնք իրենց էութենէն ու գոյութենէն զգալի նրբերանգներ կտակեցին գոյառնող եւ վերյառնող մեր գրականութեան գանձարանին։ Գրական դէմքերուն հետ՝ նաեւ դէպքերը, յախուռն վէճերն ու մտորումները գրական ուղիներու եւ ուղղութիւններու մասին։

Գիր ու գրականութեան սիրահարներուն, մեր գրականութեան պատմութեամբ զբաղողներուն համար շահեկան, խիստ թե-

լադրելի գիտելիքներ, տեղեկութիւններ ամփոփուած են այս ներածականին մէջ։ Մեր մշակոյթին եւ գրականութեան վիճելի հարցերէն ոմանց քննարկումը եւ ուսանելի լուծումը կարելի է գտնել՝ կուռ տրամաբանութեամբ ընդգծուած։

Դժբախտաբար, նոյն խանդավառութեամբ կարելի չէ խօսիլ հետագայ էջերու մասին, ուր Ամարեան կը ձգտի ներկայացնել մեր բանաստեղծութեան իշխանին՝ Վահան Թէքէեանին անձն ու գործը, երբ կը ջանայ բնութագրել, ապա տեղադրել զայն մասնաւորաբար իր շրջանին եւ ընդհանրապէս՝ հայ քերթողութեան մէջ, ճշդելով գրուած գիրքն ու վաստակին արժէքը։

Նախ կը պակսի Թէքէեանին լրիւ կեանքը. չեն քաշուած նոյնիսկ այդ կեանքին գլխաւոր գիծերը։ Իսկ եթէ տրուած են կենսագրական կարգ մը ծանօթութիւններ, անոնք ալ՝ տաղարաններուն երեւումին առընչութեամբ է, կամ՝ այս ու այն երեւոյթը, արտասահմանեան սա կամ նա անցուդարձին անդրադառնալու համար միայն։ Մինչդեռ, իր գրական վաստակին չափ կարեւոր էր նաեւ ներկայացնել «Սէր»ի հեղինակին կեանքն ու անցած ուղին, որոնք մօտէն, բայց շա՛տ մօտէն աղերս ունին իր քերթողական թողօնին հետ։ Ե՛ւ հարուստ ե՛ւ ուսանելի եղած է այդ կեանքը։

Ապա, հեղինակը ստանձնած է Թէքէեանին քերթուածները բացատրելու, մեկնաբանելու հոգածութիւնը, փոխանակ հոն ծրարուած բառ ու բանին, արտայայտչական ձեւերուն, գոյներուն եւ ձայներուն պակացիչ ներդաշնակութեան, պատկերներու ուժգնութեան, զուսպ թախիծին, լուռ հեկեկանքին, ազնուական չափաւորութեան խորքը իջնելու և ի տես գրական այդքան առաքինութեանց՝ վճիռ արձակելու։

Ի հարկէ կարելի է չքմեղել Ամարեանը։ Հայրենիքի միջին ընթերցողը դեռ ծանօթ չէ Թէքէեանին, որովհետեւ ան, այդ միջին ընթերցողը, կը սիրէ, միշտ ալ նախընտրած է խոշոր թաւալք ունեցող, աղմուկ-շառաչով ընթացող ստեղծագործութիւնները, հռետորականը, գաւաթ մը ջուրին մէջ փոթորիկ յարուցողը, կամ միւս եզրը՝ սիրոյ մրմունջը։ Հեշտ չէ ընկալել իմացական, խոհական բանաստեղծութիւնը, մտերմանալ մտածումի ու ներհայեցողութեան առաջնորդող վարպետին հետ եւ հաճոյք որոճալ, քանի պէտք է մաքառիլ, արթուն մնալ՝ հասկնալու համար։

Աւելին՝ հայրենիքի մէջ, ասիկա առաջին գիրքն է որ կը նուիրուի Վահան Թէքէեանին։ Հաւանաբար վկայականի մը պաշտպանութեան աւարտաճառն է։ Այդ պարագային՝ գնահատելի աշխատանք մըն է արդարեւ, որովհետեւ չունի «թեզ»ի մը չորութիւնը, ոչ ալ քմածին ենթադրութեանց սանձազերծ արկածախնդրու-

թիւնը։ Այս բարիքը առաւել եւս պիտի շեշտուէր, եթէ գրական գիտաշխատող հեղինակը խուսափէր կարգ մը քլիշէ արտայայտութիւններէ, որոնք այլեւս որեւէ նպաստ չեն բերեր հայրենիքի թէ սփիւռքի մէջ երկնող մտաւորականին։ Խօսինք օրինակով։

Սամարեան, անդրադառնալով «Հրաշալի Ցարութիւն»ին մէջ տեղ գտած կարգ մը ներամփոփ քերթուածներուն, կը գրէ. «Անյուսութիւնը եւ «ենթակայական ապրումները» նոյն տրամադրութիւններով են պայմանաւորուած։ Դրանք երկուսն էլ մանրբուրժուական մտաւորական խաւի կեանքի արտայայտութիւններն են, մի խաւ, որը յենարաններ չունի եւ նրա տրամադրութիւնները լի են հակասութիւններով։ Այդ բարդ ապրումների հետեւանքն է նաեւ յուսահատութիւնը կամ համակերպումը» (էջ 96)։

Այս թուականներուն հոգեկան տրամադրութիւնները բնորոշել դասակարգային յատկանիշով՝ ապաժամ է այլեւս, անտեղի։ Բանտերն ու պրոլետարը, պուրժուան ու պետրոկրատը նման ապրումներ չե՞ն ունենար արդեօք։ Տրամադրութիւնները ներքին կիզումի արդիւնք են գլխաւորապէս, իսկ բանաստեղծի մը «տրամադրութիւնը», անդրադարձը՝ ժողովուրդին հոգեկան ապրումը կը ցոլացնէ յաճախ։ Ու աւելա դժուար չէ հաստատել Թէքէեանի յիշեալ բանաստեղծութեանց մէջ, որոնց յատակին պառկած է ժողովուրդի խոցխոցումին ողբերգութիւնը։

Ապա՝ թիւր մեկնութիւնը Թէքէեանին կարգ մը տաղերուն, «կրօնական մոտիվներով երկերուն»։ Թէքէեանի մօտ ազգայինը, ազգային մտահոգութիւնն ու նուիրականութիւնները ակնբախ են։ Տիրական՝ երբեմն։ Կրօնական զգացողութիւնը մաս կը կազմէ այդ առհաւութեան։ Անոր մօտ կրկնուող «Տէր»ը պէտք է հասկնալ այս հանգամանքով։

Վիճելի է նաեւ ազդեցութեանց հարցը։ Որովհետեւ, ըստ Սամարեանին, Թէքէեան ազդուած է Դուրեանէն, Ալիշանէն, Պոլէրէն, Վերլէնէն, Հայնէէն, Սամէնէն, Վերհարնէն, Մալարմէէն, Ռիմարոյէն եւ այնքա՜ն ուրիշներէ։

Ցետոյ, կ'երեւի թէ հեղինակը բաւականաչափ չի ճանչնար սփիւռքը կազմող քաղաքական հոսանքները, անոնց էական գործունէութիւնը, ուղղութիւնը։ Այլապէս պիտի զգուշանար գրելու. «Թէքէեան Ռամկավար Կուսակցութեան պատկանելով հանդերձ, ճշմարիտ, միանգամայն օբյեկտիւ գնահատական է տալիս Խորհրդային Հայաստանի մեծ նուաճումներին»։ Եթէ այս գնահատումը փոխադրենք մեր աշխարհաբարին, բանից դուրս կու գայ թէ Թէքէեան ծաղկող հայրենիքին նուաճումները գնահատեց ի հեճուկս իր կուսակցութեան, կամ, մեղմագոյն պարագային, իր կուսակցական ընկեր-

ները տարբեր դիրքորոշում ունէին, բայց միայն ինք եղաւ իրականութիւնը տեսնողն ու գնահատողը։ Պատուական այս գիտաշխատողը՝ Լեւոն Աշոտի Ամարեան պարտի գիտնալ թէ յիշեալ կուսակցութիւնը իր պատգամաւորական առաջին ժողովին իսկ յստակ ու մեկին դիրքորոշում որդեգրեց Սով. Հայաստանի հանդէպ եւ 1921 թ.էն ի վեր բանիւ եւ գործով աշխատած է անոր վերելքին եւ բարգաւաճումին համար։ Գրիչի արագ հարուածով մը կարելի չէ յիսուն տարուան բոլորանուէր զոհողութիւնները անտեսել։

Կարելի է շարունակել նկատողութիւններու այս շարքը։ Այսուհանդերձ, Ամարեանի ուսումնասիրութիւնը յաջողութիւն մըն է արեւելահայ հասկացողութեամբ, փաստագրային հարստութեամբ։ Պարտինք շնորհաւորել հեղինակին համբերատար աշխատանքը, մեղուական պրպտումները, վաւերական աղբիւրներէ քաղուածները։ Մեր փափաքն է որ նման երկասիրութիւններ, նուիրուած արեւմտահայ դէմքերու, շատնան տարուէ տարի։

Վահան Թէքէեանով եւ արեւմտահայ գրականութեան պատմութեամբ շահագրգռուող ոեւէ անձ պարտի կարդալ գուրգուրանքով ու սիրով շաղուած եւ մեր բանաստեղծութեան իշխանին ձօնուած հմտալից այս ուսումնասիրութիւնը։

ՕՆՆԻԿ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ԱՇՈՏ ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ, «ՀԱՅ ԵՐԳԸ ԴԱՐԵՐԻ ՄԻՋԻՑ», Պէյրութ, 1973, 360 էջ։

Հայ Երգը Դարերի Միջից աշխատասիրութիւնը Ա. Պատմագրեանի՝ երկար տարիներու վրայ երկարաձգուող կատարած զանազան ուսումնասիրութեանց եւ դասախօսութեանց մէկտեղումն է, «տեսակ մը հայ երաժշտութեան հանրագիտարան», ուր հեղինակը, հաճելի ոճով եւ լայն հասարակութեան մատչելի գիտականութեամբ, կ՚ուսումնասիրէ հայ երգի պատմութիւնը՝ նախաքրիստոնէական շրջանէն մինչեւ մեր օրերը։

Իր ընդհանուրին մէջ քննութեան ենթարկելէ առաջ, վեր առնենք այս գիրքը յատկանշող մի քանի տուեալներ.—

1) Հեղինակը ջանք չի խնայեր իր ըսածները կամ առաջարկած վարկածները օրինակներով բացատրելու, ինչ որ թէ՛ կ՚արժեւորէ ըսուածը եւ թէ՝ աւելի կենդանի կը դարձնէ խնդրոյ առարկայ նիւթը։

2) Երաժշտական կատարողական եւ ստեղծագործական երեւոյթները դիտուած են կարելի եղածին չափ իրենց ընկերաբանական տեսակէտէն. այս մեկնակէտը վաւերականութեան չեշտ մը կը շնորհէ համապատասխան գլուխներուն։

3) Գուսանա–աշուղական եւ կրօնա–եկեղեցական երաժշտութեան նուիրուած գլուխները ամենահետաքրքրականներն են ըստ մեզի։

4) Հատորը ակօսուած է հարուստ եւ տեղին մէջբերումներով մեր ոսկեդարեան եւ աւելի նոր մատենագիրներու ու պատմիչներու գործերէն, բան մը, որ կը փաստէ հեղինակին հմտութիւնը մեր մատենագիտութեան պատմութեան։

Հատորին Ներածականը գրուած է հայաշունչ ոճով. տեղին կատարուած նկատողութիւն մըն է որ մեր եկեղեցին միակն է միւս եկեղեցիներուն նկատմամբ որ սրբացուցած է մեր մշակոյթի վաստակաւորները, ինչպէս նաեւ եկեղեցին էր որ իր ազգային դիմագիծը չխախտելու սիրոյն եւ նախնական մնալու գնով, ճիգ չըրաւ դուրս գալու մոնոտիի (միաձայնութեան) նեղ շրջագծէն, եւ այս՝ մինչեւ 20–րդ դարու սկիզբը (այսինքն՝ Եկմալեանի եւ Կոմիտասի ապարէզ գալը)։

Ա. գլուխը ինքնին ներածական մըն է հայ ժողովրդական աւանդական երգարուեստին մէկ երեսին. հոս օրինակներով ցոյց տրուած է գեղջուկ–շինականի երգին ու բառերուն ինչպէս ծնունդ առած ըլլալը. հոս վեր առնուած է նաեւ այդ բառերուն մերթ ընդ մերթ այլաբանական, ընկերային, երգիծական, օրօրոցային կամ կրօնական բնոյթը, այսպէսով ցոյց տրուելով մեր ժողովուրդի կեանքին կենցաղային պատկերը՝ այնպէս ինչպէս կ՚երեւայ ան ա՛յդ երգերուն մէջ։ Հոս տակաւին չի խօսուիր հորովելներու կամ անտունիներու մասին, որոնց մէջ, ինչպէս գիտենք, իսկական ստեղծագործ մըն է մեր ժողովուրդը։

Բ. եւ Գ. գլուխներու մէջ կը բացատրուին, միշտ օրինակներու հիման վրայ, երգին յարաճուն փոփոխութիւնները, անոր կատարած ճամբորդութիւնները գիւղէ գիւղ, նոյն եղանակին տարբերակներու ստեղծման հարցը, ինչպէս նաեւ հայ երգի տաղաչափութեան եւ ձայնաստիճաններու համակարգը։

Գ. գլուխը վերջ կը գտնէ քանի մը ձայնագրուած օրինակներով, որոնք ցոյց կու տան հայկական ժողովրդական երգերու ձայնատարածքին բազմազանութիւնը։

Գուսանա–աշուղական եւ եկեղեցական երաժշտութիւններու նուիրուած արժէքաւոր գլուխներուն անցնելէ առաջ հեղինակը փորձ

մը կը կատարէ բացատրելու երգային ստեղծագործութեան մէջ՝ «քաղաքակրթական եւ գեղագիտական արժէքներու աստիճանաւորումը» (էջ 61)․ եւ հեղինակը կը դնէ հետեւեալ բանաձեւը․ «Սիրային, աշխատանքային երգերը իրենց ծագումով աւելի հին են եւ նախնական, հետեւաբար, քաղաքակրթական եւ գեղագիտական տեսակէտից նուազ արժէք ունին, քան՝ օրինակ այն երգերը, որոնք կապուած են բնակավայրի կամ պաշտամունքի ըմբռնողութեան հետ»։ Տարօրինակ վարկած․ եւ այս՝ Դ․ գլխու առաջին 13 էջերուն մէջ կան այսպիսի տարօրինակ մտքեր, մութ կէտեր եւ տախտակներ, որոնց հիմ ծառայող սկզբունքներն ու բացատրութիւնները կիսագիտական եւ բառախաղային արկածախնդրութիւններ կարելի է նկատել՝ ուղիղ գերմանական վիպապաշտ շրջանի երաժշտագիտութենէն սերած՝ դպրոց մը, ուր բոլոր մարդկային ստեղծագործական երեւոյթները կը վերածուէին «դասաւորումի հրամայականին» (Impératif catégorique), Քանթի օրինակին հետեւելով։

Նախ եւ առաջ բոլորովին տարտամ ու անորոշ բառերու կը վերածուին վերոյիշեալ մէջբերումին մէջ «սիրային» եւ «աշխատանքային» ըսուած երգերը՝ երբ անոնք այդչափ բացայայտօրէն հակադրուելու կը հարկադրուին «բնակավայր»ի եւ «պաշտամունք»ի հետ կապուած երգերուն հետ․ ըստ մեզի այս բոլորը իրարու հետ անքակտելիօրէն կապուած տուեալներ են, որոնց կարելի է հանդիպիլ նոյնիսկ մէկ եւ միեւնոյն երգի մէջ․ օրինակ Գութաներգը («Ջիք դու քաշի, ա՛յ եզը»)։ Այս երգը, որ հակառակ Կոմիտասի անուան հետ կապուած ըլլալուն, ժողովրդական է էապէս, գերազանցապէս աշխատանքային է՝ իր ենթահողով եւ ոգիով, եւ ուր, հողի, եզի գոյութիւնը ու փառաբանութիւնը չի ըլլար «բնակավայր»ի, Ցըստակեացի հողերանութենէն, այլ՝ հողի պաշտամունքէն, եզին հետ միասնաբար արդար աշխատանքի հանդէպ տածած սիրոյ զգացումէն․ արդ, այս Գութաներգը «հին»երու եւ «նուա՞զ արժէքաւոր»ներու դասակարգին կը պատկանի, թէ՝ «քաղաքակրթուած»ներու և «արժէքաւոր»ներու շարքին։ «Գարուն ա՛ ձուն ա արել, իմ եարն ինձնից ա սառել» երգը, որ էապէս սիրայի՛ն է եւ յստակօրէն «բնակավայրային» կամ «պաշտամունքային» չէ, նուազ արժէքաւորներու շարքի՞ն պէտք է նետել զայն։ Անշուշտ թէ ոչ, հեղինակը ինքն ալ կ՚ընդունի (էջ 67), բայց ինչ–ինչ պատճառով՝ արտի, եզան, կալի հետ կապուած երգերը «միջավայր» պիտակի տակ կ՚ուզէ զետեղել, քան թէ կապել աշխատանքի սուրբ արարողութեան հետ։ Շարունակելով նոյն մտածելակերպը, հեղինակը հիմնաւորել կը ջանայ վերոյիշեալ վարկածը երբ կ՚ըսէ թէ հայրենիքի (միջավայր) եւ կրօնի (պաշտամունք) ըմբռնողութիւնը կ՚ենթադրէ մտածում

(ընդգծումը հեղինակին կողմէ), հետեւաբար պայմանաւորուած է «քաղաքակրթական տուեալներով», ուրեմն այդ տեսակի երգերը անպայմանօրէն աւելի արժէքաւոր ըլլալու են: Արդեօք հեղինակը կ'անգիտանա՞յ որ իսկական սէրերը ամենախորունկ հաւատքին համազօր են եւ միեւնոյն ստեղծագործական թափն ու արժէքը ունին իրենց անկեղծութեան արտայայտութեան մէջ, եւ ուրկէ կրնայ «մտածումը» եւ հայրենիքի գաղափարը բոլորովին բացակայ ըլլալ: էջ 62–ի «սիրային եւ աշխատանքային» յօրջօրջուած Համբարձման Երկուշաբթի… պարզունակ ու աղքատիկ երգը ո՛չ սիրային է, ո՛չ աշխատանքային, ոչ ալ կրօնական, այլ՝ անցողակիօրէն պարային – կենցաղային: Երգը մտածելով կամ մտածումի մը հիման վրայ չէ ստեղծուեր, այլ՝ սիրոյ եւ հաւատքի թափի ընթացքին. իսկ ստեղծագործութեան թափով յառաջ եկածը աւելի արժէքաւոր է՝ արուեստի գետնի վրայ, քան մտածումի մը յառաջ բերած համակարգումը: Մտածումը, այս պարագային, երկրորդ յղացք մըն է (եթէ ոչ երկրորդական) որ աւելի բնագրին–բառերուն հետ կապուած է եւ կրնայ շատ տափակ «միջավայրային» երաժշտութիւններու տեղի տալ, ինչպիսին են Երեւանին կամ Բարիզին նուիրուած հարիւրաւոր իրարանման երգերը, որոնք միայն բրոբականտի կամ ժամանցի կը ծառայեն եւ որոնց վրայ Կոմիտաս մէկ վայրկեան իսկ պիտի չհակէր՝ զանոնք անմահացնելու ներգործական տենդով:

Այս էջերուն մէջ գտնուող միակ արժէքաւոր պարբերութիւնը, որուն հետ տառացիօրէն համամիտ ենք, հետեւեալն է. «Հայկական պարերգները մեծ մասամբ հաւաքական արտայայտութիւն են»: Արդ, հայկական բոլոր ժողովրդական պարերը խմբական են, իսկ մենապարը՝ «քաղքենի ծագում ունի… եւ փոխ առնուած է հարեւան ժողովուրդներէն»: Այս գլուխը վերջ կը գտնէ ժողովրդական նուագարաններու վրայ եղած շատ հակիրճ ակնարկով մը:

Լեզուն ընդհանրապէս հեղասահ է, սակայն լի՝ մասնաւորաբար այս գլխուն մէջ, օտար բառերով, որոնց մաքուր հայերէնները գոյութիւն ունին (դամմայ, մոնոտոն, լոքալ, պռոցես, սոցեալ, եւայլն):

Լուսաւոր էջեր են եւ յափշտակութեամբ կարդացուելիք՝ Ե. եւ Զ. գլուխները (Հայ գուսանական եւ աշուղական երգերը). հարկ եղած սահմանումներէն եւ ստուգաբանական պարբերութիւններէն ետք Պատմագրեան կը թուէ գուսանական երգերուն տեսակները՝ Վէպ, Առասպել, Զրոյց, եւայլն: Մենք անուղղակիօրէն գաղափար կ'ունենանք հեթանոսական Հայաստանի երգային սեռերուն վրայ, որոնց մասին կը զեկուցուի Ե. գլխուն մէջ: Ըսելն աւելորդ է որ այս գլխուն յատկացուած ամբողջ բնագիրը համեմուած է մատե–

նագրական մէջբերումներով։ Հետաքրքրական են Վրթանէս Քերթողի (էջ 81) եւ Յովհան Մանդակունիի (էջ 82) վկայութիւնները գուսաններու մասին. ինչո՞ւ արդեօք չեն յիշուած աղբիւրները կամ այն գործերը, ուրկէ քաղուած են այս վկայութիւնները. ընթերցողը պիտի փափաքէր թերեւս մէջբերուած տողերուն ամբողջութեանը տեղեկանալ եւ, ինչո՞ւ չէ, ստուգէր այդ մէջբերումներու ճշգրտութիւնը. այսուամենայնիւ անուրանալի է որ հեղինակը մեծ համբերութեամբ նօթագրած է եւ մէկտեղած՝ մեր պատմիչներուն մեզի հաղորդած բազմապիսի այն տեղեկութիւններէն շատերը, որոնք ակնարկութիւն մըն են երգի եւ երաժշտութեան վերաբերող որեւէ հարցի։ Ե. եւ Զ. գլուխներուն մէջ ահագին նիւթ կայ գուսաններու ընկերային կարգ ու սարքին, նիստ ու կացին ու դասակարգային բաժանումներուն շուրջ (էջ 90–91)։ Փափաքելի պիտի ըլլար որ աւելի լայն տեղեկութիւններ ունենայինք Քաջունիի Բառգիրք Արուեստից հանրագիտարանի մասին (էջ 86) եւ աւելի մանրամասնուէին հայ միջնադարեան երաժշտական դպրոցներու մասին տրուած տեղեկութիւնները (էջ 85), մանաւանդ որ անոնց գոյութիւնը աւելի ակներեւ կը դարձնեն այն սուր հակամարտութիւնը որ գոյութիւն ունէր գուսաններու եւ եկեղեցական իշխանութիւններու միջեւ։

Աշուղներու եւ աշուղական երաժշտութեան յատկացուած գլուխը աւելի մանրամասնուած է քան նախորդը. ընդգծուած են տարբերութիւնները մէկ կողմէ՝ աշուղական եւ գուսանական գրականութեան, եւ միւս կողմէ՝ ժողովրդական եւ աշուղական երգի միջեւ։ Այդ հատուածէն մենք կ՚իմանանք որ աշուղական տաղաչափական եւ ռիթմիք օրէնքները եւ անունները արաբական ծագում ունին (էջ 98)։ Խօսելով նշանաւոր աշուղներու մասին, փափաքելի պիտի ըլլար որ աւելի հանգամանօրէն խօսուէր Նահապետ Քուչակի երաժշտական արժէքին մասին՝ հակառակ իր ընկերային դիրքի «աննպաստ» կացութեան, ինչպէս նաեւ աւելի վեր առնուէր Նաղաշ Յովնաթանի երաժշտական տաղանդը, փոխանակ անոր նկարչական ընդունակութիւնները դրուատուելու (էջ 102–103)։ Եւ վերջապէս, կը խորհինք թէ հեղինակը քաջածանօթ է եւ կրնար մեզի ըսել թէ ի՞նչ բանի մէջ կը կայանար երաժշտականօրէն երկու աշուղներու մէջ տեղի ունեցող մրցումը. ի՞նչ էին յայտագիրները, որո՞նք կ՚ըլլային մրցողները գնահատող «դատակազմը» եւ ի՞նչ հիման վրայ կ՚որոշուէր «մրցանակակիրը»։ Այս գլուխը հետաքրքրող հարցում մը եւս. ո՞ւր կը գտնուի այժմ Սայաթ Նովայի այդ դաֆթարը (էջ 117) եւ ուր՝ 1852 թուին Մոսկուայի մէջ կատարուած այդ դաֆթարին հրատարակութիւնը՝ Ախվերդեանի կողմէ։

Շատ հետաքրքրական ու շինիչ է՝ Է. գլուխը՝ Հայ եկեղեցական երգը, որուն բնական շարունակութիւնը կը կազմէ յաջորդը՝ Հայ հոգեւոր գրականութեան սկզբնաւորումը: Հեղինակը մանրամասնօրէն եւ հմուտ կերպով կը խօսի՝ քրիստոնէական առաջին դարերու երգասացութեան մասին. առաջին նախնական եկեղեցիներու երգասացութիւնը (ղպտիական, եթովպիական եւ հայկական)՝ իրենց գլխաւոր գիծերու մէջ, եւ նոյնիսկ կարգ մը մանրամասնութեանց մէջ, շարունակութիւնը կը թուի ըլլալ եբրայականին՝ թէեւ հայացումը հոն ալ տուած է իր անժխտելի փաստերը: Ըստ հեղինակին, առաջին քրիստոնեաները հրէական տաճարէն ժողովարան կը փոխադրէին ոչ միայն հրէական աղօթքներն ու երգերը, այլ նաեւ մովսիսական տօներն ու սովորութիւնները՝ «նրանց տալով քրիստոնէական իմաստ եւ խորհուրդ» (էջ 133), ու ան կը թուէ անհամար օրինակներ՝ մէջբերումներ կատարելով Սբ. Գրքէն եւ պատմիչներէն: Օրինակ՝ հրէական սովորութիւն է Միւռոնի, սրբազան շարք մը բառերու (Ալլէլուիա, Ամէն), երաժշտական նուագարաններու (ծնծղայ, քշոց) գործածութիւնը: Մեր եկեղեցիին վրայ իր ազդեցութիւնը գործած է նաեւ ասորական եկեղեցին. գնոստիկեան աղանդին պատկանող Բարդեծանը՝ ապաստանած է Հայաստան, ուր մնացած է մինչեւ 222 թուականը եւ անոր թողած շուրջ 150 կրօնական երգերը ունեցած են իրենց ներգործութիւնը մեր երգեցողութեան կազմաւորման մէջ. հոս ալ օրինակներ չեն պակսիր: Կայ նաեւ յունական եկեղեցիի ազդեցութիւնը՝ եկեղեցական գրեաններու մէկ մասը, զանազան բառեր, եւ կարգ մը երգեր, որոնք թարգմանութիւնները կը թուին ըլլալ յունական երգերու (էջ 142)՝ բառերը եւ երգեցողութեան ընդհանուր գիծը:

Հեղինակը ազդեցութեան խոշոր բաժին մըն ալ կը վերագրէ պարսկական երաժշտութեան: Թէեւ մեծ հեղինակութեամբ գրուած են այս հատուածները, բայց թող ներուի մեզի երբ ընդվզինք Խորհուրդ խորինին... պարսկական երաժշտութեան վերագրուիլը կարդալով (էջ 151): Այո՛, «դամման» (ձայնային աստիճանը) պարսկական կրնայ ըլլալ, ինչպէս նաեւ թրքական դամմաներէն մէկը կամ միւսը կրնայ յիշեցնել Ծիրանի ծառ երգին երգային ստեղնաշարը. բայց դամմայ կը նշանակէ կմախք, անկենդան մէկ աստիճանաչափ, իսկ Խորհուրդ խորինը կենդանի աղբիւր է, ունի հայկական հոգի, շունչ, զուտ հայկական առոգանութիւն, շեշտաւորումի եղանակներ, շնչառութիւն, քրիստոնէական խորհուրդի ոգի, hymnologique ոճաւորում. ունի քառորդ ձայն, ունի ձայնային պաճուճանք–ծեքծեքում (մելիզմ): Սակայն կրկին՝ հեղինակը կ'անդրադառնայ եւ ստիպուած կ'ըլլայ ընդունիլ որ «օտար ազդե-

ցութիւնները չխաթարեցին մեր եկեղեցական երգի ինքնատպութիւնը եւ հայեցի դրոշմը» (էջ 152):

Ը. գլխու ընթերցումէն կը բացայայտուի որ հեղինակը քաջածանօթ է մեր եկեղեցական արարողութեանց բոլոր մանրամասնութիւններուն: Ան քննութեան կ'ենթարկէ Սրբազան Պատարագի կարեւոր երգային հատուածներէն ոմանք – Սուրբ Աստուած, Հայր Մեր, Սուրբ Սուրբ, եւայլն: Ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս եւ հոս հեղինակը չի թուեր աղբիւրները այն մէջբերումներուն, զոր կը կատարէ (էջ 165–166): Բաւական հետաքրքրական է Եկմալեանի եւ կոմիտասեան պատարագներու միջեւ եղած բաղդատականը:

Յաջորդ գլխուն մէջ հեղինակը կը թուէ հայ եկեղեցական երգերու հեղինակները՝ սկսելով Մեսրոպ Մաշտոցէն մինչեւ Սահակադուխտ եւ Խոսրովաթուխտ. գրութիւնը հարուստ է միջադէպերով եւ մանրավէպերով, որոնք ընթերցումը կը դարձնեն հաճելի:

Յոյժ կարեւոր գլուխ մը յատկացուած է Ներսէս Շնորհալիին: Հեղինակը մասնաւոր ուշադրութեամբ կը նշէ Շնորհալիի դերը՝ եկեղեցական երգեցողութեան ժողովրդականացման հիմնական գործին մէջ. հետաքրքրական եւ շինիչ է ժողովրդական երգի եւ Շնորհալիի վերագրուած երգերու բաղդատութիւնը (էջ 196–197–198), ինչպէս նաեւ տաղաչափութեան նոր կերպերու գործածութիւնը եւ կշռոյթի ինքնատպութիւնը որ Շնորհալիէն անցած եւ հասած է մինչեւ մեր օրերը: Այս շահեկան գլուխը վերջ կը գտնէ Շնորհալիին վերագրուած երգերու երկար ցանկով (էջ 207), ինչպէս նաեւ Յովհ. Վրդ. Սարկաւագի, Ներսէս Լամբրոնացիի եւ ուրիշներու վերագրուած շարականներու դրուատումով:

ԺԱ. գլուխը կը վերաբերի տաղասացներուն՝ որոնց առաջինը կը հանդիսանայ Գրիգոր Նարեկացին:

Հայկական խազագրութեան հարցը արծարծուած է ԺԲ. գլուխով: Մենք կը մտնենք արդի պատմութեան մէջ (19–րդ դար) Պապա Համբարձումի եւ իր յաջորդներուն արժէքաւոր գործերով: Վերջապէս փոքրիկ գլուխէ մը ետք (հայ քաղաքային երգը)՝ հեղինակը վերաքաղի կ'ենթարկէ Հայաստանի նախա եւ յետ–սովետական շրջանի երաժշտական կեանքն ու կազմակերպութիւնը: Կարելի էր քաղաքային երգի բաժինը աւելի զարգացնել: Կոմիտասի կողմէ կատարուած եկեղեցական երաժշտութեան բազմաձայնութեան գործը (որը շարունակութիւնն է Եկմալեանին) եւ Կոմիտասի միանգամայն պատմական, ընկերային եւ ազգային տեսակէտներէ ունեցած կարեւորութիւնը կարեւոր մասերն են հեղինակին կողմէ մեր մեծ առաքեալին ձօնած տողերուն: Սակայն ըստ մեզի, կը պակսի ընդհանուր տեսութեան մը փորձը՝ յետ–կոմիտասեան եւ արդի երա–

ժըշտութեան շրջանին համար՝ Կոմիտասի անջնջելի գործին վերաբերեալ: Խոստացուած ու չէ բացատրուած թէ ինչո՞ւ Կոմիտաս համաշխարհային ճանաչումի չէ արժանացած:

Ինչպէս ըսինք յօդուածին սկիզբը, հատորը վերջ կը գտնէ յաւելուածական օգտակար բաժիններով. փափաքելի պիտի ըլլար որ օգտագործուած աղբիւրները թուելու ժամանակ հեղինակը չգոհանար միայն հեղինակին եւ գրքին անունը յիշատակելէ, այլ հոն աւելցնէր նաեւ տպագրութեան թուականը եւ վայրը եւ, կարելի սահմաններու մէջ, քանիերորդ հրատարակութիւնը ըլլալը:

⁂

Պատմագրեանի այս գիրքը Ա. հատորն է, նմանօրինակ աշխատութեան մը: Բ. հատորը (Արդի Հայ Երաժշտական Պատմութիւնը) կը պատրաստուի եւ յոյսով ենք շատ չանցած լոյս կը տեսնէ՝ այսպէսով ամբողջացնելու հայ երգի ամբողջական պատմութիւնը:

ՊԵՏՐՈՍ ԱԼԱՀԱՅՏՈՅԵԱՆ

ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, «ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ», Ա. հտր., Ա–Թ, Երեւան, 1973, 382 էջ:

Կենսագրական Բառարանի հեղինակ Գառնիկ Ստեփանեան ծանօթ է որպէս գրականագէտ-բանասէր: Ան ծաւալուն վաստակ ունի այս մարզին մէջ: Իր ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն արեւմտահայ գրական եւ թատերական մտքի հարցերը եւս: Արեւմտահայ հեղինակներու մասին անոր կատարած շահեկան ուսումնասիրութիւնները կը մատնեն լուրջ եւ խոր հետաքրքրութիւն մը՝ արեւմտահայ մշակոյթի զանազան արտայայտութիւններուն նկատմամբ: Բարեխիղճ եւ լուրջ ուսումնասիրողի վստահութիւն ներշընչած են իր գրականագիտական ուսումնասիրութիւնները: Արեւմտահայ որոշ հեղինակներ ճշմարիտ գնահատանքի արժանացած են՝ կենսագրական համապարփակ տեղեկութիւններով, Գառնիկ Ստեփանեանի խուզարկու գրիչին ներքեւ: Ուրուագիծ Արեւմտահայ Թատրոնի Պատմութեան հատորները լաւագոյն գրաւականն են վերեւ կատարուած հաստատումներուն:

Կենսագրական Բառարանի հեղինակին ծրագիրն է երեք հատորով ներկայացնել, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, հայ մշակոյթի գործիչներուն կենսագրական գիծերը:

Կենսագրական Բառարանի Ա. հատորը կը բացուի Հեղինակի կողմից *երեք ու կէս էջերու մէջ շարադրուած յառաջաբանով։ Առաջին հերթին անդրադառնանք, յառաջաբանին մէջ յայտնուած մտքերուն։*

Կ՚ըսուի թէ Կենսագրական Բառարանը *պահանջքի մը կենսագործումն է, որուն պատրաստութեան ձեռնարկած է գրականագէտ Գառնիկ Ստեփանեան երեք տասնամեակէ աւելին։ Մեր մշակոյթի բանասիրական ճիւղը «Կենսագրական Բառարան»ով օժտելու մտայղացումը իրագործելու համար, երեք տասնամեակներու վրայ տարածուող աշխատանքն ու պրպտումը կը վկայեն գիրքի մը մասին, որ յատուկ է հայ մշակոյթի սիրով բռնկուն եւ թեւաւորուած հոգիի մը։*

Երեք հատորներու ամբողջացումէն ետք, Կենսագրական Բառարանի *ներկայութիւնը որեւէ գրադարանի մէջ, պիտի գոհացնէ անկասկած ուսուցիչի, ուսանողի, մտաւորականի եւ բանասէրի հետաքրքրութիւնը՝ մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ գործած բոլոր դէմքերու եւ գործիչներու մասին կենսագրական տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ ունենալու։ Այս տեսակէտով ալ՝ կ՚ըսենք թէ կարեւոր բաց մը կը գոցէ այս աշխատասիրութիւնը։ Անոր լրիւ գիտակցութիւնը ունի հեղինակը, երբ կը գրէ. «Այս բացը գէթ մասամբ վերացնելու նպատակն ունի սոյն բառարանը, որի պատրաստմանը ձեռնարկել ենք երեք տասնամեակ առաջ»։ Անմիջապէս աւելցնենք որ դիւրութեամբ իրագործուող եւ մէջտեղ եկող երկ չէ այս «Բառարան»ը։ Բանասիրական ծանր եւ յոգնաջան աշխատանք կ՚ենթադրէ հատորի էջերուն մէջ ամփոփուած կենսագրութիւններուն մէկտեղումն ու իւրաքանչիւրին խմբագրութիւնը։ Այդ դէմքերուն մէջ յաճախ կան այնպիսիներ, որոնք անտեսուած ու մոռցուած էին հայ մամուլի անցեալի էջերուն մէջ։ Կենսագրութիւն կ՚ունենան անոնք «Կենսագրական Բառարան»ին մէջ՝ շնորհիւ Գառնիկ Ստեփանեանի յոգնութիւն չճանչցող ճիգին եւ խուզարկութեան, ինչպէս նաեւ երկար տարիներու տոկացող համբերութեան։ Հեղինակին իսկ վկայութեամբ, «Անցած տարիների ընթացքում նայել ենք Երեւանի գրադարաններում առկայ հայկ. մամուլի հաւաքածոները, հարիւրաւոր թերթեր, ամսագրեր, տարեցոյցներ, Սով. Միութիւնում հրատարակուած հանրագիտարաններ, կենսագրական բառարաններ, ժողովածուներ, Սփիւռքում տպագրուած հետազօտութիւններ, յուշամատեաններ, տեղեկատու գիրքեր։ Օգտուել ենք Երեւանի, Մոսկուայի, Թբիլիսի մի շարք թանգարանների արխիւներից, նամակագրական կապով նիւթեր ենք ստացել Փարիզի Նուպարեան մատենադարանից, արտասահմանում ապրող գրողներից, նկարիչներից,*

դերասաններից: Այս ճանապարհով ստացել ենք հազարից աւելի մարդկանց կենսագրութիւն, գրուած իրենց իսկ ձեռքով»:

Երբ կ'ընդգծուի Կենսագրական Բառարանին մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ բաց մը գոցելու հանգամանքը, հարկաւ, հարց պիտի տրուի թէ նախընթացներ չունի՞ ան: Ա՛յս ընդգրկումով եւ ծրագրով կենսագրական բառարան մը չենք ունեցած մենք, հայերս: Թէեւ, հեղինակը, իր յառաջաբանին մէջ կը յիշատակէ վեց հրատարակութիւններու անուններ, եթէ ոչ որպէս նախընթացներ, սակայն դէթ յիշատակութեան արժանի ճիգեր եւ նախափորձեր: Մոռցուած է՝ Հրաչեայ Աճառեանի Անձնանունների Բառարանը: Որքան ալ կենսագրական բնոյթ չունենայ Աճառեանի կոթողային այդ գործը, միւսերու շարքին յիշուելու էր: Հեղինակը, հաւանաբար իր բացատրութիւնը ունի այդ մասին: Զենք տարակուսիր նաեւ, որ Գ. Ստեփանեան որպէս աղբիւր եւս, այլ հրատարակութիւններու կարգին, օգտագործած է Անձնանունների Բառարանը:

Ի՞նչ չափանիշէ եւ սկզբունքէ մեկնած է հեղինակը կենսագրութեան նիւթ հայթայթող դէմքերը նկատի ունենալու համար: Դարձեալ խօսքը տանք Գառնիկ Ստեփանեանին. «Մեր բառարանում տեղ են գտել հիմնականում հայ մշակոյթի գործիչները: Անշուշտ, մշակոյթ հասկացողութիւնը շատ է ընդարձակ: Մենք աչքի առաջ ենք ունեցել գրողներին, արուեստագէտներին, հրապարակախօսներին, գրականագէտներին, արուեստաբաններին, լեզուաբաններին, թարգմանիչներին, ինչպէս նաեւ կրթական գործիչներին (եթէ նրանք մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել են գրական գործունէութիւն, աշխատակցել են ժամանակի մամուլին կամ հրատարակել են դասագրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ)»:

Կենսագրական Բառարանը էջ առ էջ թղթատողը պիտի հաստատէ թէ այս ամբողջը, աւելի՛ով կայ: Կայ նաեւ ուրախացնող լայնամիտ ոգի մը: Կենսագրական Բառարանի էջերը բացուած են նաեւ տարբեր գաղափարախօսութիւններու ծառայած մտաւորականներու, գրողներու, հրապարակախօսներու եւ մշակոյթի գործիչներու առաջ: Պիտի տուժէր հատորը, եթէ այս լայնախոհութիւնը բացակայէր հատորի կազմութեան ընթացքին: Բայց ան տուժած է ուրիշ բանէ մը, մեղքէ մը: Գառնիկ Ստեփանեան կարկինը փոքր ինչ լայն բացած է: Ընդունած է տեղ տալ հատորին մէջ, երբեմն շատ մանր գրիչներու, որոնք, այլապէս պիտի թաղուէին մոռացութեան փոշիին տակ, եւ մեր մշակոյթը ոչինչ պիտի կորսնցնէր նման կարգի մոռցուածներէն: Անուններ պիտի չտանք: Կենսագրական Բառարանի ընթերցողը նման կարգի անուններու շատ պիտի հանդիպի:

«Մշակոյթ հասկացողութիւնը, որքան ալ, շատ ընդարձակ» ըլլայ, Կենսագրական Բառարանը զերծ պէտք էր մնար «պետական, քաղաքական այն գործիչներու կենսագրութիւններէն, որոնք որքան ալ արժանացած ըլլան միջազգային կամ համամիութենական ճանաչման» կը մատնեն շեղում մը Կենսագրական Բառարանի չափանիշէն եւ սկզբունքէն։

Միւս կողմէ՝ մտածուած մշակութային խեղացի քաղաքականութիւն է Կենսագրական Բառարանէն ներս ընդգրկել «այն գործիչներին, որոնք ծագումով հայ են, բայց հայ ժողովուրդի ճակատագրի բերումով համընդհանուր ճանաչման են արժանացել օտար ժողովուրդների գրականութեան եւ արուեստի մէջ»։ Ցամենայնդէպս, մենք հաճոյքով կարդացինք կենսագրութիւնները, Շարլ Ազնաւուրի, Արդիւր Ատամովի, Մայքլ Առլենի, Հանրի Թրուայիայի եւ այլոց։

«Մի բառարան, որը պարունակում է հարիւր հազարաւոր փաստեր՝ անուններ, թուեր, եղելութիւններ, հազիւ թէ կարող է զերծ լինել վրիպումներից ու բացթողումներից» կ'եզրակացնէ Գառնիկ Ստեփանեան իր յառաջաբանին մէջ։ Իր այս խօսքերով կը զգացնէ թէ «անթերի ու կատարեալ» գործ մը կատարած ըլլալու յաւակնութիւնը չունի ան։ Թէ՛ ինչ բացթողումներ կան Ա. հատորին մէջ, դժուար է մատնանշել։ Եւ արդէն հեղինակը կը խոստանայ Գ. հատորի յաւելուածին մէջ տեղ տալ «թիւրիմացաբար դուրս մնացած անուններուն»։ Մենք, մեր ընթերցումներու ընթացքին հանդիպեցանք նաեւ վրիպումներու. արձակագիրը եղած է բանաստեղծ, բանաստեղծը արձակագիր, եւն.։

Բայց ո՞վ կ'ըսէ թէ արդար պիտի ըլլար, այս տեսակի գործէ մը, կատարելութիւն սպասել։ Իր բացթողումներով ու վրիպումներով հանդերձ, Գառնիկ Ստեփանեանի Կենսագրական Բառարանը կը համարենք նոր յաւելում մը, ողջունելի իրագործում մը հայկ. բանասիրութեան մարզին մէջ, յատկապէս նկատի ունենալով այն իրողութիւնը որ առաջին անգամ ըլլալով այս ընդգրկումով, այս ծրագրով եւ այս տարողութեամբ կենսագրական բառարան մը կը հրատարակուի հայ բանասիրական պատմութեան մէջ։

ԳԷԳՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Մահագրութիւն

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

(1890 – 1973)

Յ. Ճ. Սիրունի (Յակոբ Ճոլոլեան), ծնած է 1890 թ.ի Ապրիլ 6-ին, Ատափազարի մէջ։ 1901 թ.ին կը փոխադրուի Կ. Պոլիս, ուր կը յաճախէ Էսաեան ու Կեդրոնական վարժարանները։ Գրական ասպարէզ մուտք կը գործէ բանաստեղծութեան հատորով մը՝ ՄԹՐՆՇԱՂ, Պոլիս, 1908, *ապա՝ նուիրուելու համար լրագրական ասպարէզին։* 1914 *թ.ին, Դանիէլ Վարուժանի հետ կը հրատարակէ* Նաւասարդ *տարեգիրքը։* 1915 *թ.ին կը յաջողի փախչիլ Թրքական կոտորածներէն, հրապարակէն կորսնցնելով իր հետքը։* 1918 *թ.ի զինադադարին կը ձեռնարկէ* Ճակատամարտի *հրատարակութեան։* 1923 *թ.ին վերջնականօրէն կը հաստատուի Պուքրէշ (Ռումանիա), ուր ամբողջ կէս դար կը նուիրուի ազգային, հասարակական ու մտաւորական գործունէութեան։ Պուքրէշի մէջ կը խմբագրէ* Նոր Աշխարհ, *ապա՝* Նաւասարդ *պարբերաթերթերը, ինչպէս նաեւ* Արազ *տարեգիրքը։* 1934–1943 *թթ., ռումաներէն լեզուով կը հրատարակէ* Անի *պարբերաթերթը։ Հետամուտ պատմաբանասիրական աշխատանքի, թանկագին ծառայութիւններ կը մատուցանէ ռումանական*

ակադեմիային։ Սերտ կապեր կը հաստատէ մեծ գիտնական ու հայասէր Նիքոլա Եօրկայի հետ, որուն նաեւ պիտի նուիրէր իր վերջին աշխատասիրութիւնը։

Վերջին տասնամեակներուն, հակառակ իր յառաջացած տարիքին, Յ. Ճ. Սիրունի անսահման եռանդով իր ուժերը կը կեդրոնացնէ պատմագրական ու բանասիրական աշխատանքներու, եւ յաջորդաբար հրատարակութեան կը յանձնէ բազմաթիւ գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս նաեւ ծաւալուն աշխատասիրութիւններ։

Վեհափառ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի հրաւէրով, Յ. Ճ. Սիրունի վերջին տասնամեակին երեք անգամներ կ'այցելէ Հայաստան, ուր առիթը կ'ունենայ մօտէն ծանօթանալու հայրենի հայագէտ գիտնականներուն, ու անոնց տարած աշխատանքին։

Տարիներու ընթացքին Յ. Ճ. Սիրունի աշխատակցած է Հայրենիքի, Վէմի, Բազմավէպի, Հանդէս Ամսօրեայի, Էջմիածինի, Պատմաբանասիրական Հանդէսի, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի, Նայիրիի եւ դեռ բազմաթիւ այլ թերթերու։

Մինչեւ 1971 թ.ը, Յ. Ճ. Սիրունիի հայագիտական աշխատասիրութիւններու ցուցակը կը հաշուէր 640 անուն մեծ ու փոքր սերտողութիւններ, որոնցմէ տասը՝ անաւարտ, եւ ութը՝ կորսուած։ Բազմավաստակ հայագէտին մատենագիտութեան համար տեսնել՝ Ս. Քոլանջեան, Մատենագիտություն Փրոֆ. Յ. Ճ. Սիրունու Հայագիտական Աշխատությունների, «Էջմիածին», 1971, թիւ 1, էջ 45–63։

Վերջին տասնամեակին Յ. Ճ. Սիրունի յաջողեցաւ մամուլին յանձնել մէկէ աւելի ստուարածաւալ հատորներ, որոնց մէջ՝ ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ, Ա. հտր. (1453–1800), Պէյրութ, 1965, ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ, Բ. հտր. (1800–1900), Պէյրութ, 1970, ՆԻՔՈԼԱ ԵՕՐԿԱՅԻ ՀԵՏ, Անթիլիաս, 1972։

Յ. Ճ. Սիրունի կը մեռնի 1973 թ.ի Ապրիլ 9–ին։

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

(1895 – 1973)

Հրանդ Ք. Արմէն ծնած է 1895 թ.ի Յունուարի 1-ին, Կեսարիոյ Թալաս գիւղաքաղաքին մէջ։ 1911 թ.ին ան կ'անցնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, ուր, շրջան մը իր երէց եղբօր մօտ՝ ալիւրաղացի մէջ աշխատելէ ետք, կը մտնէ ամերիկեան բանակ, զինուորական իր ծառայութիւնը կատարելու։ 1931 թ.ին, որպէս իրաւագիտութեան ուսանող, Հրանդ Ք. Արմէն մուտք կը գործէ Տիթրոյթի Համալսարանը, զոր կ'աւարտէ երեք տարիներու մէջ։

Իրաւաբանական ասպարէզի կողքին, Հրանդ Ք. Արմէն կը նուիրուի հայ ժողովուրդի պատմութեան սերտողութեան։ Իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացնելով Արտաշէսեան, Արշակունեան ու Մարզպանական Հայաստանի վրայ, հետեւողականօրէն ան կը փորձէ լոյսին բերել տուեալ ժամանակաշրջանի միջազգային ու հայկական քաղաքական անցուդարձերը, միշտ ապաւինած հայ եւ օտար սկզբնաղբիւրներու վկայութեանց, որոնց հանդէպ իր դիրքորոշումը կը յայտնաբերէ հմուտ պատմաբանի կողքին նաեւ յանդուգն իրաւագէտը։

Հրանդ Ք. Արմէն, որ հետեւեալ բառերու մէջ խտացուցած էր իր կեանքը՝ «օրապահիկս օրէնսգիտութիւն, հոգեպահիկս՝ հայոց

պատմութիւն», յամառ ու բծախնդիր աշխատանքով հայ պատմագրութեան գանձարանին աւանդ կը թողու հետեւեալ աշխատասիրութիւնները՝ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ, Տիթրոյթ, 1940 (անգլերէն), ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ, Անթիլիաս, 1947, ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԵՂԻՇԷ ԵՒ ՀԱՅՐ ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, Երուսաղէմ, 1951, ՄԱՐԶՊԱՆԸ ԵՒ ՍՊԱՐԱՊԵՏԸ, Լոս Անճելըս, 1952, ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐԸ ՋՂԱՑՆԱՑԱԾ ԵՆ, Լոս Անճելըս, 1952, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ, Երուսաղէմ, 1954, ՊԱՊ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ, Երուսաղէմ, 1958, ՓԱՌԱՆՁԵՄ ԹԱԳՈՒՀԻ, Վենետիկ, 1962, ԱՆԿՈՒՄՆ ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ, Պէյրութ, 1967, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ, Պէյրութ, 1968, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԱՏԵԱՆ, ՎԱՍԱԿ ՍԻՒՆԻ, Պէյրութ, 1969։ Անոր գրչին կը պատկանի նաեւ ԱՐՄԷՆԻԶՄ խորագրով աշխատասիրութիւն մը։

Հրանդ Ք. Արմէն կը մեռնի 1973 թ.ի սկիզբները։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱԳՄԱԳՃԵԱՆ

(1879 – 1973)

Յովհաննէս Զագմագճեան ծնած է Ատանա, 1879 թ.ին։ 1901 թ.ին կ'անցնի Կիպրոս, իսկ 1904 թ.ին՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ։ Թաֆց համալսարանի տարրաբանութեան ճիւղը աւարտելէ ետք, մինչեւ 1944 թ.ը որպէս դասախօս կը պաշտօնավարէ նոյն հաստատութեան մէջ։ 1908–1918 թթ.ուն կը խմբագրէ Հայրենիք շաբաթաթերթը։ 1917 թ.ին, Պոսթընի մէջ կը հրատարակէ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ծաւալուն աշխատասիրութիւնը (692 էջ)։ Իր գրչին կը պատկանի նաեւ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼԵՐԷՆԷ ՀԱՅԵՐԷՆ երկասիրութիւնը (1424 էջ), որ կ'արժանանայ մէկէ աւելի հրատարակութեանց։

Յ. Զագմագճեան կը մեռնի 1973 թ.ի Մայիսին։

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆ

(1890 – 1973)

Միհրան Թումաճան ծնած է 1890 թ.ի Հոկտեմբերին, Կիւրի- նի մէջ։ 1895 թ.ին ան ընտանեօք կը փոխադրուի Սեբաստիա, ուր նաեւ կը ստանայ իր միջնակարգ ուսումը։ 1909 թ.ին, իր ընտա- նիքին հետ կը տեղափոխուի Կ. Պոլիս, ուր եւ իր ուսումը կը շա- րունակէ տեղւոյն համալսարանի իրաւաբանական դպրոցին մէջ, զոր կ'աւարտէ 1913 թ.ին։ 1910 թ.էն սկսեալ, Մ. Թումաճան կը հե- տեւի Կ. Պոլսոյ մէջ Կոմիտասի կազմակերպած երաժշտագիտական դասընթացքին։ 1920 թ.ին, Կոմիտասի միւս աշակերտներուն հետ, կ'անցնի Բերլին, խորացնելու համար երաժշտական իր ուսումը։ 1923 թ.ին ան կը փոխադրուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր «Հայ Երգ – Երաժշտական Միութիւն» անունով կը կազմակեր- պէ երգչախումբեր ու համերգներ, միաժամանակ շարունակելով իր ուսուցիչին՝ Կոմիտասի գործը, երաժշտական ազգագրական բնա- գաւառին մէջ։ Տարիներու ընթացքին ան կը յաջողի հաւաքել ա- րեւմտահայ ժողովրդական բազմաթիւ երգեր, ստեղծելով հարուստ հաւաքածոյ մը, գիտական ու գեղարուեստական բարձր արժէքով։ 1966 թ.ին Միհրան Թումաճան կը հրաւիրուի Հայաստան, որպէս Հայկական Ս. Ս. Հ. Գիտական Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտու- տի գիտական աշխատակից, ու կը նուիրուի իր հաւաքածոյի գի-

տական հրատարակութեան աշխատանքին, որուն առաջին հատորը լոյս կը տեսնէ Երեւանի մէջ, 1972 թ.ին, ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԳ ՈՒ ԲԱՆ խորագրով: Ան հրատարակութեան կը պատրաստէ նաեւ նոյն աշխատութեան երկրորդ հատորը, սակայն մահը կը զրկէ զինք յաջորդ հատորները պատրաստելու հնարաւորութիւնէն:

Միհրան Թումաճեան կը մեռնի 1973 թ.ի Հոկտեմբերի 28-ին:

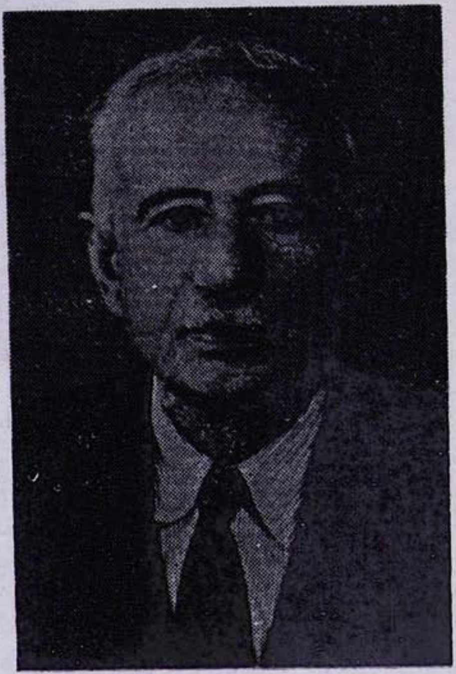

ԽՈՐԷՆ ԳԱԲԻԿԵԱՆ

(1891 – 1973)

Խորէն Գաբիկեան ծնած է 1891 թ.ին, Շապին Գարահիսարի մէջ: Նախակրթութիւնը կը ստանայ Սեբաստիոյ որբանոցին մէջ, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1909 թ.ին: Յաջորդ չորս տարիներուն ան կ'աշակերտի Մխիթարեաններուն, նախ՝ Պոլիս (1910–1911 թթ.) եւ ապա՝ Վենետիկ, Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի մէջ (1911–1914 թթ.): Խ. Գաբիկեան իր բարձրագոյն ուսումը կը ստանայ Ֆրիպուրկի համալսարանին մէջ (1914–1919 թթ.): 1920–1933 թթ.ուն որպէս ուսուցիչ ան կը պաշտօնավարէ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանի (1920–1921 թթ.), Մուրատ Ռափայէլեանի (1921–1928 թթ.) եւ Հալէպի Հայկազեան վարժարանի (1928–1933 թթ.) մէջ:

1934 թ.ին կ'անցնի Բարիզ, յաջորդ երկու տարիներուն հետեւելու համար Սորպոնի ու Գոլէճ տը Ֆրանսի մասնագիտական դասընթացքներուն։ 1940–1952 թթ., որպէս դիւանապետ կը ծառայէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին մէջ, Անթիլիաս։ Նոյն պաշտօնին առընթեր՝ նոյն թուականէն սկսեալ մինչեւ 1970 թ., միաժամանակ որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Կաթողիկոսարանի Դպրեվանքին մէջ։

Խորէն Գաբիկեան ուսուցչական իր աշխատանքին կողքին, իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ հայ ժողովուրդի պատմութեան սերտողութեան, բայց մանաւանդ վերջին հարիւր տարիներուն վրայ։ Խ. Գաբիկեանի գրչին կը պատկանին բազմաթիւ փոքր ուսումնասիրութիւններ, ցրուած՝ սփիւռքահայ մամուլի էջերուն մէջ։ 1962 թ.ին Պէյրութի մէջ.ան կը հրատարակէ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՄԷՋ (1860–1880), պատմագրական աշխատասիրութիւնը։ Պաշտօնական հաղորդագրութեան մը համաձայն, Խորէն Գաբիկեանի գրչին կը պատկանին նաեւ հետեւեալ աշխատասիրութիւնները՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ (1880–1900), ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱԳՆԱՊԸ (1908–1914), ՕՏԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌՋԵՒ, եւ ԱԶԳԵՐՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ, որոնք յանձնուած են Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի հոգատարութեան։

Խորէն Գաբիկեան կը մեռնի 1973 թ.ի Յունուարի 2–ին։

ՊՕՂՈՍ ՓՕԼ ԷՍԱՊԱԼԵԱՆ

Պօղոս Էսապալեան ծնած է Անգարա։ Ուսումը կը ստանայ Վիեննայի Մխիթարեաններու մօտ։ Անդամ նոյն միաբանութեան։ Ապա՝ հրաժարելով Մխիթարեան ուխտէն, կ'անցնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր տարիներ շարունակ կը վարէ Պըրքլէի (Գալիֆորնիա) համալսարանին հայագիտական դասաւանդութիւնները։ Հայագիտական իր վաստակին մաս կը կազմեն ՏԱՏԻԱՆԻ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, Վիեննա, 1937, ԴԻՈՆԻՍԻՈՍ ԲԱՐՍԱԼԻԲԻԻ ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԴԷՄ (թարգմանութիւն ասորի բնագրէ), Վիեննա, 1938, ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԴՄԷՋԷՆ (գերմաներէն), 1946, ՅՈՒԼԵԱՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՏՈՄԱՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (անգլերէն) քննական աշխատասիրութիւնները։

Պօղոս Էսապալեան կը մեռնի 1973 թ.ի վերջերուն։

ԶԱՒԷՆ ՆԱԼՊԱՆԴԵԱՆ
– ԶԱՐԵՒԱՆԴ –
(1890 – 1973)

Զաւէն Նալպանդեան (Զարեւանդ), ծնած է 1890 թ.ի Սեպտեմբերի 28–ին, Անտիոքի մէջ: Նախակրթութիւնն ու միջնակարգ ուսումը կը ստանայ Այնթէպի մէջ: 1913 թ.ին կ'անցնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր իր բարձրագոյն կրթութիւնը կը ստանայ Հարվըրտ եւ Գոլումպիա համալսարաններուն մէջ: Մասնագիտութեամբ քիմիագէտ, Զաւէն Նալպանդեան կը նուիրուի նաեւ պատմագրութեան ու գրական աշխատանքի: 1926 թ.ին, Պոսթընի մէջ կը հրատարակէ ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ԹՈՒՐՔԻԱ, ԿԱՄ ԻՆՉ ԿԸ ԾՐԱԳՐԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ *պատմաքննական սերտողութիւնը, որ 1930 թ.ին, ապա թարգմանութեամբ կը հրատարակուի նաեւ ռուսերէն լեզուով, Բարիզ լոյս տեսնող պարբերականի մը մէջ: 1971 թ.ին, նոյն աշխատասիրութիւնը անգլերէն լեզուով կը հրատարակուի Հոլանտայի մէջ, թարգմանութեամբ՝ Վ. Տատրեանի:*

Զարեւանդի վաստակին մաս կը կազմէ նաեւ թարգմանական աշխատանքը:

Զարեւանդ կը մեռնի 1973 թ.ի Յունուարի 1–ին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ (*)

ՎԱՐԴԳԷՍ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ — էջ

Թոնդրակեցիների Շարժումը Թ–ԺԱ. Դարերում — 9

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Խաչակիր Առաջին Արշաւանքները Կիլիկիոյ Մէջ եւ Եդեսիոյ Լատին Կոմսութեան Հիմնադրութիւնը — 29

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմին Հայկական Բարձրաւանդակը Գրաւելու Զգործադրուած Ծրագիր Մը — 49

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Պատասխանատուները Հայոց Դէմ Գործադրուած Ցեղասպանութեան — 67

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Օշին Թագաւորին Օծման Արծաթներու Դրամագիտ Մը — 81

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Լուկուլլոսի Զինուորներուն Թիւը Տիգրանակերտի Ճակատամարտին — 97

ԳԷՈՐԳ Տ. ԽՐԼՈՊԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի Ընկերային Իմաստասիրութիւնը — 103

ՅԱԿՈԲ ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ

Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի Բնափիլիսոփայական Հայեացքները — 127

---

*) Շնորհակալութեամբ կ'ուզենք արձանագրել թէ Հ. Հ. Հանդէսի այս հատորին ուսումնասիրութիւններու վերջաւորութեան դրուող ամփոփումները անգլերէնի թարգմանած է Պր. Ջենա Իլանճեան։

Էջ

ԱՐՄԷՆ ՁԱՐԵԱՆ
Ձեւի Պահանջը (Ճարտարապետութեան Մէջ) 147

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Հայերէն Երկու Գրչագիր Նիւ Եորքի
«Հանրային Գրադարան»ում 169

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ
Տարօնի Ժողովրդական Երգերը 179

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ
Զմիւռնահայ Թարգմանչական Շարժումը ԺԹ. Դարուն 199

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ
Տիգրան Կամսարականի Բառապաշարին Տարրերը 219

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
Ակնարկ Լիբանանահայ Մամուլի Պատմութեան 237

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԵՐԵՃԻՔԼԵԱՆ
Հայկականութիւնը Արշիլ Կորքիի Ստեղծագործութեան Մէջ 283

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Կը գրախօսեն՝ Պարոյր Աղպաշեան, Լեւոն Վարդան,
Պարգեւ Ն. Տարագճեան, Գուրգէն Գասպարեան, Օննիկ
Սարգիսեան, Պետրոս Ալահայտոյեան, Պէպօ Սիմոնեան 311

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 349

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 357

CONTENT (*)

	Page
VARTKES HAMAZASBIAN	
The movement of the Tondrake Community from the 9th century to the 11th	9
YERVANT H. KASSOUNY	
The first crusading campaigns in Cilicia and the founding of the Latin Earldom in Edessa	29
ZAVEN MESSERLIAN	
An unrealized plan of occupation of the Armenian plateau during World War II	49
LEVON VARTAN	
Perpetrators of the Armenian Genocide	67
PAUL Z. BEDOUKIAN	
A hoard of coronation trams of Oshin (1308-1320)	81
BERJ SABBAGHIAN	
The number of Lucullus' soldiers in the battle of Tigranagert based on numismatic considerations	97
KEVORK D. KHERLOPIAN	
The social philosophy of Mesrop Mashdotz	103
HAGOP AVEDIKIAN	
The natural philosophy of Hovhannes Blouz of Erzinka	127

*) The summuries at the end of the articles in this volume are translated into English by Mr. Zenas Ilanjian.

	Page
ARMEN ZARIAN	
The necessity of form (in architecture)	147
L. K. MINASSIAN	
Two Armenian manuscripts in the New York Public Library	169
ARDASHES DER KHATCHADOURIAN	
The popular songs of Taron	179
VAHE OCHAGAN	
L'Ecole des traducteurs Arméniens de Smyrne au XIX siècle	199
BAROUYR AGHBASHIAN	
The vocabulary of Tigran Gamsaragan	219
JIRAIR TANIELIAN	
A short account of the Armenian press in Lebanon	237
ALEXAN BEREJIKLIAN	
The Armenian strain in the creative work of Arshile Gorky	283
ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS	
Reviewed by : Barouyr Aghbashian, Levon Vartan, Barkev N. Darakjian, Kourken Kassabian, Onnig Sarkissian, Bedros Alahaydoyian, Bebo Simonian	311
NECROLOGY	349
CONTENT	359

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 500

ԳԻՆ	Լիբանան	15 Լ. Ոսկի
	Արտասահման	8 Տոլար
ՀԱՍՑԷ	HAIGAZIAN ARM. REVIEW	
	HAIGAZIAN COLLEGE	
	P. O. Box 1748	
	BEIRUT, LEBANON	

Այս հատորի տպագրութիւնը աւարտած է 1974 թ.ի Ապրիլին։

Տպարան ԱՏԼԱՍ — Նամակատուփ 2745 — Պէյրութ, Լիբանան

PRINTED IN LEBANON ATLAS PRESS

هَايكَازيان

مجلة الدّراسات الارمنيّة

بـيروت ١٩٧٣